

Digital economy and digital society

**edited by Tetyana Nestorenko
and Magdalena Wierzbik-Strońska**

**Series of monographs Faculty
of Architecture, Civil Engineering
and Applied Arts**

Katowice School of Technology

Monograph 22

Wydawnictwo Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach, 2019

Digital economy and digital society

edited by Tetyana Nestorenko
and Magdalena Wierzbik-Strońska

**Series of monographs Faculty
of Architecture, Civil Engineering
and Applied Arts**

Katowice School of Technology

Monograph 22

Scientific editors

dr Tetyana Nestorenko and mgr Magdalena Wierzbik-Strońska

Editorial board

Vladimír Gonda – prof. Ing., PhD., the University of Economics in Bratislava (Slovakia)

Nadiya Dubrovina – PhD., the University of Economics in Bratislava (Slovakia)

Paweł Mikos – Head of the Department of Promotion and Development, Katowice School of Technology

Oleksandr Nestorenko – PhD., Institute for the Study of Spatial Development (Ukraine)

Aleksander Ostenda – PhD., prof. WST, Dean for the Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts, Katowice School of Technology

Iryna Ostopolets – PhD., Donbas State Pedagogical University (Ukraine)

Sylvia Pawlikowska-Musiewicz – mgr inż. arch., Vice-Dean for Science and Development, Katowice School of Technology

Reviewers

prof. dr hab. Pavlo Zakharchenko

prof. WSZiA dr Tadeusz Pokusa

dr Oksana Miroshnychenko

Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering and
Applied Arts Katowice School of Technology
Monograph · 22

The authors bear full responsible for the text, quotations and illustrations

Copyright by Wyższa Szkoła Techniczna w Katowicach, 2019

ISBN: 978-83-952000-6-9

Editorial compilation

Wydawnictwo Wyższej Szkoły Technicznej Katowice

ul. Rolna 43 40-555 Katowice

tel. 32 202 50 34, fax: 32 252 28 75

www.wst.pl / www.wydawnictwo.wst.pl

TABLE OF CONTENTS:

Preface	5
Part 1. The formation of the digital society: social and humanitarian aspects	7
1.1. Modern methods of receivables management: ways to reduce the risk of bad debts	7
1.2. Differentiated and individualized approach in the child's learning in society informatics (at the example of primary school pupils with letter violation)	14
1.3. Peculiarities of the creolized texts' usage in the professional training of the future engineer-teachers	21
1.4. Hybrid war in digital society	28
1.5. Modelling the impact of the development of financial decentralization mechanisms on economic growth rates	43
1.6. The phenomenon of manipulative technologies in the socio-cultural space of the information society	57
1.7. The formation of the digital society: social and humanitarian aspects	71
1.8. The phenomenon of virtual communication in the context of the formation an information society	78
1.9. Information and communication competence as a part professional competence of future teachers of musical art	85
1.10. Digitalization in industries of the Republic of Kazakhstan	94
Part 2. Educational and psychological issues of the development of the digital society	103
2.1. Competence oriented tasks in the course "Programming"	103
2.2. Features of advisory process, protected by technical specifications	110
2.3. Metacognitive control of personality as an indicator of intellectual development	119
2.4. Alternative technologies of teaching children with special educational needs	125
2.5. Digital competence of future specialists	130
2.6. Information educational technologies in teaching and learning process in general education schools in Ukraine	136
2.7. Features of application of computer programs at work with students of pedagogical university	142
2.8. Information and communication technologies in the educational process of the primary stage of the New Ukrainian school	150
2.9. Paradigm of the "new Enlightenment" of the information society in its sense-commensurate of dimension	155
2.10. Innovative technologies of teaching foreign languages in the process of postgraduate educational training of specialists	163
2.11. Psychological features of adaptation of young men to study institution of higher education	171
2.12. Psychological characteristics of psychologists' career motivation	179
2.13. Theoretical and methodological foundations of the research procrastination as a socio-psychological phenomenon	183

2.14. Formation of information and communicate competence of future teachers of preschool education institutions	189
2.15. Tendencies of updating the content and methods of professional-pedagogical training of teachers in terms of educational services quality management	196
2.16. Philosophical and pedagogical analysis of the formation and development of cultural values in the information society	204
2.17. Formation of educational space in the conditions of information society	215
Part 3. Contemporary problems of the digital economy development	223
3.1. The importance of digital competitiveness and human capital for economic growth	223
3.2. Modern strategies personnel management in the epoch of the digital economy	234
3.3. Formation of digital management concept as a main factor of intellectual capital realization	243
3.4. Digital technologies and their impacts on the development of the economy of the country	248
3.5. Problems of tax systems development under conditions of the digital economy	258
3.6. The development of "breakthrough" technologies of industrial management as a global trend of digital society	264
3.7. Managing processes of natural growth based on models of economic dynamics	270
3.8. Cargo maritime transport of Ukraine: the modern status and prospects of development	277
3.9. Ethics of use Artificial Intelligence in marketing communications	281
3.10. Cooperation with fintech-startups and digitization – a prospective directive for development of the banking sector of Ukraine	289
3.11. Innovative development of Ukraine in the conditions of digital economy	301
3.12. Transformation of customer relationship management in the digital economy	311
3.13. Theoretical and methodological aspects of management of the economic security of tourist enterprises in the conditions of globalization	317
Annotation	324
About the authors	336

PREFACE

The monograph is devoted to modern approaches to the informatization of society, the introduction of the latest technologies in information, one of the attempts to scientifically substantiate the feasibility of using digital technologies.

The monographic research presents the scientific achievements of the team of authors, which reveal various directions of society's informatization, forms, methods, technologies taking into account the development of economic relations.

The first part of the monograph examines issues related to the formation of a digital society, namely social and humanitarian aspects, in which the phenomena of virtual communication and manipulative technologies are considered in the context of the formation of an information society; informational and cognitive competence as a component of professional competence; a differentiated and individualized approach to learning the child to use means of obtaining information; ways of conducting information warfare; the use of kreolized texts in vocational training, etc.

In the second part: "Psychological and pedagogical issues of the development of digital society", issues concerning the acquisition of digital competences by citizens and the definition of the sphere of society's digitization are discussed: information and communication technologies in the educational process; formation of information and communication competence of future specialists; formation of educational space in the conditions of information society; trends updating the content and methods of vocational and pedagogical training in terms of quality management of educational services; innovative technologies of teaching a foreign language in the process of postgraduate educational training of specialists; alternative technologies for teaching children with special educational needs; features of the advisory process, mediated by technical means; competently-oriented tasks in the course "Programming".

An important place in the monograph is the third part, which presents the modern problems of the development of the digital economy.

The issue of digital competitiveness and human capital for economic growth has led to a study in the field of study: the problems of the development of tax systems in the digital economy; practical and methodological bases for the economic security of tropical enterprises in the conditions of globalization; transformation of the system of management of relations with consumers in the conditions of digital economy; cooperation with Finteh start-ups and digitalization as a promising direction for the development of the banking sector; digitalization in the branches of economy; modeling the development of mechanisms for financial decentralization based on production-institutional functions; modern methods of managing receivables and ways of reducing the risk, etc.

The third part also addresses the issue of socio-economic drivers of the digital economy, modern staffing strategies in the digital era, and the formation of the concept of digital

management as the main factor in the implementation of intellectual capital; digital technologies and their impacts on the development of the country's economy; ethical use of information in marketing communications, management of natural growth processes based on models of economic dynamics; development of "breakthrough" technologies of industrial management as a global trend of digital society.

The authors' team hopes that the monograph will be useful for scholars and students, all those who are interested in modern information technologies in various spheres of public life.

Tetyana Nestorenko
Magdalena Wierzbik-Strońska

Part 1. The formation of the digital society: social and humanitarian aspects

1.1. Modern methods of receivables management: ways to reduce the risk of bad debts

Accounts receivable is an important component in the distribution of financial resources of the enterprise, since it occupies a significant part in the structure of the balance sheet, which, in turn, affects the level of liquidity and solvency of the entity.

Competition among businesses in the 20th century led to the stimulation of sales through a commercial loan, which is a sale with a deferred payment date. Customers highly appreciated the possibility of immediate use of goods, finished products or services and payment later. As a result, in the 21st century there are practically no branches in which no commercial loans are offered. Even on the retail market, sales of debit and credit cards that also generate trade credit are becoming increasingly important.¹

Accounts receivable can actively influence the volume and structure of the money supply, payment turnover, and the rate of circulation of funds. The sharp increase in receivables and its share in current assets may indicate a futile enterprise credit policy vis-à-vis buyers, an increase in sales with deferred payments or insolvency and bankruptcy of a part of buyers. On the other hand, the enterprise can reduce the volumes of shipment of products, then debtors' debts will decrease. Long-term non-repayment of receivables causes a shortage of cash resources, which in turn can reduce the financial activity of the enterprise.

As we see, the issue of managing receivables, the timeliness of their return and preventing the emergence of bad debts are quite relevant.

Problems in the management of receivables are devoted to the work of many as domestic and foreign specialists, in particular, D. Wendsky¹, B. Dergaliuk², O. Zakrevskaya³, T. Livoshko⁴, O. Feshchenko⁵, etc. These scientists have made a significant contribution to the study of the above issues, but there is a need for further developments in this area, especially as regards the analysis of the possibilities of reducing the risk of non-repayment of debts.

Debt management is an integrated process of planning, organizing, coordinating, motivating and controlling the status of receivables necessary for achieving the objectives of the enterprise.⁶

The organization of the process of managing receivables is influenced by various factors: sales volumes, terms of settlement with buyers, periods of deferral of payment, payment discipline of buyers, internal control over the state of arrears and claims work in the enterprise. It should be remembered that the emergence of any type of debt often runs the risk of non-repayment of debts.

D. Pilnov offers a system for managing receivables conditionally divided into two generalized blocks:

- 1) a credit policy that enables the most efficient use of receivables as a tool for increasing sales;

¹ Dariusz Wędzki. *Controlling należności w przedsiębiorstwie* – Wydawca: C. H. Beck. – Warszawa, 2018. – P. 13.

² Dergaliuk B. V. *Accounts Receivable Management as a Tool for Ensuring Economic Security of Enterprises in Modern Conditions*. Mode of access: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2015_9_45.

³ Zakrevskaya O. Yu. *Accounting and control of current accounts receivable of trade enterprises* [Text]: author's abstract. dis for the sciences. Degree Candidate Econ. Sciences: special 08.00.09 – Accounting, analysis and audit (by type of economic activity) / Elena Zakrevska. – K.: KNTEU, 2018. – 21 p.

⁴ Livoshko T. *Management of receivables and accounts payable of an industrial enterprise*. *Economic Bulletin of Zaporizhzhya State Engineering Company*. – 2013. – Issue 4. – P. 88-93.

⁵ Feshchenko O. P. *Analysis of liquidity and receivables as a component of management of the financial state of corporations* / O. P. Feshchenko // *Business Inform.* – 2017 – № 8. – C. 124-133.

⁶ Klimenko O. *Management of accounts receivable* / O. M. Klymenko // *Economy: problems of theory and practice*. – 2003. – № 183. – P. 697-700.

2) a set of measures aimed at reducing the level of risk of occurrence of overdue and bad accounts receivable.⁷

It is precisely the management of accounts receivable that is aimed at reducing the risk of non-repayment of debts is the subject of this study.

For the purpose of successful business conduct and prevention of risks, it is necessary to have complete and comprehensive information that is obtained through accounting, an important part of which is the chosen accounting policy, in particular, with respect to accounts receivable and settlements with debtors.

In the international accounting practice, there is no separate standard that regulates the issue of reflection in the accounting of accounts receivable. Accounts receivable are accounted for in accordance with International Accounting Standard 7 "Financial Instruments: Disclosures"⁸, International Accounting Standard 32 "Financial Instruments: Presentation"⁹ and International Accounting Standard 39 "Financial Instruments: Recognition and Measurement". In this case, the international standards do not clearly define the concept of receivables, and its interpretation in international practice is based on the position of financial assets as financial instruments. Namely, "loans and receivables are fixed-income non-derivative financial assets that are identifiable and have no quotes in an active market".¹⁰

Accounts receivable is recognized as an object of accounting (shown as an asset) in the event that it meets the general criteria for recognition of assets:

- there is a probability that the company will receive or lose any future economic benefits due to the object of recognition (the degree of probability is determined by the management of the company on its own);
- the cost of an asset can be measured reliably (in international practice, at initial recognition, receivables are valued at the transaction cost (fair value), including transaction costs that are directly related to the acquisition or issue of a financial asset or financial liability).

The fair value of an asset is the amount at which an asset can be exchanged between knowledgeable, willing parties and independent parties.

In accounting practice, accounts receivable are classified into current and non-current (long-term) accounts in order to reflect their financial statements, in addition, according to national standards of Ukraine, separate doubtful and bad debts are distinguished. Doubtful debt is considered a current receivable, in relation to which there is uncertainty about its repayment by the debtor. The bad debts include current receivables, about which there is confidence about its non-return by the debtor or on which the period of prescription has expired. In addition, the Standard (Accounting Standard 10) "Accounts Receivable" contains a definition of the net realizable value of receivables, as the sum of current receivables less provision for doubtful debts¹¹.

To calculate the value of the reserve of doubtful debts, the Standard (Regulation 10) "Accounts Receivable" proposes to use one of the methods: the absolute amount of doubtful debt (in this case, the amount of the reserve is determined on the basis of the solvency analysis of

⁷ Pilnov D. O. Effective management of accounts receivable and payables as a means of monitoring the financial state of the enterprise / D. O. Pilnov // Formation of market relations in Ukraine. – 2015. – № 10. – P. 89.

⁸ International Financial Reporting Standard "Financial Instruments: Disclosures" [Electronic Resource]. – Access mode: <http://zakon2.rada.gov.ua>.

⁹ International Accounting Standard 32 "Financial Instruments: Submissions" [Electronic Resource]. – Access mode: <http://zakon4.rada.gov.ua>.

¹⁰ International Accounting Standard 39 "Financial Instruments: Recognition and Measurement" [Electronic Resource]. – Access mode: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_015.

¹¹ Regulation (standard) of accounting 10 "Accounts Receivable": Approved. by the order of the Ministry of Finance of Ukraine dated October 8, 1999 № 237. [Electronic resource]. – Access mode: <http://zakon.rada.gov.ua>.

individual debtors) or the application of the coefficient of doubt (the amount of the reserve is calculated multiplied the amount of the balance of the receivable at the beginning of the period on the coefficient of doubt, which, in turn, can be calculated in such a way Bum:

- Determination of the share of bad debts in net income;
- Classification of receivables by maturity;
- Determination of the average specific weight of the write-off over the period of receivables in the amount of receivables at the beginning of the corresponding period in the previous 3-5 years.

As we see, an important moment in accounting and analysis of accounts receivable with the purpose of forming the reserve of doubtful debts is its grouping by terms of non-payment with the establishment of the coefficient of doubt for each group. This coefficient is established by the enterprise based on the actual amount of bad debt receivable for previous reporting periods. Its value is directly proportional to the maturity of receivables. The size of the reserve of doubtful debts is defined as the sum of the products of current receivables and the coefficient of doubt of the relevant group. The reliable formation of the reserve of doubtful debts, as well as the creation of an efficient model of accounts receivable helps to increase the efficiency of management and control over receivables, avoiding insolvency risks.

An important point in reducing the risk of non-repayment of debts is the inventory of accounts receivable. The purpose of the inventory of calculations at the enterprise is to check the conformity of their actual amount and credentials; reconciliation of amounts of debts with counteragents, and in the case of detecting deviations – settling them; identification of accounts receivable, for which the limitation period has expired; determination of persons guilty of delay in limitation of arrears. In practice, "uncertain" obligations often arise under oral contracts for the sale of goods or for those concluded in writing, but did not specify in them the deadline for the fulfillment of obligations. Consequently, when concluding sales contracts, it is necessary to clearly establish the terms of fulfillment of obligations to pay for goods (works, services). In order to conduct an inventory, the creditor-enterprise transfers to all debtors an extract from the analytical accounts of their debts in order to confirm its reality. The debtor company has to confirm the debt or state its objections. Accounts receivable, on which the limitation period has expired, is written off by the decision of the head of the company and necessarily carried out an assessment of the consequences of such an operation and possible subsequent actions.

International Accounting Standard 37 "Provisions, contingent liabilities and contingent assets" defines an unplanned asset as a "possible asset arising from past events and whose existence is confirmed only after one or more uncertain future events occur or will not occur, not fully controlled by a business entity".¹² Unforeseen receivables, in relation to which there is a probability of receiving economic benefits in the amount of expected reimbursement of losses, we can include the following situations of economic life: incomplete at the reporting date litigation, where the company acts as a plaintiff, assets that may arise as a result of enterprise restructuring, etc. These operations are off-balance sheet and disclosed in the Notes to the Financial Statements, but the entity must keep these amounts under observation in order to prevent further losses or to avoid losing the opportunity to receive profits and recover losses incurred by counterparties. This is one of the main objects of pretentious work at the enterprise in relation to collection of arrears on which the expiry of the limitation period. After all, the purpose of managing accounts receivable is to minimize its size, especially overdue.

In order to manage receivables, detailed information is required on its composition, structure, timeliness of repayment, etc. according to the requests of the management of the

¹² International Accounting Standard 37 "Provisions, Contingent Liabilities and Contingent Assets" [Electronic Resource]. – Access mode: <http://zakon4.rada.gov.ua>.

enterprise. Taking into account the above, we propose to classify the receivables of the enterprise in order to manage the risk of its repayment in the following way.

To analyze the degree of risk of non-repayment of receivables:

- secured (by type of security: guarantee, mortgage, guarantee, promissory note, etc.);
- unsecured.

To diversify the risks of non-repayment of receivables: normal, postponed, overdue (doubtful, hopeless).

Regarding the optimality of receivables, their definition should take into account a number of internal (enterprise credit policy, types of settlements, accounting and control of accounts receivable, professionalism of management personnel) and external (the state of the economy and settlements in the country, the effectiveness of its monetary policy, the level inflation, market capacity and degree of its saturation) factors.

As you can see, the process of managing receivables has common characteristics and features in each particular enterprise and in the scale of countries and their associations. In this case, we agree with the opinion of O. Feshchenko that "management of accounts receivable is carried out on the basis of the interests of the owners of the enterprise" and "there may be a different set of target facilities, grouped by priority or ordered in the form of a tree goals set by the owners depending on their mentality, stages of the life cycle of the enterprise, market situation, etc."

The main issues of management of accounts receivable, in order to reduce the risk of non-repayment of debts, are:

- minimization (until the complete exclusion) of losses from write-off of bad debts;
- analysis and planning of cash flows in order to eliminate cash resources shortage at the enterprise;
- Debt restructuring;
- minimization of losses from inflationary impairment of the amount of receivables;
- Optimal use of various mechanisms of debt repayment.

Methods of influence on debtors can be classified into the following groups:

- *psychological* – reminder by means of communication (telephone, fax, etc.), mass media, dissemination of information between counterparties of the debtor, which can significantly impair his image;

- *economic* – the requirement to obtain mortgaged property, stop supply, the use of financial sanctions (penalties, fines);

- *legal* – nomination of claims, pre-trial consideration of a case, filing an action in an economic court;

- *physical* – arrest of property of the debtor, issued by the relevant authorities of the state executive¹³.

Finding ways and instruments to reduce the risk of defaulting debtors by debtors should ensure a high level of economic security of the enterprise and maintain its competitiveness by optimizing its credit policy. To this end, we can distinguish three areas of use of financial market instruments in the process of managing receivables, for:

- refinancing receivables by transferring the risk of non-repayment of debts to financial market participants;
- inducing the buyer to fulfill his obligations;
- Independent repayment of accounts receivable.

¹³ Krasnov V. V. Financial management of the enterprise. Teaching Manual. / V. V. Krasnov, B. O. Zhnyakin – Donetsk: Alpha Press, 2005.

Components of the company's credit policy are: the definition of conditions for the provision of commodity credit; calculation of the maximum term for the provision of a commodity loan; the formation of a system of discounts on goods (services) depending on the terms of payment and fulfillment of other conditions; optimization of options for procedures for repayment of overdue receivables.

Among the modern financial instruments used in the management of receivables, we can distinguish: clearing, factoring, forfaiting, bills of exchange, outsourcing, discounting to customers, debt restructuring, etc. (Table 1).

Table 1. Modern financial instruments of management of accounts receivable

<i>The name of the financial instrument</i>	<i>The mechanism of use</i>
<i>Aval is a bill</i>	The bank, which opened the bill, guarantees its payment (is the guarantor), when the drawer does not pay the bill, the bill holder can present a bill to pay for the bank that it was debiting.
<i>Letter of Credit</i>	Payment with the seller is carried out by the banking institution on behalf of the buyer, provided the seller provides the documents confirming the transfer of goods or services.
<i>Bank guarantee</i>	The Bank undertakes obligations on behalf and at the expense of the buyer in case of non-payment by the buyer within the term of the payments that he had to make, to make payments at his own expense.
<i>Factoring</i>	Sale of receivables in favor of a factoring company or a bank. The factor acquires from the seller the right to demand in cash for buyers' receivables for goods shipped (performed works, services rendered) with the acceptance of the risk of such a requirement, as well as acceptance of payments.
<i>Forfeiting</i>	It is in the transformation of a commercial loan into a bank loan. In this case, the sale of a debt drawn up by negotiable documents (a bill of exchange or a transfer letter of credit) is carried out on the terms of refusal (or forfaiting) of the bank from recourse to the claims of the creditor (seller of products) in the event that the debtor (buyer) has appeared insolvent. Often forfeiting is used in export operations.
<i>Clearing</i>	The system of cashless payments for goods, services, various types of securities, based on a set of mutual requirements and obligations.
<i>Outsourcing</i>	A set of activities aimed at transferring certain processes and functions of another organization to the enterprise, which professionally specializes in the field of tasks. Has a longer-lasting interaction with one-time services. Gives access to individual systems and infrastructure of external companies.
<i>Bank credit</i>	Conclusion of a cooperation agreement between the seller and the commercial bank, according to which the bank provides the buyer with a targeted loan for the purchase of the relevant product/service from the seller.
<i>Pledge</i>	One of the means of securing liabilities, in which the creditor is entitled in case of non-fulfillment by the debtor of collateral secured by an obligation to receive funds from the value of the mortgaged movable or immovable property, mainly to other debtors of this debtor.
<i>Surety</i>	Guarantee by the guarantor before the seller regarding the fulfillment by the buyer of his obligations. In the case of non-fulfillment, the guarantor undertakes to fulfill his obligations independently.
<i>Pre-trial dispute resolution</i>	The settlement of receivables repayment is carried out through negotiation between the seller and the buyer, sending claims and claims.
<i>Litigation dispute</i>	Appeal to court for the purpose of collecting debts from the debtor.

The aforementioned financial instruments make it possible to reduce the risks associated with non-repayment of receivables, but in turn require additional financing, and therefore need to be thoroughly investigated and calculated for their expediency and effectiveness in each case before the conclusion of contracts.

In the process of managing receivables it is necessary to pay attention also to the fact that the risks of non-repayment of debts may be external and internal. Internal problems arise due to

mistakes and miscalculations of the managers of the enterprise, they can be characterized as the risks of imperfect accounts receivable management systems, while external ones are wide and largely dependent on the lender's management.

Non-repayment risk management means prediction of possible critical situations and includes a number of methods:

- elimination or prevention of risk;
- reduction of the adverse influence of certain factors;
- transfer or transfer of risk through its insurance;
- risk taking.

Therefore, for the purpose of preventing receivables it is expedient to use the following instruments:

1) *managerial* – above all, literacy and clarity of arrangements regarding the amount of delivery, the exact date of payment, the form of payment, the person responsible for payment from the client side and its contact details; Also important are customer reminders that include telephone alerts, letters on the amount and time of return of money, penalties provided for, transfer of receivables to third parties;

2) *psychological* – conducting a psychological game that allows you to earn respect as a provider; build partnerships managers, violate the client will be uncomfortable;

3) *economic* – control over the sufficiency of funds for operating activities; cash discounts for acceleration of payment, which are more progressive than fines; use for covering cash disruptions of various banking products (revolving credit line for replenishment of working capital and overdraft).

Summarizing the foregoing, we can conclude that the main task of managing receivables is the formation of such contractual relations that would ensure the completeness and timeliness of calculations, as well as the application of the most optimal financial instruments to reduce the risk of non-repayment of debts. Unfortunately, the application of some of the modern methods of managing receivables in international practice is problematic in Ukraine. The efficiency of commercial lending is determined by the ability to properly assess and effectively manage credit risk. The lending enterprise may seek financial intermediaries for the purpose of managing receivables and reducing the risk of non-repayment of debts.

References:

1. Dariusz Wędzki. Controlling należności w przedsiębiorstwie. – Wydawca: C. H. Beck. – Warszawa, 2018. – 558 p.
2. Dergalyuk B. V. Accounts Receivable Management as a Tool for Ensuring Economic Security of Enterprises in Modern Conditions / B. V. Dergalyuk. // Effective economy. – 2015. – № 9. – Mode of access: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2015_9_45.
3. Zakrevskaya O. Yu. Accounting and control of current accounts receivable of trade enterprises [Text]: author's abstract. dis for the sciences. Degree Candidate econ Sciences: special 08.00.09 – Accounting, analysis and audit (by type of economic activity) / Elena Zakrevska. – K.: KNTEU, 2018. – 21 p.
4. Livoshko T. Management of receivables and accounts payable of an industrial enterprise / T. V. Livoshko, Yu. Sezonko // Economic Bulletin of Zaporizhzhya State Engineering Company. – 2013. – Issue 4. – P. 88-93. – [Electronic resource]. – Access mode: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/evzdia_4_088.-pdf.
5. Feshchenko O. P. Analysis of liquidity and receivables as a component of management of the financial state of corporations / O. P. Feshchenko // Business Inform. – 2017 – № 8. – P. 124-133.
6. Klimenko O. Management of accounts receivable / O. M. Klymenko // Economy: problems of theory and practice. – 2003. – № 183. – P. 697-700.

7. Pilnov D. O. Effective management of accounts receivable and payables as a means of monitoring the financial state of the enterprise / D. O. Pilnov // Formation of market relations in Ukraine. – 2015. – № 10. – P. 88-92.
8. International Financial Reporting Standard "Financial Instruments: Disclosures" [Electronic Resource]. – Access mode: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
9. International Accounting Standard 32 "Financial Instruments: Submissions" [Electronic Resource]. – Access mode: <http://zakon4.rada.gov.ua>.
10. International Accounting Standard 39 "Financial Instruments: Recognition and Measurement" [Electronic Resource]. – Access mode: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_015.
11. Regulation (standard) of accounting 10 "Accounts Receivable": Approved. by the order of the Ministry of Finance of Ukraine dated October 8, 1999 №237. [Electronic resource]. – Access mode: <http://zakon.rada.gov.ua>.
12. International Accounting Standard 37 "Provisions, Contingent Liabilities and Contingent Assets" [Electronic Resource]. – Access mode: <http://zakon4.rada.gov.ua>.
13. Krasnov V. V. Financial management of the enterprise. Teaching Manual. / V. V. Krasnov, B. O. Zhnyakin – Donetsk: Alpha Press, 2005.

1.2. Differentiated and individualized approach in the child's learning in society informatics (at the example of primary school pupils with letter violation)

In the conditions of the information society, the question of the individual throughout life formation is relevant. Education is one of the main factors in the development of the individual, which contributes to the person in his orientation in society. The life-long learning is considered in the context by «Europe 2020 strategy» and serves as a prerequisite for improving social status, forming a civic position, and personal fulfillment. The emphasis is not on teaching knowledge, but on the development of individual abilities and the potential of people to learn.

Today, the system of primary education becomes a necessary key to improving the personality, serves to create the foundation for its further education throughout its life. Modern society, as never before, depends on the development of oral and written speech, which are the most important means of transmitting information.

That's why improving the efficiency and quality of teaching primary school age pupils in secondary education institutions envisages the timely detection, prevention and elimination of the existing shortcomings in oral and written language, which requires the development of new forms and methods of working with younger pupils, the organization of correctional and developmental training taking into account individual, psychophysiological features and potential of each child, summarizing knowledge and approaches on the border of special pedagogy, neuropsychology and individual wild industries in the direction of in-depth study of general and psycho-intellectual development of children.

Fundamentalness of elementary education isn't only in the formation of the knowledge sphere, but also the formation of key competencies. At the same time, due attention was paid to the formation of competences for developing language skills in primary school pupils with speech disorders, in particular dysgraphia, in general education institutions.¹⁴

Ensuring the rights of the child to receive education that satisfies its educational needs, the ability to acquire the necessary skills, including the ability to write, read, and speak fluent speech are important strategic benchmarks in primary education and an indicator of the current world trend. It has been defined by international laws at the United Nations level (International Pactum «On the Economic Social and Cultural Rights», Convention on the child's rights, and the World declaration on education for all) and has been approved by the General Assembly of the United Nations. These ones and other international documents encourage every state to coordinate basic legal regulations in the field of national education with a new expanded approach. This approach goes beyond the current training programs and traditional educational systems, based on all best that had existed in practice.

Nowadays, the system of primary education becomes an important key to the personality's improvement, provides the conditions for the creation of the foundation for further education throughout life. Current trends of schooling different countries, including domestic ones, demand the pupils' qualitative knowledge, the foundations of which are laid at the beginning of their study in school, but the level of the first-formers' speech development doesn't always meet the requirements which the school has for the children. Every year the number of children, who are not ready for school in terms of speech development, has been steadily increasing.^{15, 16}

In the context of the humanization of modern education organizational and informative components of the educational process need to be reconsidered in terms of their impact on the

¹⁴ Zuravlova, L. S. (2016). Children of primary school age with speech disorders in the education system. Scientific journal of the NPDU. Series No. 19 «Correctional Pedagogy and Psychology». 2016. Vol. 32. Part 1. pp. 101-107.

¹⁵ Kornev, A. N. (1997). Violations of reading and writing in children. St. Petersburg: «MiM», 286 p.

¹⁶ Surotyuk, A. L. (2003). Neuropsychological and psychophysiological accompaniment of training. Moscow: Sphera. 288 p.

development of a personality. There is also a need for the improvement of primary education quality, improvement of the quality of education for primary school age pupils. An important aspect of this strategy is the implementation of individualized and differentiated approach to children with writing disorders in the correctional and pedagogical process. It has to be said that this approach involves early diagnostics of aptitudes, abilities and potential dispositions of children, as well as the creation of conditions for the development of the personality.

Timely detection of the reasons for the of primary school children failure, a clear definition of the differential characteristics and mechanisms of speech disorders, the distinction of specific errors from others are extremely important for the development of the student's personality, to ensure his success and viability in society, as well as for the corrective action, the development of a coherent a system of work aimed at correcting these violations and preventing school maladaptation in general.

Significant severity and persistence of writing disorders of some primary schoolchildren, the difficulties of overcoming them by means of the methods, commonly used in the logopedic therapy, are determined not only by the violation of the functioning of some individual functions, which are basic for writing, but also by the delay in the formation of their brain organization as a whole.¹⁷ The reasons that determine the retard of the child in the school program acquisition can be connected with minor violations of mental development due to the minimal organic insufficiency of the central nervous system. One more reason is the influence of micro-social environment.

The acquisition of writing and, in future, a full implementation of this process, are both provided by a vast variety of structural units that occupy different levels in the hierarchy of psycho-physical activities, but their joint operation is a base of holistic process of writing.¹⁸

Psycho-linguistic analysis of the process of written speech production (V. Leontiev, A. Luria, E. Sobotovich) allows to reveal its multi-layered structure. Psycho-physiological level of writing is based on the joint work of the posterior frontal, lower parietal, temporal, posterior temporal, anterior occipital lobes of the brain. The linguistic level, on which the choice of language aids (sounds, words, syntax) takes place, depends on the collaboration of frontal and posterior speech zones. The collaboration of these morphological formations of the brain is the foundation for the writing process. In the complex process of the generation of the writing there exist various levels, such as motivational and language level, as well as level of motor realization of the visual images of letters. Each of these levels functions with the participation of many mental operations. The writing process can be difficult when any area of the left hemisphere of the brain, namely the posterior frontal, lower parietal, temporal, anterior occipital lobes of the brain, is affected. Each zone provides a certain modality-specific condition that is required in the process of writing the words. When the particular zone is affected, the relevant components are violated as well. Without normal functioning of these zones full implementation of the writing process is impossible.

It should be noted that many primary school students, given their individual characteristics, have insufficient (compared to the medieval) or disharmonious formation of a number of mental functions that are important for mastering the letter. The individual differences between children, especially their mental maturity and mental activity, are important to take into account when teaching younger pupils.

It is the differentiated and individualized teaching that has to bring into compliance the typological features of a child's brain and methods of teaching. Therefore, important tasks that

¹⁷ The same

¹⁸ Tsvetkova, L. S. (2005) Neuropsychology of the account, writing and reading: violation and restoration. Moscow: MPSI; Voroneg: Modek, 360 p.

arise today define the features to identify individual psychophysiological and neuropsychological peculiarities, the ways of processing information and also to determine preference of verbal or imaginative information in the formation of the world outlook. All mentioned above make the use of techniques, which correspond to the nature of nervous and mental activity of children, necessary and possible ones.

Primary school children's oral and writing disorders are quite common this day. Inadequate speech activity negatively affects the formation of the mental sphere of children and development of their personal qualities (L. Andrusishina, L. Beliakova, I. Vlasenko, L. Yefimenkova, N. Zhukova, V. Kovshykov, S. Konopliasta, R. Lalayeva, I. Marchenko, E. Mastyukova, E. Sobotovych, V. Tarasun V. Tishchenko, T. Filicheva, L. Tsvetkova, G. Chirkina, M. Sheremet, A. Yastrebova, U. Friht, L. Bradley, etc.). It happens because the formation of the child's intellectual sphere depends on the level of child's speech, and speech, in its turn, is complemented and improved under the influence of continuous development and complication of mental processes (L. Vygotskiy, A. Luria, I. Baron, O. Spreen, etc.). Reading and writing disorders, being the primary schoolchildren's most common disorders of speech, have a negative impact on the whole process of learning, children's adaptation to school, the formation of the personality and the character of the children's mental development as a whole.^{19, 20} These children have difficulties in acquisition and comprehension of the texts, as well as in logical thinking.

The factors that negatively affect the development of children include the deterioration of social and environmental conditions, undifferentiated approach to teaching, excessive demands of schooling, which outpace the development of the children's brain, functional immaturity of the brain-cortex and regulatory structures of the brain.

According to the physiological and neurophysiological studies (P. Anokhin, O. Balashova, M. Bernstein, N. Korsakov Yu. Mikadze, E. Simernitska, etc.) before the school starts the majority of today's 6-7 year old children have unformed important physiological components of learning activities. Neurophysiological studies also have allowed to understand the mechanisms of unformed leading cognitive functions.

However, 6-7 year old children's functional immaturity, unformed functions which are very important for schooling, are not the same as learning disabilities.²¹ When system of learning is properly organized system of correctional work will contribute to the development of these functions.

It is out of the question that modern primary education should be based on natural environment of the child's life to form its ability to anticipate, act, that is readiness for change, which is extremely important. Of particular importance to this is for a child with a speech impairment, in particular the difficulty of forming and violating the writing skills.

In normal ontogeny the development of mental functions takes place not simultaneously, but in a certain sequence. The general line of development is interfered with individual variations, which is manifested in the uneven formation of certain functions of this very individual. The uneven development of higher mental functions is determined by the individual genetic program and the impact of the environment (M. Yegorova, S. Maksimenko, Yu. Mikadze).

The relative lag in the development of certain functions may be evident when the child is tired, has frequent illnesses, when there is a sharp increase in social demands. Thus, the overloading the child's body can cause certain functional problems, which are often resulted in difficulties in mastering writing (T. Akhutina, O. Balashova, Yu. Mikadze).

¹⁹ Baron, I. S (2004). Neuropsychological evaluation of the child. NY: Oxford University Press, 2004. 429 p.

²⁰ Zuravlova, L. S. (2018). Violation of the primary school age pupils with dishography psycho-intellectual development. Topical issues of the humanities: interuniversity collected works of young scientists of the Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University. Drohobuch: Gelvetika, 2018, Vol. 19. P. 2. pp. 135-141.

²¹ Kornev, A. N. (1997). Violations of reading and writing in children. St. Petersburg: «MiM», 286 p.

Timely identification of the causes, leading to the failure of children in the primary school, the precise identification of distinctive features and mechanisms of the disorders, their difference from other nonspecific errors are extremely important for the development of personality's culture, which ensures the success and sustainability in society. These factors are also important for the appropriate correctional activities, development of an integrated system of the correction of these disorders, prevention of school disadaptation in general.

One of the main conditions of the adequate development of mental functions, in particular, speech, is the process of perception, responsible for the receiving and processing information. Perceptive processes ensure the regulation of speech activity and are improved under the influence of its various manifestations.^{22, 23} The information, which comes from the external world, is the basis for the learning and becomes an incentive for gaining unique experience. Fullst understanding of the objects and its properties can be obtained if they are perceived by several sensory organs, using various sensory systems (vision, hearing, touch, kinesthetic sensitivity, etc.); which are perceived, can be reached on the condition that they are perceived by a number of senses of perception. It allows to perceive different features of the objects, using different sensory systems (vision, hearing, touch, kinesthetic sensitivity, etc.); to conduct their analysis within each sensory system, to correlate specific characteristics, to make decisions, based on integrative data processing.²⁴

Such syncretic unity of different sensory systems, which allows to optimize the learning process and make it more efficient and effective, must become theoretical and methodological foundation of the pedagogical assistance and correctional and pedagogical support of violation of speech development primary schoolchildren, specially with dysgraphia. The specificity of propaedeutical and correctional work is linked to compensatory mechanisms and capacities of the child with the purpose to provide the most appropriate and effective support in each case.

However, the coordination, strength and mobility of integrative interaction, which determine the effectiveness of the education, are provided by the adequacy of certain perceptual processes. Their disorder is one of the possible mechanisms of the unformed oral and written speech on the psychophysiological level. In this regard, the fact that auditory and visual channels of information processing of the children, suffering from the speech and writing disorders, are the most sensitive in terms of the liability to different disorders, gains special significance. Thus, the majority of the prevailing educational situations are traditionally realized with the help of auditory and visual analyzer's systems.

However, the researchers emphasize widespread sensory dysfunction in children (W. Dunn, 2008; S. Lane, L. Miller, B. Hanft, 2000; L. Miller et al., 2007; C. Hatch-Rasmussen, 2008, S. Reynolds, 2007; S. Schoen et al., 2010; C. Kranowitz, 2003; P. Emmons, L. Anderson, 2005; A. Bundy, S. Lane, A. Fisher, E. Murray, 2006; H. Goldsmith et al., 2006). The sensory integration dysfunction, first introduced by the American psychotherapist and neuroscientist Jean Ayres (1963, 1975), affects the child's liveliness, upsetting her daily functioning, and adversely affects movement, coordination, attention, activity level, and speech.

A researcher give characteristic to children's behavior, which is the result of a lack of integration of the five sensory and motor manifested in violation of planning, tone, spatial perception (J. Aires, 1972).²⁵

²² Luria, A. R. (2008). Higher cortical functions of a human. St. Petersburg: Piter. 624 p.

²³ Tsvetkova, L. S. (2005) Neuropsychology of the account, writing and reading: violation and restoration. Moscow: MPSI; Voroneg: Modek, 360 p.

²⁴ Ayres, J. (1963). The development of perceptual-motor abilities: A theoretical basis for treatment of dysfunction (Eleanor Clark Slagle Lecture). A. J Occup Ther. 1963. Vol. 17. pp. 221-225.

²⁵ Ayres, J. (1975). Sensorimotor foundations of academic ability. In Perceptual and Learning Disabilities in Children. NY, Syracuse University Press, 1975. pp. 301-358.

Today modern scientists to refer to the process by which the central and peripheral nervous system receives an incoming sensory information from the sense organs use the term sensory processing (Y. Sadovskay, 2011; A. Bundy, S. Lane, A. Fisher, E. Murray, 2002).

Children with sensory impairment incorrectly interpret everyday sensory information, including tactile, auditory, visual, olfactory, taste and motor, which, for its part, leads to a violation of behavioral regulation, emotions, development of coordination, speech and, as a consequence, affects learning and social adaptation.²⁶ The development and interaction of sensory systems are important in the process of psychophysical development of the child.

According to scientists (J. Ayres, W. Kisling), the violation of sensory integration can not be «overgrown». Due to numerous efforts and long-term practice, the child can acquire non-generalized (fragmentary) skills that compensate for the poor processing of sensory signals and mask the problem.^{27, 28}

The norm in the learning process is the successive passage of the child by several stages – from understanding the task that faced it, to choosing the actions necessary for its implementation. In the end, acquiring skills is characterized by the fact that the child can successfully apply it in a changing environment. There is a so-called generalization of skills, that is, the transfer of the ability to successfully perform a certain action in any new conditions. If generalization does not occur, skills are formed fragmentarily. In the new situation, skills have to be acquired first (partially or entirely) without using previous experience. Thus, the acquisition of non-generic skills is an overly difficult path of learning that almost does not leave any other power²⁹. It is important to create the basis for those areas that are in deficit, and also to rely on the «ability» of the child to do what she already knows. This allows you to influence the problem areas, without compromising the confidence of the child in itself³⁰.

Acquires special significance to the fact that children suffering from the violation of oral and written language, auditory and visual channels of information processing and most sensitive in view of the susceptibility to different disorders. After all, with the help of auditory and visual analyzer systems, the prevailing majority of educational situations are traditionally implemented.

The development and interaction of sensory systems are important in the process of speech formation. The concepts are initially grasped, understood, learned and only then expressed in the speech. This requires the organization of space, which allows you to perceive a variety of feelings; feel the environment in which you can acquire the experience of movement. A child with a violation of perception violates the processing of sound or visual stimuli.

For example, some researchers (O. Tokareva, M. Hvatcev, E. Warrington, P. Rabin, J. Bradshaw) believe that the dominant cause difficulties formation of writing skills is a violation of visual perception. At the same time, some researchers attribute the difficulties of acquiring these skills with average visual-spatial abilities (R. Sinatra, E. Winner), and others with low (O. Tokareva, A. Benton) or high (A. Bannatyne, H. Swanson). The causes of the difficulties scientists also associate with the violation of integrative functions: visual-spatial representations, auditory-motor and visual-motor coordination (A. Benton, M. Bezrukyh, I. Sadovnikova, L. Tsvetkova). The disorientation of the visual perception, as well as the visual-spatial, visual-motor and auditory-motor coordination, leads to characteristic errors found during the writing (M. Bezrukyh, S. Efimova, R. Lalaeva, J. Stein, J. Talcott, C. Von Karolyi).

²⁶ Sadovskay, Yu. (2010). The disorders of sensory processing in children. Medical treatment. 2010. Vol. 4. pp. 24-28.

²⁷ Ayres, J. (1975). Sensorimotor foundations of academic ability. In *Perceptual and Learning Disabilities in Children*. NY, Syracuse University Press, 1975. pp. 301-358.

²⁸ Kisling, U. (2016). Sensory integration in the dialogue: to understand the child, to recognize the problem, to help balance [ed. E. V. Klochkova]. Moscow: Terevinf. 240 p.

²⁹ The same

³⁰ Bundy A. C., Lane S. J., Fisher A. G. Sensory integration: theory and practice. Philadelphia, 2002. pp. 261-308.

American psychiatrist S. Orton noted that due to dysfunction of visual recognition and visual memory, dual images are formed – one straight (normal) and the other is reverse (reversible). The scientist suggested exercises aimed at correcting disorders: a written multiple repetition of certain dominant hand sign or picture it until the child starts to go, followed by suppression reverse image. The use of this method contributed to the fact that students who did not have time began to make significant progress, thereby confirming the theory that the main part of the problem is a physical component.

A number of research studies by scientists (R. Young, B. Ginsburg, 1987) confirmed that the acquisition of proper physical skills in hand position during writing (how to hold a pencil, the correct position of paper and hands, body position) is the most important factor in the development of a competent letter.^{31, 32} Based on the research of scientists, we can conclude that the development of visual perception requires the formation of perception basic systems of sensations, which, according to J. Ayrs, constitute the basis for the complex interaction of all senses. Including:

- vestibular system (balance support system);
- tactile system (system of skin sensitivity – exteroception);
- proprioceptive system (a system of kinesthetic perception (muscular-articular sensation) is the perception of its own posture and movement). The better our kinesthetic awareness is, the better we perceive ourselves in space with respect to other people and objects.

In the same way, in the process of development of basic sensations, their joint and coherent work, inter-tension interaction improves.

The interaction of sensor systems plays a significant role in acquiring the experience of writing. A child, who learns writing needs to be able to navigate in space, to distinguish the ratio of lines, to draw a letter from them and transfer it to paper, placed in the right place between the other letters. Recognition of the image is closely related to kinesthetic information.

In our opinion, correctional work, based on the use of methods of motor perception activation allows us to make a conclusion as for the feasibility and validity of using the techniques, aimed at the activation of the analyzers, responsible for motor reality internalization. The maturation of these analyzers influences the fact how the child receives adequate information about the world.

Thus, speech disorders are still one of the most common problems of mental and physical development of primary schoolchildren. The transition to new educational standards, modern requirements for knowledge and skills of primary schoolchildren on the one hand and the increase in the number of children with speech disorders, on the other hand, determine the search for effective ways of organizing and conducting correctional and developing work with this category of primary schoolchildren. Learning school information can be optimized under certain conditions. The main of them is differentiated and individualized learning, which should be based on neuropsychological and psychophysiological diagnostics, which defines the basic tactics and strategies of correction and development work individuals. It is also important to make the requirements for children go into line with the capabilities of their body, to create such an environment, in which every child of primary school gets a real opportunity to develop in his individual pace, without holding others back.

³¹ Yong, R. A., Ginsburg, B. E. (1987). Genetic variations in motor and cognitive patterns associated with reading disabilities – diagnosis and remediation. *Behavior Genetics*. 1987. № 17. P. 644.

³² Yong, R. A., Ginsburg, B. E., Bradway, D. (2012). Physical and behavioral markers help identify written language disability (WLD) related to attention deficit hyperactivity disorder (ADHD). *Psychology*. 2012. № 3. pp. 36-44.

References:

1. AYRES, J. (1975). Sensorimotor foundations of academic ability. In *Perceptual and Learning Disabilities in Children*. NY, Syracuse University Press, 1975. pp. 301-358.
2. AYRES, J. (1963). The development of perceptual-motor abilities: A theoretical basis for treatment of dysfunction (Eleanor Clark Slagle Lecture). *A. J Occup Ther.* 1963. Vol. 17. pp. 221-225.
3. BARON, I. S. (2004). *Neuropsychological evaluation of the child*. NY: Oxford University Press, 2004. 429 p.
4. BUNDY A. C., LANE S. J., FISHER A. G. *Sensory integration: theory and practice*. Philadelphia, 2002. pp. 261-308.
5. ZURAVLOVA, L. S. (2016). Children of primary school age with speech disorders in the education system. *Scientific journal of the NPDU. Series No. 19 «Correctional Pedagogy and Psychology»*. 2016. Vol. 32. Part 1. pp. 101-107.
6. ZURAVLOVA, L. S. (2018). Violation of the primary school age pupils with dishography psycho-intellectual development. *Topical issues of the humanities: interuniversity collected works of young scientists of the Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University. Drohobuch: Gelvetika*, 2018, Vol. 19. P. 2. pp. 135-141.
7. KORNEV, A. N. (1997). *Violations of reading and writing in children*. St. Petersburg: «MiM», 286 p.
8. KISLING, U. (2016). *Sensory integration in the dialogue: to understand the child, to recognize the problem, to help balance* [ed. E. V. Klochkova]. Moscow: Terevinf. 240 p.
9. LURIA, A. R. (2008). *Higher cortical functions of a human*. St. Peterburg: Piter. 624 p.
10. SADOVSKAY, Yu. (2010). The disorders of sensory processing in children. *Medical treatment*. 2010. Vol. 4. pp. 24-28.
11. SUROTIUK, A. L. (2003). *Neuropsychological and psychophysiological accompaniment of training*. Moscow: Sphera. 288 p.
12. TCVETKOVA, L. S. (2005) *Neuropsychology of the account, writing and reading: violation and restoration*. Moscow: MPSI; Voroneg: Modek, 360 p.
13. YOUNG, R. A., GINSBURG, B. E. (1987). Genetic variations in motor and cognitive patterns associated with reading disabilities – diagnosis and remediation. *Behavior Genetics*. 1987. № 17. P. 644.
14. YOUNG, R. A., GINSBURG, B. E., BRADWAY, D. (2012). Physical and behavioral markers help identify written language disability (WLD) related to attention deficit hyperactivity disorder (ADHD). *Psychology*. 2012. № 3. pp. 36-44.

1.3. Peculiarities of the creolized texts' usage in the professional training of the future engineer-teachers

1.3. Особливості використання креолізованих текстів у професійній підготовці майбутніх інженерів-педагогів

У концепції «Нова українська школа» зазначено, що однією з основних характеристик сучасного учителя має бути здатність реагувати на виклики інформаційного суспільства. Він має бути готовим опановувати нові види діяльності, які сприятимуть підвищенню інтересу учнів до навчальних дисциплін, стимулюватимуть їх до розвитку й саморозвитку³³. У цьому контексті варто зазначити, що на систему навчальних методів і засобів на сучасному етапі суттєво впливає інформатизація суспільства загалом і закладів освіти зокрема, упровадження інформаційних технологій у педагогічний процес, активне використання соціальних мереж широкими масами населення, розвиток феномену кліпового мислення, зростання обсягу й концентрації графічної інформації. Отже, постає необхідність відповідних трансформацій у змісті і формах організації педагогічного процесу в закладах освіти різного рівня.

На сучасному етапі нагальною стала проблема удосконалення системи професійної підготовки майбутніх інженерів-педагогів, що безпосередньо має вплинути в перспективі на якість підготовки майбутніх кваліфікованих робітників, формування в них готовності до технічної творчості, інноваційної професійної діяльності.

На нашу думку, засобом стимулювання особистісного і професійного розвитку майбутніх інженерів-педагогів, одним із можливих шляхів інтенсифікації освітнього процесу в педагогічних закладах вищої освіти можуть стати «креолізовані тексти». Відтак, для перетворення креолізованих текстів на ефективний засіб навчання необхідно розробити методiku їх використання в освітньому процесі в контексті різних навчальних дисциплін.

Варто зазначити, що креолізовані тексти стали предметом дослідження О. Анісімової, А. Бернацької, Л. Большиянової, Ю. Сорокіна, Є. Тарасова та інших. Однією з перших була праця Ю. Сорокіна і Є. Тарасова «Креолізовані тексти та їх комунікативна функція» (1990 рік), у якій було введено до наукового обігу дефініцію «креолізований текст»³⁴. Проведений аналіз наукових джерел дав підстави для висновку, що дослідники переважно зосереджували свою увагу на аналізі ідейно-композиційних особливостей креолізованих текстів, розробленні класифікацій указаних текстів, дослідженні їхнього впливу на читачів. На жаль, до сьогодні предметом наукового аналізу не стали особливості використання креолізованих текстів в освітньому процесі закладів середньої і вищої освіти. Метою нашого дослідження є визначення особливостей використання креолізованих текстів у професійній підготовці майбутніх інженерів-педагогів.

Відтак, постає необхідність визначення теоретичних засад дослідження. Як відомо, дефініція «креолізований текст» увійшла до наукового обігу нещодавно, вона пов'язана із поняттями «креолізована мова» («змішана мова»), «креолізація» (первинно означало процес утворення нових етнічних груп унаслідок змішування крові кількох етносів, а потім – процес змішування мов), що походять від лексеми «креоли» (від фр. *créole*; ісп. *criollo* й порт. *crioulo*; лат. *creare* «створювати, вирощувати, виводити»). До сьогодні термін «креолізований текст» не є загальноприйнятим, зокрема паралельно вживаються інші дефініції, як-от: полікодовий

³³ Концепція «Нова українська школа»: затв. Рішенням колегії МОН від 27. 10. 2016. URL: <http://mon.gov.ua/202016/12/05/konczepczya.pdf>.

³⁴ СОРОКИН, Ю., ТАРАСОВ, Е. (1990): Креолизованные тексты и их коммуникативная функция. Оптимизация речевого воздействия. Москва: Наука. 1990. С. 183.

текст (Г. Ейгер, В. Юхт³⁵), ізовербальний комплекс (А. Бернацька³⁶), лінгвовізуальний комплекс (Л. Большиянова³⁷), ізоверб (О. Міхеев³⁸), семіотично ускладнений текст (О. Протченко³⁹), відеовербальний текст (О. Пойманова⁴⁰). Такі визначення пов'язані з багаторівневістю і багатоплановістю конструкції, складною текстовою організацією, адже креолізовані тексти є результатом поєднання елементів, що належать до різних семіотичних систем – вербальної та невербальної (так званої іконічної), до якої входять ілюстрації (фотографії та малюнки), різні за характером – художньо-образні, декоративні, пізнавальні тощо, а також схеми, таблиці, формули, символічні зображення тощо. Зазначимо, що вербальна й невербальна частини креолізованого тексту поєднані на різних рівнях – на змістовому, змістово-композиційному та змістово-мовному.

Вищезазначені фактори зумовили появу різних класифікацій креолізованих текстів, насамперед їх розподіляють на тексти з частковою та повною креолізацією.⁴¹ У текстах із частковою креолізацією (в основному до них відносять публіцистичні, науково-популярні та художні тексти) вербальні й невербальні компоненти перебувають в автосемантичних відносинах, тобто словесна частина є головною, відносно автономною, а зображальна – факультативною. Синсемантичні відношення між компонентами притаманні текстам із повною креолізацією (наукові й рекламні тексти, зокрема плакати, карикатури, оголошення тощо): словесний текст повністю підпорядковується зображенню, він тісно пов'язаний, злитий з ним, а малюнок є облігаторним, тобто обов'язковим компонентом тексту.

Окрім того, існує класифікація навчальних креолізованих текстів за кількісною ознакою наявності вербального й невербального складника: частково полікодові тексти мають переважно словесний компонент, частково вербальні мають переважно невербальний компонент (кольори, звуки, графеми тощо), власне полікодові – це тексти з відсутнім експліцитним (зовнішнім) вербальним компонентом.⁴²

На основі аналізу художніх особливостей креолізованих текстів можемо дійти висновку, що креолізований текст є полікодовим, у ньому вербальні й невербальні елементи спрямовані на активізацію мозкової діяльності реципієнта. Це обумовлює важливість використання зазначених текстів в освітньому процесі закладів середньої і вищої освіти, актуалізує необхідність визначення теоретичних і методичних основ їх застосування в професійній підготовці майбутніх інженерів-педагогів.

Насамперед зазначимо, що специфіка застосування креолізованих текстів в освітньому процесі закладів вищої освіти зумовлена кількома факторами, зокрема: напрямом підготовки майбутніх фахівців, сформованістю їхніх особистісних і професійних рис, специфікою навчальної дисципліни, її навчальними завданнями. А. Габідулліна, досліджуючи

³⁵ ЕЙГЕР, Г., ЮХТ, В. (1974): К построению типологии текстов. Лингвистика текста: материалы научной конференции при МГПИИЯ им. М. Тореца. Ч. I. Москва: МГПИИЯ, 1974. С. 105.

³⁶ БЕРНАЦКАЯ, А. (2000): К проблеме «креолизации» текста: история и современное состояние. Речевое обращение: специализированный вестник. Красноярск, 2000. С. 106.

³⁷ БОЛЬШИЯНОВА, Л. (1987): Внешняя организация газетного текста поликодового характера. Типы коммуникации и содержательный аспект языка: сб. научн. тр. 1987. С. 167.

³⁸ МИХЕЕВ, А. (1987): О некоторых типах взаимодействия изображения и текста. Типы коммуникации и содержательный аспект языка: сб. научн. тр. Москва: ИЯ, 1987. С. 191.

³⁹ ПРОТЧЕНКО, А. (2006): Типологические и функционально-стилистические характеристики англоязычного путеводителя: авторефер. дисс. к.ф.н. Самара: Изд-во Самар. гос. пед. ун-та, 2006. С. 14.

⁴⁰ ПОЙМАНОВА, О. (1997): Семантическое пространство видеовербального текста: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.19. Москва, 1997. С.15.

⁴¹ АНИСИМОВА, Е. (2003): Лингвистика текста и межкультурная коммуникация (на материале креолизованных текстов): учеб. пособие для студ. фак. иностр. яз. вузов. Москва: Издательский центр «Академия», 2003. С. 64.

⁴² МИХЕЕВ, А. (1987): О некоторых типах взаимодействия изображения и текста. Типы коммуникации и содержательный аспект языка: сб. научн. тр. Москва: ИЯ, 1987. С. 191-199.

навчально-педагогічний дискурс, визначає такі функції креолізованих текстів, як-от: інформативна, ілюстрації вербального компонента, волюнтативна, метакомунікативна, експресивна, естетична, фактична, технічна.⁴³ Ці функції визначаються тим, що для викладача текст є певним орієнтиром для діяльності, для студента – важливим джерелом інформації, об'єктом вивчення й розуміння. Для викладача текст є засобом навчання, а для студента – об'єктом. Відтак, особливості навчального тексту загалом і креолізованого зокрема визначаються тим, що він одночасно виступає і об'єктом вивчення, і засобом навчання.

Перед викладачами постають два основні завдання: по-перше, підібрати або створити креолізовані тексти, які сприятимуть підвищенню ефективності професійної підготовки інженерів-педагогів. По-друге, ознайомити студентів з самим поняттям, з видами креолізованих текстів і стимулювати до використання їх у подальшій професійній діяльності.

Насамперед, зазначимо, що креолізовані тексти мають використовуватися з метою донесення навчальної інформації як засіб адаптації текстової навчальної інформації до специфіки «кліпового» мислення сучасної молоді. Окрім того, актуалізується потреба у використанні зазначених текстів у контексті упровадження дистанційної освіти, а також зростання ролі самоосвіти молодого покоління, яка відбувається як стихійно, так і в процесі виконання самостійної роботи, індивідуальних навчально-дослідницьких проєктів, курсових і магістерських робіт. На сьогодні майбутній інженер-педагог має не лише опанувати великий обсяг знань, умінь, навичок, а й навчитися самостійно здобувати знання, працювати з різними джерелами інформації, застосовувати отримані знання, уміння, навички в практичній і професійній діяльності, формуючи необхідні компетенції.

Зазначимо, що використання креолізованих текстів потребує вироблення критеріїв їх добору, зокрема: виховний потенціал вербальних і зображувальних одиниць зазначеного тексту, інформативність, актуальність, адаптованість, доступність, наповненість дидактично значущими мовними одиницями, урахування психологічних особливостей реципієнтів, стилістична й жанрова довершеність, пошуковий і дослідницький потенціал, спроможність тексту спонукати реципієнтів до словесної творчості, створення креолізованих текстів.

У процесі відбору і складання креолізованих текстів особливу увагу необхідно приділяти їхньому змісту. Зазначені тексти мають бути насамперед цікавими для студентів, вирізнятися певною новизною, спонукати реципієнтів до роздумів, мати проблемний характер. Важливо, щоб текст не просто подавав готову інформацію, а стимулював появу запитань, бажання в студентів висловитися, тим самим активізуючи мовлення. Зміст креолізованих текстів має сприяти виникненню дискусій, у процесі яких викладач спрямовує діяльність студентів.

Зазначимо, що полікодові тексти (як компонент підручників, посібників, мультимедійних навчальних матеріалів) застосовуються в освітньому процесі упродовж тривалого часу, проте в сучасних умовах змінюються їхні функції, методи і прийоми роботи з ними. На жаль, традиційні підручники, які вийшли друком наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. і упродовж попередніх десятиліть були фактично основним джерелом професійних та спеціальних знань, на сьогодні втрачають свою актуальність для сучасного покоління, якому притаманне «кліпове» мислення. Це можна пояснити лінійністю і логічністю структурування матеріалу в традиційних підручниках. Відтак, на часі розроблення нових сучасних навчальних матеріалів, які б базувалися на використанні креолізованих текстів, на основі врахування особливостей сприйняття інформації сучасною молоддю, фрагментарності матеріалу, взаємозв'язків між окремими блоками.

⁴³ ГАБИДУЛЛИНА, А. (2011): Педагогическая лингвистика: учеб. пособ. для студ. высших учеб. завед. Горловка: ГГПИИЯ, 2011. С. 246-253.

Отже, у процесі оформлення навчального матеріалу у вигляді креолізованого тексту викладачам варто дотримуватися певних умов. Насамперед, як зазначають О. Вержанська й Т. Лагута, важливою характеристикою навчального тексту є наявність у ньому освітнього, культурологічного, виховного й розвивального потенціалу. Отже, призначення навчального тексту – засвоєння інформації студентом, а під час її передачі – вплив на свідомість студентів, мотивування їх на роботу з навчальним матеріалом, сприяння розвитку креативних якостей студентів.⁴⁴ Для цього, на нашу думку, варто уникати довгого монологічного викладу матеріалу, оскільки увага сучасних студентів дуже швидко розсіюється, тому доцільно відбирати основний матеріал, який варто поділити на невеликі блоки: особливості такого структурування залежатимуть від дисципліни, теми, характеру матеріалу, навчальної мети. Зазначені блоки можуть бути виділені за тематичним, хронологічним, дисциплінарним принципами. Вони, з одного боку, є самодостатніми одиницями, а з другого – послідовно викладеними ланками одного логічного ланцюга, що дозволяє задіяти як лінійні властивості пам'яті людини так і врахувати синдром дефіциту уваги. Матеріал, запропонований для вивчення, має бути підібраний так, щоб можна було самостійно і швидко об'єднувати ці відомості в логічні групи. Окрім того, креолізований текст має містити засоби, які стимулюватимуть, мотивуватимуть, програмуватимуть діяльність студента, сприятимуть досягненню цілей, окреслених під час вивчення предмета.

Для покращення сприйняття креолізованого тексту матеріал доцільно розташувати так, щоб кожна окрема сторінка містила логічно завершений фрагмент тексту, який є самостійним і незалежним від інших сторінок. Це пов'язано з широким використанням електронних пристроїв (планшетів, книжок, ноутбуків): студентам і викладачам зручно опрацьовувати матеріал, якщо він розміщений компактно на окремій сторінці, тобто не потрібно гортати книжку, щоб знайти початок чи продовження тексту.

У процесі дослідницько-експериментальної роботи було здійснено перевірку ефективності використання креолізованих текстів у процесі професійної підготовки майбутніх інженерів-педагогів до розвитку технічної творчості учнів закладів професійно-технічної освіти. Під час експериментальної роботи було враховано фактори, пов'язані з особистісними характеристиками майбутніх інженерів-педагогів, які можуть по-різному запам'ятовувати навчальний матеріал. Студенти зі наочно-образним типом пам'яті найкраще запам'ятовують малюнок, предмети, звуки, барви, рухи, а зі словесно-логічним – думки і словесні формулювання, поняття. Відтак, викладачі у процесі створення креолізованих текстів особливу увагу мають приділяти вербальним і невербальним засобам, що викликають емоції, які позитивно впливатимуть на увагу, пам'ять, засвоєння нових знань.

Насамперед, важливого значення в професійній підготовці майбутніх інженерів-педагогів набувають навчальні курси циклу соціально-гуманітарної підготовки, які спрямовані на здобуття філософської, політологічної, культурологічної, соціологічної, правознавчої, економічної, фізкультурно-оздоровлювальної освіти та її професійно-педагогічне спрямування, тобто засвоєння системи академічних знань, базових умінь і навичок. З-поміж нормативних навчальних курсів особливого значення набувають курси «Історія України», «Історія української культури», «Філософія»; варіативних – «Політологія», «Соціологія», «Логіка», «Релігієзнавство», «Етика й естетика».

У процесі опанування вказаних курсів у майбутніх інженерів-педагогів відбувається нагромадження фактичних відомостей з історії України, вітчизняної і зарубіжної історії і культури; утвердження естетичних смаків, ставлень до власної історії, культури, формування ціннісних орієнтацій, професійної позиції, прагнень, індивідуально-особистісних рис

⁴⁴ ВЕРЖАНСЬКА, О., ЛАГУТА, Т. (2016). Креолізований навчальний текст в електронному навчанні. Новий Колегіум. 2016. № 1. С. 42-49.

майбутніх інженерів-педагогів. Креолізовані тексти було використано в контексті курсів української та іноземної мов за професійним спрямуванням. Як відомо, на практичних заняттях необхідно застосовувати такі обов'язкові види мовленнєвої діяльності, як говоріння, письмо, читання та слухання. Навчальний матеріал з фонетики, лексикології, орфографії, морфології, синтаксису й пунктуації може бути представлений у форматі креолізованого тексту. У процесі дослідження студентам було запропоновано рекламні плакати, а вони мали знайти в них помилки. Окрім того, для аналізу надано відеозаписи відповідної тематики, студенти мали знайти в них порушення мовних норм. У процесі аналізу ситуації враховувалися вікові особливості студентів, специфіка гендерного сприйняття, культурні, традиційні уподобання тощо.

У межах курсу історії України майбутнім педагогам-інженерам було подано карикатури та плакати, які студенти мали співвіднести з певною епохою, упізнати явище, яке на них зображене, схарактеризувати його. У процесі викладання дисциплін «Історія української і зарубіжної культур» було запропоновано завдання переглянути буктрейлер, мультфільм чи кінофільм, а також проаналізувати комікс, порівняти їх із твором мистецтва, на основі якого вони створені. Наголосимо, що досвід виконання подібних завдань студенти набули ще в процесі підготовки до складання зовнішнього незалежного оцінювання.

Засвоєння теоретичних і прикладних відомостей із психолого-педагогічних, методичних дисциплін, набуття професійно значущих якостей передбачено навчальними дисциплінами циклу професійної та практичної підготовки, який є найбільш важливим. Особливого значення набувають курси загальної, вікової, педагогічної й соціальної психології, педагогіки, методик навчання і виховної роботи. У контексті зазначених дисциплін студентам було запропоновано здійснити аналіз педагогічних ситуацій, які подано у формі креолізованого тексту; наочності, розробленої учителями чи студентами, для проведення уроків з певного навчального предмета.

Окрім того, у контексті дослідницько-експериментальної роботи студенти могли у формі креолізованого тексту подавати результати самостійної роботи, які необхідно було оформити у вигляді слайд-шоу, мультимедійної презентації, плакату, буктрейлера тощо.

З метою опанування майбутніми інженерами-педагогами теоретичної основи обраної спеціальності, введення студента в реальну виробничу практику до навчальних планів уведено низку дисциплін, як-от: «Слюсарна і столярна справа» (ручна та механічна обробка металів і деревини); «Нарисна геометрія»; «Технологія конструкційних матеріалів» (відомості про отримання та застосування кольорових і чорних металів, пластмас, матеріалів для склеювання тощо); «Метрологія, стандартизація і управління якістю» (стандартизація та уніфікація в машинобудуванні, допуски і посадки тощо); «Різання матеріалів, верстати та інструменти» (обробка металів на металорізальних верстатах); «Основи теорії автомобіля та трактора» (загальна будова і робота); «Механічна обробка металів і деревини»; «Технічна творчість учнів»; «Основи інженерно-технічної творчості».

У процесі опанування загальнотехнічних дисциплін використання креолізованих текстів набуває оскільки в науково-технічних текстах зображення мають пізнавальне призначення. Без зображень такі тексти можуть втрачати свою текстуальність, оскільки формули, символічні зображення, графіки, таблиці, технічні малюнки, геометричні фігури містять основний зміст тексту, є його смисловими елементами. У таких випадках словесний текст лише поєднує ці зображення, становить певне їхнє обрамлення.

Одним із завдань було розроблення документації, необхідної для виготовлення дослідного зразка, що передбачало виконання низки дій, а саме: складання та уточнення технічного завдання; ескізне конструювання; розробка технічного проекту; створення робочого проекту.

У результаті педагогічних досліджень та практичної роботи інженерів-педагогів і методистів визначено ряд ефективних методів, які передбачали використання креолізованих текстів, як-от: конструювання (моделювання) виробів за відповідними схемами чи моделями; маніпулятивне конструювання; застосування технічної документації з скороченими даними; виконання творчих завдань чи проведення уявного експерименту за креолізованими текстами; повторне виконання робіт із зміною раніше виготовлених конструкцій; пошук і усунення несправностей з використанням креолізованих текстів. Окрім того, креолізовані тексти були застосовані в тестових завданнях для поточного і підсумкового контролю, наприклад:

1. Яке числове значення показано на зображених шкалах штангенциркуля?

- A) 1,5 мм; Б) 2,5 мм; В) 25 мм; Г) 25,2 мм.

2. Що означає зображене умовне позначення на кінематичній схемі?

- A) допуск площинності;
Б) гвинт;
В) гайка на гвинту;
Г) допуск форми заданої поверхні.

Для аналізу ефективності освітнього процесу була розроблена школа рівнів творчої підготовленості майбутніх інженерів-педагогів.

Рівень 1. Студент здатний виготовити виріб за наявною документацією з внесенням часткових змін у креслення, схему, спрямованих на вдосконалення форми виробу або раціональне розташування деталей тощо.

Рівень 2. Студенту доступне виготовлення виробів з доконструюванням і самостійним внесенням змін до представленої схеми.

Рівень 3. Студент опановує виготовлення виробів з попередніми конструкторським оригінальним удосконаленням і самостійним внесенням змін до технологічної документації або схеми.

Рівень 4. Студентові довірено самостійне технологічне розроблення оригінальної конструкторської ідеї виробу (представленої викладачем) і його виготовлення.

Рівень 5. Студент здатний самостійно обґрунтувати і сформулювати оригінальну конструкторську або раціоналізаторську ідею виробу, розробити документацію і виготовити виріб.

За результатами формувального експерименту з формування готовності майбутніх інженерів-педагогів до розвитку технічної творчості учнів закладів професійно-технічної освіти зроблено висновок щодо сприятливого впливу креолізованих текстів на розвиток досліджуваного феномена. Зокрема рівень підготовки студентів до розвитку технічної творчості учнів в експериментальній групі суттєво відрізняється від рівня у контрольній групі: якщо в експериментальній групі до високого рівня віднесено 29,92%, а до середнього 53,54% студентів, то в контрольній групі студентів з високим рівнем налічувалось 16,42%, із середнім – 47,76%. Кількість студентів з рівнем підготовки на низькому рівні у контрольній групі 15,67%, в експериментальній – лише 6,30%.

Зазначимо, що креолізовані тексти цілеспрямовано й послідовно використовувалися в освітньому процесі саме в експериментальній групі відповідно до експериментальної

методики, у контрольній групі (яка працювала за матеріалами викладачів) цей процес відбувався спорадично, подекуди не здійснювалася необхідна аналітична робота із вказаними текстами, тобто не був реалізований їхній навчальний потенціал.

Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи свідчить про доцільність упровадження креолізованих текстів у освітній процес закладів вищої освіти, які готують майбутніх інженерів-педагогів. У більшості студентів експериментальної групи підвищився рівень прагнення до самоосвіти, саморозвитку, покращилась адекватність в оцінці власного творчого потенціалу як майбутнього фахівця, спостерігалась динаміка у сформованості готовності до розвитку технічної творчості учнів закладів професійно-технічної освіти.

Використання креолізованих текстів в освітньому процесі закладів вищої освіти потребує певної підготовки викладачів. Для відбору, використання чи створення зазначених текстів потрібен усвідомлений підхід і урахування особливостей функціонування психіки студентів, прогнозування результатів. Потрібно усвідомлювати, що використання креолізованих текстів є потужним засобом психічного впливу.

У процесі розроблення навчально-методичних матеріалів необхідно контролювати ступінь узагальнення змісту навчання, дублювати вербальну інформацію візуальною та навпаки, щоб за необхідності ланки логічного ланцюга були повністю відновлені студентами.

Література:

1. АНИСИМОВА, Е. (2003): Лингвистика текста и межкультурная коммуникация (на материале креолизованных текстов): учеб. пособие для студ. фак. иностр. яз. вузов. Москва: Издательский центр «Академия», 2003. 128 с.
2. БЕРНАЦКАЯ, А. (2000): К проблеме «креолизации» текста: история и современное состояние. Речевое обращение: специализированный вестник. Красноярск, 2000. С. 104-110.
3. БОЛЬШИЯНОВА, Л. (1987): Внешняя организация газетного текста поликодового характера. Типы коммуникации и содержательный аспект языка: сб. научн. тр. 1987. С. 167-172.
4. ВЕРЖАНСЬКА, О., ЛАГУТА, Т. (2016). Креолізований навчальний текст в електронному навчанні. Новий Колегіум. 2016. № 1. С. 42-49.
5. ГАБИДУЛЛИНА, А. (2011): Педагогическая лингвистика: учеб. пособ. для студ. высших учеб. завед. Горловка: ГГПИИЯ, 2011. 280 с.
6. ЕЙГЕР, Г., ЮХТ. В. (1974): К построению типологии текстов. Лингвистика текста: материалы научной конференции при МГПИИЯ им. М. Тореца. Ч. I. Москва: МГПИИЯ, 1974. С. 103-110.
7. ІСАЄВА, О. Креолізований текст на уроках світової літератури як фактор активізації читацької діяльності. URL: media.ipko.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2017/02/isaeva_kreolizovanyj_tekst.doc. (дата звернення: 02. 12. 2017).
8. Концепція «Нова українська школа»: затв. Рішенням колегії МОН від 27. 10. 2016. URL: <http://mon.gov.ua/202016/12/05/konczepczija.pdf>. (дата звернення: 10. 09. 2017).
9. МИХЕЕВ, А. (1987): О некоторых типах взаимодействия изображения и текста. Типы коммуникации и содержательный аспект языка: сб. научн. тр. Москва: ИЯ, 1987. С. 191-199.
10. ПОЙМАНОВА, О. (1997): Семантическое пространство видеовербального текста: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.19. Москва, 1997. 24 с.
11. ПРОТЧЕНКО, А. (2006): Типологические и функционально-стилистические характеристики англоязычного путеводителя: авторефер. дисс. к.ф.н. Самара: Изд-во Самар. гос. пед. ун-та, 2006. 20 с.
12. СОРОКИН, Ю., ТАРАСОВ, Е. (1990): Креолизованные тексты и их коммуникативная функция. Оптимизация речевого воздействия. Москва: Наука. 1990. С. 180-186.

1.4. Hybrid war in digital society

1.4. Гибридная война в цифровом обществе⁴⁵ (эссе об идентичности)

Проклятая геополитика

Культурный горизонт нации прочерчивается
именно под молниями революций
А. И. Неклесса

Геополитики, в отличие от политологов, предсказывают движение колеса истории достаточно точно. В 1996 году Самюэль Хантингтон опубликовал работу «Столкновение цивилизаций», посвященную миру после холодной войны [Huntington, 1996]. Основная идея этого труда заключалась в том, что в наступившем новом мире культура и различные виды культурной идентификации (которые на самом широком уровне являются идентификацией цивилизации) определяют модели сплоченности, дезинтеграции и конфликта.

Работа наделала много шума и из-за непривычной методологии (полицивилизационного подхода), в соответствии с которой культурное доминирует над политическим и идеологическим, и из-за смелых, по меркам отечественной социальной науки, прогнозов. По поводу взаимоотношений России и Украины прогноз Хантингтона был весьма осторожен. Рассматривалось три сценария: согласно первому конфликт между русскими и украинцами маловероятен; согласно второму – произойдет раскол Украины по линии разлома на две части, восточная из которых войдет в состав России; согласно третьему – «Украина останется единой, останется расколотой, останется независимой и в целом будет тесно сотрудничать с Россией». [Huntington, 1996, p. 168]. Эвристическая сила этого прогноза невелика, поскольку он охватывает практически весь спектр логически возможных вариантов. Ранее, в первой главе, Хантингтон критически рассматривает и другой – статистический – подход Мирсхаймера, прогнозы которого звучали более радикально и на первый план выдвигали не просто *раскол* Украины, но возможность российско-украинской *войны* [Huntington, 1996, p. 37] [* 1]. Заметим, год выхода книги – 1996 (русский перевод появился в 2007) и главной эмпирической базой для автора были итоги президентских выборов 1994 года.

Другой американский политолог Джордж Фридман предлагает свой геополитический прогноз, ни много – ни мало, на «следующие 100 лет» [Фридман, 2010]. Его работа, в отличие от труда С. Хантингтона, узко прагматическая, как и его род деятельности – основатель и исполнительный директор частной разведывательно-аналитической организации STRATFOR, основатель Центра геополитических исследований. Чисто геополитические реалии, географию мировой политики Фридман соединяет с прогнозированием будущих технологий, главным образом военных. Согласно его прогнозу, доминирование США в XXI веке будет продолжаться. «Россия обязательно попытается установить свои порядки, а США обязательно попытаются этому помешать. Но в конечном счете Россия не сможет победить» [Фридман, 2010, с. 15-16]. Наряду с другими геополитическими постулатами, которые широко известны, Фридман напоминает, что в геополитике крупные конфликты повторяются, и «русский геополитический вопрос» возникнет «скорее раньше, нежели позже» и будет определять двадцатилетний этап

⁴⁵ Статья была написана в 2015 году, по горячим следам событий украинской истории 2013-2014 года. Поэтому некоторые положения статьи не являются сегодня актуальными, тогда как другие не утратили злободневности.

мировой истории в период, предшествующий 2020 г. [Фридман, 2010, с. 141]. Не будем останавливаться на геополитических, экономических и демографических проблемах РФ, они известны. Нам важно лишь то, что предопределило войну с Украиной, а именно: «Большая стратегия России предполагает создание глубоких буферных зон вдоль Северно-Европейской равнины, внесение раскола в ряды своих соседей и манипулирование ими, что позволит построить новый региональный баланс сил в Европе». [Фридман, 2010, с. 145]. Россия просто ждала удобного случая, который не замедлил появиться. После революции 1913-1914 гг. государство Украина было предельно слабым и обескровленным, и не воспользоваться ситуацией Россия не могла себе позволить. Заметим, Фридман, писал книгу за пять лет до событий в Украине в отличие от отечественных политологов, которые вспомнили азбуку геополитики постфактум.

Но продолжим читать Фридмана. «Украина и Беларусь для России – все. Если эти страны попадут в руки врага (например, вступят в НАТО), Россия окажется в смертельной опасности. От границы с Беларусью до Москвы – чуть больше 300 км. От границы с Украиной до Волгограда ... – меньше 300 км. Россия оборонялась и от Наполеона, и от Гитлера за счет глубины своей территории. Без Беларуси и Украины эта глубина исчезает. Исчезает земля, которую можно обменять на кровь врага» [Фридман, 2010, с. 153].

Из этого ясно следует, что, во-первых, педалирование вопроса о вступлении Украины в НАТО, что называется, «не на часі» просто потому, что ни Америка ни Европа на такой риск сегодня пойти не готовы, а, во-вторых, что дело не только в Путине, как пытается представить наша публицистика. Путин – одиозен, но любой другой на его месте, скорее всего, гнул бы или будет гнуть после Путина ту же геополитическую линию. Ибо, как мы пытались показать, законы геополитики надличностны и в этом смысле объективны, и этические категории добра и зла в ней не работают ни в каком формате. Как не работают они, увы, ни в одной претендующей на точность науке.

И еще пару цитат из Фридмана. «Русские подорвали «оранжевую революцию», сыграв на расколе между пророссийской Восточной Украиной и проевропейской Западной Украиной. Это оказалось совсем нетрудным делом, и вскоре украинская политика зашла в тупик» [Фридман, 2010, с. 154]. Но дважды это проделать не удалось. Гибридная война, разгоревшаяся на Донбассе, явно сюда не вписывается, что и ставит под большой вопрос итоговый прогноз Фридмана по Украине. «Новое поглощение Беларуси и Украины российской сферой влияния станет фактом в следующие 5 лет. Когда это произойдет, Россия вернется к границам с Европой, примерно соответствующим тем, которые существовали в период между двумя мировыми войнами» [Фридман, 2010, с. 154-155].

Но если соединить оба прогноза и к геополитической категоричности Фридмана добавить культурную компоненту Хантингтона, позволяющую видеть в государствах и нациях не только объекты, но и субъекты геополитики, то точность сделанных прогнозов приближалась бы к стопроцентной [* 2]. Сила концепции Хантингтона, среди прочего, состоит в постановке и всестороннем рассмотрении проблемы социальной идентичности, которая способна серьезно путать карты в современных геополитических раскладах.

Идентичность является устоявшимся признаком социальных групп (кто мы? кто я?) в условиях мира и стабильности, но она проблематизируется в кризисных условиях войн или революций, когда сообщество и отдельный индивид осознает не только то, кем он есть, но и переосмысливает то, кем он хочет или должен быть. Тогда, когда появляется враг или хотя бы «образ врага». Осмысление идентичности сопровождается рождением политической субъектности в обществе, которое многие геополитики считают объектом международных отношений. В литературе уже стало своего рода клише высказывание относительно того, что Украина – объект, а не субъект международной политики, разменная карта в чужих

геополитических раскладах. То есть, самосознание нации ничего не стоит и ни на что не влияет. Опровержение этого мнения и составляет *главную цель* настоящей статьи.

О современном этапе русско-украинской войны Джон Фридман пишет с известной долей осторожности. «В последние недели (на момент начала – 2015 – Т. В.) три вещи стали очевидными. Во-первых, русские не будут вторгаться на Украину напрямую. Вы не сможете занять страну с почти 50 миллионов человек населения 50 тысячь войск, которые Россия мобилизовала. И потом, вы никогда не можете предположить, что население на занятых территориях будет радостно приветствовать вас» [Фридман, 2015]. Соединенные Штаты, считает Фридман, в настоящее время имеют прозападное правительство на Украине. Если это правительство продолжит существовать и укрепляться, позиция России становится полностью оборонительной, а позы Москвы перестанут угрожать. «Россия в настоящее время имеет два варианта. Во-первых, дестабилизировать Украину. Успех является неопределенным, а Москва не может предсказать реакцию США. Движения Вашингтона в Польше, Румынии и даже Турции сделали этот вариант более рискованными, чем это было ранее. Запасной вариант для России – нейтрализовать Украину. Россия оставит нынешнее правительство на месте до тех пор, пока Киев не обязуется присоединиться к ведомым Западом многонациональным структурам и не допустит присутствия ни одного иностранного военного на территории Украины. В свою очередь, русские будут гарантировать территориальную целостность Украины и, возможно, даже пересмотрят статус Крыма» [Фридман, 2015].

Картина будет неполной, если мы не упомянем работы российских геополитиков и их прогнозы. Одна из наиболее знаковых здесь – работа Е. В. Гильбо «Постиндустриальный переход и мировая война» [Гильбо, 2013]. Главная тема у Гильбо – грядущая мировая война, которая из фазы отдельных конфликтов переходит в глобальную фазу, кто будет воевать и к кому перейдет власть в ее результате – не является предметом нашей статьи. Но и проигнорировать ее мы не можем, поскольку сквозной идеей работы является идея о конце национального государства как такового, переход власти к транснациональным корпорациям и создаваемых ими ЧВК, то есть о переформатировании мира корпоратократией [* 3]. В принципе идея о конце национального государства в глобализирующемся мире не нова. Об этом давно пишут У. Бек, З. Бауман, С. Хантингтон, И. Валлерстайн и другие социологи с мировым именем.

Последствия этого процесса для Украины не вполне ясны. Но то, что они скорее негативны, чем позитивны – уже понятно. Е. Гильбо в серии интервью как российским, так и украинским СМИ, данным в июне-июле 2014 года на пике «проекта Малороссия», утрирует ситуацию и сгущает краски («на Украине выживет не более 8 млн. человек»). Но если отделить зерна от плевел, то в «сухом остатке» окажутся истины, хорошо знакомые. А именно: «государство – это уже иллюзия, и работа у него – не принимать решения, а оформлять сложившееся положение вещей и дел», функция президента не только в Украине, но «даже в умирающем государстве РФ – чисто пиарная», «ещё до окончания уничтожения Украины террористическая война перекинется на РФ» и т.д. Акцент Гильбо делает не на отношениях России и Украины (ибо для Запада де – это одно), а на «мировом закулисье»: «войну ведёт мировая корпоратократия против России», в Украине «решено провести этническую чистку всех славян и сделать чисто мусульманскую территорию», поскольку «между РФ или тем, что от неё останется, и Европой должно быть культурно чуждое пространство» и т.п. Опровергнуть мы это не можем (лица «кавказской национальности» на Донбассе действительно мелькают, и мы не знаем точно, кто их туда привел), как не можем и проверить, действительно ли «Украину приговорили не просто к эвтаназии, а к геноциду» [Гильбо, 2013].

Чем дальше от науки и чем ближе к публицистике, тем безапелляционнее (если не сказать – развязнее) становится тон и категоричнее прогнозы. Р. Ищенко, президент Центра системного анализа и прогнозирования, пугает войной не только Украину, но, прежде всего, Европу, которая, приняв решение о проекте Восточного партнерства, вторглась в зону жизненных интересов России, ее традиционное предполье. «После того, как гражданская война запылает на всей территории бывшей Украины, вопрос ее переноса на европейскую территорию станет вопросом времени, а не принципа». Свою уверенность в том, что эта война запылает, эксперт объясняет тем, что «США заинтересованы Украину поджечь, а Россия без ЕС не может отрубить поджигателю руку, ЕС же закрыл глаза, дрожит за стенкой и надеется, что пронесет. Точно так же, по объективным причинам, Россия не сможет предотвратить поджог Европы, а он станет неизбежным, как только станет понятно (почти сразу и станет), что поджог Украины не дал ожидаемого результата [Ищенко]. Другие прогнозы этого автора в качестве постулата отталкиваются от убеждения, что «сегодня об Украине, с точки зрения геополитики, можно забыть». «Что касается Украины, то, благодаря полной неадекватности постпереворотного руководства страны и его неспособности контролировать и стабилизировать внутреннюю политическую и экономическую ситуацию, Киев окончательно утратил субъектность и стал исключительно объектом приложения внешних (в первую очередь американских) усилий. Страна превратилась в расходный материал, обеспечивающий чужие геополитические интересы и именно в таком качестве и будет использована в 2015 году» [Ищенко, 2015]. Но скоро стало ясно, что усилия эти – российские в гораздо большей степени, чем американские. «...Все действия России в ходе развивающегося последнее десятилетие украинского кризиса, свидетельствуют о намерении Москвы включить Украину в свой евразийский проект не по частям, а целиком. До переворота 2014 года речь шла о том, чтобы Украина стала одной из важнейших составных частей Таможенного союза, а затем и ЕАЭС» [Ищенко, 2015а]. Коль скоро этот сценарий не сработал, а ситуация стремительно менялась не в пользу России, стало понятно, что «Украина нужна России вся, целиком. <...>. Украина не может войти в состав интеграционных евразийских проектов в качестве самостоятельного государства, поскольку этого государства нет, а на его восстановление необходимо потратить слишком много времени, сил и ресурсов. Значит, у неё остается единственный вариант – интегрироваться в евразийское пространство как часть России». Новороссия, по мнению автора, – проект временный, «рассчитанный на период гражданской войны и призванный обеспечить военную победу и международно-правовое обоснование ликвидации киевского неонацистского государства, без формального втягивания России в процесс» [Ищенко, 2015а].

Перечисленные позиции требуют ответа на вопрос – в какой мере самосознание нации, то есть идентичность, может *влиять* на происходящие процессы, а не просто быть дискурсивным каналом «выпускания пара» через медиаресурсы. Об этом – в следующем разделе. Но перед этим несколько слов о социальной психологии.

Фридман, говоря об Америке, сравнивает ее поведение на мировой арене с поведением подростка [Фридман, 2013, с. 44]. Такой специфический антропоморфизм, когда целому (государству) атрибутируют признак части (индивида) характерен и для риторики, и для психологии, и для практики международных отношений. Почитайте мемуары Отто Бисмарка. Обсуждать, кто с кем и против кого собирается дружить, особенно при угрозе войны, для дипломатов – обычное дело. Геополитика и есть продумывание ситуации с оглядкой на войну. То, что Е. Гильбо называет мировым заговором против России на самом деле не заговор, о заговорах в открытой прессе не пишут. Риторика заговора нужна самой России.

Те, кто работал с большими коллективами людей или наблюдал их поведение, знают, что большим социальным группам бывают свойственны черты, которые обычно

ассоциируются с индивидами: альтруизм и эгоизм, подлость и трусость, глупость и рассудительность, зависть и ревность. Черты эти не могут объяснять логику действий (в любом обществе поведение, чтобы считаться нормальным, должно быть рациональным и в целом предсказуемым), но они помогают эти действия понять. В отношении России к Украине таких базовых психологических отношений два – фантомная боль и высокомерная снисходительность [* 4].

Идентичность и война

Проблема идентичности имеет множество аспектов и, соответственно, может обсуждаться в рамках множества дисциплин: от психологии и психоанализа до социологии и социальной антропологии, от философии до глобалистики и геополитики. При желании можно отыскать даже палеоантропологический аспект проблемы [* 5].

В рамках данной статьи нас будет интересовать те социально-философские грани или узлы проблемы идентичности, которые релевантны для понимания украино-российских отношений, а также связанные с ними объективные причины, которые привели к необъявленной войне, и будут иметь, по всей видимости, долгосрочные последствия.

Исторически национальные государства Европы сложились в результате растянувшихся на несколько столетий феодальных войн («война сотворила государство, а государство начало войну»). Войны сделали необходимым формирование национального самосознания и национализма, цементирующей идеологии вновь созданных европейских государств, доминировавшей до конца XIX века.

Войны XX столетия – две мировые и «холодная война» – оказали сравнимое воздействие на современный мир. Хотя сегодня война – не столько творец государств, сколько их разрушитель; государство утратило важнейшую из своих функций – защиту граждан. «Эрозия функции защиты граждан принизила авторитет государства и лишила граждан причины отождествлять себя с государством, одновременно подталкивая людей к субнациональным и транснациональным группам» [Хантингтон, 2004, с. 42]. Идентичности, в том числе национальные, стали все чаще пониматься как конструкторы, а не как примордиальные онтологические сущности.

В последней декаде XX века кризис национальных идентичностей носил глобальный характер. Всеобщий характер кризиса (наблюдавшегося как в США и Европе, так в странах бывшего СССР) заставил искать и его общие причины. В качестве таковых назывались модернизация, прорывы в экономическом развитии (прежде всего, в сфере транспорта и коммуникационных технологий), урбанизация и глобализация [Хантингтон, 2004, с. 37]. Глобализация и идентичность – в качестве силовых линий слияния и разбегания – продолжают определять современную ситуацию [Воропай, 2009].

«Битвы за идентичность» сопровождали все переходные процессы от биполярного мира к миру однополярному. После распада СССР и «парада суверенитетов» в новообразованных государствах шли массовые поиски национальных идентичностей, которые изнутри сознания самих новых национальных субъектов рассматривались как обретение свободы и возвращение к аутентичной истории. Шел процесс массового социального «автопроектирования». С точки зрения «империи», которая теряла громадные куски территории, это расценивалось как попытка восполнить правовой и легитимационный дефицит «изобретением традиции», национальной идентичностью с последующим ее гипостазированием.

В начале и середине девяностых все битвы за идентичность имели этническую компоненту и ярко выраженный «освободительный» пафос. В мире, который уже был информационно связанным, и, в этом смысле, глобализированным, этнонационализм демонстрировал свои самые неприглядные стороны.

Показательным является другое: хотя сама «национальная идентичность» есть своего рода мифологема и конструкт, но «сконструированные» – сознательно, как советская идентичность («новая историческая общность»), или полустихийно, как постсоветские – идентичности эти оказываются вполне устойчивыми, по-своему органичными. Поколения, родившиеся и выросшие в независимых государствах, следовательно, подвергшиеся уже новой идеологической обработке и новой социализации, в основном через систему образования, лишены и ностальгии, и расколотой идентичности старшего поколения. И ксенофобия – это хотя и не планируемый заранее злым умыслом, но закономерный результат национально ориентированной идеологии с рессентиментом в качестве ядра.

Формирование социальных идентичностей имеет общую схему, которая хорошо известна и психологам, и социологам. Чтобы идентифицировать себя и людям, и нациям необходимы другие. Идентичность требует дифференциации, дифференциация требует сравнения, (выявления признаков, по которым «наша» группа отличается от «их» группы), сравнение порождает оценку (все «наше» лучше) и конкуренцию («мы» должны продемонстрировать «наше» превосходство над «ними»). Конкуренция ведет к антагонизму, возникают стереотипы, противники демонизируются, «другие» становятся врагами [Хантингтон, 2004, с. 57]. Этот механизм является универсальным, и он способен прояснить многие грани и перипетии как украино-российских, так и других международных отношений.

Война стимулирует и ускоряет формирование национальной идентичности, поскольку материализует и кристаллизует образ врага, который в процессе «мирного» формирования идентичности явно или латентно присутствует. Для Украины Россия не была врагом до аннексии Крыма и последующей оккупации Донбасса, она была скорее маркированным или «значимым другим». Для России Украина тоже не была врагом (враг для России – весь мир Запада), поэтому насквозь мифический информационный продукт о «бандеровцах», «фашистах» и т.п. был изобретен *ad hoc*, главным образом – чтобы оправдать войну. Разоблачать социальную мифологию бессмысленно, ибо мифы всегда были филигранно инсталлированы и в структуру национальной идентичности, и в идеологию национализма.

Идеология национализма присутствует и украинском, и в российском политическом поле, имея множество оттенков. Идеология эта может выполнять позитивные социальные функции в переходные или экстремальные периоды истории, когда речь идет о самосохранении нации, об освободительной борьбе или первоначальном государственном строительстве. Но на долгосрочную перспективу идеология национализма не годится, поскольку имеет ряд дефектных составляющих. Во-первых, она всегда опирается не столько на рациональную картину мира, сколько на мифологию и в этом смысле является мономаниакальной (как мономаниакальными являются многие религиозные секты), то есть неспособной к диалогу и коммуникации. Во-вторых, национализм очень плохо сочетается с демократией, ибо национализм опирается на политику исключения, тогда как демократия – на политику включения. И, в-третьих, национализм очень плохо реагирует на множественные (амбивалентные или поливалентные) идентичности.

В процессе повсеместных и чаще всего малопродуктивных поисков идентичности изменился и ценностный статус проблемы. По мнению нобелевского лауреата Амартии Сена, концепция идентичности в том виде, в каком она представлена в современной социологической литературе, по сути своей ошибочна и не должна служить инструментом исследования политических процессов. Большинство социологов согласны с тем, что каждый человек в разные моменты времени имеет множество социальных ролей, и вовсе не обязательно, чтобы одна из них была стержневой. Несколько лет назад профессор Гарвардского университета А. Сена о принудительно-крепостническом характере «прикрепления» к нациям писал Г. Л. Тульчинский, анализируя процессы, происходившие на

постсоветском пространстве [Тульчинский, 2002, с. 376-379]. «Пришпилить» человека к этносу, нации, культуре – значит лишить его свободы выбора себя, подменить самоидентификацию навязанной сверху идентичностью. О том же пишет и С. Хантингтон, отмечая, что и индивиды, и группы обладают множественными идентичностями (исключения составляют экстремальные ситуации: революции, войны и т.д.) [Хантингтон, 2004, с. 50-55]. Но война не обязательно «снимает» множественные идентичности, иногда она их еще больше обнажает.

Разумеется, в политическом смысле гораздо проще задекларировать тезис об унитарном государстве, чем иметь дело с реальной пестротой имеющихся идентичностей. За годы украинской независимости «плавильного котла» востока и запада не произошло, и это свидетельствует о том, что идентичности живут своей жизнью и плохо поддаются влиянию политических волей элиты [* 9].

Особенно ярко полифоничная украинская идентичность проявилась во время последнего Майдана, идеология которого носила «жидкостный» характер [Ермоленко, 2014, с. 9]. «*Эмоционально он (майдан – Т. В.) был патриотично-националистичным. Рационально, на уровне разума, он был либеральным: лозунги Майдана – достоинство, права человека, верховенство права – были либеральными. Но организационно он был левым: это было пространство без денег, пространство коммуны, пространство взаимопомощи*», – отмечает ученый [Ермоленко, 2014, с. 9]. Благодаря такой идеологической эклектике «его душа *была правой*, его разум *был центристским*, его тело *было левым*» [Ермоленко, 2014, с. 9]. Это не было воспринято Россией, которая продолжала действовать как геополитический олигарх и геополитический рейдер. В. Ермоленко безусловно прав, что в этом смысле мы пребываем в радикальном ценностном различии с Российской Федерацией, «ибо украинское общество готовит себя к мысли, что настоящее общество рождается от солидарности, когда отдаешь больше, чем получаешь; а российское общество продолжает жить по логике «брать больше, чем давать» [Ермоленко, 2014, с. 10]. И у своих сограждан, и у своих геополитических соседей.

Сегодня довольно часто высказывается мысль о том, что Украина является преимущественно объектом, а не субъектом международного права – в геополитических раскладах и США, и России. Ее собственная субъектность слаба и аморфна – отчасти из-за отсутствия «государствообразующей элиты», отчасти из-за того, что в качестве политической нации она конституируется сравнительно недавно. Был опыт борьбы, но не было опыта победы, воплотившегося в институты. И Майдан сыграл здесь неоценимую роль – идентичность из теоретического конструкта превратилась в реалию жизненного мира. Одновременно проявилась неспособность постреволюционной мысли использовать дух революции и концептуально его осмыслить, неспособность закрепить победу прочными институтами. Завоеванная свобода не имела пространства, где она могла бы реально существовать. В который раз «свобода от» не смогла быть преобразована в «свободу для».

В мировоззрении Майдана произошло «соединение проукраинских, иногда радикально националистических, взглядов и политических требований, с одной стороны, и всего протестного движения как такового, направленного от России к Европейскому союзу, к либеральным ценностям [Быстрицкий, 2014, с. 12]. По мнению Е. Быстрицкого, «между собой равно сосуществуют украинский патриотизм, желание отсоединиться от России и российской культуры и устремление к внедрению гражданских европейских ценностей с присущим им признанием фундаментальных свобод человека» [Быстрицкий, 2014, с. 13].

Но в целом время «простых» идентичностей подошло к концу, и это требует кардинального переосмысления таких понятий как «национальная идея», «национальная идентичность», ставших не только нерелевантными для понимания происходящих процессов, но и откровенно устаревшими и вводящими в заблуждение. Именно простые

представления об идентичности украинцев и русских привели к войне на Востоке Украины. С. Дацюк объясняет это так: «...Простые идентичности больше не работают. «Национальная идея» настаивает именно на простой или даже упрощенной идентичности. Но война на Востоке Украины идет именно за выработку сложных идентичностей» [Дацюк, 2015].

Автор анализирует главные варианты сложных идентичностей, которые сегодня бытуют в политическом поле. Это «имперская идея» России («Русский мир») как наднациональная идея мира, которая строится на модели «нация над нациями» и где Украине отводится роль недогосударства (пресловутого failed state). Это «европейская идея», которая зиждется на том, что политическое пространство Европы должно быть объединено в единую цивилизацию на основе общности территории, ценностей, исторической судьбы и опыта, политической организации государств (либеральной демократии). Модель ЕС как наднациональная идея мира – «нация среди наций, поскольку она их объединяет, а не разъединяет». Главная интрига здесь в том, что ЕС тяготеет к США и в то же время любой ценой стремится договориться с Россией в ее цивилизационном конфликте с США, ибо этот конфликт может разрушить сам Европейский союз. И, наконец, это «сетевая идея», которая состоит в принципиальном сдвиге акцента объединяющих усилий мира за границы наличных ценностей и наличной культуры, то есть за границы национального содержания как такового. Сетевая идея вненациональна по определению, ни язык, ни культура не играют здесь прежней роли; физическое переходит в виртуальное, нации и государства фрагментируются и растворяются в глобальном виртуальном пространстве, и это растворение имеет не технологический, а онтологический характер. Эту модель сетевого мира можно определить как «сетевую идентичность вне наций» [Дацюк, 2015].

Таким образом, выстраивается иерархия инновационных объединяющих моделей мира: архаическая имперская идея России, менее архаическая, но принудительно инновационная – европейская идея и наиболее инновационная – сетевая идея, которую только формально можно назвать американской. То есть, в современном мире параллельно происходят два масштабных процесса – субнациональная фрагментации бывших традиционных политических наций, которые были конгломератом «территория – государство – нация», и реинтеграция этих субнациональных фрагментов на наднациональном уровне [Дацюк, 2015][* 6].

Наряду с этим продолжают существовать анклавные «неправильные» идентичности, таких как на Донбассе, в приграничных регионах, в случае русскоязычных украинцев и пр. По мнению российского историка Алексея Миллера, в постсоветское время в Украине существовали не две, а «целых три общности: украиноязычные украинцы, русскоязычные украинцы и русскоязычные русские. Во многом с этим разделением совпадали и ментальные установки населения Украины. Эти идентичности формировались, по мнению историка, в первой половине XX века, в основном в межвоенный период» [Миллер, 2015].

Пример Донбасса – наиболее показательный. Исчерпывающий исторический анализ «Донбасского разлома» предложен российским историком Д. Лабаури [Лабаури, 2015]. По мнению автора, «следует признать, что на уровне отношений Донбасса и остальной Украины конфликт носит одновременно черты и межэтнического противостояния, и гражданского конфликта. Гражданского, поскольку столкнулись две диаметрально противоположные концепции внутри- и внешнеполитического развития Украинского государства, оказавшегося в очередной раз перед выбором между восточным соседом и Европейским союзом. Межэтнического, поскольку налицо противостояние между двумя отдельными идентичностями» [Лабаури, 2015].

Однако гражданскими и этническими перипетиями «донбасская идентичность» не исчерпывается. За ними проступает проблема экзистенциальная, где отчаяние, боль, страх,

унижение, тотальная депрессия сублимируются и обретают странные и химерические очертания – как в сознании людей, так и в их поведении [Мола, 2014].

Прежние формальные признаки идентичности (язык, национальность, религия), которые можно найти в любом учебнике, «явно не выдержали испытания войной и уступили место другому, более значимому, кровавому плебисциту», где многим заново пришлось мучительно решать для себя вопрос «кто я?» и «с кем я?». При этом выбор стороны в данном гражданском конфликте, как правило, означал и выбор национальной идентичности (часто не связанной с этническим происхождением). Мы видим, что гражданское, политическое доминирует над культурным, этническим. И Донбассом эта асимметрия не исчерпывается. Человек идентифицирует себя по отношению к выбираемому будущему в большей степени, чем по отношению к наличному прошлому – истории, языку, территории, религии, общим мифам и пр. Теоретически это обосновывали З. Бауман и С. Холл [Questions of Cultural Identity, 2000, p. 1-36]. Эмпирические подтверждения этой модели мы видим в войне на Донбассе. Россия воюет за свою прошлую идентичность, Донбасс – за настоящую, Украина – за будущую. И национальная идентичность в этих условиях не predetermined, она свободно избирается. И хотя никогда прежде националистическая риторика не была так широко представлена в высших эшелонах российской власти, как в период «русской весны», эта риторика призвана была реанимировать концепты XIX века, а не реалии века XXI.

«Начавшись как гражданский, конфликт постепенно трансформировался в межнациональный – в конфликт двух народов, первую современную русско-украинскую войну» [Лабаури, 2015]. Но Лабаури, как и другие российские историки, предпочитает видеть в этой войне не русско-украинский конфликт интересов, а зону влияния США. По его мнению, силой, наиболее заинтересованной в углублении и расширении конфликта и не позволяющей более-менее цивилизованно закончить развод Украины и Донбасса, должны быть признаны США, «приложившие максимум усилий к тому, чтобы перевести страну победившего Майдана в режим ручного управления». Едва ли судьба украинского народа представляла для Вашингтона какой-либо значимый интерес в этой глобальной игре. Ставка делалась прежде всего на создание зоны напряженности на российской границе, способной экономически и политически ослабить Россию, а также вбить клин в ее отношения с Евросоюзом [Лабаури, 2015]. Если это так, то было бы логично для США оказать Украине и военную помощь, что, однако, происходит с большим трудом.

По мнению Дж. Фридмана, которого мы уже упоминали, «целью Америки на данный момент является сохранение независимой, прозападной Украины. Возможно, это кажется неосуществимым. Но проблема в том, что поставив эту цель и достигнув в её достижении некоторого прогресса, Соединенные Штаты убедили русских в том, что они хотят развалить Российскую Федерацию путём лишения её существенной сферы влияния. Русские сделали вывод – чем бы ни закончился этот раунд в Украине, процесс не остановится [Фридман, 2014].

В качестве промежуточного итога имеем следующее: Россия, а вернее сторонники «русского мира» получили жалкий огрызок двух областей, покалеченных войной и превращенных в руины, а Украина, пребывавшая до этого в аморфном состоянии, окончательно сложилась и консолидировалась как двуязычная политическая нация. В результате войны Украина получила устойчивое представление о своем главном враге, что во все времена было важно для кодификации национального самосознания.

Если Д. Лабаури пытается сохранить объективность как российский историк, то С. Дацюк как украинский философ с трудом обузывает эмоции и не сдерживает драматизма, рассуждая о том, чем Украина должна пожертвовать, чтобы не допустить кровавого развития событий. В качестве «жертвоприношения», по его мнению, могут выступать: жертва человеческими жизнями украинского общества; жертва жизнью

контрреволюционной элиты Украины; жертва свободой и идентичностью украинцев; жертва частью территории Украины [Дацюк, 2014]. Классификация «жертв» более чем условна, ибо очевидно, что, будучи избранной, одна жертва тянет за собой все остальные. Отдав идентичность, мы рано или поздно отдадим и территорию *visa versa*, а отдав элиту (не понятно, правда, кому и каким способом), мы не избежим и человеческих жертв. Прошло четыре месяца со времени опубликования статьи, и реальность «Донбасского разлома» оказалась еще трагичнее: число человеческих жертв исчисляется тысячами (точной статистики не знает никто, на сегодняшний день – начало 2019 года – называется цифра от 35 до 50 тысяч). Сомнительная привилегия владеть территорией принадлежит неизвестно кому, а раскол между украинской и «донецкой» идентичностью продолжает углубляться. Территория как обозначение Украины изнутри традиционной национальной идентичности, где государство, нация и территория нераздельны, перестала выполнять эту функцию. Теперь эти явления разделяются, и уже никогда они не смогут быть соединены. «У нации как культурно ориентированной общности будет своя судьба, у государства, многие функции которого возьмут на себя корпорации, будет своя судьба, а у территории будет своя судьба. И все это будут разные судьбы» [Дацюк, 2014].

С точки зрения геополитики идентичность сама по себе мало что определяет и вряд ли повлияет на исход настоящей войны. Но сама война не началась бы, если бы проблемы с идентичностью были учтены, поняты и разрешены вовремя. Уроки войны и сегодня не вполне усвоены. Массовое сознание по-прежнему тяготеет к «простым идентичностям», в социальных сетях – это «укропы» и «ватники», на экранах украинского ТВ мы видим лейбл «Україна понад усе», а российские медиа с легкой руки Путина оперируют термином «национал-предатель». В условиях войны это закономерно, однако *принуждение к идентичности* чревато тем, что маховик этой войны будет раскручиваться бесконечно.

Когда государство уже существует, совершенно неважным оказывается, каким образом оно легитимировало свое создание. Э. Валлерстайн в этой связи приводит пример некой «сахравийской нации» – существует она или является мифом. Если победит, иронизирует автор, то будет и нация и идентичность, а проиграет – и вопроса самого не возникнет. Параллели с украинским государством – очевидны.

Война и масс-медиа

Гибридная война, ведущаяся против Украины, была бы невозможна без той гипертрофированной роли, которую играют сегодня средства массовой информации. Львовская политолог А. Колодий называет такую войну консциентальной. «Консциентальная война (лат. *conscientia* – сознание) – война на поражение сознания, разрушение идентичности, а также самой способности человека к самоидентификации, – поясняет А. Колодий. – К особенностям консциентальной войны относят такие черты, как: латентность в продолжение длительного времени; разнообразие, гибкость и непредсказуемость средств влияния; применение насильственных методов искажения информационно-коммуникативного пространства; стирание четкого разграничения «друг-враг»; разрушение духовных ценностей, представлений о добре и зле, способности человека к свободной самоидентификации и пр.» [Колодій, 2015].

Это не значит, что война изменила функции медиа, которые как бы в одночасье стали «затачиваться на войну». Функция медиа – не отражать, а конструировать реальность – возникла не вчера. Виртуализация и массовизация культуры привели к тому, что воображаемое получает все большую власть реальным, над повседневностью и непосредственно влияет на формирование идентичности и сценарии автопроектирования. Сегодня культуру создает не элита, не нравственные авторитеты, а политехнологи, журналисты, телевизионщики. Медиа, по сути, начинают подменять собой ту реальность, по

отношению к которой и имело смысл различие реального и виртуального. Можно предположить, что медиа и втягивают реальность в себя и конституируют ее одновременно. В известном смысле масс-медиа сегодня тотальны и самодостаточны. По сути, они уже давно не «медиа», не пассивные трансляторы информации (созданной кем-то где-то в другом месте) по вертикали (масса и власть) или по горизонтали (социальная коммуникация). Они – креаторы реальности, и чем они «креативнее», тем более непредсказуемы эффекты деятельности медийной сферы [Зиновьев, 200, с. 55-56][*7].

Для того чтобы гибридная война начала оказывать влияние, надо чтобы само сознание стало гибридным и свободным от нравственных смыслов. Роль медиа в этом процессе трудно переоценить. С. Медведев в статье «Русский ресентимент» констатирует, что на почве российской телевизионной пропаганды развился массовый психоз и впору говорить о «мании Украины». «Украина превратилась в ментальный полигон постсоветского сознания, на котором отрабатываются речь вражды (hate speech), приемы конструирования Другого, методы массовой мобилизации населения» [Медведев, 2014].

Проекции собственных комплексов и фрустраций (России) переносились на символическую фигуру Другого (Украину). Все, что говорилось и говорится в России об Украине, не об Украине как таковой говорится, а о России, и термин «рессентимент» здесь как нельзя более уместен, ибо означает смесь любви и ненависти, зависти и восхищения, пренебрежения и удивления. «Рессентимент – это ненависть раба ко всему, где ему чудится свобода» [Медведев, 2014]. Это обратная сторона комплекса неполноценности, который в качестве компенсации формирует собственную систему морали, отрицающую ценности врага. Без мощного пропагандистского давления эта цель достигнута быть не может. Генеалогия ресентимента коренится в неспособности изменить внешние обстоятельства своего существования, переломить виктимную идентичность жертвы. При этом ресентиментные фантазии характерны и для идеологии власть предержащих, и для психологии обывателя, то есть выполняют функцию объединяющего дискурса [Медведев, 2014]. Дискурс обиды становится доминирующим в общественном поле, превращается в особый жанр российской политики.

Оба украинских Майдана (и «оранжевая революция», и «революция достоинства») стимулировали бурный всплеск ресентиментных эмоций и комплексов. «Украина во второй раз за десять лет посмела послушаться старшего брата и попыталась выбраться из патерналистской парадигмы на путь буржуазно-демократической революции и европейского развития. Ответом стал консолидированный российский рессентимент, в котором слились неудовлетворенные амбиции Кремля и ревность «старшего брата» [Медведев, 2014] [* 8].

Триумфом российских политехнологов и телевизионщиков стало изобретение «украинского фашизма», мысль о котором внушалась пресловутым 96 % российского населения посредством телевидения. Ранее цитированные высказывания российских политологов не избежали влияния этого пропагандистского напора, эмоциональная предвзятость почти везде доминировала над рациональным анализом событий.

Фашизм как синоним абсолютного зла в российском дискурсе приобретает универсальную ценность Другого, вся новейшая российская идентичность построена на идеологеме победы над нацизмом. Происходит онтологизация конфликта с Украиной как борьбы абсолютного добра с абсолютным злом. Насквозь мифический медийный продукт о «бандерах» и «карателях», благодаря телевизионной картинке, становится неverified, ибо апеллирует не к интеллекту, а к глубинным пластам сознания и подсознательного.

В качестве кратких *выводов* отметим:

1) Идентичность есть конструкт, а не примордиальная сущность. Как конструкт она предполагает свободу выбора себя и внутреннюю динамику. И социальные, и индивидуальные идентичности множественны, неунитарны и подвижны. Они нацелены на будущее в большей степени, чем на прошлое.

2) Идентичности стабилизируются в условиях мира и проблематизируются в ситуациях социальных катаклизмов (революций, войн и п.п.). Революции и войны порождают сложные идентичности и апеллируют к «образу врага» или образу Другого. Революции и войны несут смерть и разрушения, но «культурный горизонт нации прочерчивается именно под молниями революций».

3) Идеология национализма может выполнять конструктивную роль в процессе становления национальной идентичности, но она деструктивна в границах постмодерного постиндустриального мира и противоречит основам демократии, базирующихся на включении, а не на исключении Другого. Роль медиа в этом процессе так же амбивалентна.

4) Геополитика оказывает неопределимую роль в процессе социального прогнозирования и нуждается в адаптации ее методологии для целей социально-философского анализа идентичности.

Примечания:

*1. В справедливости еще одного прогноза, данного на этой же странице, мы, возможно, убедимся довольно скоро: «Учитывая культурный фактор, можно предположить, что при этом разделении будет больше насилия, чем при распаде Чехословакии, но оно будет куда менее кровавым, чем развал Югославии».

*2. Когда в Украине уже полыхала революция, книга Фридмана фигурировала в медийном пространстве, вызывая удивление «точностью попаданий».

*3. Свежий пример тому – скандал вокруг Коломойского, которому инкриминируется, среди прочего, владение «карманной армией».

*4. С. Медведев очень точно выразил данную психологическую перверсию: «Молдавскую, таджикскую, даже белорусскую независимость русские восприняли спокойно, а украинскую не смогли, причем речь идет не об имперцах и почвенниках, а о самых широких слоях образованного класса, смотревших на Украину как на банановую республику и одновременно затаивших глубокую обиду на неразумного «младшего брата», который дерзко отринул кровное родство». – <http://magazines.russ.ru/oz/2014/6/3m-pr.html>.

*5. Тимонова Е. Звериный оскал патриотизма – https://www.youtube.com/watch?v=n8moLsg_eT8.

*6. Сегодняшние ДНР и ЛНР – субнациональные идеи – фрагменты политической нации, которые не могут быть нормально интегрированы ни в Россию, ни в Украину. И чем больше мы будем настаивать именно на "национальной идее", тем больше человеческой крови мы прольем.

*7. А. Зиновьев характеризует современные функции медиа весьма красноречиво: «Это и информация, и дезинформация, и апологетика, и критика, и услуги властям и бизнесу, и оппозиция к власти и бизнесу, и проповедь морали, и проповедь разврата, и просвещение, и оглушение, и борьба идей и интересов, и отражение жизни, и искажение реальности, и делание жизни, короче говоря, квинтэссенция общественной жизни во всех проявлениях ее субъективного фактора. Медиа есть арена общественной жизни, ставшая сама одним из важнейших факторов этой жизни. ... Медиа – это могущественный инструмент формирования сознания, чувств и вкусов огромных масс людей и инструмент воздействия на них в желаемом для кого-то духе. Но это такой инструмент, который сам осознает себя в качестве силы, использующей всех прочих и все остальное в качестве инструмента своей власти над обществом» [20, с. 55-56].

*8. С. Медведев объясняет это так: «Упорное нежелание Путина видеть реальные силы и процессы, приведшие к Беслану и к Майдану (крах поддержанных Москвой неопатримониальных режимов на Кавказе и в Киеве), стремление все свалить на происки США — это типичный

ресентимент, попытка перенести собственные неудачи на фигуру внешнего врага. С другой стороны, существует и массовый ресентимент широких слоев населения, не сумевших адаптироваться к новой рыночной реальности, к глобальным потокам финансов, информации, образов, мигрантов, технологий и вымещающих свою обиду на российских либералах и реформаторах» [21].

*9. Социологические исследования рисуют такую картину. Только половина населения страны идентифицирует себя как «сознательных украинцев». За годы независимости этот показатель вырос всего на 5%. Одновременно значительная часть населения (30-40%) имеет региональную идентификацию (чем дальше на восток и юг страны, тем больше она возрастает). За годы независимости региональная идентификация также несколько выросла. Определенная часть населения считают себя «советскими людьми», их около 10%. Еще меньше в Украине людей с европейской идентификацией и, что любопытно, за годы независимости этот процент сократился.

Литература:

1. Бистрицкий Е. Майдан і ідентичність / Круглий стіл «Філософської думки // Філософська думка. – 2014. – № 6.
2. Воропай Т. С. Между глобализацией и масскультурой / Философские науки. – М., 2009. – № 10. – С. 11-31.
3. Гильбо Е. В. Постиндустриальный переход и мировая война. Лекции по введению в социологию и геополитику современности. – М.: Тенерифе, 2013. – [Электронный ресурс] / Е. В. Гильбо. – Режим доступа: insiderclub.ru/adv_files/gilbo_postindustr_revolution.pdf.
4. Глобализация и идентичность: Хрестоматия / Сост. Т. С. Воропай. – Харьков: Эксклюзив, 2007. – 460 с.
5. Дацюк С. Жертвоприношення / Українська правда. – 12 листопада 2014 р. – [Электронный ресурс] / Сергій Дацюк. – Режим доступа: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/5463454e2f339/>.
6. Дацюк С. Наднаціональна ідея // Українська правда. – 3 квітня 2015 р. – [Электронный ресурс] / Сергій Дацюк. – Режим доступа: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/551e610982582/>.
7. Ермоленко В. «Рідинні ідеології» Майдану / Круглий стіл «Філософської думки // Філософська думка. – 2014. – № 6.
8. Зиновьев А. Глобальное сверхобщество и Россия. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 127 с.
9. Ищенко Р. (а) Рубеж цивилизаций. Комментарий для Prensa Latina о мировом кризисе и ситуации на Украине. – [Электронный ресурс] / Ростислав Ищенко. – Режим доступа: <http://www.iarex.ru/articles/51372.html>.
10. Ищенко Р. Темные века. – [Электронный ресурс] / Ростислав Ищенко. – Режим доступа: <http://www.iarex.ru/articles/51458.html>.
11. Колодій А. Війна на ураження свідомості продовжується / http://zik.ua/ua/news/2015/01/02/antonina_kolodiy_viyna_na_urazhennya_svidomosti_prodozhuietsya_zvidsy_vytivky_intera_553739?utm.
12. Лабаури Д. Донбасский разлом: причины, суть и итоги конфликта на Юго-Востоке Украины / Урал. – 2015. – № 1. – [Электронный ресурс] / Дмитрий Лабаури. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/ural/2015/1/12lala.html>.
13. Медведев С. Русский ресентимент // Отечественные записки. – 2014. – № 6 (63). – [Электронный ресурс] / Сергей Медведев. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/oz/2014/6/3m-pr.html>.
14. Миллер А. Украинская идентичность сформировалась в XX веке / Украинская правда, 12 февраля 2015 года – [Электронный ресурс] / Алексей Миллер. – Режим доступа: <https://lenta.ru/articles/2015/02/12/ukrid/>.
15. Мола К. Когда пришли захватывать Донбасс, я ничего не сказал, ведь я был на Книжковому Арсеналі / Колонкер. – 13/04/2014 – [Электронный ресурс] / Катерина Мола. – Режим доступа: <http://www.kolonker.com/articles/?id=120>.
16. Тульчинский Г. Л. Постчеловеческая персонология. Новые перспективы свободы и рациональности. – СПб.: Алетейа, 2002. – 677 с.
17. Фридман Д. Пограничные земли: Украина и «геополитические фьючерсы» США. – [Электронный ресурс] / REGNUM – Режим доступа:

<http://www.regnum.ru/news/polit/1813163.html#ixzz3UIYQYHgd>.

18. Фридман Д. Следующие 100 лет: прогноз событий XXI века. – М.: Эксмо, 2010. – 335 с.
19. Фридман Дж. Противостояние Украины и России, опасения Румынии и стратегические интересы США / Незалежний культурологічний часопис «І». – [Электронный ресурс] / Джордж Фридман. – Режим доступа:
http://www.ji-magazine.lviv.ua/anons2014/Friedman_Protivostoyaniye_Ukrainy_i_Rossii.htm.
20. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. – 637 с.
21. Huntington S. P. (1996). The clash of civilizations and the remaking of world order. Touchstone books. 368 p.
22. Questions of Cultural Identity (2000) / Ed. By Stuart Hall and Paul du Gay. London, 2000, p. 1-16.

References:

1. Bustputskij E. (2014). Majdah i identuchnist [Majdan and identity], krugluj stil «Filosofskoji dumku, *Filosofska dumka*. (6). (in Ukr.)
2. Datsuk S. (2014). Zhertvoprinoshennia [Sacrifices], *Ukrainska pravda*. – 12 lystopada. URL: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/5463454e2f339/> (in Ukr.).
3. Datsuk S. (2015). Nadnatsionalna ideja [Overnational idea], *Ukrajinska pravda*. (3 kvitna) URL: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/551e610982582/>.
4. Ermolenko V. (2014). «Ridunni ideologii» Majdanu [Majdan's «fluid ideologies»], krugluj stil «Filosofskoi dumku, *Filosofska dumka*. (6). (in Ukr.).
5. Fridman D. (2014). Protivostoyaniye Ukrainu i Rossii, opaseniya Rumunii i strategicheskije interesu SSHA [The confrontation of Ukraine and Russia, the anxiety of Romania and the strategic interests of the United States], *Nezalezhnij kulturologichnij chasopis «І»*. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/anons2014/Friedman_Protivostoyaniye_Ukrainy_i_Rossii.htm (in Russ.).
6. Fridman D. (2010). Sledujushchie 100 let: prognoz sobutij XXI veka [The next 100 years: a forecast for the 21st century] – Moskva: Eksmo. 21-26, 71-121. (in Russ.).
7. Fridman D. (2014) Pogranichnuje Zemli: Ukraina i «geopoliticheskije fjucherses» SHA [Borderlands: Ukraine and the US "geopolitical fucheres"]. Moskva, 11 ijuna 2014 goda. – URL: <https://regnum.ru/news/1813163.html> (in Russ.).
8. Gilbo E. B. (2013). Postindustrialnui perehod i mirovaja vojna. Lektsii po vvedeniju v sotsiologiju i geopolitiku sovremennosti [Post-industrial revolution and world war. Lectures on introduction to sociology and geopolitics of modernity]. Moskva: Tenerife, 2013. – URL: insiderclub.ru/adv_files/gilbo_postindustr_revolution.pdf – (in Russ.).
9. Globalizatsija i identichnost: hrestomatija (2007). [Globalization and Identity: Reader], sost. T. S. Voropay. Kharkov: Ekskluziv, 404-424. (in Russ.). – URL: <https://studfiles.net/preview/1907779/>.
10. Hantington S. (2004). Kto mu? Vuzovu amerikanskoj natsionalnoj identichnosti [Who are we? Challenges of American National Identity]. – Moskva: ООО «Izdatelstvo AST»: ООО «Tranzitkniga». 64-68, 310-313 (in Russ.).
11. Huntington S. P. (1997). The clash of civilizations and the remaking of world order. First published in Great Britain by Simon & Schuster. UK LTD, 1997. 163-168 (in Eng.).
12. Ishchenko R. (2015). Temnuje veka [Dark ages]. – URL: <http://www.iarex.ru/articles/51458.html> (in Russ.).
13. Ishchenko R. (2015a). Rubezh tsivilizatsij. Kommentarii dla Prensa Latina o mirovom krizise I situatsii na Ukraine [The frontier of civilizations. Comment for Prensa Latina on the global crisis and the situation in Ukraine]. URL: <http://www.iarex.ru/articles/51372.html>.
14. Kolodij A. (2015). Vijna na urazhenna svidomosti prodovzhuetsa [The war for the defeat of consciousness continues], http://zik.ua/ua/news/2015/01/02/antonina_kolodiy_vijna_na_urazhennya_svidomosti_prodovzhuietsya_zvidsy_vytivky_intera_553739?utm (in Ukr.).
15. Labauri D. (2015). Donbasskij razlom: prichinu, sut i itogi konflikta na Jugo-Vostoke Ukrainu [Donbass fault: causes, essence and results of the conflict in South-East of Ukraine], *Ural* (1). URL: <http://magazines.russ.ru/ural/2015/1/12lala.html>.

16. Medvedev S. (2014). Russkij resentment [Russian resentment], *Otechestvennuje zapiski*. – 6 (63). – URL: <http://magazines.russ.ru/oz/2014/6/3m-pr.html>.
17. Miller A. (2015). Ukrainskaja identichnost sformirovalas v XX veke [Ukrainian identity was formed in the twentieth century], *Ukrainskaja pravda*, 12 fevpalia 2015 goda. – URL: <https://lenta.ru/articles/2015/02/12/ukrid/> (in Russ.).
18. Mola K. (2014). Kogda prishli zahvatuvat Donbass, ja nichego ne skazal, ved ja bul na Knuzhkovomu Arsenali [When they came to capture the Donbass, I did not say anything...], *Kolonker*, 13/04/2014. URL: <http://www.kolonker.com/articles/?id=120> (in Russ.).
19. Questions of Cultural Identity (2000) / Ed. By Stuart Hall and Paul du Gay. (in Eng.). London, 2000, p. 1-16.
20. Voropay T. S. (2009). Mezhdju globalizatsiej i masskulyuroj [Between globalization and mass culture], *Filosofskie nauki*. (10):11-31. (in Russ.).
21. Zinovjev A. (2000). Globalnoje sverhobshchestvo i Rossija [Global supercommunity and Russia]. Minsk: Harvest, Moskva.: AST, (101-121) (in Russ)
22. Tulchinskij G. L. (2002). Postchelovecheskaja personologija. Novuje perspektivu svobodu i ratsionalnosti [Posthuman personology. New perspectives of freedom and rationality]. SanktPeterburg: Aleteja, 164-293 (in Russ.).

1.5. Modelling the impact of the development of financial decentralization mechanisms on economic growth rates

1.5. Моделирование развития механизмов финансовой децентрализации на основе производственно-институциональных функций

Современный этап развития мировой экономики характеризуется существенными региональными диспропорциями, резко выраженной поляризацией экономического развития. Так, по состоянию на 2018 г. на долю 36 государств (18% от общего числа государств) приходилось 60% мирового ВВП и 18% населения. На долю остальных 159 государств (82%) приходилось соответственно 40% мирового ВВП и 82% населения.⁴⁶ Данные пропорции поляризации экономического развития воспроизводятся как на уровне отдельных стран, так и регионов. При этом увеличивается абсолютное неравенство. В частности, разрыв в уровнях на душу населения государств с высоким и низким уровнем развития вырос с 74 раз в 1961 году до 1048 раз в предкризисном 2008 году.⁴⁷

Сложившаяся ситуация заставила говорить о несовершенстве принятой стратегии экономического роста, которая порождает дополнительные риски и угрозы, особенно в условиях циклических кризисов. Подтверждением тому является череда финансовых, экономических, социальных кризисов, которые перманентно возникали на протяжении 2008-2018 гг. В условиях циклического спада правительства были вынуждены пойти на сокращение социальных программ, что привело к резкому снижению качества жизни отдельных групп населения, росту уровня социальной напряженности, забастовкам, кризисным социально-экономическим ситуациям. В частности, к одному из примеров проявления роста социальной напряженности в обществе можно отнести «протесты желтых жилетов» во Франции, которые нанесли ощутимый удар экономике за счет блокирования транспортных магистралей, нарушения традиционных цепочек поставок, снижения продаж. Экономические потери от протестных настроений во Франции, затрагивающих требования снижения налогов на бензин, рост пенсий, восстановление налога на богатство и сокращения зарплат политиков, составили миллиарды евро. Во многом именно этими потерями объясняется снижение темпа роста ВВП Франции с 2,3% в 2017 г. до 1,6% в 2018 г.⁴⁸

Протестные настроения характерны и для так называемых групп регионов-доноров, которые в условиях циклического кризиса и замедления темпов экономического роста вынуждены направлять средства не на финансовую и инвестиционную поддержку инновационно ориентированных отраслей-катализаторов экономического роста, а на дотации, субвенции, трансферты регионам с низким уровнем развития, увеличивая, тем самым, длительность периода экономической рецессии и формируя «воронку» экономического кризиса. Примером такого конфликта регионов-«доноров» и регионов-«реципиентов» является политический кризис, возникший в связи с проведением референдума о независимости Каталонии в 2017 году. Экономические потери Испании составили более 1 млрд. евро, более 3 тысяч компаний вывели свои представительства за пределы Каталонии.⁴⁹

⁴⁶ Материалы сайта ОЭСР <http://www.oecd.org>.

⁴⁷ Материалы сайта Всемирного банка <http://data.worldbank.org>.

⁴⁸ Viscusi, Gregory & William Horobin. (2018). *Yellow Vest Protests Could Cut Into French Economy If They Last*. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-11-29/yellow-vest-protests-could-cut-into-french-economy-if-they-last>.

⁴⁹ Испания подсчитала убытки от кризиса в Каталонии <https://www.segodnya.ua/world/europe/kruglenkaya-summa-ispaniya-podschitala-ubytki-ot-krizisa-v-katalonii-1103117.html>.

Очевидно, что принятые стратегии экономического роста, показывают свою несостоятельность, что приводит к выдвиганию на первый план, наряду с такими понятиями как «экономическая эффективность» и «социальная справедливость», понятия «устойчивость» и «сбалансированность». Так, в работах Stiglitz J. (2013)⁵⁰, Piketty T. (2014)⁵¹, отмечается, что «расширение неравенства в доходах и богатстве угрожает долгосрочному процветанию и стабильности рыночной экономики». Внимание таких международных институций, как Всемирный банк, МВФ, ОЭСР и ВЭФ к обозначенным проблемам экономического роста, неравенства и устойчивости, привело к формированию концепции «инклюзивного экономического роста». По определению ОЭСР «инклюзивный рост – это экономическое развитие, в рамках которого возникают возможности для всех слоев населения, справедливо распределяются материальные и нематериальные блага в обществе для повышения его благосостояния».⁵² Необходимо сказать, что к одной из наиболее приоритетных сфер формирования эффективной экономической политики инклюзивного роста, наряду с трансформацией систем безопасности, образования, повышения квалификации, содействия эффективной занятости на рынке труда и т.д., относится формирование новой архитектуры фискальных (налогово-бюджетных) систем. Поэтому фокусом актуальных экономических исследований являются такие понятия как «фискальный федерализм», «горизонтальные и вертикальные дисбалансы», «фискальные разрывы», «модели фискального федерализма».

Заметим, что в современной экономической литературе понятие «фискальный федерализм» рассматривается одновременно с понятиями «бюджетный федерализм», «бюджетно-налоговый федерализм», «налоговый федерализм». Однако, как отмечается в работе Пешиной Э. В., Стрекаловой А. А. (2016)⁵³, это разделение достаточно условно и объясняется преимущественно региональными трактовками дефиниции фискальной (налогово-бюджетной) системы. Общепринятая и универсальная трактовка системы трансфертов (дотаций) посредством которой федеральное правительство делится своими доходами с правительствами территориально-административных единиц (штатов, кантонов и т.д.) и местными органами власти, основанная на оптимизации размера и числа местных администраций, разделении полномочий по сбору налогов и расходам между различными уровнями управления эквивалентна понятию «фискальный федерализм».^{54,55,56,57} Выделяют следующие основные характерные признаки понятия «фискальный федерализм»:

фискальный федерализм жестко объединяют с финансовой децентрализацией;

⁵⁰ Stiglitz, J. (2013) *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*, 2013, <http://www.amazon.com/The-Price-Inequality-Divided-Endangers-ebook/dp/B007MKCQ30>.

⁵¹ Piketty, T. *Capital in the 21st century*, 2014, <http://www.hup.harvard.edu/catalog.php?isbn=9780674430006>.

⁵² Материалы сайта ОЭСР <http://www.oecd.org>.

⁵³ Пешина, Э. В. Фискальный и бюджетный федерализм: две системы управления публичными финансами / Э. В. Пешина, А. А. Стрекалова // Финансовая аналитика: проблемы и решения. – 2016. – № 11. – С. 34-52.

⁵⁴ Идрисов Ш. А. Бюджетный федерализм: зарубежные и российская модели/ Ш. А. Идрисов, Р. Г. Сомоев // Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. – 2016 – № 4 (48). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://eee-region.ru/article/4841/>.

⁵⁵ Tanzi, Vito (2007) *The Future of Fiscal Federalism*: Keynote paper. Conference on New Perspectives on Fiscal Federalism: Intergovernmental Relations, Competition and Accountability; Social Science Research Center (WZB), Berlin, October 18-20, 2007, 23 p., pp. 19-20.

⁵⁶ Weingast, B. R. (2007). *Second Generation Fiscal Federalism: Implications for Decentralized Democratic Governance and Economic Development*. Conference on New Perspectives on Fiscal Federalism: Intergovernmental Relations, Competition and Accountability; Social Science Research Center (WZB), Berlin, October 18-20, 2007, 23 p.

⁵⁷ Bloch, D. et al. *Trends in public finance: Insights from a new detailed dataset*. OECD Economics Department Working Papers, 2016, No. 1345, OECD Publishing, Paris, <http://dx.doi.org/10.1787/4d3d8b25-en>.

в составляющих фискального федерализма подчеркиваются: многоуровневое управление; различные уровни административного управления; многоуровневое правительство; различные уровни государственной власти;

в целевой направленности фискального федерализма выделяют: эффективное предоставление государственных услуг и рост благосостояния населения по уровням децентрализации; взаимоограничения вмешательства уровней управления в функционирование рыночной экономики, экономические решения.

Таким образом, фискальный федерализм – это архитектура финансового механизма, обеспечивающая согласованное и сбалансированное развитие доходной и расходной части бюджетов различных уровней иерархии в системе государственного управления в соответствии с закрепленными за этими уровнями компетенциями для повышения качества жизни населения, сбалансированного социально-экономического развития регионов и государства в целом в рамках общегосударственной стратегии развития и поддержанных населением приоритетов.

Анализ развития механизмов финансовой децентрализации в странах ЕС позволил выделить два ее базовых вектора: 1) сокращение вертикальных разрывов и обеспечение сбалансированности доходных и расходных полномочий бюджетов различных уровней, автономизация бюджетов, расширение источников формирования доходной базы локальных бюджетов; 2) развитие выравнивающего федерализма, упорядочение и повышение согласованности межбюджетных, межправительственных соглашений. Первый вектор развития характерен преимущественно для стран со средним уровнем социально-экономического развития и конкурентоспособности, таких как Испания и Италия. Второй вектор развития поддерживают преимущественно страны с высоким уровнем социально-экономического развития и конкурентоспособности. В частности, Германия и Швеция. Вне зависимости от принятой в различных странах ЕС концепции финансовой децентрализации, ее результаты неоднозначно влияют на социально-экономическое развитие, как отдельных регионов, так и страны в целом. Так, эксперты отмечают, как положительные эффекты финансовой децентрализации в виде сокращения времени принятия решений по стратегиям социально-экономического развития регионов, соответствующих ожиданиям общества; открытости и прозрачности процедур принятия решений; повышении инициативности и ответственности за принятие решений, возможностей быстрого нивелирования влияния «шоков» на региональную экономику в условиях роста глобализации и открытости экономики и т.п., так и риски фискального федерализма, которые проявляются в автономизации и конфронтации целей социально-экономического развития отдельных территориальных образований и государства в целом; дезинтеграции деятельности, связанной с предоставлением государственных услуг; трудностях координации т.д. Поэтому актуальным направлением исследования является оценка влияния уровня финансовой децентрализации на показатели социально-экономического развития территорий.

Проблема моделирования влияния финансовой децентрализации на уровень развития территорий достаточно широко отражена в научной экономической литературе. Так, в работе Aldasoro I., Seiferling M. (2014)⁵⁸ рассматриваются вопросы влияния вертикальных фискальных дисбалансов на уровень долговой безопасности. Исследования Bloch D. (2016)⁵⁹, Hughes G., Smith S. (1991)⁶⁰, Oates W. E. (2008)⁶¹, Tanzi Vito (2007)⁶², Weingast B. R. (2007)⁶³

⁵⁸ Aldasoro I. & Seiferling, *Vertical fiscal imbalances and the accumulation of government debt*. IMF Working Paper, 2014. No. 14/209.

⁵⁹ Bloch, D. et al. *Trends in public finance: Insights from a new detailed dataset*. OECD Economics Department Working Papers, 2016, No. 1345, OECD Publishing, Paris, <http://dx.doi.org/10.1787/4d3d8b25-en>.

⁶⁰ Hughes G. & S. Smith. *Economic aspects of decentralized government: Structure, functions and finance*, London, 1991.

посвящены анализу трендов развития механизмов финансовой децентрализации, формированию топологических характеристик моделей финансовой децентрализации. Статьи Asatryan Z., Feld L. (2014)⁶⁴, Bartolini D., Stossberg S., Blöchliger H. (2016)⁶⁵, Baskaran T., Feld L. P., Schnellenbach J. (2016)⁶⁶, Stossberg S., Blöchliger H. (2017)⁶⁷ затрагивают вопросы моделирования влияния уровня финансовой децентрализации на темпы экономического роста, неравномерность регионального развития. Различные аспекты моделирования производственно-фискальных и социальных эффектов налогово-бюджетной политики на различных уровнях управления рассмотрены в работах Guryanova L., Klebanova T., Gvozdytskiy V. (2015)⁶⁸, Brumnik R., Klebanova T., Guryanova L., Kavun S., Trydid O. (2014)⁶⁹. Отмечая безусловную эффективность предлагаемых авторами подходов, заметим, что в работах недостаточно полно исследуются вопросы определения порогового уровня финансовой децентрализации, комплексной оценки уровня финансовой децентрализации и анализа ее влияния на темпы экономического роста стран, выбора «эталонной» модели развития финансовой децентрализации.

Необходимо сказать, что в качестве достаточно эффективного инструмента исследования влияния развития механизмов финансовой децентрализации на темпы экономического роста можно выделить производственно-институциональные функции (ПИФ). ПИФ получили достаточно широкое распространение при моделировании производственно-фискальных эффектов⁷⁰. Общий вид спецификации модели можно представить таким образом:

$$Y = \gamma \cdot D \cdot K^{q \cdot (\alpha + b \cdot q)} L^{q \cdot (n + m \cdot q)},$$

где Y – выпуск (объем ВВП), D – трендовый оператор, который принимает вид $D = e^{\beta \cdot t}$, t – период времени, K – капитал, L – численность занятых, β , γ , α , b , m , n – параметры модели, q – налоговая нагрузка.

⁶¹ Oates, W. E. On the evolution of fiscal federalism: theory and institutions. *National Tax Journal*, Vol. 61, June 2008, P. 313-334.

⁶² Tanzi, Vito (2007) *The Future of Fiscal Federalism*: Keynote paper. Conference on New Perspectives on Fiscal Federalism: Intergovernmental Relations, Competition and Accountability; Social Science Research Center (WZB), Berlin, October 18-20, 2007, 23 p., pp. 19-20.

⁶³ Weingast, B. R. (2007). *Second Generation Fiscal Federalism: Implications for Decentralized Democratic Governance and Economic Development*. Conference on New Perspectives on Fiscal Federalism: Intergovernmental Relations, Competition and Accountability; Social Science Research Center (WZB), Berlin, October 18-20, 2007, 23 p.

⁶⁴ Asatryan, Z. Revisiting the link between growth and federalism: A Bayesian model averaging approach. *Journal of Comparative Economics*, 2014, Vol. 43.

⁶⁵ Bartolini, D., S. Stossberg & H. Blöchliger (2016) *Fiscal decentralisation and regional disparities*. Economics Department Working Papers, 2016, No. 1330, OECD Publishing, Paris, <http://dx.doi.org/10.1787/5jlppq7v3j237-en>.

⁶⁶ Baskaran, T., L. P. Feld & J. Schnellenbach (2016) Fiscal federalism, decentralization, and economic growth: A meta-analysis. *Economic Inquiry*, 2016, Vol. 54.

⁶⁷ Stossberg S. & H. Blöchliger (2017) Fiscal decentralisation and income inequality: Empirical evidence from OECD countries. *Journal of Economics and Statistics*, 2017 <http://dx.doi.org/10.1515/jbnst-2017-1108>.

⁶⁸ Guryanova, L. S., Klebanova, T. S. & Gvozdytskiy, V. S. Econometric modelling the mechanism of financial regulation of regional development. *Actual problems of economics*, 2015, № 173, pp. 408-421.

⁶⁹ Brumnik R., Klebanova T., Guryanova L., Kavun S., Trydid O. (2014). Simulation of Territorial Development Based on Fiscal Policy Tools, *Mathematical Problems in Engineering*, vol. 2014, Article ID 843976, 14 pages, 2014. doi:10.1155/2014/843976.

⁷⁰ Клебанова Т. С., Мозенков О. В., Гурьянова Л. С. и др. (2013). Сценарные модели сбалансированного социально-экономического развития регионов. Монография. *Издатель Ткачук А. В.*, 2013, 328 с.

В ПИФ эластичность выпуска определяется нелинейной функцией налоговой нагрузки для каждого фактора производства, что отражает возможность усиления или ослабления их влияния при различных состояниях институциональной среды.

Оценка параметров производственно-институциональных функций осуществляется на основании линеаризации модели (приведения нелинейной модели к линейному виду):

$$\ln Y = \ln \gamma + \beta \cdot t + \alpha \cdot q \cdot \ln K + b \cdot q^2 \cdot \ln K + n \cdot q \cdot \ln L + m \cdot q^2 \cdot \ln L,$$

Введем обозначения:

$$z_1^* = \ln Y, a_0 = \ln \gamma, z_2^* = q \cdot \ln K, z_3^* = q^2 \cdot \ln K, z_4^* = q \cdot \ln L, z_5^* = q^2 \cdot \ln L,$$

Путем подстановки получаем линейный вид модели, параметры которой оцениваются статистическими процедурами:

$$z_1^* = a_0 + \beta \cdot t + \alpha \cdot z_2^* + b \cdot z_3^* + n \cdot z_4^* + m \cdot z_5^*.$$

В целом, оценка параметров модели дает возможность дополнительного исследования точек экстремума функции. Данная кривая достигает локального максимума в точке q^* , для которой выполняются следующие условия:

$$\frac{\partial Y(q^*)}{\partial q} = 0; \frac{\partial^2 Y(q^*)}{\partial q} < 0$$

При анализе эффективности развития механизмов финансовой децентрализации предлагается в качестве оценки институционального фактора рассматривать интегральный показатель уровня развития фискальной децентрализации. Предлагаемая спецификация модели имеет вид:

$$Y = \gamma \cdot D \cdot K^{cv \cdot (\alpha + b \cdot cv)} L^{cv \cdot (n + m \cdot cv)},$$

где Y – выпуск (величина ВВП, млн. евро); D – трендовый оператор, который принимает вид $D = e^{\beta \cdot t}$; t – период времени; K – инвестиции в основной капитал (млн. евро); L – численность занятых (тыс. чел.); $\beta, \gamma, \alpha, b, m, n$ – параметры модели; cv – интегральный показатель уровня развития механизмов финансовой децентрализации.

Исследование приведенной выше модели позволяет определить пороговое значение уровня финансовой децентрализации, превышение которого будет приводить к снижению темпов экономического роста.

Заметим, что влияние производственных ресурсов может усиливаться или ослабляться в зависимости от уровня финансовой децентрализации. Так, некоторые страны уже децентрализованы больше, чем нужно и получили бы больший эффект от рецентрализации. Это связано с сильным воздействием «шоков» на отдельные регионы в условиях роста глобализации и открытости экономики, необходимостью финансовой помощи таким регионам; ростом неравномерности регионального развития, неоднородным потенциалом адаптации региональных систем к изменяющимся условиям функционирования. Возрастающая нестабильность также приводит к необходимости увеличения расходов на социальную сферу (пенсии, социальное обеспечение, пособия по безработице, переподготовку и т.д.), и, как следствие, с учетом высокого уровня налоговой автономии и

децентрализации, к увеличению дефицита бюджета и государственного долга. Кроме того, децентрализованные страны в ряде случаев могут получить больший эффект от децентрализации системы здравоохранения и образования, экономии на масштабах и эффективной координации распределения ресурсов.

Другие страны чрезмерно централизованы и имеют низкий уровень налоговой автономии, что вызывает дисбалансы в фискальной системе на различных уровнях управления. Развитие финансовой децентрализации позволило бы повысить производительность ресурсов и совокупную экономическую эффективность, так как субнациональные органы власти способны повысить эффективность сектора публичных услуг за счет близости к населению и более высокой информированности о потребностях и проблемах соответствующих территорий. Иными словами, инвестиции, осуществляемые субнациональными правительствами, являются более эффективными и в большей степени способствуют экономическому росту, чем инвестиции, осуществляемые центральными органами власти. Кроме того, в условиях мобильности трудового и финансового капитала, применение конкурентной модели развития для субнационального уровня является стимулом для местных органов власти повышать качество жизни и создавать благоприятные условия для ведения бизнеса на территории региона.

Предлагаемый методический подход к построению модели ПИФ с учетом уровня развития финансовой децентрализации, как оценки институциональной среды, включает следующие основные этапы:

Этап 1. Оценка информативности и формирование системы индикаторов уровня финансовой децентрализации. Целью этого этапа является сокращение размерности исходного информационного пространства показателей финансовой децентрализации без потери значимой для принятия решений информации. Для решения задач этого этапа могут быть использованы различные методы: методы, основанные на критериях автоинформативности; методы, ориентированные на оценку информативности на основе анализа причинно-следственных связей.^{71,72,73} Первая группа методов позволяет оценить информационную значимость показателей, выявить скрытые свойства и закономерности в больших объемах необработанных данных, в том случае, когда неизвестна структура входного и выходного множества данных. Преимуществом второй группы методов является возможность снижения размерности информационного пространства признаков на основе анализа причинно-следственных связей множества входных и выходных индикаторов. Выбор метода обуславливается полным или неполным обеспечением информацией, объемом выборки, структурой множества входных и выходных индикаторов, наличием обучающей выборки. С учетом ограничений на тип данных, структуру групп показателей разработана блок-схема фильтра системы показателей, подробное описание которой приведено в работе Гурьяновой Л. С. (2013)⁷⁴. Предложенный подход основан на методах канонического анализа и главных компонент.

⁷¹ Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство: монографія / Геець В. М., Кизим М. О., Клебанова Т. С., Черняк О. І. та ін.; За ред. Гейця В. М., Харків, ВД «ІНЖЕК», 2006, 240 с.

⁷² Guryanova Lidiya S., Tamara S. Klebanova, Tetiana N. Trunova (2017) Modelling the financial strategy of the enterprise in an unstable environment. «ECONOM; STUDIES» journal, 2017, issue 3. Available from <https://www.iki.bas.bg/en/economistudies-iournal-0>.

⁷³ Guryanova L. S., Klebanova T. S., Milevskiy S. V., Nepomnyaschiy V. V., Rudachenko O. A. (2017) Models for the analysis of the state's financial security indicators dynamics. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*, 2017, 1 (22) Available from <http://fkd.org.ua/>.

⁷⁴ Гур'янова Л. С. (2013) Моделювання збалансованого соціально-економічного розвитку регіонів: монографія, Бердянськ: ФОП Ткачук О. В., 2013, 406 с.

Этап 2. Комплексная оценка уровня финансовой децентрализации. Построение системы комплексных (по всей системе показателей) и локальных (по отдельным компонентам) интегральных оценок уровня финансовой децентрализации обусловлено разновекторностью изменения показателей, что усложняет их анализ и требует представления в виде синтетической оценки, которая является результатом свертки индикаторов, отражающих развитие отдельных финансовых подсистем. Блок-схема формирования интегральной оценки уровня финансовой децентрализации основана на одном из методов построения эталонного объекта – таксономическом показателе уровня развития⁷⁵. Показатель уровня развития рассчитывается по формуле:

$$d_i^* = 1 - \frac{c_{i0}}{c_0},$$

где $c_o = \overline{c_0} + 2S_0$, $\overline{c_0} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n c_{i0}$, $S_0 = \frac{1}{n} \sqrt{\sum_{i=1}^n (c_{i0} - \overline{c_0})^2}$, $c_{i0} = \sqrt{\sum_{j=1}^m (Z_{ij} - Z_{0j})^2}$ – Евклидово расстояние между точками-единицами (состояниями) и точкой P_0 , представляющей собой эталон развития.

Основой для построения эталона развития служит разделение признаков на стимуляторы и дестимуляторы. Признаки, оказывающие положительное, стимулирующее воздействие на уровень финансовой децентрализации, называются стимуляторами, в отличие от признаков-дестимуляторов. Координаты эталона развития определяются следующим образом:

$$Z_{0j} = \begin{cases} \max_i Z_{ij}, & \text{если } j \in I \\ \min_i Z_{ij}, & \text{если } j \notin I \end{cases},$$

где I – множество стимуляторов.

Поскольку признаки имеют различную размерность, то при формировании матрицы расстояний $C = (d_{io}), i = \overline{1, n}$ осуществляется их стандартизация: $z_{ij} = \frac{x_{ij} - \overline{x_j}}{S_j}$,

$S_j = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (x_{ij} - \overline{x_j})^2}{n-1}}$. Значения интегрального изменяются в диапазоне от 0 до 1. Чем ближе значения интегрального показателя к 1, тем выше уровень финансовой децентрализации.

Этап 3. Построение модели производственной функции. Данный этап включает следующие основные шаги⁷⁶:

Шаг 3.1. Качественный анализ. На первом шаге построения модели выдвигается гипотеза о взаимном влиянии переменных модели; определяются эндогенные и экзогенные переменные системы; осуществляется выбор зависимости для моделирования причинно-следственных связей переменных.

В исследованиях⁷⁷ доказана целесообразность использования при анализе взаимосвязи факторов институциональной среды и экономического роста эконометрических

⁷⁵ Адаптивные методы в системах принятия решений: монография (2007). Под ред. Н. А. Кизима, Т. С. Клебановой. Харьков, ИД «ИНЖЭК», 2007, 368 с.

⁷⁶ Клебанова Т. С., Мозенков О. В., Гурьянова Л. С. и др. (2013). Сценарные модели сбалансированного социально-экономического развития регионов. Монография. Издатель Ткачук А. В., 2013, 328 с.

моделей на базе производственно-институциональных функций. В эти функции входят два фактора – труд и капитал, а значения показателя, отражающего институциональный фактор, присутствуют в виде степени в нелинейной зависимости. Обобщенный вид такой модели можно представить таким образом:

$$Y_t = f(x_{1t}, x_{2t}) + \varepsilon_t,$$

где Y_t – объем выпуска в момент времени t ; x_{1t} – значение фактора труда в момент времени t ; x_{2t} – значение фактора капитала в момент времени t ; ε_t – случайная величина, характеризующая отклонения реального значения результативного признака от теоретического.

Шаг 3.2. Предварительный анализ моделируемой совокупности. На втором шаге осуществляется проверка однородности совокупности, исключение аномальных наблюдений, проверка данных на мультиколлинеарность, уточнение необходимого объема признаков.

Необходимо отметить, что статистическая совокупность, которая применяется для построения модели, должна быть одновременно и достаточно мощной по объему, и достаточно однородной по своему составу. С одной стороны, надежность статистических оценок зависит от количества данных, используемых при расчете. С другой стороны, включение в расчет дополнительных данных может нарушить однородность изучаемой совокупности, привести к «засорению» данных. Для оценки однородности совокупности и обнаружения «засорений» в данных применяется критерий Смирнова-Граббса. Данный критерий предполагает упорядочение выборки $x_{(1)} \leq x_{(2)} \leq \dots \leq x_{(N)}$ и расчет ее

характеристик: $\bar{x} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N x_i$; $S^2 = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})^2$. Далее последовательно проводится

проверка исходной выборки на наличие выбросов: сначала проверяется, является ли выбросом максимальное значение ряда. Если подтвердится, что это выброс, то данное значение следует исключить из выборки и характеристики выборки пересчитываются. Такая проверка проводится до тех пор пока не подтвердится гипотеза $H_0: x_{(N)}$ не является грубой ошибкой. Расчетное значение критерия Смирнова-Граббса определяется по формуле:

$$T_{(N)} = \frac{x_{(N)} - \bar{x}}{S}$$

Если выполняется условие $T_{(N)} < C_\alpha$, где C_α – критическое значение статистики в соответствии с объемом выборки и заданным уровнем значимости α , то гипотеза H_0 является верной. Если $T_{(N)} \geq C_\alpha$, можно считать, что $x_{(N)}$ является выбросом.

Для проверки минимального значения выборки используют следующую статистику:

$$T_{(1)} = \frac{\bar{x} - x_{(1)}}{S}, x_{(1)} = \min_i x_{(i)}$$

⁷⁷ Современные проблемы моделирования социально-экономических систем: монография. Под ред. Пономаренко В. С., Кизима Н. А., Клебановой Т. С. Харьков, ФЛП Александра К. М.; ИД «ИНЖЭК», 2009. – 440 с.

Если гипотеза H_0 является верной, то $T_{(1)}$ имеет то же распределение, что и $T_{(N)}$, поэтому для проверки также можно использовать соотношение $T_{(N)} < C_{\alpha}$.

Наблюдения, которым соответствуют экстремальные значения, являющиеся выбросами, согласно приведенным критериям, исключаются из исходной совокупности.

Полученные статистические данные проверяются на наличие статистически значимой связи факторных переменных с результирующей и отсутствие эффекта мультиколлинеарности в факторной системе, который может привести к существенному ухудшению качества модели. Исследование полученных статистических данных на мультиколлинеарность осуществляется с помощью метода Фаррара-Глобера, который основан на применении статистических критериев трех видов: 1) тест χ^2 используется для исследования всего массива независимых переменных; 2) F -критерий применяется для тестирования связи определенной переменной со всеми остальными переменными; 3) t -критерий позволяет определить какие переменные являются коллинеарными. Если мультиколлинеарность отсутствует, можно осуществить дальнейшую оценку параметров модели, т.е. осуществляется переход к третьему шагу. Если переменные являются коллинеарными, то возможны два способа построения модели: 1) преобразование исходных переменных в систему главных компонент, оценивание регрессионной модели на главных компонентах; 2) применение при оценивании параметров специальных статистических процедур, которые позволяют повысить качество модели в условиях мультиколлинеарности факторных переменных.

Таким образом, результатом этого шага является уточненный набор признаков, который должен быть включен в многофакторную эконометрическую модель, сформированный посредством устранения незначимых, дублирующих и взаимозависимых факторов.

Шаг 3.3. Выбор метода оценки параметров модели, оценивание модели. Выбор метода оценки параметров модели напрямую зависит от вида функциональной зависимости. Для оценки параметров линейной модели применяется метод наименьших квадратов (МНК), который позволяет получить несмещенные, состоятельные и эффективные оценки при условии, что предположения относительно случайной составляющей верны. Оценка параметров нелинейных моделей осуществляется с помощью приема линеаризации и оценивания МНК, либо с помощью нелинейных методов оценивания, в зависимости от того является ли модель внутренне линейной или внутренне нелинейной. При нарушении предпосылок МНК применяются специальные методы оценивания. Для оценки параметров в условиях мультиколлинеарности используются метод главных компонент, метод гребневой регрессии, метод исключения трендов; в условиях автокорреляции, гетероскедастичности – обобщенный МНК, метод Дарбина, метод Кохрейна-Оркатта.

Шаг 3.4. Оценка адекватности модели. На этом шаге осуществляется проверка статистической значимости уравнения зависимости в целом и его отдельных параметров; исследуется выполнение предпосылок МНК для ошибок модели (отсутствие автокорреляции, гомоскедастичность, распределение ошибок по нормальному закону распределения).

Проверка статистической значимости уравнения зависимости в целом осуществляется при помощи коэффициента множественной корреляции (R), коэффициента детерминации (R^2):

$$R^2 = 1 - \frac{\sigma_u^2}{\sigma_y^2} = 1 - \frac{\sum_{i=1}^n (Y_i - \hat{Y}_i)^2}{\sum_{i=1}^n (Y_i - \bar{Y})^2},$$

где Y_i – значения зависимой переменной модели; $\hat{Y}_i$ – расчетные значения зависимой переменной модели; $\bar{Y}$ – среднее значение зависимой переменной модели.

Значимость коэффициента корреляции проверяют с помощью t -критерия:

$$t = \frac{R\sqrt{n-m}}{\sqrt{1-R^2}},$$

где R – коэффициент множественной корреляции; R^2 – коэффициент детерминации; n – количество наблюдений; m – количество факторов, включенный в модель.

Определение статистической значимости коэффициента корреляции и оценок параметров модели, проверку модели на адекватность осуществляют на основании выдвижения соответствующих гипотез, вида: $H_0: a_i = 0; H_1: a_i \neq 0, i = \overline{0, m}$. По этим гипотезам устанавливают статистическую значимость (если верна гипотеза H_1) или незначимость (если верна гипотеза H_0) оценок параметров. Для проверки статистической значимости параметров используют критерий Стьюдента, который рассчитывают по формуле:

$$t_j = \frac{|\hat{a}_j|}{S_{aj}},$$

где $\hat{a}_j$ – оценка j -го параметра модели; S_{aj} – стандартная ошибка оценки j -го параметра модели.

Оценка параметра является статистически значимой, если расчетные значения критерия являются большими, чем табулированные значения критерия с уровнем значимости α и $n-m$ степенями свободы.

Проверка автокорреляции остатков осуществляется на основе критерия Дарбина-Уотсона.

Проверка на гетероскедастичность осуществляется с помощью μ -теста. В соответствие с данным тестом ранжированные значения зависимой переменной разбивают на k групп. По каждой группе данных вычисляют сумму квадратов отклонений:

$$S_r = \sum_{i=1}^{n_r} (Y_{ir} - \bar{Y}_r)^2,$$

где $\bar{Y}_r$ – среднее значение результирующего показателя по рассматриваемой r -й группе; n_r – количество наблюдений r -ой группы.

Далее определяют сумму квадратов отклонений по всей совокупности наблюдений:

$$\sum_{r=1}^k S_r = \sum_{i=1}^{n_r} \sum_{r=1}^k (Y_{ir} - \bar{Y}_r)^2.$$

Вычисляют параметр α :

$$\alpha = \frac{\prod_{i=1}^k \left(\frac{S_r}{n_r} \right)^{\frac{n_r}{2}}}{\left(\frac{\sum_{r=1}^k S_r}{n} \right)^{\frac{n}{2}}},$$

где n – количество наблюдений.

Вычисляют критерий μ :

$$\mu = -2 \ln \alpha \sim \chi^2(k-1).$$

Если критерий приближенно соответствует распределению χ^2 со степенью свободы $k - 1$, то дисперсия всех наблюдений считается однородной.

В случае наличия автокорреляции и / или гетероскедастичности остатков, осуществляют корректировку модели, т.е. происходит возврат к шагу 3.3.

Шаг 3.5. Применение модели для анализа и прогнозирования. Получение статистически значимых оценок параметров модели, коэффициентов корреляции и детерминации, выполнение стохастических свойств остатков модели позволяет использовать модель для анализа и прогнозирования. При этом, поскольку оценивание осуществляется по результатам наблюдений, то определяется как точечный, так и интервальный прогноз значений результирующего признака.

Таким образом, результатом реализации предложенного методического подхода является эконометрическая модель производственно-институциональной функции, исследование которой позволяет определить пороговый уровень финансовой децентрализации, превышение которого будет приводить к снижению темпов экономического роста.

В качестве исходных данных при оценке информативности индикаторов и построении интегральной оценки уровня финансовой децентрализации (этапы 1 и 2 методического подхода) использовались данные более 20 стран Евросоюза за период 2005-2016 гг.⁷⁸ Исходный массив включал 2816 элементов. Рассматривались такие индикаторы, как показатели децентрализации по доходам, показатели децентрализации по расходам, показатели выравнивающего федерализма и фискального федерализма. Значения комплексного интегрального показателя уровня финансовой децентрализации (cv_i) представлены в табл. 1.

Приведенные выше данные говорят о существенной неоднородности стран Евросоюза по уровню финансовой децентрализации. Максимальное значение комплексного показателя уровня финансовой децентрализации характерно для Швеции и составляет на конец анализируемого периода 0.85. Минимальное значение наблюдается у Греции и составляет 0.13. Коэффициент вариации значений комплексного показателя уровня финансовой децентрализации составляет 50%, что отражает существенные колебания в совокупности.

Аналогичным образом найдены локальные интегральные показатели децентрализации по расходам, децентрализации по доходам, уровня развития выравнивающего федерализма, уровня налоговой автономии ($cv_{1i}, cv_{2i}, cv_{3i}, cv_{4i}$). Заметим, что коэффициенты

⁷⁸ Материалы сайта ОЭСР <http://www.oecd.org>.

вариации по индикаторам $CV_{1i}, CV_{2i}, CV_{3i}, CV_{4i}$ составляют соответственно 19,69%; 23,8%; 10,34%; 21,38%. Т.е. по показателю уровня развития выравнивающего федерализма выборка является однородной. Наиболее существенные различия наблюдаются в индикаторах уровня финансовой децентрализации по доходам и налоговой автономии. В качестве стран Евросоюза значения индикаторов которых наиболее близки к координатам точки-«эталона» можно выделить Чехию, Испанию, Италию, Швецию.

Таблица 1. Значения интегрального показателя уровня финансовой децентрализации

Страна	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Австрия	0,35	0,35	0,35	0,35	0,33	0,33	0,26	0,27	0,26	0,28	0,27	0,34
Бельгия	0,49	0,49	0,49	0,48	0,48	0,46	0,35	0,35	0,34	0,36	0,35	0,53
Чехия	0,24	0,24	0,24	0,23	0,19	0,18	0,21	0,21	0,22	0,23	0,23	0,26
Дания	0,57	0,55	0,54	0,53	0,53	0,52	0,40	0,43	0,40	0,44	0,43	0,54
Эстония	0,17	0,16	0,16	0,17	0,13	0,13	0,10	0,10	0,09	0,11	0,11	0,17
Финляндия	0,68	0,68	0,67	0,66	0,64	0,62	0,62	0,62	0,59	0,61	0,61	0,63
Франция	0,39	0,39	0,40	0,40	0,40	0,37	0,40	0,40	0,39	0,43	0,41	0,41
Германия	0,64	0,64	0,65	0,65	0,62	0,61	0,62	0,64	0,62	0,67	0,65	0,70
Греция	0,03	0,06	0,06	0,06	0,12	0,11	0,20	0,20	0,21	0,22	0,22	0,13
Венгрия	0,36	0,36	0,35	0,34	0,33	0,33	0,36	0,34	0,31	0,32	0,35	0,23
Ирландия	0,20	0,19	0,20	0,21	0,20	0,21	0,21	0,22	0,20	0,20	0,18	0,21
Италия	0,55	0,54	0,55	0,54	0,52	0,52	0,59	0,60	0,59	0,61	0,60	0,49
Латвия	0,42	0,44	0,47	0,49	0,46	0,46	0,51	0,50	0,49	0,53	0,51	0,46
Люксембург	0,20	0,18	0,18	0,19	0,18	0,17	0,29	0,28	0,27	0,27	0,28	0,18
Нидерланды	0,33	0,31	0,31	0,30	0,28	0,27	0,23	0,24	0,24	0,26	0,26	0,30
Польша	0,47	0,49	0,50	0,51	0,48	0,48	0,51	0,52	0,51	0,55	0,55	0,47
Португалия	0,23	0,23	0,24	0,24	0,22	0,21	0,21	0,22	0,23	0,25	0,26	0,24
Словакия	0,20	0,19	0,18	0,17	0,18	0,18	0,16	0,16	0,16	0,16	0,14	0,17
Словения	0,32	0,32	0,33	0,34	0,34	0,35	0,45	0,46	0,45	0,46	0,44	0,33
Испания	0,56	0,57	0,58	0,57	0,55	0,57	0,45	0,44	0,42	0,47	0,46	0,58
Швеция	0,83	0,83	0,84	0,85	0,82	0,80	0,86	0,87	0,85	0,90	0,89	0,85
Великобритания	0,32	0,32	0,32	0,31	0,30	0,30	0,27	0,26	0,25	0,27	0,27	0,29

Приведенные выше значения интегрального показателя применялись для построения модели производственно-институциональной функции (этап 3 методического подхода). Результаты регрессионного анализа приведены ниже:

$$Y = \exp^{16.72962 K^{cv(0.5156+2.6142 \cdot cv)} L^{cv(1.0203-4.0936 \cdot cv)}},$$

Значение критерия Стьюдента, равное $t_\gamma=21.29$, $t_a= 2.41$, $t_b= 3.29$, $t_m= 9.15$, $t_n=-3.67$, позволяет сделать вывод о статистической значимости параметров модели с 93-99% уровнем доверительной вероятности. Значение коэффициента детерминации, индекса корреляции, критериев Фишера, равные $R^2=0.92$, $R=0.96$, $F=48.96$ говорят о статистической значимости модели в целом. Таким образом, модель может быть использована для дальнейшего анализа. Найденные на основе модели пороговые значения уровня финансовой децентрализации позволяют сделать вывод, что страны ЕС обладают значительным потенциалом экономического роста вследствие развития механизмов финансовой децентрализации. В частности, для таких стран Восточной Европы, как Словакия

и Польша, уровень финансовой децентрализации значительно ниже оптимального. Следует отметить, что приведенный подход является достаточно универсальным и может быть использован для оценки эффективности секторальной децентрализации.

Таким образом, в работе предложен методический подход к построению модели производственно-институциональной функции, которая дает возможность определить «пороговое» значение уровня финансовой децентрализации, превышение которого будет приводить к замедлению темпов экономического роста; выделить группы стран, которые получают более высокий эффект от развития финансовой децентрализации или рецентрализации государственных финансов.

Литература:

1. Aldasoro, I. & Seiferling. *Vertical fiscal imbalances and the accumulation of government debt*. IMF Working Paper, 2014. No. 14/209.
2. Asatryan, Z. Revisiting the link between growth and federalism: A Bayesian model averaging approach. *Journal of Comparative Economics*, 2014, Vol. 43.
3. Bartolini, D., Stossberg, S. & H. Blöchliger (2016) *Fiscal decentralisation and regional disparities*. Economics Department Working Papers, 2016, No. 1330, OECD Publishing, Paris, <http://dx.doi.org/10.1787/5jlpq7v3j237-en>.
4. Baskaran, T., Feld L. P. & J. Schnellenbach (2016) Fiscal federalism, decentralization, and economic growth: A meta-analysis. *Economic Inquiry*, 2016, Vol. 54.
5. Bloch, D. et al. *Trends in public finance: Insights from a new detailed dataset*. OECD Economics Department Working Papers, 2016, No. 1345, OECD Publishing, Paris, <http://dx.doi.org/10.1787/4d3d8b25-en>.
6. Brumnik R., Klebanova T., Guryanova L., Kavun S., Trydid O. (2014). Simulation of Territorial Development Based on Fiscal Policy Tools, *Mathematical Problems in Engineering*, vol. 2014, Article ID 843976, 14 pages, 2014. doi:10.1155/2014/843976.
7. Guryanova L. S., Klebanova T. S., Milevskiy S. V., Nepomnyaschiy V. V., Rudachenko O. A. (2017) Models for the analysis of the state's financial security indicators dynamics. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*, 2017, 1 (22) Available from <http://fkd.org.ua/>.
8. Guryanova Lidiya S., Tamara S. Klebanova, Tetiana N. Trunova (2017) Modeling the financial strategy of the enterprise in an unstable environment. «*ECONOM; STUDIES*» journal, 2017, issue 3. Available from <https://www.iki.bas.bg/en/economistudies-iournal-0>.
9. Guryanova, L. S., Klebanova, T. S. & Gvozdytskiy, V. S. Econometric modelling the mechanism of financial regulation of regional development. *Actual problems of economics*, 2015, № 173, pp. 408-421.
10. Hughes G. & S. Smith (1991) *Economic aspects of decentralized government: Structure, functions and finance*, 1991.
11. Oates, W. E. On the evolution of fiscal federalism: theory and institutions. *National Tax Journal*. Vol. 61, June 2008, P. 313-334.
12. Piketty, T. (2014). *Capital in the 21st century*, 2014, <http://www.hup.harvard.edu/catalog.php?isbn=9780674430006>.
13. Stiglitz, J. (2013). *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*, 2013, <http://www.amazon.com/The-Price-Inequality-Divided-Endangers-ebook/dp/B007MKCQ30>.
14. Stossberg S. & H. Blöchliger (2017) Fiscal decentralisation and income inequality: Empirical evidence from OECD countries. *Journal of Economics and Statistics*, 2017 <http://dx.doi.org/10.1515/jbnst-2017-1108>.
15. Tanzi, Vito (2007) *The Future of Fiscal Federalism*: Keynote paper. Conference on New Perspectives on Fiscal Federalism: Intergovernmental Relations, Competition and Accountability; Social Science Research Center (WZB), Berlin, October 18-20, 2007. – 23 p. – pp. 19-20
16. Viscusi, Gregory & William Horobin. *Yellow Vest Protests Could Cut Into French Economy If They Last*. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-11-29/yellow-vest-protests-could-cut-into-french-economy-if-they-last>.

17. Weingast, B. R. (2007). *Second Generation Fiscal Federalism: Implications for Decentralized Democratic Governance and Economic Development*. Conference on New Perspectives on Fiscal Federalism: Intergovernmental Relations, Competition and Accountability; Social Science Research Center (WZB), Berlin, October 18-20, 2007. – 68 p.
18. Адаптивные методы в системах принятия решений: монография (2007). Под ред. Н. А. Кизима, Т. С. Клебановой. Харьков, ИД «ИНЖЭК», 2007, 368 с.
19. Гур'янова Л. С. (2013) Моделювання збалансованого соціально-економічного розвитку регіонів: монографія, Бердянськ: ФОП Ткачук О.В., 2013, 406 с.
20. Идрисов Ш. А. Бюджетный федерализм: зарубежные и российская модели/ Ш. А. Идрисов, Р. Г. Сомоев // Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. – 2016/ – № 4 (48). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://eee-region.ru/article/4841/>.
21. Испания подсчитала убытки от кризиса в Каталонии
<https://www.segodnya.ua/world/europe/kruglenkaya-summa-ispaniya-podschitala-ubytki-ot-krizisa-v-katalonii-1103117.html>.
22. Клебанова Т. С., Мозенков О. В., Гурьянова Л. С. и др. (2013). Сценарные модели сбалансированного социально-экономического развития регионов. Монография. Издатель Ткачук А. В., 2013, 328 с.
23. Материалы сайта Всемирного банка <http://data.worldbank.org>.
24. Материалы сайта ОЭСР <http://www.oecd.org>.
25. Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство: монографія / Геець В. М., Кизим М. О., Клебанова Т. С., Черняк О. І. та ін.; За ред. Гейця В. М., Харків, ВД «ИНЖЕК», 2006, 240 с.
26. Пешина, Э. В. Фискальный и бюджетный федерализм: две системы управления публичными финансами / Э. В. Пешина, А. А. Стрекалова // Финансовая аналитика: проблемы и решения. – 2016. – № 11. – С. 34-52.

1.6. The phenomenon of manipulative technologies in the socio-cultural space of the information society

1.6. Феномен маніпулятивних технологій у соціокультурному просторі інформаційного суспільства

Сучасна епоха характеризується новими тенденціями цивілізаційного розвитку, коли головним джерелом економічного зростання стають наука й повсюдне використання новітніх технологій. В епоху революційних змін у соціокультурному просторі, глобалізації, комп'ютеризації і бурхливого розвитку засобів масової комунікації, що прийшли на зміну засобів масової інформації, виникають нові напрямки наукових уявлень і досліджень, зумовлених антропоцентричною науковою парадигмою. У зв'язку з цим все більший інтерес викликають публікації, що розкривають різні аспекти сучасних високих наукомістких технологій.

Сучасний рівень науково-технічного розвитку сприяє вивченню такого аспекту, як використання технологій масової маніпуляції. Перебуваючи в фокусі уваги філософії, політології, психології, соціології та ряду інших наук, проблема маніпулятивних технологій є однією з найактуальніших і неоднозначних.

Теоретичне осмислення сутнісних, аксіологічних та соціально-філософських аспектів технологій масової маніпуляції знайшло своє відтворення в роботах науковців серед яких В. Бабкіна, А. Балашова, О. Балакірева, В. Бехтерева, О. Бойко, С. Богомолова, О. Валецького, Є. Жукової, І. Лисака, В. Мальцева, С. Кара-Мурзи, М. Поповича, В. Ткаченко, І. Бекешкіна, А. Нельга, А. Полторак, Г. Почепцова, Дж. Сарторі, Н. Чурілова, Е. Хмелько, О. Заярної, О. Кордун, Р. Павленко, В. Лісничого, М. Онопрієнко, О. Петрова, М. Побокіна, Ю. Сурміна, Г. Шиллера, Ю. Яновської та ін.

Так, соціальна філософія значну увагу приділяє магістральним факторам розвитку феномена технологій масової маніпуляції. Вона виявляє типологічно схожі явища в сучасному та інших суспільствах, визначає їх місце в структурі інститутів і соціальних практик, прагнучи при цьому спрогнозувати наслідки розвитку цього феномена. Соціальна філософія запозичує основні результати психологічних досліджень, що дозволяє більш адекватно розібратися в специфіці, виявити загальне, особливе і унікальне в уже згадуваному феномені. Психологічні ж науки як структуровані сфери знань про внутрішній світ людини зберігають прагнення до абстрагування від уявлень людини на тлі соціальних структур, інститутів і практик. Психологічні науки, розглядаючи технології масової маніпуляції, «розчленовують» психіку людини на окремі фрагменти, що і стає предметом їх вивчення. Психологічні науки розкривають структурно-функціональну належність феномена технологій масової маніпуляції, більш ретельно досліджують конкретні їх прояви, класифікують їх, розробляють механізми нейтралізації, захисту від негативних проявів їх впливу.

Маніпуляція – один з найцікавіших способів людської поведінки та комунікації, що виник тоді, коли перші люди розпочали спілкуватися між собою, і розвинувся із примітивного обману до справжнього мистецтва – мистецтва бути непомітним для об'єкта і водночас як найефективніше досягнути поставленої цілі.

Термін «маніпуляція» походить від латинського слова «manus» рука та від фр. manipulation, manipulus – жменя та означає рух рук, що пов'язаний із виконанням певної програми чи завдання. Маніпуляції – різні види дій, які виконуються руками: управління важелями, виконання медичних процедур, довільне поводження з предметами. Його первинне значення вельми позитивне: «управляти», «управляти зі знанням справи», «надавати допомогу» тощо.

Першопочатково термін «маніпуляція» застосовувався до операцій з певними предметами, інструментами, а з часом він перенісся у сферу людських відносин, міжперсональної комунікації та взаємодії, характеризуючи те, як люди теж використовуються в якості інструментів досягнення цілей.

На сьогодні існують різні визначення даного терміну, зокрема В. Знаков, трактує маніпуляцію, «...як психологічний вплив на людину, який не завжди нею усвідомлюється і змушує її діяти відповідно до цілей маніпулятора...».⁷⁹ Є. Доценко також наголошує, що маніпулювання – це «психологічна дія, під час якої майстерність маніпулятора використовується для прихованого введення в психіку адресата цілей, бажань, намірів або установок, що збігаються з тими, які має адресат у той момент». Крім того, дослідник зауважує, що майстерність маніпулятивних процесів полягає в тому, що той, на кого спрямовані ці маніпуляції, не помічає їх, а впевнений у тому, що сам вирішив так вчинити.⁸⁰ В свою чергу, Панкратов В. Н. говорить, що маніпуляція – «особливий вплив на підсвідомість людини (переважно на її емоції, почуття і переживання) з метою програмування мотиву партнера до співпраці».⁸¹

Якщо говорити про підходи до феномену маніпуляцій, то М. Козлов у статті «Манипуляции – нравственное увечье или высокое искусство?» виділяє наступні:

- психотерапевтичний – стверджує, що в кожній людині «живе» маніпулятор та вивчає, як застосування маніпуляцій впливає на психічний стан маніпулятора та його «жертв»;
 - соціальний – досліджує виправданість та корисність чи невиправданість та шкоду використання відповідних видів маніпуляцій залежно від ситуаційного контексту;
 - моралізаторський – однозначно заявляє, що маніпуляція – це шкідливо та аморально.
- Автор робить висновок про те, що підхід дослідників залежить від сфери їхньої діяльності: психологи-психотерапевти ставляться до маніпуляцій практично завжди негативно, а психологи-управлінці – позитивно, як ефективний та гнучкий спосіб управління людьми. Прихильниками моралізаторського підходу найчастіше стають педагоги.⁸²

Російський вчений Сергій Кара-Мурза у своїй роботі «Маніпуляція свідомістю» виділяє ряд головних рис маніпуляції. Як і більшість авторів він схильний розглядати маніпуляцію як вид психологічного впливу, в якому мішенню виступають психологічні структури особистості та таємність цього процесу для об'єкту маніпуляції. Також він виділяє важливий факт, який часто залишається без уваги – це відношення до людей якими маніпулюють. Вчений стверджує, що «...до людей, свідомістю яких маніпулюють, відносяться не як до особистостей, а як до об'єктів, особливого роду речей.».⁸³ Слід зазначити, що С. Кара-Мурза не відносить до маніпуляції насильство, обман, щирі любов, етикет та культурні знаки.

Проте, як справедливо відзначає український дослідник А. Біденко, «маніпуляція – це не насильство, це – метод представницької демократії (тиран наказує, а не маніпулює). Ідея маніпуляції якраз і полягає в тому, щоби фактичне нав'язування думки виглядало зовні як власне бажання людей».⁸⁴

⁷⁹ Знаков В. В. Макиавеллизм, манипулятивное поведение и взаимопонимание в межличностном общении / В. В. Знаков // Вопросы психологии. – 2002. – № 6. – С. 47-49.

⁸⁰ Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита: монография / Е. Л. Доценко. – СПб.: Речь, 2003. – С. 47-65.

⁸¹ Панкратов В. Н. Психотехнология управления людьми: практ. руков. / В. Н. Панкратов. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2001. – С. 25-26.

⁸² Козлов Н. И. Манипуляции – нравственное увечье или высокое искусство? [Электронный ресурс] / Н. И. Козлов // Режим доступа: http://www.ustinow.ru/?resultpage=1&s=8&d_id=23.

⁸³ Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. / С. Г. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм-ЭКМО, 2006. – С. 15.

⁸⁴ Біденко А. Нейролінгвістичне програмування як засіб політичної реклами [Електронний ресурс] / А. Біденко // Режим доступу http://www.spa.ukma.kiev.ua/article.php?story=20040423112_342255.

Розглядаючи маніпуляцію у широкому ракурсі, Г. Грачев та І. Мельник⁸⁵, зробили висновок, що це поняття використовують у таких значеннях:

- як позначення специфічного загального підходу до соціальної взаємодії та управління, що передбачає активне використання різноманітних способів прихованого примусу людини (в цьому значенні маніпулювання заміняє термін “макіавеллізм” як зразок політичної діяльності, що не цурається будь-яких засобів для досягнення цілей);

- маніпуляція використовується як позначення специфічного виду психологічної взаємодії (міжособистісні маніпуляції, маніпуляції суспільною думкою, соціально – політичні маніпуляції тощо);

- поняття маніпуляції використовують для позначення певних організаційних форм застосування таємного примусу людини. Крім того, для позначення окремих способів, їхніх стійких поєднань, умов та організації застосування, можна використовувати такі поняття: маніпулятивні прийоми, маніпулятивні техніки, маніпулятивні технології тощо.

Узагальнюючи визначення поняття «маніпуляція», доцільно зазначити, що під останнім слід розуміти майстерність управляти поведінкою за допомогою цілеспрямованого впливу на суспільну психологію, свідомість та інстинкти людини.

Маніпуляція – це вплив, який потребує значної майстерності та знань. Коли йдеться про громадську свідомість, про політику, хоч би місцевого масштабу, то, як правило, для планування акцій залучаються спеціалісти чи хоча б спеціальні знання, що викладені у літературі чи інструкціях. Оскільки маніпуляція громадською свідомістю стала технологією, з'явилися професійні працівники, які володіють повністю чи частково цією технологією. Маніпуляція як психічний вплив не тільки спонукає людину зробити те, що хочуть інші, вона примушує її хотіти це зробити.

Підготовка до маніпуляції складається не тільки з того, щоб зруйнувати якісь уявлення й ідеї, а й у тому, щоб утворити, побудувати нові ідеї, бажання, цілі. Основне їх завдання – викликати безлад у думках, зробити їх нелогічними і нецілісними, примусити людину засумніватися у сталих життєвих істинах. Це робить людину беззахисною проти маніпуляції. Кожній людині надано право вибору та свободу волі. Одною з надійних ознак того, що в якийсь момент здійснюється масштабна програма маніпуляції свідомістю полягає в тому, що люди раптом перестають звертати увагу на розумні аргументи – вони ніби бажають бути обдуреними.

Ф. Фукуяма виділив чотири сфери, де можливе широкомасштабне маніпулювання людською природою⁸⁶: нейрофізіологія і еволюційна психологія людини; нейрофармакологія і техніка модифікації емоцій і поведінки людини; геронтологія і розробка технологій продовження індивідуального людського життя; генна інженерія.

Як бачимо, у сучасному світі маніпулювання – цілком універсальне явище, його можна виявити в усіх соціально значущих сферах життєдіяльності людини.

Виділяють два види маніпуляції щодо суб'єктів маніпулювання, а саме:

- міжособистісна маніпуляція, що визначається як використання різних засобів і технологій інформаційно-психологічного впливу на окрему людину;

- колективна маніпуляція – пригнічення волі людей шляхом духовного впливу на них через програмування їхньої поведінки. Цей вплив спрямований на психічні структури

⁸⁵ Грачев Г. В. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия / Г. В. Грачев, И. К. Мельник // РАН. Ин-т философии. – М., 1999. – 235 с.

⁸⁶ Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции / Френсис Фукуяма / пер. с англ. М. Б. Левика. – М. : ООО «Издательство АСТ»; ОАО «ЛЮКС», 2004. – С. 163-164.

людини, здійснюється приховано й ставить своїм завданням зміну думок, спонукань і цілей людей у потрібному певній групі осіб напрямку.⁸⁷

Виходячи з цього, В. Крисько виділяє три рівні маніпулювання: – перший рівень – посилення існуючих у свідомості людей ідей, установок, мотивів, цінностей, норм, що потрібні маніпулятору; – другий рівень пов'язаний з окремими, малими змінами поглядів на ту чи іншу подію, процес, факт, що впливає на емоційне й практичне відношення до конкретного явища; – третій рівень – корінна, кардинальна зміна життєвих настанов шляхом донесення їх до свідомості об'єкта.⁸⁸

Здійснивши синтез проаналізованих джерел, пропонуємо наступні типи маніпуляцій:

- 1) за реципієнтом – маніпуляції індивідуальною та маніпуляції масовою свідомістю;
- 2) за сферою існування – маніпуляції міжособистісної комунікації, політичні маніпуляції, рекламні маніпуляції тощо;
- 3) за мішенню маніпуляції – маніпуляції словами, образами, знаковими системами, почуттями та емоціями, бажаннями, установками, стереотипами, автоматизмами, увагою, пам'яттю, кількістю та мірою, маніпуляція інформацією, маніпуляція слабкостями, тощо;
- 4) за тривалістю – одноактні маніпуляції та маніпулятивні ігри (тривалі стратегії);
- 5) за результатом – ефективні (ініціатор маніпуляції досягнув бажаного) та неефективні (ініціатор не досягнув поставлених цілей або його схема була «викрита» жертвою чи сторонньою особою);
- 6) за наслідками – конструктивні та деструктивні;
- 7) за метою – звернені на себе (маніпулятор керується лише власною вигодою) та звернені на соціум (наприклад, соціальна реклама, виховання дітей тощо).

Також, можливо виділити наступні методи маніпулювання: психологічні прийоми маніпулювання (принцип першочерговості; використання «лідерів думок»; переорієнтація уваги; принцип контрасту; схвалення мнимої більшості; ілюзія вибору та інші); маніпуляція форматом повідомлення (залежно від того, який формат повідомлення обирає маніпулятор, він отримує чи не отримує певні важелі впливу. Таких важелів небагато і зазвичай вони є лише факторами, які посилюють вплив комунікації); вплив на органи чуття (запах, смак, дотик); статистичні методи маніпулювання (вони знаходяться на кордоні між статистикою і психологією. Найчастішою причиною як навмисного, так і випадкового спотворення інформації є нерепрезентативність статистичної вибірки.); логічний інструментарій (відбувається логічний обман деякі властивості товару не суперечать іншим, але невизначеність тези дозволяє протиставити їх одна одній).

В свою чергу О. Бойко зазначає, що маніпулювання як специфічна форма впливу має такі функції:

- інформативну (полягає в тому, щоб отримувати, інтерпретувати, коментувати відомості про події та явища навколишньої дійсності);
- посилення впливу (має на меті змінити установки опонента або партнера з метою трансформації його поведінки та дій на користь маніпулятора);
- установлення контролю над свідомістю (фіксування у свідомості суспільства необхідних стереотипів, іміджі, міфів, доведення їх до автоматизму);
- регулювання (спрямовування дій та поведінки об'єкта маніпуляції в потрібному напрямку);

⁸⁷ Ермаков Ю. А. Манипуляция личностью: Смысл, приемы, последствия / Ю. А. Ермаков. – Екатеринбург: КРС, 2005. – 221 с.

⁸⁸ Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / В. Г. Крысько. – Минск: Харвест, 1999. – С. 116.

- провокативну (створення відповідних конфліктних ситуацій та суперечностей у потрібний для цього момент);
- маскуванню (приховування справжніх намірів комунікації);
- захисну (дії під час дефіциту матеріальних та психологічних ресурсів суб'єкта);
- адаптивну (пристосування до особливостей об'єкта маніпулювання);
- мобілізаційну (формування мотивації для дії чи бездіяльності об'єкта маніпулювання).⁸⁹

Крім того, розрізняють різні рівні, у яких може відбуватися цей “таємний (прихований) вплив”:

- біологічний рівень – маніпуляції, які призводять до дефектів і вторинних функціональних змін у біологічній структурі індивіда, за допомогою наркотичних та седативних засобів, а також інших субстанцій, які призводять до зміни біологічної клітини. У зв'язку з цим маємо в розпорядженні достатньо важелів, щоб маніпулювати людиною у справжньому сенсі цього слова. З медичної точки зору маніпуляція на біологічному рівні пов'язана з вживанням наркотичних та психотропних засобів;

- психологічний рівень – рівень, на якому можливий вплив на підсвідомість за допомогою різноманітних технологій, таких як 25-й кадр, фанатизація, культ смерті чи релігії, тероризм, гіпноз, маніпулювання свідомістю людини та ін. Саме цей рівень є особливо цікавим для кримінологів, оскільки він є базисом для розвитку майбутніх форм поведінки. Процес навчання і виховання на психологічному рівні має важливе значення, бо без сумніву може підлягати маніпуляції, у якій акцентується на цілеспрямованість суб'єкта.

Американський учений Г. Шиллер ще в 70-роках ХХ ст., вивчаючи проблеми маніпуляції, зауважив, що програмування свідомості базується на п'яти міфах, що становить основний зміст і базу для маніпуляції, програмування, управління та формування індивідуально-масової свідомості в суспільствах, а саме: міф про індивідуалізм і особистий вибір: основою свободи громадян є наявність гарантованого індивідуального вибору; міф про нейтралітет: для досягнення найбільшого успіху маніпуляція повинна бути непоміченою, маніпуляції потрібна фальшива дійсність, люди повинні вірити в нейтральність соціальних інститутів, у те, що уряд, засоби масової інформації, система освіти та науки знаходяться за рамками конфліктуючих соціальних інтересів; міф про незмінну при роду людини, людські устремління сприяють соціальним змінам, але коли очікування невеликі, превалює пасивність; міф про відсутність соціальних конфліктів: сконцентрування уваги на недоліках революційних громадських рухів, приховування від громадськості реальності існування панування та експлуатації; міф про плюралізм засобів масової інформації: уява про індивідуальний вибір в умовах культурно-інформаційного різноманіття⁹⁰. Вибір і різноманітність – ілюзорні поняття, ось чому, на думку Г. Шиллера, цей міф є головний, що забезпечує успіх маніпуляції в дійсності.

За Г. Шиллером використання міфів потрібно, щоб тримати людей в покорі⁹¹, а для досягнення головної цілі маніпуляції, що формує їх свідомість, а саме «пасивності індивіда» використовують такі методи як: подрібнення, фрагментація інформації (локалізований підхід, неможливість осягнути проблему в цілому) та негайність передачі інформації (створювання відчуття важливості інформації як наслідок послаблення у людини здатності критично оцінювати інформацію).

Маніпуляція найбільш характерна для масового суспільства, характерними рисами якого є: анонімність, висока ступінь мобільності, диференціація статусів і ролей,

⁸⁹ Бойко О. Д. Анатомія політичного маніпулювання / О. Д. Бойко. – Ніжин, 2007. – С. 9-10.

⁹⁰ Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Г. Шиллер. – Москва: Мысль. – 1980. – С. 25-36.

⁹¹ Там само, с. 42.

індивідуальний вибір поведінки, відносно незалежний від існуючих традиційних норм і цінностей. Навіювання є основним способом маніпулювання свідомістю, прямим вторгненням у психічне життя людей. При цьому маніпулятивний вплив організується так, щоб думка, уявлення, образ безпосередньо входили у сферу свідомості та закріплювалися в ній як дані, безперечні й уже доведені. Це стає можливим при підміні активного відношення психіки до предмета комунікації навмисно створеною пасивністю сприйняття, що так властиво релігійним виданням завдяки розсіюванню уваги великою кількістю інформації, активній формі її подання, штучному перебільшенню престижу джерел.

Отже, можемо констатувати, що технології масової маніпуляції – це соціальні технології інформаційно-психологічного, явного і прихованого управління психікою, діями, поведінкою людини і групи людей різної чисельності, та формування у них уявлень, смаків, потреб і цінностей, що надають репресивний вплив на об'єкт.

Найважливішим структурним елементом технологій масової маніпуляції є сама людина, її цінності, інтелект, психіка, поведінка. Зауважимо, що технології масової маніпуляції, незважаючи на свої соціальні аналоги, є оригінальним феноменом сучасного суспільства, який базується на різних способах програмування психіки, пропаганді навіювання, НЛП, PR, волі до влади і прагнення до наживи суб'єктів цих технологій, а також специфічних умовах розвитку суспільства.

Сутність технологій масової маніпуляції полягає в тому, що вони виступають важливим елементом волі до влади і прагнення до наживи суб'єктів цих технологій, перешкоджаючи вільній діяльності людини. Найважливіша умова ефективності технологій масової маніпуляції – прихованість. Для успішної маніпуляції увагою важливо вірно оцінити такі характеристики аудиторії, як стійкість та інтенсивність уваги. Вони залежать від рівня освіти, віку, професії, тренування людей і піддаються експериментальному вивченню. Не менш важлива й технологічна база маніпулятора.

Дані технології залишаються ефективними тільки до тої пори, поки їх маніпулюючий вплив не розпізнано або поки їх не скопіювали конкуренти, а ефективність даних технологій настільки висока, що вони, як правило, не надходять на відкриті ринки, а використовуються лише тими, хто фінансував дослідження і безпосередньо брав участь в їх розробці.

На сьогодні, до маніпулятивних масових технологій відносять hi-hume технології (інформаційно-психологічні технології, інформаційну аналітику, рекламу, бізнес-технології, PR-технології, високі політтехнології, технології інформаційних воєн, комп'ютерне моделювання, моніторинг, маркетинг, і т. п.). Становлення соціогуманітарних технологій, по суті, є процесом конвергенції соціальних та інформаційних технологій. Вони пов'язані з передачею та програмованим засвоєнням певної інформації з боку споживача. Завдяки ним формуються нові потреби, що оформлюються, у свою чергу, в соціальне замовлення до фундаментальної і прикладної науки на нові дослідження, які можуть стати основою для новітніх, досконаліших технологій.

Зауважимо, що витoki соціальних технологій як специфічної сфери наукового знання вбачаються в декількох площинах: по-перше, в розвитку протягом XX ст. соціологічної науки, і в першу чергу такого її прикладного аспекту, як соціальна інженерія, по-друге, у розвитку теорій соціального управління, в першу чергу наукового менеджменту, по-третє, у розвитку соціальної психології та філософії.

Як справедливо зазначає Є. А. Жукова, «... поява hi-hume стало можливим тільки після того, як з'явилися і набули поширення сучасні інформаційні і телекомунікаційні технології, що дозволили обробляти величезні масиви інформації і транслювати на великі території потрібні інформаційні потоки із заданою тривалістю і в невеликих кількостях»⁹².

⁹² Жукова Е.А. Hi-Tech: феномен, функции, формы / Е. А. Жукова. – Томск, Том. гос. пед. ун-т, 2007. – С. 281.

Сучасні високі соціогуманітарні технології виникають як управлінські технології, супроводжуючі технології в промисловості як на етапі створення і функціонування, так і на етапі реалізації продуктів. Основне призначення соціогуманітарних технологій – це така дія на свідомість (індивідуальну або масову), яка має на меті досягнення певних керівних і маніпулюючих дій. Для соціогуманітарних технологій характерна висока наукоємність. Вони взаємозв'язані між собою і взаємозумовлюють одна одну. Фундаментальне й прикладне соціогуманітарне знання поєднується в них з можливостями інформаційних технологій, але потрібне також залучення математичного й природничого знання (фізіології, генетики, етології та ін.). Становлення соціогуманітарних технологій, по суті, є процесом конвергенції соціальних та інформаційних технологій. Вони пов'язані з передачею та програмуванням засвоєнням певної інформації з боку споживача. Завдяки ним формуються нові потреби, що оформлюються, у свою чергу, в соціальне замовлення до фундаментальної і прикладної науки на нові дослідження, які можуть стати основою для новітніх, досконаліших технологій⁹³.

Сучасні технології, і виробничі, і соціогуманітарні, чинять небезпечний тиск на психіку людини: це безконтрольна інформаційна дія з боку сучасних засобів масової інформації і комунікації; прискорення ритмів і темпів життя; занурення у віртуальну реальність комп'ютерних ігор і глобальної мережі. Виникають нові види захворювань і залежностей (ігроманія, Інтернет-залежність та ін.), що ведуть до специфічних проявів втоми центральної нервової системи і нервового виснаження. Високі технології сприяють руйнуванню екзистенціальних підстав людини, що виявляється в руйнуванні цілісності його внутрішнього світу, ціннісних орієнтацій і т.п. На жаль, сучасна людина не може уникнути впливу потоків інформації, що надходять від друкованих ЗМІ, телебачення, радіо, мережі Інтернет та інших засобів масової комунікації. Під цим натиском не завжди можливо проаналізувати та диференціювати ту інформацію, яка відповідає дійсності. Інформаційний простір об'єктивно є основою для формування культурного простору, оскільки виникає в результаті інфопроесу, спрямованого на виробництво інформації, як необхідного ресурсу формування середовища проживання людини і людської діяльності.

Для здійснення маніпулятивного впливу на світову спільноту у кіберпросторі використовуються новітні інформаційні технології, серед яких: медіавіруси, блоги, симулякри, фейки, оверквотинг, флейми, тролінг, флуд, спам, офтоп, кроспостинг, комп'ютерні ігри, холівари тощо. Одним із найяскравіших проявів маніпуляції в Інтернеті є тролінг – «написання в інтернет-мережі (на форумах, у групах новин тощо) провокаційних повідомлень з метою викликати флейм, конфлікти між учасниками, беззмістовну розмову, образи і т.п.»⁹⁴. Відповідно, людину, яка розміщує грубі та провокаційні за змістом повідомлення в Інтернеті, називають тролем.

Ще одним видом маніпуляції в Інтернеті є використання банерів та яскравої навігації. Динамічна картинка рекламного характеру відволікає читачів, поступово переманюючи їхню увагу. Часто вони можуть містити анімацію, додаткову інформацію або гіперпосилання на сайт рекламодавця. Потенційним середовищем для використання маніпуляції можна вважати блоги, які наповнені постами та авторськими матеріалами. Традиційно для того, щоб створити на сайті свій блог, або мати можливість залишати коментарі під матеріалами, користувач повинен зареєструватись, залишивши свій електронний адрес, автоматично підписуючись на розсилку сайту. Іноді модератори дозволяють собі не лише розсилати добірки новин, але й повідомлення рекламного характеру, які можуть нагадувати спама.

⁹³ Там само, с. 311.

⁹⁴ Артюхов И. В. Новые технологии и продолжение эволюции человека? Трансгуманистический проект будущего / И. В. Артюхов – М.: Изд-во: ЛКИ/URSS, 2008. – С. 123-124.

Як слушно відзначає С. Зелінський: "...у сучасному суспільстві маніпуляції масами за допомогою засобів масової інформації виявляються найбільш дієвими з точки зору сугестивних впливів на аудиторію. Пов'язано це як мінімум з кількома факторами, основними з яких виступають практично всеохоплюваність території впливу, а також історична схильність до віри засобам масової інформації, що прийшла до нас з радянського минулого, а до осіб, народжених пізніше – філогенетичним шляхом"⁹⁵.

Діючи через засоби масової інформації, маніпулятори головну ставку роблять на мимовільне запам'ятовування. Тому для них набагато важливіше створити потік сумбурних повідомлень, ніж викласти одну зв'язну ідею, що людина обміркує й навмисно запам'ятає. Сумбурні повідомлення відкладаються в латентних, дрімаючих шарах пам'яті та діють підспудно, більше на підсвідомість. Вони поживляються асоціаціями, новими образами та повідомленнями, які їх "будять". При цьому для маніпулятора навіть не важливо, як ставиться людина до повідомлення, що він запам'ятав мимо волі.

Декілька технологій маніпуляцій, які свідомо або несвідомо використовуються телебаченням, наведено у дослідженні українського спеціаліста Н. Лігачової⁹⁶:

1. Використання стереотипів. Подання соціального об'єкта у спрощеному схематизованому вигляді. Стереотипне уявлення з часом фіксується у свідомості і практично не піддається перевірці досвідом.

2. Заміна імен, або «наклеювання ярликів». Як правило, негативно забарвлене оціночне судження.

3. Повторення інформації. Повідомлення повторюється з достатньою частотою для закріплення у масовій свідомості.

4. Ствердження. Телебачення часто замість дискусії аргументів подає бездоказові твердження, презентуючи тільки одну думку, вигідну для них.

5. Постановка риторичних запитань. Телебачення може поставити аудиторії просте на перший погляд запитання, але наділити його відповідним контекстом, який зорієнтує глядача у потрібному для маніпулятора напрямі.

6. Напівправда. Полягає в об'єктивному і детальному висвітленні незначних деталей і, натомість, замовчуванні важливих фактів або в загальній фальшивій інтерпретації подій. Така подача допомагає зберегти довіру аудиторії до телебачення. Телебачення стало засобом маніпуляції набагато ефективнішим, ніж преса чи радіо через те, що телеекран має здатність знищувати різницю між правдою і брехнею. Навіть явна брехня, показана на телеекрані, не викликає у глядача автоматичного сигналу тривоги – його психологічний захист відключений.

Задовольняючи споживчий попит, реклама на телебаченні робить дві основні операції щодо потреб: вона не просто заміщає одні іншими, але і найбезпосереднішим чином створює ці потреби. Наприклад, обіцяючи втамувати спрагу, вона волає до почуття самозбереження. Оскільки в дійсності всі мислимі потреби не можуть бути задоволені, на допомогу приходить процедура заміщення. У підсумку реклама створює віртуальні потреби, віртуально ж їх задовольняючи. Сам процес споживання стає вже не тільки міфологічним, а й міфічним.

Реклама прагне до того типу міфологізації, що притаманний ЗМІ і характеризується в змістовному плані зникаючою відмінністю між істиною і брехнею. Останнє означає, що власне предметна, фактична сторона рекламного повідомлення відходить на другий план,

⁹⁵ Зелинский С. А. Манипуляции массами и психоанализ. Манипулирование массовыми психическими процессами посредством психоаналитических методик. [Электронный ресурс] / С. А. Зелинский. – Режим доступа : [//www.psyfactor.org/lib/zel1.html](http://www.psyfactor.org/lib/zel1.html).

⁹⁶ Лігачова Н., Черненко С., Іванов В. Телебачення спецоперацій. Маніпулятивні технології в інформаційно-аналітичних програмах українського телебачення: моніторинг, методи визначення та засоби протидії. Телекритика / Н. Лігачова // Інтерньюз-Україна. – Київ, 2003. – С. 154-155.

поступаючись місцем прихованій, замаскованій складовій частині повідомлення, що чинить неявний, але неймовірно сильний вплив на суб'єктів інформаційної взаємодії.

Усе це свідчить, про те, що сучасній людині, що існує в полікультурному світі, все важче орієнтуватися в подіях, які відбуваються як в безпосередньому оточенні, так і в суспільстві в цілому. Їй все важче виявляти базові закономірності розвитку свого світу, передбачати наслідки своїх дій і прогнозувати свій розвиток. Посилюється відчуття занедбаності і втраченості на цьому світі. Пошуки сенсу життя виглядають безнадійними, побудову зрозумілої моделі навколишнього світу важко здійснити.

Як бачимо, розвиток інформаційного суспільства та Інтернет у рамках нової макроеволюційної динаміки культури визначає нові процеси і форми медіатизації культури. Інтернет та нові медіа виступають основним простором групової та міжособистої комунікації, що генерують нові смисли і способи взаємодії. Зокрема, Інтернет створює базове середовище соціалізації нових поколінь, змінюючи спосіб мислення та ціннісні орієнтації. У результаті посилюється культурний розрив між поколіннями: старше покоління внаслідок відставання в освоєнні нових технологій втрачає свій статус носія цінного культурного досвіду, а молоде покоління перебуває у динаміці віртуально-онлайнової соціалізації.

Втрата почуття реальності навколишнього світу, втрата орієнтації в складних реаліях сучасного суспільства. У даному випадку виникає проблемний характер істинності пізнання в умовах віртуалізації. На думку автора теорії "віртуального суспільства" А. Бюля, з розвитком технологій віртуальної реальності комп'ютери з обчислювальних машин перетворилися в універсальні машини з виробництва "дзеркальних" світів. У кожній підсистемі суспільства утворюються "паралельні" світи, в яких функціонують віртуальні аналоги реальних механізмів відтворення суспільства: економічні інтеракції і політичні акції в мережі Internet, спілкування з персонажами комп'ютерних ігор тощо. Процес заміщення за допомогою комп'ютерів реального простору – як місця відтворення суспільства – простором віртуальним Бюль називає віртуалізацією.⁹⁷

Однією з цих загроз стає дегуманізація суспільства – втрата гуманістичних начал, загальнолюдських духовних і моральних цінностей у житті людей, відмова від світогляду, заснованого на справедливості та людяності, на увазі і повазі до особистості, до індивідуальних особливостей людини. Як зазначає Р. Шутов: «Найстрашніша сила дегуманізації в тому, що вона розв'язує руки для насильства».⁹⁸

Неможливо не погодитися з думкою Онопрієнко М., який доводить, що «сучасна людина не зможе існувати без техніки і технологій, які роблять її життя комфортнішим. З'являтимуться все нові і нові високі технології. Але управління технічним прогресом не може більше ґрунтуватися переважно на принципах прагматизму і на цінностях техногенної цивілізації. Придатність технологій для суспільства залежить від культури, а в певному значенні культура ставить кордони технології».⁹⁹

Відповідно, соціокультурні виміри інформаційного суспільства також зумовлені виникненням особливого типу автономії особистості: людина може змінювати свої корпоративні зв'язки, не будучи до них жорстко прив'язаною; вона може і здатна дуже

⁹⁷ Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита: монография / Е. Л. Доценко. – СПб.: Речь, 2003. – С. 67-69.

⁹⁸ Шутов Р. Дегуманізація як інструмент інформаційної війни [Електронний ресурс] / Роман Шутов // Media Sapiens. – 2014. – 06 червня. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/advocacy_and_influence/degumanizatsiya_yak_instrument_informatsiynoi_viyuni/.

⁹⁹ Онопрієнко М. В. Дорожня карта високих технологій. Історико-наукові та філософсько-наукознавчі аспекти мегатехнологій знаннєвого суспільства: монографія / М. В. Онопрієнко. – К.: Інформ.-аналіт. агентство, 2011. – С. 201.

гнучко будувати відносини з іншими людьми, долучатися до різних соціальних спільнот і різних культурних традицій. Цей прискорений цивілізаційний розвиток актуалізує проблему соціальної комунікації, адже світ, який постійно змінюється, обриває численні коріння минулого, змушуючи людину одночасно жити у різних традиціях, культурах, пристосовуватись до перманентно змінних соціокультурних та технічно зумовлених обставин. Відбувається зміна соціального характеру, перемога конфігуративного “я”, набору рольових моделей і життєвих стилів. Таке модулятивне “я” людини інформаційного суспільства, що живе у потоці створюваних нею ж образів, трансформація соціального характеру тісно пов’язане з новим стилем комунікації, споживанням та творенням інформаційних блоків.

Як вже зазначалось, до hi-hume технологій належать PR-технології, високі політтехнології, технології інформаційних воєн. Д. Рашкофф до основних прийомів контролю суспільної свідомості за допомогою медіа (зокрема PR) відносить: відволікання уваги громадськості від важливих соціальних проблем; надмірне спрощення виникаючих питань; прийом маргіналізації і т.д. Так, останній прийом використовується для забезпечення громадської підтримки, наприклад, нелогічною політиці. При цьому «лідерам потрібно назвати ім'я ворога і демонізувати його, а потім направити на демона люту суспільства. Всі продовжують виступати проти пропонованої політики повинні бути впокоритись, виведені з гри або маргіналізовані. Таким чином, людей, що протистоять цілям піарників, змушують відчувати себе абсолютно самотніми».¹⁰⁰

Особливо слід виокремити лейтмотив роботоподібності, який полягає в тому, що люди – об'єкти маніпулятивного оброблення – перетворюються на маріонеток, керованих владними силами за допомогою “ниточок” – засобів масової інформації. На соціально-рольовому рівні обговорюється залежність підлеглих від тиску організації, перетворення службовців на “прислужників” (“слуг”). На міжособистісному рівні увага звертається на наявність запрограмованих дій у відповідь на ті чи інші впливи з боку партнерів у спілкуванні.

Окрім використання готових до “вживання” програм стереотипної поведінки, зусилля маніпуляторів спрямовані на уніфікацію способів мислення, оцінки й реагування великих мас людей. Такі зусилля призводять до деіндивідуалізації та деперсоніфікації людей, перетворення їх на податливих об'єктів маніпулювання.

Дані hi-hume технології дозволяють ефективно прогнозувати соціально-політичні зміни і управляти ними. Однією з ефективних технологій інформаційної війни є руйнування механізмів традиційної самоідентифікації (етнонаціональної, культурної, конфесійної та ін.) через проектування в інформаційному просторі штучних варіантів ідентифікації.

В самому загальному розумінні феномен ідентичності розкривається в усвідомленні людиною самої себе, яке дозволяє їй визначити своє місце в соціокультурному просторі та вільно орієнтуватися в оточуючому світі. Необхідність в ідентичності покликана тим, що кожна людина потребує упорядкованості своєї життєдіяльності. Ідентичність можна розуміти, як суб'єктивне почуття відповідності собі, усвідомлення своєї природи за ставленням до оточуючого світу. Людина, яка усвідомлює себе саму, наділена певною свободою, відповідальністю. Втручання в людську природу відіб'ється на сприйнятті себе як особи, спотворить уявлення про усвідомлення свого існування в часі та просторі. Станеться трансформація цілеспрямованості та свідомості власного життя, самовизначення, що включає вибір цілей, цінностей і переконань, яким людина слідує в житті.

Говорячи про hi-hume технології Лисак І.В. зазначає, що «...під час аналізу даних технологій слід враховувати, що вони оновлюються дуже швидко, оскільки ефективні тільки

¹⁰⁰ Рашкофф Д. Медиавирус. Как поп-культура тайно воздействует на ваше сознание / Пер. с англ. Д. Борисова. – М.: Ультра.Культура, 2003. – С. 19.

до тих пір, поки той, на кого вони спрямовані, не розпізнав їх дії, або доки їх не скопіювали конкуренти. Розвиток сучасної економіки в умовах зростаючої конкуренції вимагає постійного вдосконалення hi-hume технологій, що дає компаніям, які використовують їх, серйозну перевагу на ринку. Одночасно з цим, важливо оперативно розпізнавати hi-hume технології, вживані конкурентами, що вимагає від фахівців, працюючих в цій сфері, глибоких знань і постійного творчого пошуку. Застосування політтехнологій і технологій інформаційної війни, а також розпізнавання їх застосування супротивниками у сучасному середовищі стає умовою успішного розвитку держави і її конкурентоспроможності у світі. hi-hume технології можуть успішно застосовуватися і у сфері освіти, проте там їх потенціал використовується недостатньо...».¹⁰¹

Сучасний світ, як і Україна, з розвитком інформаційних технологій вступили в еру інформаційних загроз, кібератак та, відповідно, інформаційних воєн. Окремі інформаційні війни можуть бути значно результативніші, ніж звичайні наземні із використанням людей, території і зброї, так як несуть ураження на невизначені території шляхом використання інформаційних можливостей. У праці «Інформаційна війна і інформаційна злочинність» Д. Прокоф'єв доводить думку, що «інформаційна війна – це дії, розпочаті для досягнення інформаційної переваги шляхом завдання шкоди інформації, процесам, що базуються на інформації та інформаційних системах супротивника при одночасному захисті власної інформації, процесів, що базуються на інформації та інформаційних системах. Основні методи інформаційної війни – блокування або спотворення інформаційних потоків та процесів прийняття рішень супротивника».¹⁰²

Одним з інструментів інформаційних воєн є результати статистичних досліджень, які при певних способах обробки даних і методах інтерпретації результатів дозволяють формувати у споживачів цієї інформації деформовані в заданому напрямку уявлення про те, що відбувається у соціально-економічних і політичних процесах в суспільстві. Посилання на те, що інформація отримана на основі даних статистичних досліджень з використанням сучасних методів математичної обробки результатів спостережень надає цій інформації деякий додатковий «науковий статус» і підвищує ступінь довіри споживача до об'єктивності пропонуваного йому відомостей.

Як бачимо, мета інформаційної війни – послабити моральні та матеріальні сили супротивника або конкурента та зміцнити власні. Вона передбачає реалізацію заходів пропагандистського впливу на свідомість людини в ідеологічній та емоційній сферах. При веденні інформаційної війни начебто немає людських жертв, видимих руйнувань. Але це тільки на перший погляд і в цьому криється основна небезпека: деструктивні процеси в соціумі призводять до падіння економіки, занепаду виробництва, морального виснаження та зневіри населення тощо – тих наслідків, які зазвичай притаманні і звичайним військовим «видимим» конфліктам. І як у звичайній війні, держава повинна не лише оборонятися, а й вести наступальні дії по відношенню до агресора. Крім того, необхідним є вироблення стратегії та тактики ведення боротьби в інформаційному полі та створення структури, яка буде займатися аналізом та збором необхідної інформації для боротьби на випередження опонента.

В. Чешко у своїй праці говорить про новий феномен впливу на людину – біовладу.^{103,104} Технології біовлади протягом останніх ста років пройшли кілька стадій свого розвитку:

¹⁰¹ Лысак И. В. Hi-hume технологии и последствия их применения / И. В. Лысак // Современные исследования социальных проблем, 2010. – № 4 (04). – С. 262.

¹⁰² Сливка В. Інформаційна війна проти України: міф чи реальність? [Електронний ресурс] / В. Сливка. – Режим доступу : <http://intkonf.org/slivka-vv - informatsiyana-viyna-proti-ukrayini-mif-chi-realnist/>.

¹⁰³ Чешко В. Ф. Hi-hume технологии. Размышления об этике и теории познания в эпоху управляемой эволюции / В. Ф. Чешко // Университеты. Наука и просвещение: науч.-популяр. ежекварт. журн. – 2006. – № 2 (26). – С. 4-19.

1. Модифікація фенотипічної конституції (бодібілдинг) шляхом прямого або непрямого (за допомогою «громадської думки», ринкової кон'юнктури, загальноприйнятих стандартів тощо) примусу. На даний час ця форма біовлади трансформується в особливий тип;

2. Екологічна та соціоекологічна інженерія – конструювання параметрів стилю життя (ГМО, характер харчування, «здоровий», тобто закріплений ментально спосіб життя та ін.);

3. Репродуктивні технології – втручання в підбір батьківських пар, пренатальна і постнатальна селекція, стерилізація тощо;

4. Технологія керованої еволюції – генно-інженерні реконструкції генетичної програми онтогенезу і реконструкція ментальних основ поведінки та світосприйняття з метою «соціальної адаптації».

До початку III-го тисячоліття другий і третій тип коеволюційної зв'язки біовлада / технологія отримали особливо високий політичний статус, що реалізовується, однак, побічно – через систему домінуючих ціннісних пріоритетів, що перетворює репродуктивні технології власне на технології політичні. Технологічні імперативи перетворюються на суб'єктивно сконструйовані вектори формування психологічних диспозицій, що мають політичний потенціал, який можна порівняти з правовими нормативами. Але, так чи інакше, сучасний політичний дискурс концентрується на проблемах ГМО, здоров'я і режиму харчування.¹⁰⁵

За сучасної доби еволюції техногенної цивілізації взаємини біовлади і біополітики опосередковуються технорационалістичними можливостями модифікації біологічних функцій (технології біовлади) і, з іншого боку, політичною значущістю соціального управління цим процесом (біовлада технології).

У той момент, коли розвиток науки наблизився до перетворення біосоціальної природи людини, кордон між об'єктом і суб'єктом пізнання виявився настільки невизначеним, що демократичні процедури взаємовідносин всередині наукового співтовариства за потреби стали поширюватися і за його межі. Наукову достовірність і політичну коректність у сучасному суспільстві пов'язують відносини ситуативного паритету, який і визначає еволюційні перспективи людини. Випереджаючі темпи еволюції науки і технології відносно не тільки генетичної, а й соціальної форми еволюційного процесу призвели у економічному просторі, де діють закони ринкової конкуренції, до заміни коадаптації технології «технологізацією» психосоматичної конфігурації людини. Виникає і поступово заповнюється нова «соціально-екологічна» ніша – система самоконфігурації і самоконструювання психосоматичної основи людини.

Аналізуючи технології маніпулятивного впливу, можна зробити невтішний висновок, що сьогодні людина не в змозі повністю захистити себе від впливу всіх направлених на неї маніпулювань.

По-перше, кількість маніпулятивних впливів та їх різноманітність настільки великі, що складно уявити, в якому напруженні повинен перебувати адресат, аби проконтролювати й проаналізувати всі свої стани, зміну поведінки партнера та ситуації. По-друге, часто адресат сприймає маніпулювання лише на підсвідомому рівні, навіть не здогадуючись про його присутність. Проте найбільш сильні та грубі впливи можна виявити й запобігти таким діям. Для цього варто слідкувати за збереженням цілісності свого «Я», прислухатися до внутрішнього голосу та зіставляти його із зовнішньою поведінкою опонента.

Для виправлення ситуації з маніпуляцією суспільства необхідно, перш за все, використовувати в освітянській сфері нові мультимедійні технології для раціональних цілей:

¹⁰⁴ Чешко В. Ф. Стабильная адаптивная стратегия Homo sapiens. Биополитические альтернативы. Проблема Бога: мография / В. Ф. Чешко. – Х.: ИНЖЕК, 2012. – 596 с.

¹⁰⁵ Conclin B. Biopolitics of Health as Wealth in Original Risk Society // Images of Public Wealth Or the Anatomy of Well-Being in Indigenous Amazonia. Tucson: University of Arizona Press, 2015. – P. 61.

заповнювати новий інформаційний простір морально-етичними засадами, систематизувати їх існуючий зміст, використовувати їх як бібліотеку, в якій необхідно чітко орієнтуватись для того, щоб досягти своїх цілей.

Проте, неможливо однозначно заявити, що маніпулятивний вплив на свідомість людини має лише негативний та деструктивний характер, адже як стверджує Е. Шостром у своїй книзі «Людина-маніпулятор: внутрішня мандрівка від маніпуляції до актуалізації» – «Звісно, не всяке маніпулювання – зло; деколи воно просто необхідне для виживання».¹⁰⁶ З цією думкою погоджується і Ю. Єрмаков, вважаючи проблему маніпулювання такою, що «не має однозначно негативного звучання». Він припускає, що маніпулювання є об'єктивним і необхідним явищем, хоча це і не надто приємний момент людського існування.¹⁰⁷

Враховуючи вище викладене, доцільно констатувати, що наслідки застосування hi-hume технологій подвійні. З одного боку, вони дозволяють ефективно управляти соціальними процесами, дають можливість значної і відносно довільної перебудови масової і індивідуальної свідомості, що в економічній сфері дозволяє отримати істотний матеріальний прибуток, а в сфері політичній – ефективно управляти великими масами людей. З іншого боку, hi-hume технології здатні чинити деструктивну дію на людину і суспільство, руйнувати механізми їх саморегуляції. Причому ці технології можуть чинити негативний вплив не лише на об'єкти їх безпосередньої дії, але і на осіб, які їх застосовують. З метою запобігання загроз національній безпеці України слід інтенсивно проводити заходи щодо мінімізації можливостей застосування маніпулятивних технологій. Для цього слід приділяти більшу увагу проблемам нормативно-правового регулювання та державного управління інформаційно-психологічною безпекою країни.

Отже, hi-hume технології в XXI ст. стають тим інтелектуальним ресурсом, що дозволяє не тільки вивчати і прогнозувати різні соціальні зміни, але і дає дієві інструменти для надання ефективного керуючого впливу на соціальний простір та отримання прогнозованого соціального результату.

Таким чином, можна зробити висновок, що процес маніпуляції свідомістю людини у тій чи іншій формі існував та існує практично в будь-якій формі суспільного ладу в різні історичні епохи, а розвиток технологій масової маніпуляції є наслідком збільшення ролі науки в сучасному суспільстві і експансії її досягнень в інші сфери суспільства. Саме наука, розвиток психологічних (психоаналіз, біхевіоризм, соціальна психологія та ін.), а також технічних наук (засоби масової комунікації) уможливили генезис, а потім і розвиток технологій масової маніпуляції.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в уточненні та деталізації існуючих визначень, класифікацій, підходів, методологічних засад, що виявляють суперечність технологій масової маніпуляції.

Література:

1. Артюхов И. В. Новые технологии и продолжение эволюции человека? Трансгуманистический проект будущего / И. В. Артюхов – М.: Изд-во: ЛКИ/URSS, 2008. – 320 с.
2. Біденко А. Нейролінгвістичне програмування як засіб політичної реклами [Електронний ресурс] / А. Біденко // Режим доступу <http://www.spa.ukma.kiev.ua/article.php?story=20040423112342255>.
3. Бойко О. Д. Анатомія політичного маніпулювання / О. Д. Бойко. – Ніжин, 2007. – 223 с.
4. Грачев Г. В. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия / Г. В. Грачев, И. К. Мельник // РАН Ин-т философии. – М., 1999. – 235 с.

¹⁰⁶ Шостром Э. Человек-манипулятор: внутреннее путешествие от манипуляции к актуализации./ Перевод с англ. В. Данченко. – Минск.: ТПЦ «Полифакт», 1992. – С. 7.

¹⁰⁷ Артюхов И. В. Новые технологии и продолжение эволюции человека? Трансгуманистический проект будущего / И. В. Артюхов – М.: Изд-во: ЛКИ/URSS, 2008. – С. 21.

5. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита: монография / Е. Л. Доценко. – СПб.: Речь, 2003. – 304 с.
6. Жукова Е. А. Hi-Tech: феномен, функции, формы / Е. А. Жукова. – Томск, Том. гос. пед. ун-т, 2007. – 376 с.
7. Зелинский С. А. Манипуляции массами и психоанализ. Манипулирование массовыми психическими процессами посредством психоаналитических методик. [Электронный ресурс] / С. А. Зелинский. – Режим доступа : [//www.psyfactor.org/lib/zel1.html](http://www.psyfactor.org/lib/zel1.html).
8. Знаков В. В. Макиавеллизм, манипулятивное поведение и взаимопонимание в межличностном общении / В. В. Знаков // Вопросы психологии. – 2002. – №6. – С. 45-54.
9. Ермаков Ю. А. Манипуляция личностью: Смысл, приемы, последствия / Ю. А. Ермаков. – Екатеринбург: КРС, 2005. – 221 с.
10. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. / С. Г. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм-ЭКСМО, 2006. – 864 с.
11. Козлов Н. И. Манипуляции – нравственное увечье или высокое искусство? [Электронный ресурс] / Н. И. Козлов // Режим доступа: http://www.ustinow.ru/?resultpage=1&s=8&d_id=23.
12. Кочкин М. Ю. О манипуляции в современном политическом дискурсе [Электронный ресурс] / М. Ю. Кочкин // Межвузовский сбор -ник научных трудов. Воронеж, 2002. – Режим доступа: www.tpl1999.narod.ru/webstudl/sborniks.
13. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / В. Г. Крысько. – Минск: Харвест, 1999. – 448 с.
14. Лігачова Н., Черненко С., Иванов В. Телебачення спецоперацій. Маніпулятивні технології в інформаційно-аналітичних програмах українського телебачення: моніторинг, методи визначення та засоби протидії. Телекритика / Н. Лігачова // Інтерньюз-Україна. – Київ, 2003. – 218 с.
15. Лысак И. В. Hi-hume технологии и последствия их применения / И. В. Лысак // Современные исследования социальных проблем, 2010. – № 4(04). – С. 259-263.
16. Онопрієнко М. В. Дорожня карта високих технологій. Історико-наукові та філософсько-наукознавчі аспекти мегатехнологій знаннєвого суспільства: монографія / М. В. Онопрієнко. – К.: Інформ.-аналіт. агентство, 2011. – 359 с.
17. Панкратов В. Н. Психотехнология управления людьми: практ. руков. / В. Н. Панкратов. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2001. – 336 с.
18. Пірен М. І. Основи політичної психології: навч. посіб. / М. І. Пірен. – К.: Міленіум, 2003. – 413 с.
19. Рашкофф Д. Медиавирус. Как поп-культура тайно воздействует на ваше сознание / Пер. с англ. Д. Борисова. – М.: Ультра.Культура, 2003. – 368 с., илл.
20. Сливка В. Інформаційна війна проти України: міф чи реальність? [Електронний ресурс] / В. Сливка. – Режим доступа: <http://intkonf.org/slivka-vv - informatsiyna-viyna-proti-ukrayini-mif-chi-realnist/>.
21. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции / Ф. Фукуяма / пер. с англ. М. Б. Левица. – М.: ООО «Издательство АСТ»; ОАО «ЛЮКС», 2004. – 349 с.
22. Чешко В. Ф. Hi-hume технологии. Размышления об этике и теории познания в эпоху управляемой эволюции / В. Ф. Чешко // Университеты. Наука и просвещение : науч.-популяр. ежекварт. журн. – 2006. – № 2 (26). – С. 4-19.
23. Чешко В. Ф. Стабильная адаптивная стратегия Homo sapiens. Биополитические альтернативы. Проблема Бога: мография / В. Ф. Чешко. – Х.: ИНЖЕК, 2012. – 596 с.
24. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Г. Шиллер. – Москва: Мысль. – 1980. – 326 с.
25. Шостром Э. Человек-манипулятор: внутреннее путешествие от манипуляции к актуализации. / Перевод с англ. В. Данченко. – Минск: ТПЦ «Полифакт», 1992. – 222 – с. 16.
26. Шутов Р. Дегуманізація як інструмент інформаційної війни [Електронний ресурс] / Роман Шутов // Media Sapiens. – 2014. – 06 червня. – Режим доступа: http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/advocacy_and_influence/degumanizatsiya_yak_instrument_informatsiynoi_viyini/.
27. Conclin B. Biopolitics of Health as Wealth in Original Risk Society // Images of Public Wealth Or the Anatomy of Well-Being in Indigenous Amazonia. Tucson: University of Arizona Press, 2015. – P. 60-88.
28. Webster's New World Dictionary / Ed. by V.E. Neufeldt. – N.Y., 1988. – 823 с.

1.7. The formation of the digital society: social and humanitarian aspects

1.7. Становлення інформаційного суспільства: соціальні та гуманітарні аспекти

Цифрова економіка сьогодні часто є центральною темою міжнародних форумів, симпозіумів та конференцій. Значні обсяги даних та інформації, які генерує людство у цифровому вигляді змінює економічні, соціальні та політичні пріоритети та уклади самого життя. Інформаційні технології стають частиною буття людини, забезпечуючи їй комфорт та додаткові конкурентні переваги. Проте традиційна економіка не встигає адаптуватися до змін. За капіталізацією в рейтингах лідирують компанії, які мають відношення до цифрової економіки є лідерами (Microsoft, Apple, Amazon, Alphabet, Facebook). Чимало послуг цифрової економіки не відображені в національних рахунках багатьох країн. Це призводить до того, що діяльність сучасних технологічних компаній, таких як Google, взагалі не оподатковується у ряді країн.

У результаті заміщення цифровими послугами послуг, які раніше надавалися традиційними галузями, цифрова економіка легко витісняє чимало компаній, змінюючи структуру економік, що відповідає моделі творчого руйнування.

Перехід до інформаційного суспільства відзначається кількома ключовими факторами: по-перше, основним фактором виробництва і споживання стає інформація (через це базову господарську систему, до якої прямує людство, називають «інформаційною економікою»); по-друге, матеріальний вплив людини на екосистеми планети зменшується в рази (через це другою назвою, яку отримує господарство, є «зелена економіка»); по-третє, відбувається суцільна мережевізація виробничої сфери і громадського життя (через це третьою назвою господарства є «мережева економіка»).

При переході до інформаційної економіки змінюються всі три групи системоформувальних факторів: матеріально-енергетична, інформаційна, синергетична. Зокрема, в першій групі до найбільш вагомих подій належить перехід до відновлюваної («зеленої») енергетики і формування адитивних технологій на основі 3D-принтерів. У другій групі вирішальними трансформаціями є комп'ютеризація, перехід до цифрових форм фіксації інформації, створення виробничих кіберфізичних систем, та розвиток «хмарних» технологій як системи глобальної пам'яті.

Третю групу перетворень представляють: мережевізація виробничих систем, виникнення віртуальних підприємств, утворення горизонтальних виробничо-споживчих систем, формування Інтернету речей. Набирає обертів таке явище як пірінгова економіка (P2P), яка базується на економічній самоорганізації учасників горизонтальних мереж. На перший план виходить вільна кооперація між рівноправними економічними суб'єктами. Результат від однорангової діяльності має задовольняти усіх учасників. Виходячи із названих перетворень майбутня господарська система людства цілком справедливо називається часто постіндустріальною, цифровою, когнітивною економікою.

Про те, що фазовий перехід до нової економіки стає реальністю переконливо свідчить ціла низка фактів. Наразі частка енергії, що виробляється у світі із відтворювальних джерел, сягає 25 відсотків¹⁰⁸, а у багатьох країнах у деякі періоди досягає 100 відсотків¹⁰⁹¹¹⁰¹¹¹. При

¹⁰⁸ Hill, J. (2016) Renewable Energy Now Accounts For 30% Of Global Power Generation Capacity. Clean Technica.

¹⁰⁹ Bolton, D. People in Germany are now being paid to consume electricity: The price of power in Germany briefly dropped to -€130 per MWh on 8 May.

¹¹⁰ Johnston, A. (2016) 100% Renewable Electricity In Portugal For 4 Days!

¹¹¹ Scotland Just Generated More Power Than It Needs From Wind Turbines Alone.

цьому уже в 30 країнах світу вартість відновлюваної енергії стала дешевшою енергії із нафти і газу¹¹².

До кінця 1980-х років лише один відсоток інформації у світі зберігався в цифровій формі. А в 2014 році ця частка досягла 99 відсотків¹¹³. Джерелами даних сьогодні переважно виступають смартфони, соціальні мережи, web-контент та інтернет речей. Дані стають сировиною для знань. Шквал даних потребує нових спеціалістів – аналітиків у сфері BigData, які вміють «добувати» інформацію з масивів складних наборів даних, які можуть бути використані для прийняття управлінських рішень, отримання нових наукових даних або комерційних знань про ринки та поведінку клієнтів. У зв'язку з цим найбільш затребуваними та високооплачуваними стали професії аналітиків, статистиків, програмістів, архітекторів баз даних, спеціалісти у сфері математичного моделювання та комп'ютерних наук.

У 1990 р. послугами Інтернету користувалося лише 0,05 відсотків мешканців Землі. У 2016 р. це число перевищило половину населення планети.

На наш погляд, однією із найбільш актуальних проблем в умовах цифрової економіки є формування відтворювального механізму функціонування економічних систем.

У сучасних умовах безпрецедентної мінливості розвитку економіки нагальною необхідністю є перехід від відносно усталених процесів виробництва і споживання продукції до динамічного відтворення виробничо-споживчих циклів, провідним фактором яких має стати інформація.

Схематично сфери дії інформаційних факторів у відтворювальному циклі мають вигляд: «виробництво – інтерфейсна сфера (трансфер технологій, транспортування, зберігання, торгівля) – споживання – постспоживча сфера». При цьому зазначений цикл може стосуватися відтворення широкого спектру активів: технологій, засобів виробництва (включно інформацію), кінцевої продукції людського капіталу, споживчого циклу, природних факторів.

Саме інформаційні фактори є ключовими у формуванні виробничої сфери, визначаючи базові її параметри (технології, дизайн продукту, вихідні ресурси, природні умови, засоби виробництва, параметри простору та часу, комунікації, кадровий потенціал, мотиви праці, рівень синергізму, потенціал управління, інститути та ін.) (Рис. 1). Значною конкурентною перевагою сучасної продукції є її інтеграція до інтернету речей (Рис. 2), що дозволяє контролювати окремі етапи відтворювального циклу.

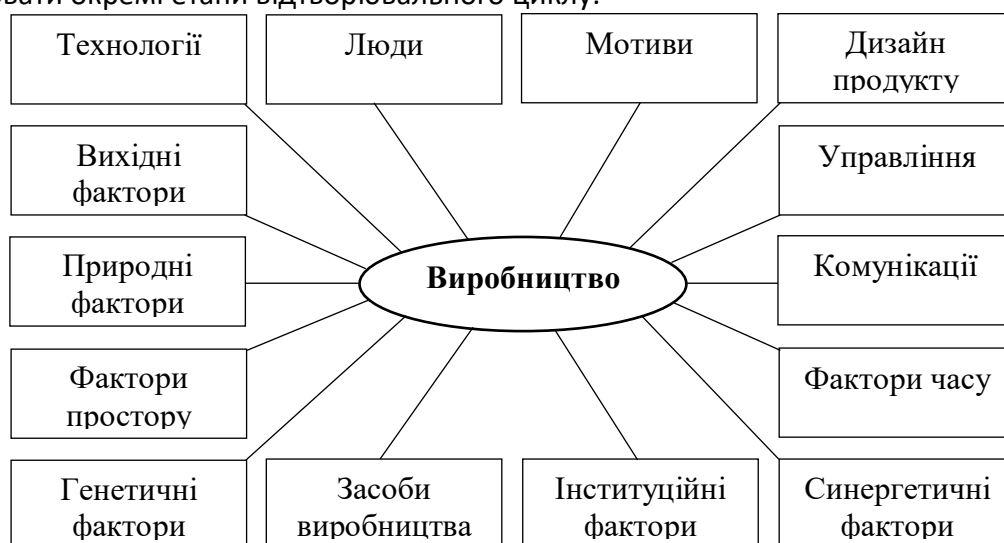

Рис. 1. Інформаційні фактори виробництва

¹¹² Возобновляемая энергия стала дешевле нефти и газа уже в 30 странах.

¹¹³ Digital Revolution.

Рис. 2. Сфери використання Інтернету речей

Участь інформаційних факторів у функціонуванні сучасного підприємства пов'язана з виконанням низки функцій, зокрема:

- формуванням інформаційної програми (коду) функціонування у просторі і часі;
- адаптацією системи під мінливі внутрішні і зовнішні умови;
- виконанням оперативної діяльності;
- інтеграцією окремих співвиконавців;
- відтворенням фізичних і розумових властивостей виконавців;
- інноваційним відтворенням (продукту, технології, засобів виробництва, знань, навичок).

Найбільш вираженими тенденціями трансформації виробничої сфери стали:

- віртуалізація підприємств та дистанційна робота;
- створення сумісних платформ на основі хмарних ресурсів;
- превентивне обслуговування з метою завчасного виявлення технічних несправностей та уникнення простоїв;
- тотальна діджиталізація виробничих процесів для зворотних зв'язків з метою налагодження безперервної роботи виробництва.
- використання віртуального моделювання процесів на етапі планування системи.

Надзвичайно важливу роль інформаційні фактори відіграють у відтворенні людського капіталу та формуванні окремих характеристик людини (соціальна пам'ять, кругозір, професійні компетенції, комунікації, навички самонавчання, лідерські навички, здатність до фізичного самовідтворення, мотиви діяльності).

Україна як сировинна країна сьогодні експортує, в основному, не лише зерно, метал, мед, а ще й найцінніший вид капіталу – свої знання і майбутнє у вигляді людського капіталу – носія інтелекту. Таким чином, замість того щоб експортувати інтелектуальні технологічно складні, наукомісткі та цифрові послуги у вигляді ренти від інтелектуального капіталу, ми позбавляємо себе такої можливості і при цьому підсилюємо конкурентні переваги інших країн. Сьогодні сусідні країни готують цілі стратегії, щоб перетягнути з України найцінніше. І це не чорноземи, які сьогодні вже не так актуальні при сучасних аграрних технологіях, не метал низького ступеня очищення. Найцінніший ресурс сьогодні – люди.

Головним відтворювальним фактором сьогодні є людський капітал – генератор ідей та інновацій. Саме за людський капітал йде конкуренція між державами. При цьому в розвинутих країнах створені відповідні екосистеми стимулювання розвитку цифрової

економіки, які спрямовані на залучення найкращих спеціалістів світу. Провідні країни світу використовують переваги цифрової економіки для управління людськими ресурсами:

- США будують глобальну систему стеження;
- Ізраїль вибудовує тотальний режим надзору на Західному узбережжі;
- Російська Федерація впливає на думку і вибір людей по всьому світу;
- Китай посилює внутрішню систему контролю над суспільством шляхом збору даних та вибудовує систему внутрішнього рейтингу громадян.

Інформаційні фактори є вирішальними і у формуванні параметрів сучасного споживання продукції (знання, інтереси, потреби, попит, навички, етичні засади, соціальна відповідальність, інфраструктура, комунікації, платоспроможність, інститути).

Варто згадати, що представлена вище схема використання інформаційних факторів значною мірою була реалізована на українській землі ще понад століття тому у житті і діяльності заснованого М.М. Неплюєвим Хрестовоздвиженського трудового братства. Майже півстоліття воно дивувало світ своїми успіхами¹¹⁴. Надбання цього залишає надію на відтворення зазначених принципів у сучасних соціально-економічних умовах.

Враховуючи вищевикладене ми пропонуємо декілька драйверів забезпечення переходу до конкурентної цифрової економіки (Рис. 3).

У якості *першого драйверу* – перехід до глибинної інноваційної переробки сировини. Якщо б Україна експортувала замість пшениці та деревини, відповідно, наприклад, клітковину та меблі, то додана вартість збільшилась б у рази. Аналогічна ситуація з іншими сировинними товарами. Кожна стадія переробки сировини дає свою додану вартість та створює додаткові робочі місця.

Головною провідною силою в економіці знань має бути людський капітал, особливо когнітивна та креативна його складові. Це дозволить вносити достатній рівень змін в економіку, техніку і розвиток й за допомогою оздоровленого людського капіталу вийти на нові рівні інституційного, соціального та еколого-економічного розвитку. Внесення в технології та конструкції прогресивних змін автоматично дадуть нову додану вартість на душу населення, яка і буде основою, локомотивом розвитку України. Тому *другим драйвером* є розвиток когнітивно-креативного людського капіталу, який є носієм інтелектуального капіталу – основної рушійної сили інноваційного розвитку.

Збереження та розвиток цього капіталу є конкурентною перевагою будь-якої країни. Від процесів переміщення людського капіталу залежить добробут цілих країн. За різними даними, за межами України перебувають на заробітках від шести до восьми мільйонів громадян. Навіть офіційна статистика відображає цей тренд – кількість зареєстрованих безробітних за 2017 рік скоротилася з 429 тис. осіб у січні, до 354 тис. у грудні, але кількість вакансій на українському ринку праці, навпаки, за цей же період зросла з 47 до 50,5 тисяч¹¹⁵. Україна, починаючи з 2015 р., недоотримує щорічно близько 40 млрд грн у зв'язку з міграцією українців за кордон. За даними Bloomberg, більше 1 мільйона українців з 2015 по 2017 рр. мігрували на заробітки за кордон, зокрема в Польщу (507 тис. чол.), Росію (343 тис. чол.), Італію (147 тис. чол.), Чехію (122 тис. чол.), США (23 тис. чол.) і Білорусь (22 тис. чол.)¹¹⁶.

Третім драйвером є сталий розвиток, який гармонійно поєднує соціальну, екологічну, економічну та інституційну сфери.

¹¹⁴ Мельник Л. Г. «Машина времени» Н. Н. Неплюева (Социально-экономический анализ): монография. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2018. – 368 с.

¹¹⁵ Мостова Ю. Кровотеча / Ю. Мостова, С. Рахманін // Дзеркало тижня. – 2018. – № 3. – С. 1-4.

¹¹⁶ Трудову міграцію з України можна зупинити за кілька років.

Рис. .3 Модель забезпечення конкурентної цифрової економіки¹¹⁷

¹¹⁷ Маценко О.М. Статистичний аналіз економічної динаміки: парадокс кривого дзеркала / О. М. Маценко, Т. В. Горобченко, Є. Д. Солодова, О. М. Ткаченко // Механізм регулювання економіки. – 2018. – №2. – С. 70–80.

Сьогодні у світі існує тенденція переходу до четвертої промислової революції, яка спрямована на обслуговування smart-суспільства, тому *четвертим драйвером* є цифровізація економіки¹¹⁸, головними драйверами якої є відповідні законодавчі інститути, розвинена інфраструктура, мотивація та навчання». Цифровізація сьогодні найбільш необхідна в таких напрямках та галузях, як виробництво, енергетика, транспорт, медицина, агропереробна галузь.

Нові технологічні розробки, глобалізація економіки формують важливі можливості та виклики для нашої економіки. Сьогодні необхідно переорієнтовувати нашу промисловість на концепцію Industry 4.0 (приклад Німеччини)¹¹⁹, а суспільство – на Society 5.0 (приклад Японії)¹²⁰, які базуються на впровадженні цифрових технологій. Відновлювати застарілі неконкурентоздатні галузі не має сенсу, оскільки продукція, вироблена ними не відповідає сучасним стандартам якості та має високу енерго- та природоємність. Підтримання життєздатності застарілих форм виробництва формує негативний імідж країни та збільшує екологічний тягар, який, у першу чергу, лягає на здоров'я людського капіталу. Відновлення виробництва в Україні має базуватися на новій інституційній основі. Необхідно серйозно підійти до створення інституту нової доданої вартості. Тобто має бути підтримка нових видів виробництва, що випускатимуть нову продукцію з високою доданою вартістю. Основний уклін необхідно робити на розробку інновацій із залученням потреб клієнтів, що сьогодні можна реалізувати за допомогою цифрового середовища. Така екосистема сприятиме синергізації інноваційних процесів, а канали збуту та обслуговування клієнтів будуть цифровими.

За нашим переконанням цифрова економіка є основою побудови розумної країни (Рис. 4).

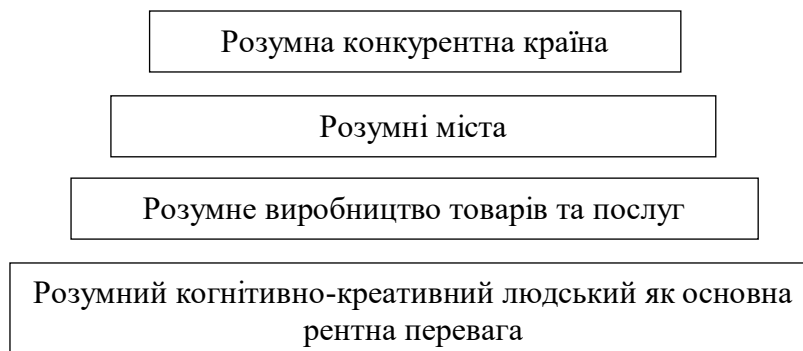

Рис. 4. Піраміда переходу до повноцінного інформаційного суспільства

Важливим інститутом стабілізації економіки є інститут нового модерністського людського капіталу, який буде потенціалом для нових виробничих відносин у руслі творчості та креативності. Розвиток цього інституту має бути спрямований не лише на мотивацію національного людського капіталу, а й на створення привабливих умов для залучення спеціалістів високих технологічних укладів з інших країн.

Висновки. Проаналізувавши основні особливості цифрової економіки та розвитку інформаційного суспільства, можна зробити висновок, що в сучасних умовах країнам необхідно адаптуватися до змін, пов'язаних з цифровізацією суспільства. Важливо переглянути інституціональні основи та імплементувати інструменти регулювання цифрових процесів.

¹¹⁸ Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки.

¹¹⁹ Narayana, Y. (2017). Society 5.0: Aiming for a New Human-centered Society. Japan's Science and Technology Policies for Addressing Global Social Challenges. 13 p.

¹²⁰ Промышленные революции: учебное пособие / Л. Г. Мельник, А. М. Маценко, И. Б. Дегтярева, А. В. Кубатко. – Сумы: Университетская книга, 2017. – 160 с.

Основними драйверами розвитку цифрової економіки є *інститути*, спрямовані на усунення законодавчих, фіскальних перешкод до цифровізації; *екосистеми* (впровадження стандартів 5G, створення інфраструктур для підтримки та акселерації інновацій, розвиток цифрового підприємництва); *мотиваційний комплекс*, спрямований на впровадження стимулів для суспільства та бізнесу до цифровізації; *навчання та компетенції* (навчання протягом усього життя та розвиток цифрових компетенцій громадян з метою максимального використання цифрових можливостей).

До основних напрямів розвитку цифрової економіки можна віднести: підвищення благополуччя та конкурентоспроможності людського капіталу як головного каталізатора росту економіки; перехід від «сировинної» економіки до інноваційної шляхом глибинної переробки природних ресурсів та сільськогосподарської сировини і, як наслідок, отримання найбільш можливої величини доданої вартості та зростання частки експорту інтелектуальної продукції; гармонійна інтеграція інституційної, соціальної, економічної та екологічної сфер для досягнення сталого розвитку; активізація процесів імплементації елементів цифрової економіки в аграрно-індустріальну. Усі економічні процеси потребують сьогодні оцифрування з метою підвищення рівня прозорості економіки. Дані напрями покликані покращити соціально-економічне становище та підвищити інвестиційну привабливість економіки.

Література:

1. Hill, J. (2016) Renewable Energy Now Accounts For 30% Of Global Power Generation Capacity // Clean Technica. [online]. [Cited 09.03.2019]. Available online: <https://cleantechnica.com/2016/09/20/renewable-energy-now-accounts-30-global-power-generation-capacity>.
2. Bolton, D. (2016) People in Germany are now being paid to consume electricity: The price of power in Germany briefly dropped to -€130 per MWh on 8 May // INDEPENDENT. [online]. [Cited 09. 03. 2019]. Available online: <http://www.independent.co.uk/environment/renewable-energy-germany-negative-prices-electricity-wind-solar-a7024716.html>.
3. Johnston, A. (2016) 100% Renewable Electricity In Portugal For 4 Days! // Clean Technica. [online]. [Cited 09. 03. 2019]. Available online: <https://cleantechnica.com/2016/05/21/100-renewable-electricity-portugal-4-days>.
4. Scotland Just Generated More Power Than It Needs From Wind Turbines Alone (2016) // Science alert. [online]. [Cited 09. 03. 2019]. Available online: <http://www.sciencealert.com/scotland-just-generated-more-power-than-it-needs-from-wind-turbines-alone>.
5. Возобновляемая энергия стала дешевле нефти и газа уже в 30 странах (2017) // DW. Made for minds.[online]. [Cited 09. 03. 2019]. Available online: <https://www.dw.com/ru/возобновляемая-энергия-стала-дешевле-нефти-и-газа-уже-в-30-странах/a-36916469>.
6. Digital Revolution (2017). [online]. [Cited 09. 03. 2019]. Available online: https://en.wikipedia.org/wiki/Digital_Revolution.
7. Мельник Л. Г. «Машина времени» Н. Н. Неплюева (Социально-экономический анализ): монография. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2018. – 368 с.
8. Маценко О. М. Статистичний аналіз економічної динаміки: парадокс кривого дзеркала / О. М. Маценко, Т. В. Горобченко, Є. Д. Солодова, О. М. Ткаченко // Механізм регулювання економіки. – 2018. – № 2. – С. 70-80.
9. Мостова Ю. Кровотеча / Ю. Мостова, С. Рахманін // Дзеркало тижня. – 2018. – № 3. – С. 1-4.
10. Трудову міграцію з України можна зупинити за кілька років – Гройсман (2018). – Unian. [online]. [Cited 09. 03. 2019]. Available online: <https://economics.unian.ua/finance/10076504-trudovu-migraciyu-z-ukrajini-mozhna-zupiniti-za-kilka-rokiv-groysman.html>.
11. Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки (2017). [online]. [Cited 09. 03. 2019]. Available online: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80>.
12. Harayama, Y. (2017). Society 5.0: Aiming for a New Human-centered Society. Japan's Science and Technology Policies for Addressing Global Social Challenges.13 p. [online]. [Cited 09. 03. 2019]. Available online: http://www.hitachi.com/rev/archive/2017/r2017_06/pdf/p08-13_TRENDS.pdf.
13. Промышленные революции: учебное пособие / Л. Г. Мельник, А. М. Маценко, И. Б. Дегтярева, А. В. Кубатко. – Сумы: Университетская книга, 2017. – 160 с.

1.8. The phenomenon of virtual communication in the context of the formation of an information society

1.8. Феномен віртуальної комунікації в умовах становлення інформаційного суспільства

Актуальність обраної теми обумовлена тим, що в даний час в масштабах світової спільноти відбувається становлення нового типу соціального устрою – інформаційного, в основі якого лежить обмін інформацією за допомогою технологій, що створюють специфічну соціокультурну реальність. Становлення інформаційного суспільства призвело до зміни вже сформованих в соціумі механізмів комунікаційної взаємодії. Віртуальна комунікація стала одним з чинників соціокультурних перетворень сучасного суспільства, тому важливим інструментом концептуального осмислення що відбуваються в світі змін є аналіз специфіки даного аспекту соціальних відносин, розуміння інформаційно-комунікативних взаємодій як складової частини соціальної дійсності.

Ступінь наукової розробки проблеми. Дана тема частково розглядалася вченими, які досліджували проблеми інформаційного суспільства, невід'ємним елементом якого є комунікації між користувачами комп'ютерних мереж. Слід виокремити роботи Бела Д., Кастельса М., Лема С., И. Масуди, О. Тофлера, Абдеева Р., Алексеевої І., Войскунського А., Белінської А., Жичкіної А., Іванова Д. та ін.

Проблеми комунікації, у тому числі віртуальної, аналізували Ю. Хабермас, І. Валерстайн, Н. Вінер, Ж. Бодрийяр, Н. Луман, М. Маклюєн, В. Іноземцев, Л. Юнин, О. Ракітов та ін.

Однак, глобальне впровадження інформаційних технологій практично в усі сфери життєдіяльності суспільства та інтенсивна інтеграція віртуальної комунікації у існуючу систему суспільних відносин вказує на необхідність подальшого наукового аналізу феномену віртуальної комунікації в рамках соціально-філософського аспекту.

Мета роботи – аналіз особливостей віртуальної комунікації в умовах становлення інформаційного суспільства.

Становлення інформаційного суспільства як етапу розвитку людської цивілізації є складним, багатовекторним і суперечливим процесом. Починаючи з середини ХХ століття західними соціологами і соціальними філософами обговорюється питання про вступ найбільш розвинених країн в якісно іншу стадію соціального розвитку, охарактеризовану ними як постіндустріальне або інформаційне суспільство. Головним критерієм, який його відрізняє, є визначальна роль інформації та інформаційних технологій у всіх сферах життєдіяльності людей. Теоретичні концепції суспільствознавців, які займаються аналізом становлення нового етапу в розвитку світової цивілізації – інформаційного, визначили основні концептуальні вектори його розвитку. Однак слід зазначити, що навіть у тих країнах, де інформатизація досягла досить високого рівня, реальність інформаційного світу, існуючого в даний момент, кардинально відрізняється від тих футурологічних прогнозів, які будувалися ще на початку його теоретичного осмислення. Вони висловилися в бурхливому розвитку засобів масової комунікації, особливо телебачення, у створенні й масовому поширенні персональних комп'ютерів, в побудові глобальних інформаційних мереж, в розробці технологій віртуальної реальності та інших технологічних інноваціях. У своїй сукупності, ці досягнення докорінно змінили життя суспільства, висунувши на передній план інформаційну діяльність, тобто діяльність, пов'язану з виробництвом, споживанням, трансляцією і зберіганням інформації.

Становлення інформаційного суспільства модифікувало сформовані уявлення суспільства про час, простір, відстань та знання. Це відрізняє нинішній стрибок суспільного розвитку від попередніх технологічних революцій, заснованих на перетвореннях і використанні властивостей матерії і енергії. Зміни, що вносяться в сучасний світ

інформаційною революцією, інтегруються в унікальному значенні знань. Одним з провідних чинників соціокультурних трансформацій в сучасному суспільстві стає інформація та інформаційні технології, що змінюють суспільство на кожному структурному рівні.

Суспільство як багатоскладова система іманентно реалізує різні механізми і способи оптимізації соціальної взаємодії. Розвиток суспільства відбувається, в тому числі, за рахунок прискорення інфокомунікаційного обміну, підставою якого є сучасні інформаційні технології як засобу реалізації соціальних зв'язків та інформація, яка перетворилася на один з провідних ресурсів життєдіяльності сучасного суспільства. Характеризуючи сучасний етап розвитку суспільства як інформаційний, у якості його системоутворюючої ознаки виділяється інформація не тільки як ресурс, а й як результат соціальної взаємодії. Тому одним з ключових елементів інформаційного суспільства стає суб'єкт інформаційних інтеракцій, що володіє технологіями соціального перетворення. Інформація виступає в якості базового субстрату життєдіяльності особистості, що здійснюється в умовах певного організаційного порядку, заданого характером комунікаційних зв'язків і відносин суб'єктів, що виникають в процесі інфокомунікаційного обміну.

Комунікація завжди була одним із найважливіших елементів системи соціальної взаємодії, забезпечуючи протягом розвитку цивілізації збереження наступності між поколіннями, ретрансляцію культурних цінностей, норм і правил тощо. Вона являє собою соціально-детермінований процес, який реалізує одну з його фундаментальних соціальних потреб – потребу в інформаційному обміні: «Комунікативний світ спирається на те, що повідомлення в ньому виявляються відправлені, сприйняті і зрозумілі. Різноманіття диференційованих узгоджених дій, які затребувані сучасної складної соціальної організацією, залежить від того, наскільки в ній гарантовано взаєморозуміння».¹²¹

Соціальні процеси органічно вміщують в себе комунікаційну складову, тому соціальна інформація слугує базисом ефективного функціонування соціальних систем: «Соціальний простір життя впорядковано і організовано через систему інтеракцій, соціальних зв'язків та соціальних інститутів. Соціальна дія М. Вебера, пов'язана із поведінкою інших, бере до уваги факт взаємодії (інтеракції), яка є першою передумовою будь-якого комунікативного акту».¹²²

Комунікація включає в себе циркуляцію інформації в рамках локальних і глобальних соціальних утворень, міжособистісне спілкування, способи поширення та прийому інформації: «Виникнення філософської теорії комунікації стало однією із значущих подій в філософському житті ХХ століття. Протягом першої, і особливо другої половини минулого століття, відбувалося інтенсивне прояснення сенсу тих процесів, функцій і завдань, які пов'язані зі становленням інформаційного суспільства та розвитком комунікаційних технологій».¹²³

Комунікативний простір знаходить для індивіда ще одну суб'єктивну реальність: «Засоби масової інформації – газети, журнали, кіно і телебачення, часто асоціюються із розвагами і тому розглядаються як щось другорядне в житті більшості людей. Подібний погляд абсолютно хибний. Масова комунікація зачіпає багато аспектів нашого життя. Навіть «розслаблюючі» засоби інформації, такі, як газети, телебачення, мають величезний вплив на наше світовідчуття. Це відбувається не стільки завдяки специфічному впливу на наші позиції, скільки тому, що вони стають засобами доступу до знань, від яких залежить суспільне життя».¹²⁴

¹²¹ Назарчук А. Идея коммуникации и новые философские понятия XX века, с. 163.

¹²² Мальковская И. Профиль информационно-коммуникативного общества, с. 77.

¹²³ Назарчук А. Идея коммуникации и новые философские понятия XX века, с. 157.

¹²⁴ Гидденс Э. Социология, с. 414.

З розширенням сфери інформаційної взаємодії підвищується динаміка перебігу соціальних процесів: «Сьогодні ж в умовах «інформаційного суспільства» або «суспільства знання» пізнає суб'єкт настільки полонений повідомленнями, які надходять звідусіль, що практично втратив будь-яку когнітивну автономію і шанси на критичну рефлексію. Трьома чинниками «інформаційного суспільства» є тотальна влада ЗМІ («четверта влада»), існування науки виключно у формі соціального інституту, колективні форми виробництва знання («смерть автора»)).¹²⁵ Виникає надлишок доступної інформації, що викликає «інформаційний стрес».¹²⁶

У сучасному світі значна роль в комунікаційних процесах відведена віртуального простору, який визначається підвищеною інтерактивністю, що обумовлює його унікальність як спосіб комунікаційної взаємодії: «Інформаційна та комунікативна активність людей масово переноситься на взаємодію в онлайні завдяки інформатизації».¹²⁷ Віртуальна комунікація – складова частина соціокультурного простору сучасного суспільства, вписана в реальні соціальні процеси: «Медіареальність знайшла завдяки електронним засобам комунікації і екранної культури щільність і яскравість, порівнянну зі справжньою реальністю».¹²⁸

Віртуальна комунікація виступає не окремим, а паралельним видом соціальної комунікації, в той час як реальна комунікація все більше віртуалізується: «Сьогоднішнє спілкування все більше втрачає індивідуальність і характер, емоцію і стиль, уподібнюючись набору шаблонних фраз і слів-символів. Розмова стає все більш «кусковою» і множинною, «гіпертекстовою». Особливо це можна спостерігати на прикладі «безтілесних» дистанційних форм комунікації – телекомунікацій. Так, спілкування у форумах, чатах та інших засобах телекомунікацій зводиться до односкладових і часто коротких речень, окремих розрізнених реплік-суджень, в яких повторюються вже відомі думки учасників спілкування».¹²⁹

Значна частка інформаційних взаємодій здійснюється із використанням глобального інформаційного середовища, причому цей процес стрімко наростає. Поряд із традиційними формами комунікації суспільство використовує нові форми для самовідтворення суспільства як соціальної системи: «Комунікація між людьми є щось більш сутнісне, а інтерактивні діалоги (широко розповсюдилися в електронних ЗМІ та інтернеті) лише «передмова» істинно комунікативного процесу. Комунікація націлена на взаєморозуміння. Діалог виступає сполучною ланкою інтерсуб'єктивності в людському суспільстві, навіть у віртуальному середовищі. Звідси друга складова частина «інформаційного суспільства» – «комунікативна». Комунікативне народжується з інтеракції; через неї «суспільне» і «людське» доповнюють один одного».¹³⁰

В умовах сучасного суспільства соціальна комунікація у все більшій мірі переміщається в віртуальний світ всесвітньої інформаційної мережі, яка за допомогою свого функціонування «створює технічну базу для залучення в комунікаційні процеси величезної аудиторії, що визначає її глобальний характер».¹³¹ Віртуальний простір відображає процеси посилення віртуалізації соціальної комунікації, яка надає можливість одночасного контакту або полілогу в глобальних масштабах.

¹²⁵ Касавин І. Знание и коммуникация: к современным дискуссиям в аналитической философии, с. 48.

¹²⁶ Бодров В. Информационный стресс.

¹²⁷ Корытникова Н. Социальные последствия развития Интернет как средства производства сетевых коммуникаций.

¹²⁸ Назарчук А. Идея коммуникации и новые философские понятия XX века, с. 164.

¹²⁹ Король А. Общение и проблемы дистанционного образования, с. 173.

¹³⁰ Мальковская И. Профиль информационно-коммуникативного общества, с. 76

¹³¹ Войскунский А. Метафоры Интернета, с. 68.

М. Кастельс закріплює значення знакової комунікації в образі реальної віртуальності. Згідно Кастельса, сучасні засоби масової інформації із застосуванням мультимедійних та інтерактивних технологій утворюють комунікативну систему, в якій «реальність, тобто матеріальне і символічне існування людей, повністю занурена у віртуальні образи, в вигаданий світ, в якому образи стають вже не засобом передачі досвіду, а власне досвідом, який здатний підсилювати свій вплив на соціальну реальність».¹³² Він вказує на властиву телебаченню і радіо односпрямованість комунікації як ключову проблему мас-медіа: «реального процесу комунікації як взаємодії сторін, що передають та отримують, при інтерпретації повідомлень немає».¹³³ Розглядаючи культуру реальної віртуальності, він посилається на ідеї представників постмодернізму і структуралізму, які в даному аспекті зводяться до положення, що культури створюються із комунікаційних процесів, а всі форми комунікацій базуються на виробництві та споживанні знаків і смислів. Аналізуючи сутність комунікаційної системи, яка продукує реальну віртуальність, він визначає її наступним чином: «Це система, в якій сама реальність, тобто матеріально-символічне існування людей, повністю схоплена, занурена у віртуальні образи, а вигаданий світ, в якому зовнішні відображення знаходяться не просто на екрані, через який передається досвід, але самі стають досвідом».¹³⁴

З точки зору Юргена Хабермаса, стан і форма соціальної комунікації розглядаються як найважливіший показник рівня технологічного розвитку суспільства і його соціокультурних особливостей: «Поняття комунікативної дії відноситься в кінцевому рахунку до інтеракції як мінімум двох здатних до мови і дії суб'єктів, які – вербальними або екстравербальними засобами – вступають в інтерсуб'єктивності відношення».¹³⁵

На думку Жана Бодрійяра, в основі всіх форм комунікаційного впливу лежить споживання знаків. Відповідно, реальна комунікація будується виключно на оперуванні ідеальними об'єктами. Однією з найважливіших характеристик засобів масової комунікації є їх «нетранзитивність».¹³⁶ За допомогою цього порушується комунікативний процес: «Людина перетворюється на пасивного споживача, тим самим встановлюється узагальнений порядок споживання, в якому не можна давати, повертати або обмінювати, а дозволено лише брати і використовувати».¹³⁷ Бодрійяр, в свою чергу, вважає, що в умовах суспільства постмодерну комунікація перестала бути розмовою, оскільки вона перетворилася в процес обміну знаками, в процес гри зі знаками. А виробництво знання або інформації перетворилося у виробництво симулякрів – знаків без змісту, тобто віртуальне виробництво.

Одним із факторів, що впливають на соціалізацію особистості в сучасному суспільстві, є встановлення комунікативних зв'язків між користувачами глобальної комп'ютерної мережі: «різні групи населення в боротьбі за право мати велику свободу самовизначення вступають у взаємодію з подібними до них групами в рамках всесвітньої електронної мережі».¹³⁸ У віртуальному просторі формується якісно нове за своїми концептуальними параметрами спілкування: «Про втрату змісту спілкування з настанням фази його шаблонності, однорідності та гіпертекстові говорить гіперактивність спілкування: підвищена частота застосування засобів телекомунікацій, блогова форма ведення щоденників, гіпертекстової інформації».¹³⁹ Гіперактивність спілкування, а по суті спроби заповнити дефіцит діалогічності

¹³² Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура, с. 320.

¹³³ Там само, с. 321.

¹³⁴ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура, с. 351-352.

¹³⁵ Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие, с. 128.

¹³⁶ Бодрийяр Ж. К критике политической экономики знака, с. 186.

¹³⁷ Там само, с. 187.

¹³⁸ Бард А., Зодерквист Я. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма, с. 108.

¹³⁹ Король А. Общение и проблемы дистанционного образования, с. 173.

спілкування, пов'язані з наростаючим пріоритетом інформаційно-комунікативної та регулятивної функції спілкування над афективно-комунікативної функцією, пов'язаної з емоційною сферою людини.

Віртуальна комунікація в значно меншій мірі в порівнянні з комунікацією соціальною піддається ритуалізації. Віртуальний простір дозволяє особистості конструювати власний образ, презентація якого відбувається в процесі спілкування, причому цей образ має досить високу динамічність: «Мережева комунікація, завдяки анонімності, невидимості, безпеки, дає можливість створити мережеву ідентичність, досягаючи віртуального управління враженнями про себе».¹⁴⁰

Однією з характерних особливостей віртуальної комунікації є невідповідність реальної особистості та її віртуального образу, який вона намагається створити. Комунікаційна взаємодія в віртуальному просторі сприяє конструюванню віртуальної особистості, яка в деякій мірі дистанціюється від реального соціального статусу. В даному аспекті віртуальний простір виступає в якості інструменту трансформації індивідуальних особистісних характеристик: «Технічний прогрес призводить до нав'язування людині нової мобілістичної ідентичності ... У Мережі ідентичність людини буде проявлятися тільки в поточному контексті з тим, щоб в наступний момент зазнати ... зміни. Індивідуум, людина цілісна, йде геть, прикутий до своєї одноманітності, як до важкого рюкзака, на її місце приходить індивідуум, людина багатоліка».¹⁴¹ Спілкування в віртуальній реальності приваблює знеособленістю, можливістю конструювати і трансформувати віртуальну особистість, а також анонімністю, яка дозволяє уникнути відповідальності за порушення рольових очікувань, зумовлених статусом індивіда. Комунікація в віртуальному просторі дає свободу ідентифікації, тим самим конструює віртуальну особистість з віртуальним статусом: «дуже часто зустрічається обман або множення ідентичності – коли мережева ідентичність користувача не відповідає його реальній ідентичності».¹⁴²

Віртуальний простір, що продукується глобальною комп'ютерною мережею, служить основою багатовекторної комунікації та полілогу як для окремої особистості, так і для різних соціальних груп внаслідок розширення міжособистісних контактів за рахунок усунення географічних та часових бар'єрів. Дослідження віртуальної комунікації дозволяють констатувати наявність специфічних особливостей мови, соціальної ієрархії, індикаторів соціального статусу і соціальних норм. У сучасну епоху контакти між людьми стають все більш віртуально опосередкованими.

В якості характерних рис віртуальної комунікації можна виділити наступні:

- поліідентичність суб'єктів, включених в комунікативні процеси;
- підвищення дискурсивності спілкування;
- інваріантність способів отримання й продукування інформації;
- розширення можливостей соціалізації та професіоналізації.¹⁴³

Віртуальний простір нівелює кордони реального та віртуального, створюючи тим самим умови для конструювання багатовекторної самопрезентації та самореалізації, в тому числі й в комунікативних процесах. Складовим елементом віртуальної комунікації є рольова поведінка учасників комунікативного процесу. В його рамках формується специфічне рольова поведінка, яке можна охарактеризувати як поліідентичність, оскільки віртуальний простір цілком допускає множинність соціальних самопред'явлень: «Ефект діалогу виникає лише тоді, коли мій партнер, з яким я вступаю в комунікацію, не просто породжує текст, а й

¹⁴⁰ Мальковская И. Профиль информационно- коммуникативного общества, с. 84.

¹⁴¹ Бард А., Зодерквист Я. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма, с. 127.

¹⁴² Войскунский А. Метафоры Интернета, с. 72.

¹⁴³ Каледин Д. Хаос, сеть и научные исследования, с. 3.

доносить до мене свою комунікативну інтенцію, використовуючи всі можливі засоби. Тим більше що крім вербальних існують і невербальні комунікативні засоби - жестикуляція, передача зорових образів тощо. Важливо мати на увазі те, що не мова сама по собі несе людям істину або нову інформацію, не язиком або промовою ми спілкуємося, але саме смисловими інтенціями».¹⁴⁴

Завершуючи розгляд обраної теми можна зробити наступні *висновки*.

В умовах глобальних змін, притаманних сучасному етапу цивілізаційного розвитку – інформаційному, посилення динамічності протікання соціальних процесів, все більшого значення набуває пошук найбільш ефективних форм комунікації.

Аналіз особливостей віртуальної комунікації дозволяє прийти до висновку, що становлення інформаційного суспільства спричинило появу віртуального простору, який являє собою особливу комунікативну середу, функціонування якої призвело до зміни вже сформованих в соціумі комунікативних патернів. Ці зміни базуються, перш за все, на анонімності, поліідентичності віртуального суб'єкта, опосередкованості віртуального спілкування технічними засобами, відсутністю часових та просторових бар'єрів та ін., що дозволяє самотійно моделювати комунікативний простір як окремим індивідам, так і соціальних груп.

Віртуальна комунікація має амбівалентний характер. До позитивних наслідків слід віднести можливість компенсації нестачі спілкування в соціальній реальності, до більш помітних негативних наслідків відноситься адитивна поведінка, що приводить до мінімізації реального соціального спілкування, необхідного для ефективної соціальної взаємодії в рамках певної соціальної системи.

Література:

1. Назарчук А. Идея коммуникации и новые философские понятия XX века // Вопросы философии. № 5. 2011. С. 157-166.
2. Мальковская И. Профиль информационно - коммуникативного общества // Социс. 2007. № 2. С. 76-85.
3. Гидденс Э. Социология. М., 1999. 440 с.
4. Касавин И. Знание и коммуникация: к современным дискуссиям в аналитической философии // Вопросы философии. № 6. 2011. с. 173-186.
5. Бодров В. Информационный стресс. М., 2000. 352 с.
6. Корытникова Н. Социальные последствия развития Интернет как средства производства сетевых коммуникаций // Социс. 2007. № 2. С. 73-82.
7. Король А. Общение и проблемы дистанционного образования // Вопросы философии. № 6. 2011. С. 173-186.
8. Войскунский А. Метафоры Интернета // Вопросы философии. 2001. № 11. С. 64-79.
9. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура. М., 2000. 608 с.
10. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. Пер. с нем. под ред. Д. В. Скляднева. СПб., 2000.
11. Бодрийяр Ж. К критике политической экономии знака. М., 2003. 272 с.
12. Бард А., Зодерквист Я. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма. Спб., 2004. 252 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://politzone.in.ua/index.php?id=425>.
13. Каледин Д. Хаос, сеть и научные исследования // НГ-наука. 2000. 20 декабря. С. 3.
14. Массовая коммуникация в формировании современного социокультурного пространства (материалы «круглого стола») // Социс. 2000. № 7. С. 73-82.

¹⁴⁴ Массовая коммуникация в формировании современного социокультурного пространства, с. 73.

Literature:

1. Nazarchuk A. The idea of communication and new philosophical concepts The twentieth century // philosophy Questions. 2000. No. 5. Page 157-166.
2. Malkovskaya I. Profile information – communicative Society // Sotsis. 2007. No. 2. Page 76-85.
3. Giddens E. Sociology. M, 1999. P. 440.
4. Kasavin I. Knowledge and communication: a contemporary debates in analytical philosophy // philosophy Questions. – No. 6. – 2011. – Page 173-186.
5. Bodrov V. Information stress. M, 2000. P. 352
6. Korytnikova N. The social consequences of the development of the Internet as a the means of production of network communications // Sotsis. 2007. No. 2. // [Electronic resource]. Mode of access: http://www.isras.ru/socis_2007_2.html.
7. Korol A. Communication and problems of distance education // philosophy Questions. No. 6. 2011. Page 173-186.
8. Voiskunsky A. Metaphors of Internet // philosophy Questions. 2001. No. 11. Page 64-79.
9. Castells M. The Information Age: Economy, Society, culture. M, 200. P. 608.
10. Habermas J. Moral consciousness and communicative action. SPb., 2000.
11. Baudrillard J. To the Critique of Political Economy of the sign. M, 2003. P. 272.
12. Bard A., Zoderkvist J. Netocracy. The new ruling elite and Life After Capitalism. SPb, 2004. P. 252 // [Electronic resource]. – Mode of access: <http://politzone.in.ua/index.php?id=425>.
13. Kaledin D. Chaos, network, and research // NG-nauka. 2000. 20 december. Page 3.
14. Mass communication in shaping the modern social and cultural space. Round Table // Sotsis. 2000. No. 7. Page 73-82.

1.9. Information and communication competence as a part professional competence of future teachers of musical art

1.9. Інформаційно-комунікативна компетентність як складова професійної компетентності майбутніх учителів музичного мистецтва

На современном этапе развития общества интеграция Украины в европейское пространство неразрывно связана с качеством национальной системы образования, ее конкурентоспособностью, соответствием нормативным требованиям Болонской конвенции. Подготовка специалистов, в частности педагогов, направлена на формирование у них ключевых компетенций.

Сегодня, во время внедрения во все сферы бытия новейших информационных технологий, особое значение в подготовке, в частности, учителей музыкального искусства приобретает проблема формирования их информационно-коммуникационной компетентности как составляющей профессиональной компетентности.

Важность проблемы компетентностного подхода в Украине подтверждается активным процессом реформирования системы образования, который начался принятием Закона Украины «О высшем образовании» (2014), Стратегии Европейского Союза по образованию и обучению «Европа-2020» (2011), «Концепции развития образования Украины на период 2015-2025 годов» (2014). Принятые законы и соответствующие действующие нормативные документы Украины способствуют переходу к оказанию качественной профессиональной подготовки; дальнейшему развитию научных исследований в музыкально-педагогической области, ориентированных на направленность квалификации соискателей высшего образования на соответствие международному и европейскому уровням.

В Законе «Об основных принципах развития информационного общества в Украине на 2007-2015 годы»¹⁴⁵ отмечено, что Украина готовит и имеет значительное количество высококвалифицированных специалистов по информационным технологиям, рынок информационных технологий находится в состоянии активного становления и при определенных условиях может стать фундаментом развития информационного общества.

Изменения, которые сегодня происходят в сфере профессионального образования, ориентированы на выработку качественно новой модели подготовки квалифицированных специалистов в условиях информационного высокотехнологичного общества, формирование у них совершенно новых, личных качеств и навыков, интегрированных в образовательные результаты.

Современный педагог должен обладать новыми знаниями и умениями, которые дают возможность быть конкурентоспособным в экономическом пространстве информационного общества.

Интеграция Украины в европейское научно-образовательное пространство приводит к изменению и реформированию системы подготовки учителей музыкального искусства в учреждениях высшего образования. В современных условиях становления учителя музыкального искусства как профессионала невозможно без четкого определения системы знаний, умений и навыков, личностных качеств и профессиональных компетенций, среди которых видное место принадлежит информационно-коммуникационной компетентности. Современный учитель музыкального искусства должен хорошо ориентироваться в информационном пространстве, получать информацию и оперировать ею в соответствии с собственными потребностями и требованиями современной школы, а именно: создавать

¹⁴⁵ Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/537-16>.

текстовые документы, таблицы, рисунки, диаграммы, презентации; использовать Интернет-технологии, локальные сети, базы данных; осуществлять анкетирование, диагностирование, тестирование учащихся, поиск необходимой информации в сети Интернет; разрабатывать собственные электронные продукты (разработки уроков музыкального искусства, демонстрационный материал); использовать и сочетать готовые электронные продукты (электронные учебники, музыкальные энциклопедии, образовательные программы, демонстрационные программы) в своей профессиональной деятельности.

Отметим, что различные аспекты проблемы формирования профессиональной и информационно-коммуникационной компетентности рассматриваются в научно-педагогических исследованиях отечественных и зарубежных ученых.

Сущность компетентного подхода в системе высшего образования обоснована в работах В. Байденко, А. Волковой, А. Волошиной, Н. Глузман, С. Гончаренко, И. Зимней, В. Громова, А. Демчук, И. Ефименко, В. Лугового, А. Марковой, Н. Радионова, С. Сысоевой, А. Спирина, Г. Халаш, В. Хутмахер. Профессиональную компетентность будущего учителя музыкального искусства исследовали В. Адольф, А. Гаврилова, И. Зязюн, А. Маркова, Л. Масол, М. Михаськова, И. Полубоярина, А. Пометун, Дж. Равен и др. Применение информационных технологий в сфере музыкального искусства исследовали В. Белунцова, А. Бондаренко, И. Горбунова, Л. Джуманова, А. Левина, Р. Петелин, Г. Тараева, А. Харуто. Информационная компетентность будущих учителей музыкального искусства отражена в исследованиях Н. Витковской, Т. Дмитриева, Е. Ложаковой, С. Панюкова, Е. Полата и др.

Теоретическое обоснование содержания и структуры информационно-коммуникационной компетентности как составляющей профессиональной компетентности будущих учителей музыкального искусства является *целью* данной статьи.

Прежде чем рассмотреть содержание и структуру информационно-коммуникативной компетентности, обоснуем понятие «компетентность» и «профессиональная компетентность».

Законом Украины «Об образовании» (2017) компетентность трактуется как «динамическая комбинация знаний, умений, навыков, способов мышления, взглядов, ценностей, других личных качеств, определяет способность человека успешно социализироваться, осуществлять профессиональную и / или дальнейшую учебную деятельность».¹⁴⁶

А. Пометун рассматривает компетентность как сложную интегрированную характеристику личности, под которой понимается совокупность знаний, умений, навыков, а также опыта, что вместе дает возможность эффективно осуществлять деятельность или выполнять определенные функции, которые обеспечивают решение проблем и достижения определенных стандартов в области профессии.¹⁴⁷

По Дж. Равеном, компетентность – «это специфическая способность, необходимая для эффективного выполнения конкретного действия в конкретной предметной области и включает узкоспециальные знания, особого рода предметные навыки, способы мышления, а также понимание ответственности за свои действия».¹⁴⁸

¹⁴⁶ Закон України «Про освіту» // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст.380. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.

¹⁴⁷ Пометун О. І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С. 18-24.

¹⁴⁸ Raven J. Quality of Life, the Development of Competence, and Higher Education. *Higher Education*, 13, 3193-404, 1984.

Компетентность – реальная способность индивида достичь заданного результата или цели. Это понятие, как считает А. Чабан,¹⁴⁹ расширяет понятие «квалификация», включающее только потенциальную возможность выполнения задач в данной области деятельности.

И. Зязюн утверждает, что «компетентность как свойство индивида существует в различных формах – как высокий уровень умелости, как способ личностной самореализации (привычка, способ жизнедеятельности, увлечения) как некий итог саморазвития индивида, форма проявления способностей и др.».¹⁵⁰

Компетентности, по мнению многих международных экспертов, являются теми индикаторами, которые позволяют определить: готовность выпускника к жизни; к сознательному выбору профессии; его дальнейшего личного развития; способность к активному участию в жизни общества. Ориентируясь на современный рынок труда, образование к сегодняшним приоритетам относит умение оперировать такими технологиями и знаниями, которые удовлетворяют потребности информационного общества, подготовят молодежь к новым ролям в этом обществе.¹⁵¹

В научной литературе для обозначения компетентности будущих учителей используются разные понятия «профессиональная компетентность», «педагогическая компетентность», «профессионально-педагогическая компетентность», «готовность к профессиональной деятельности» и другие.

Современные исследователи понятие «профессиональной компетентности» учителя музыкального искусства толкуют как «личностное свойство», «способность», «готовность», «способность к осуществлению профессиональной деятельности и совокупность знаний, умений и навыков, отношения, поведенческие реакции», а именно: совокупность взаимосвязанных качеств личности, предполагает совершенную сформированность теоретических и практических навыков, умение применять их во время профессиональной деятельности, способности творчески и нестандартно решать проблемы, быть ответственным за последствия своей работы, а также профессиональный рост путем постоянного саморазвития, самосовершенствования и самообразования (Л. Пастушенко)¹⁵²; интегративное образование, состоящее из структурных компонентов (ключевых компетентностей) и представляет собой комплекс музыкально-педагогических знаний, умений, навыков, музыкальных способностей и качеств личности, который проявляется через готовность к творческой педагогической деятельности (И. Полубоярина)¹⁵³; способность к музыкально-образовательной деятельности на основе музыкально-педагогических знаний и умений, опыта эмоционально-ценностного отношения к явлениям музыкального искусства; специфическая интегральная способность, объединяет в себе музыкальные и педагогические составляющие и определяется целью и содержанием музыкально-образовательной деятельности в школе (М. Михаськова)¹⁵⁴.

Л. Гаврилова, обобщив современные педагогические исследования профессиональной компетентности будущих учителей музыкального искусства, пришла к выводу, что она

¹⁴⁹ Чабан А. Нова стратегія професійної підготовки робітничих кадрів. *Професійно-технічна освіта*. Київ, 2001. № 2. С. 37.

¹⁵⁰ Зязюн І. А. *Філософія поступу і прогнозу освітньої системи*. Педагогічна майстерність: проблеми, пошуки, перспективи: монографія. Київ; Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. С. 10-18.

¹⁵¹ Пометун О. І., Пирожено Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: наук.-метод. посібн. Київ: А. С. К., 2003. 192 с.

¹⁵² Пастушенко Л. А. Педагогічна технологія розвитку професійної компетентності майбутніх учителів музичного мистецтва у вищих мистецьких навчальних закладах: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Рівне, 2017. 244 с.

¹⁵³ Полубоярина І. І. Формування професійної компетентності майбутніх учителів музики в педагогічному коледжі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 Житомир, 2008. 21 с.

¹⁵⁴ Михаськова М. А. Формування фахової компетентності майбутніх учителів музики: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 К., 2007. 228 с.

рассматривается в русле ведущих дефиниций компетентностного подхода как интегративное образование, способность или готовность к музыкально-педагогической деятельности на основе комплекса музыкально-педагогических знаний, умений, навыков и качеств личности (И. Полубоярина, М. Михаськова, Л. Козырева, Л. Пиджоян) в зависимости от направленности исследования ученые акцентируют ту или иную составляющую профессиональной компетентности будущих учителей музыкального искусства: музыкально-исполнительскую (А. Горбенко), дирижерско-хоровую (С. Светайло), концертмейстерскую (Т. Карпенко), самостоятельную учебную деятельность студентов (Цзян Хэпин) и т.д.¹⁵⁵

Различные подходы существуют и в структуре профессиональной компетентности будущих учителей музыкального искусства. Л. Масол выделила в них три большие группы:

- личностные (общекультурные), среди которых в частности: ценностно-ориентационные, художественно-мировоззренческие, культуротворческие (в частности этнокультурные, поликультурные, культурно-досуговые);

- функциональные, связанные с определенной предметной деятельностью учащихся: предметные или художественные (музыкальные, изобразительные, театральные, хореографические и т.п.); межпредметные (эстетические и гуманитарные), метапредметные (информационно-познавательные, саморегулятивные (самообразования, самовоспитания, самореализации), креативные);

- социальные, которые формируются во время различных форм коллективной художественно-творческой деятельности: художественно-коммуникативные и социально-практические.¹⁵⁶

Подобного мнения придерживается И. Полубоярина, выделяя следующие блоки:

- личностный (личностно-мотивационная, саморегуляционная, этическая, общекультурная, психологическая, социальная, гражданская компетентности)

- коммуникативный (общая и профессиональная музыкальная коммуникативная компетентность)

- деятельностный (методологическая, дидактическая, музыкально-практическая, научно-творческая, управленческая и организационная компетентности).¹⁵⁷

А. Матвеева разделяет профессиональные компетентности будущих учителей музыкального искусства на общепрофессиональные и специализированно-профессиональные. К общепрофессиональным относятся: готовность применять знания основ педагогики и психологии, теории образования и воспитания в профессиональной деятельности (психолого-педагогическая компетенция); способность понимать значение музыкального искусства в системе культуры и образования, воспитания и развития личности (общекультурная компетенция); готовность личности к художественно-творческой реализации, самостоятельного познания искусства, эстетической оценки произведений искусства (полихудожественная компетенция); способность применять художественно-коммуникативные знания, умения и навыки для организации профессионального взаимодействия с участниками музыкально-просветительской деятельности (коммуникативная компетенция). Специализированно-профессиональная компетентность учителя музыкального искусства представляет собой сочетание музыкально-теоретической, музыкально-исполнительской и музыкально-методической компетенций. В соответствии с

¹⁵⁵ Гаврілова Л. Г. *Професійна компетентність майбутніх учителів музики як педагогічний феномен. Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. Вип. 2. 71-82. 2017. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2017_2_11.

¹⁵⁶ Формування базових компетентностей учнів загальноосвітньої школи у системі інтегративної мистецької освіти: посібник для вчителя. [За наук.ред. Л. Масол]. Київ: Педагогічна думка, 2010. 232 с.

¹⁵⁷ Полубоярина І. І. *Формування професійної компетентності майбутніх учителів музики в педагогічному коледжі*: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 Житомир, 2008. 21 с.

положениями музыковедения, согласно которым музыкальное исполнительство существует в трех основных видах – сольном, ансамблевом и коллективном, была определена и структурирована специально-профессиональная исполнительская компетентность, включающая компетенции: сольные (интерпретационная, техническая, сценическая) и ансамблевая.¹⁵⁸

По нашему мнению, профессиональная компетентность будущего учителя музыкального искусства – это интегральное качество личности, специфика которой заключается в сочетании психолого-педагогической, профессионально-музыкальной и информационно-коммуникационной компетенции; сформированность этой компетентности свидетельствует о практической готовности к осуществлению музыкально-педагогической деятельности в школе.

Принципиальным для нашего исследования является и интенсивная информатизация образования, которая ведет к образованию нового педагогического пространства, названного на сегодняшний день учеными информационно-коммуникационной средой.

Исследуя вопросы формирования информационно-коммуникативной компетентности, ученые рассматривают ее как в узком, так и в широком смысле. В узком смысле она связывается с умением использовать для поиска, получения, обработки, представления и передачи информации новые информационные технологии, современные технические средства и методы. В широком – не только умение использовать новые информационные технологии для работы с информацией, но и умение осуществлять аналитико-синтетическую переработку информации, решать информационно-поисковые задачи, осуществлять информационную деятельность с использованием как новых, так и традиционных технологий.

Следует добавить к этому активное вхождение информационно-коммуникационных технологий в музыкальное искусство и профессиональное музыкальное образование, что привело к формированию феномена музыкально-компьютерных технологий как новой образовательной творческой среды (И. Горбунова, А. Камерис); использование музыкального компьютера как нового инструментария профессионального музыканта и композитора, который постепенно вводится в музыкально-педагогическую практику. Ряд современных исследователей видит перспективы профессионального развития, в частности формирование профессиональной компетентности, будущих учителей-музыкантов в привлечении средств информационно-коммуникационных, компьютерных технологий, находя в этом один из эффективных путей обновления музыкального образования.

Согласны с К. Виттенберг о том, что использование современных ИКТ в сфере образования позволяет педагогам модернизировать цели, содержание, методы, средства и формы обучения, расширить собственные педагогические возможности, а тем, кто учится, дает возможность приблизиться к активной работе к доступной для них информации. По мнению ученого, использование ИКТ позволяет постоянно обновлять содержание, методы, формы обучения согласно изменений, происходящих в информационном пространстве Украины и за ее пределами,¹⁵⁹ что еще раз доказывает необходимость формирования у будущих педагогов информационно-коммуникационной компетентности.

Следует отметить, что информационная компетентность рассматривается учеными как особый способ организации предметно-специальных знаний, обеспечивающих принятие эффективных решений в профессионально-педагогической деятельности. Важнейший

¹⁵⁸ Матвеева О. О. Теоретичні і методичні засади педагогічної діагностики якості освіти майбутніх учителів музичного мистецтва в умовах університету: автореф. дис. ... докт. пед. наук: 13.00.04. К., 2016. 38 с.

¹⁵⁹ Виттенберг К. Ю. Підготовка майбутніх вихователів засобами інформаційно-комунікаційних технологій до навчання дітей іноземних мов: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Херсон, 2010. 19 с.

показатель сформированности информационной компетентности, – овладение на высоком уровне компьютерной техникой (КТ) и информационными технологиями (совокупность методов, производственных и программно-технологических средств, объединенных в технологическую цепочку, обеспечивающую сбор, хранение, вывод и распространение информации).

Становление информационной компетентности происходит во время обучения (в рамках изучения соответствующих дисциплин, которые непосредственно не связаны с понятием информации), во время осуществления профессиональной деятельности, реализации индивидуальной информационной деятельности, а также во время самообразования в учебно-воспитательном процессе.¹⁶⁰

Важнейшим фактором формирования информационной компетентности в учебном процессе является применение компьютерно-ориентированных средств обучения, какими должны свободно оперировать преподаватели и студенты высшей школы.

Среди ученых, которые ищут пути обновления музыкально-педагогического образования средствами информационно-коммуникационных технологий, назовем ученого Д. Чуракова, который рекомендует использовать компьютерные технологии для развития креативности студентов музыкальных специальностей, разрабатывать новые музыкально-образовательные системы на основе современных информационных технологий.¹⁶¹

Н. Белоусова, изучая специальную подготовку педагога-музыканта, выделяет его информационную компетентность, которую толкует как интегративное качество личности, основу которой составляет усвоения и квалифицированное использование различных информационных ресурсов и технологий. Специфика информационной компетентности педагога-музыканта, по мнению Н. Белоусовой, заключается в том, что он должен работать с большим количеством художественных произведений, с образцами музыкального, изобразительного, театрального искусства и тому подобное. Результатом усвоения информационных технологий должно стать формирование индивидуальной информационно-образовательной среды, которая характеризуется соответствующим объемом и спецификой информации, использованной для решения актуальных педагогических задач, и во многом определяет эффективность профессиональной подготовки музыканта.¹⁶²

Использовать компьютерные технологии в подготовке будущего учителя художественных дисциплин предлагает Ю. Олейник, удостоверяющий, что применение современных компьютерных технологий в профессиональном художественном образовании базируется на идее их интеграции с традиционными учебными методиками обработки зрительной, слуховой и тактильной информации.¹⁶³ Ученый в структуре профессиональной компетентности будущих учителей художественных дисциплин выделяет ИКТ-компетентность и выстраивает собственную модель развития личности студентов средствами информационно-коммуникационных технологий.

ИКТ-компетентность – свойство педагога компетентно, то есть целенаправленно и самостоятельно, со знанием требований к профессиональной деятельности в условиях

¹⁶⁰ Пастушенко Л. А. Педагогічна технологія розвитку професійної компетентності майбутніх учителів музичного мистецтва у вищих мистецьких навчальних закладах: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Рівне, 2017. 244 с.

¹⁶¹ Чураков Д. Г. Развитие креативности у студентов музыкальных специальностей вуза с помощью музыкально-компьютерных технологий. *Вектор науки ТГУ*. № 1 (8). 2012. С. 321-324.

¹⁶² Белоусова Н. В. Информационные технологии в процессе специальной подготовки педагога-музыканта: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Москва, 2012. 26 с.

¹⁶³ Олійник Ю. І. Формування творчої особистості майбутніх учителів мистецьких спеціальностей засобами комп'ютерних технологій: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04. Київ: ДВНЗ «Ун-т менеджменту освіти» НАПН України, 2010. 21 с.

информатизации образовательного пространства в процессе методической, исследовательской и профессионально-педагогической деятельности способен применять ИКТ.¹⁶⁴

Л. Варнавская считает формирование готовности будущих учителей музыкального искусства к использованию компьютерных технологий новым этапом их профессиональной подготовки и выделяет ведущее направление – применение ИКТ для аранжировки музыкальных произведений, в том числе для обработки песен детского песенного репертуара.¹⁶⁵

Н. Новикова видит в процессе использования мультимедийных технологий во время профессиональной подготовки будущих учителей музыкального искусства возможность усиления наглядности в обучении, углубление межпредметных связей, увеличение объема познавательной-самостоятельной работы студентов.¹⁶⁶

Ю. Дворник изучает процесс формирования творческих качеств будущего учителя музыкального искусства средствами компьютерных технологий.¹⁶⁷ Профессия учителя музыкального искусства, по мнению Ю. Дворника, на современном этапе информатизации образования предполагает среди необходимых профессиональных умений наличие умений аранжировать, переводить, создавать, инструментовать музыкальные произведения; умений работать с компьютерным оборудованием, цифровыми и аналоговыми инструментами; умений использовать средства музыкального компьютера в профессиональной деятельности.

Обобщение существующих в современной музыкальной педагогике подходов к профессиональной компетентности будущих учителей музыкального искусства, а также учета требований современного информационного общества и тенденций информатизации образования позволяют настаивать особое значение информационно-коммуникационной компетентности как одного из компонентов профессиональной компетентности будущего учителя музыкального искусства.

В образовательном проекте «Стандарты ИКТ-компетенций для учителей (IST Competency Standards for Teachers, или ICTCFT)»,¹⁶⁸ который был разработан ЮНЕСКО, изучена специфика информационно-коммуникационной компетентности в составе профессиональной компетентности будущих учителей музыкального искусства. В этом проекте сформулированы принципы использования информационных и коммуникационных технологий (ИКТ) учителями для улучшения качества образования.

Информационно-коммуникационная компетентность в составе профессиональной компетентности будущего учителя музыкального искусства, по нашему мнению, близко подходит к понятию компьютерной грамотности как системы знаний, умений и навыков учителя применять информационно-коммуникационные технологии в учебном процессе.

По нашему мнению, знания, умения, навыки, личностный опыт в области ИКТ являются составляющими информационно-коммуникационной компетентности в составе профессиональной компетентности будущих учителей музыкального искусства.

¹⁶⁴ Молодоженя І. ІКТ як умова формування інноваційної компетенції. URL: http://molirina74.blogspot.com/2012/02/blog-post_6615.html.

¹⁶⁵ Варнавська Л. І. Формування готовності студентів до використання комп'ютерних технологій на уроках музики // *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2013. Вип. 38. С. 11-15.

¹⁶⁶ Чураков Д. Г. Развитие креативности у студентов музыкальных специальностей вуза с помощью музыкально-компьютерных технологий. *Вектор науки ТГУ*. № 1 (8). 2012. С. 321-324.

¹⁶⁷ Дворник Ю. Ф. Формування творчих якостей майбутнього вчителя музики засобами комп'ютерних технологій: дис... канд. пед. наук: 13.00.02. Ніжин, 2013. 260 с.

¹⁶⁸ Ковальчук В. І. ІКТ-компетентність учителя в нормативно-правовому полі. *Розвиток ІКТ-компетентності вчителя у системі післядипломної освіти*. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2013. С. 18-23. URL: <http://elibrary.kubg.edu.ua/2983/>.

Выводи. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури та особливостей професійної підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва в даній роботі розкрито зміст та структуру професійної компетентності. Обґрунтовано сутність інформаційно-комунікаційної компетентності майбутніх учителів музичного мистецтва як інтегративного якості особистості, яка складається з здатності орієнтуватися в інформаційному просторі, отримувати інформацію, оперувати нею (володіти відповідним рівнем знань, умінь та навичок стосовно ІКТ) та ефективно використовувати ІКТ в педагогічній діяльності.

Література:

1. Белоусова Н. В. Информационные технологии в процессе специальной подготовки педагога-музыканта: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Москва, 2012. 26 с.
2. Варнавська Л. І. Формування готовності студентів до використання комп'ютерних технологій на уроках музики // *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2013. Вип. 38. С. 11-15.
3. Віттенберг К. Ю. Підготовка майбутніх вихователів засобами інформаційно-комунікаційних технологій до навчання дітей іноземних мов: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Херсон, 2010. 19 с.
4. Гаврілова Л. Г. *Професійна компетентність майбутніх учителів музики як педагогічний феномен*. Духовність особистості: методологія, теорія і практика. Вип. 2. 71-82. 2017. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_20_17_2_11.
5. Дворник Ю. Ф. Формування творчих якостей майбутнього вчителя музики засобами комп'ютерних технологій: дис... канд. пед. наук: 13.00.02. Ніжин, 2013. 260 с.
6. Закон України «Про освіту» // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст. 380. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
7. Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/537-16>.
8. Зязюн І. А. *Філософія поступу і прогнозу освітньої системи*. Педагогічна майстерність: проблеми, пошуки, перспективи: монографія. Київ; Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. С. 10-18.
9. Ковальчук В. І. ІКТ-компетентність учителя в нормативно-правовому полі. *Розвиток ІКТ-компетентності вчителя у системі післядипломної освіти*. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2013. С. 18-23. URL: <http://elibrary.kubg.edu.ua/2983/>.
10. Матвеева О. О. Теоретичні і методичні засади педагогічної діагностики якості освіти майбутніх учителів музичного мистецтва в умовах університету: автореф. дис. ... докт. пед. наук: 13.00.04. К., 2016. 38 с.
11. Миронова О. І. Формування інформаційної компетентності студентів як умова ефективного здійснення інформаційної діяльності. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 17 (204), 2010. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlush/Ped/2010_17_1/20.pdf.
12. Михаськова М. А. Формування фахової компетентності майбутніх учителів музики: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 К., 2007. 228 с.
13. Молодоженя І. ІКТ як умова формування інноваційної компетенції. URL: http://molirina74.blogspot.com/2012/02/blog-post_6615.html.
14. Новікова Н. В. Формування пізнавального інтересу підлітків на уроках музики засобами мультимедійних технологій: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Київ, 2011. 267 с.
15. Олійник Ю. І. Формування творчої особистості майбутніх учителів мистецьких спеціальностей засобами комп'ютерних технологій: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04. Київ: ДВНЗ «Ун-т менеджменту освіти» НАПН України, 2010. 21 с.
16. Пастушенко Л. А. Педагогічна технологія розвитку професійної компетентності майбутніх учителів музичного мистецтва у вищих мистецьких навчальних закладах: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Рівне, 2017. 244 с.
17. Полубоярина І. І. Формування професійної компетентності майбутніх учителів музики в педагогічному коледжі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 Житомир, 2008. 21 с.

18. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С. 18-24.
19. Пометун О. І., Пироженко Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: наук.-метод. посібн. Київ: А. С. К., 2003. 192 с.
20. Формування базових компетентностей учнів загальноосвітньої школи у системі інтегративної мистецької освіти: посібник для вчителя. [За наук. ред. Л. Масол]. Київ: Педагогічна думка, 2010. 232 с.
21. Чабан А. Нова стратегія професійної підготовки робітничих кадрів. *Професійно-технічна освіта*. Київ, 2001. № 2. С. 37.
22. Чураков Д. Г. Развитие креативности у студентов музыкальных специальностей вуза с помощью музыкально-компьютерных технологий. *Вектор науки ТГУ*. № 1 (8). 2012. С. 321-324.
23. Raven J. Quality of Life, the Development of Competence, and Higer Education. *Higer Education*, 13, 3193-404, 1984.

1.10. Digitalization in industries of the Republic of Kazakhstan

1.10. Цифровизация в отраслях экономики Республики Казахстан

По указу Президента Республики Казахстан Назарбаева Н. А. была разработана Государственная программа “Цифровой Казахстан” на 2017-2020 года.

“Целями государственной программы “Цифровой Казахстан” являются: ускорение темпов развития экономики РК и улучшение качества жизни населения за счет применения цифровых технологий в среднесрочной перспективе, а также создание условий для перехода экономики Казахстана на принципиально новую траекторию развития, обеспечивающую создание цифровой экономики будущего в долгосрочной перспективе”.

Государственная программа рассматривает следующие направления: “цифровой Шелковый путь”, “креативное общество”, “цифровые преобразования в отраслях экономики” и “проективное государство”.¹⁶⁹

Цифровизация отраслей экономики – одна из основных миссий программы. Она подразумевает цифровизацию промышленности и электроэнергетики, транспорта и логистики, сельского хозяйства, развитие электронной торговли, а также разработка и развитие финансовых технологий и безналичных платежей.¹⁷⁰

На путь глобальной цифровизации встали 15 стран. Одним из первых среди стран СНГ является Казахстан, который начал внедрять электронные государственные услуги на едином портале электронного правительства с применением цифровой подписи. В 2017 году была запущена Третья модернизация Казахстана, внедряется Программа индустриализации и принята комплексная программа по цифровой трансформации, призванная обеспечить ускоренную технологическую модернизацию экономики – “Цифровой Казахстан”.¹⁷¹

Наряду с этим Казахстан должен войти в тридцатку международного рейтинга и быть конкурентоспособным уже к 2025 году.

Казахстан видит преимущества цифровизации. Успех программы цифровизации, как правило, зависит от цифровой трансформации традиционных отраслей, развития человеческого капитала, цифровизации государственных услуг и развития цифровой инфраструктуры.¹⁷²

Для внедрения цифровых технологий в отраслях экономики необходимо совершенствовать нормативную базу и создание условий для привлечения инвестиций в цифровые проекты.

Как подчеркнул глава Правительства, архитектура программы цифровой трансформации предполагает создание широкой экосистемы изменений, которая базируется на четырех основах – цифровизации базовых отраслей экономики, развитии мобильного государства, формировании креативного общества, а также создании новой инфраструктуры, необходимой для цифровой трансформации страны.

Глава государства отметил важность активного внедрения цифровых технологий для повышения конкурентоспособности предприятий и страны в целом, а также улучшения качества жизни населения.

¹⁶⁹ Государственная программа “Цифровой Казахстан на 2017-2020 годы” (2017). С. 3.

¹⁷⁰ Цифровой Казахстан: что ждать от госпрограммы (2018):

https://bnews.kz/ru/analysis/reviews/tsifrovoy_kazahstan_chto_zhdai_ot_gosprogrammi.

¹⁷¹ Казахстан одним из первых среди стран СНГ начал внедрять электронные госуслуги. (2018):

<https://www.zakon.kz/4901831-kazahstan-odnim-iz-pervyh-sredi-stran-sng-nachal-vnedryat-el-e-ktronnye-gosuslugi.html>.

¹⁷² Сактаганова Л. Цифровизация Казахстана – ключевой фактор развития (2017):

<http://zanmedia.kz/2017/09/15/the-digitalization-kazakhstan-a-key-factor-in-development-of>.

Для реализации направлений были разработаны нормативно-правовые акты цифровой экономики¹⁷³:

- программы формирования и развития электронного правительства на 2005-2007 и 2008-2010 годы
- отраслевая программа по развитию информационных и коммуникационных технологий на 2010-2014 годы;
- национальная стратегия развития “Казахстан-2050”;
- государственная программа “Информационный Казахстан-2020”.

Основными направлениями государственной программы “Информационный Казахстан-2020” являются обеспечение доступности информационно-коммуникационной инфраструктуры для населения страны, развитие отрасли телекоммуникаций и сетей оптического доступа во всех крупных городах страны и обеспечение высокоскоростным Интернетом населения.

Для создания и эксплуатации сетей передачи данных государственных органов РК была создана Национальная компания “Kazsatnet”. (Постановление Правительства Республики Казахстан от 8 августа 2006 года № 746).

Компании цифровой экономики.

Для стимулирования рынка ИКТ-рынка и ИТ-отрасли на базе Национального оператора в сфере информатизации создан Центр исследовательских лабораторий, который состоит из 4-х лабораторий: лаборатории облачных технологий, лаборатории мобильных технологий, лаборатории архитектуры “Электронного правительства”, лаборатории “Больших данных”.

Также существуют отдельные компании, которые находятся на достаточно высоком уровне digital-развития. В качестве примеров таких компаний можно привести оператора сотовой связи “Кселл”, розничный банк “KaspiBank” и национального авиаперевозчика Казахстана “AirAstana”.¹⁷⁴

Активное участие в реализации проектов по цифровизации экономики принял участие крупнейший мультисервисный оператор Казахстана “Казахтелеком”.

Компания, будучи инфраструктурным оператором, обращает большое внимание на интеграцию их сервисов в конечные продукты для пользователей и будет применять такие технологии как Big Data, Internet of Things, Artificial Intelligence.¹⁷⁵

Цифровые платформы и ресурсы.

В настоящее время в Министерстве сельского хозяйства Республики Казахстан функционирует единая автоматизированная система управления отраслями АПК «E-Agriculture» (EACU), предназначенная для комплексной автоматизации процессов государственного управления аграрной отраслью экономики Казахстана, в т. ч. для предоставления субъектам АПК и населению государственных электронных услуг на селе.

В Казахстане действует национальная научно-образовательная компьютерная сеть KAZRENA, предоставляющая вузам, колледжам и научным центрам сетевые информационно-коммуникационные образовательные услуги. Также действует Национальный научный портал¹⁷⁶.

¹⁷³ Информационно-аналитический отчет: Анализ мирового опыта развития промышленности и подходов к цифровой трансформации промышленности государств-членов ЕЭС (2017). С. 23.

¹⁷⁴ Гринштейн Э. Цифровизацию Казахстана приблизят отдельные компании (2018). <http://abctv.kz/ru/news/cifrovizaciya-kazahstana-priblizyat-otdelnye-kompan>.

¹⁷⁵ Казахстан представил программу развития цифровой экономики на конференции WebSummit (2017): <https://www.zakon.kz/4887612-kazahstan-predstavil-programmu.html>.

¹⁷⁶ Информационно-аналитический отчет: Анализ мирового опыта развития промышленности и подходов к цифровой трансформации промышленности государств-членов Евразийского экономического союза (2017). С. 24.

Создана Открытая платформа для бизнеса по инициативе АО “Казакхтелеком” совместно с Национальной палатой предпринимателей “Атамекен” для обеспечения функционирования бизнеса на протяжении всего жизненного цикла. Ожидаемые эффекты от реализации госпрограммы “Цифровой Казахстан” к 2025 году¹⁷⁷:

- уровень производительности труда до уровня ТОП-30 стран мира;
- устойчивые конкурентоспособные экспортные производства;
- высокий рост капитализации казахстанских компаний.

Постепенное внедрение цифровых технологий в развитие отраслей экономики обеспечить повышение роста производительности и их конкурентоспособности, в том числе на международном рынке. Также для роста производительности Программа предусматривает реализацию комплекса мер по технологическому перевооружению базовых отраслей промышленности, где будут применяться элементы Индустрии 4.0.¹⁷⁸

Предлагается следующие пути реализации Программы (Рис. 1).

Пути реализации Программы

1	“Введение технологий Индустрии 4.0 в промышленности”	<i>рост производительности труда по отраслям в среднем достигнет до 50% к 2022 году</i>
2	“Цифровое месторождение” в нефтегазовой отрасли:	<i>реализация на 14 месторождениях “КазМунайГаза” в 2019–2020 гг. - эффект -56 млрд тенге 2025 г.</i>
3	“Цифровой рудник” в металлургической отрасли	<i>масштабирование проектов «Казатомпрома» в 2019–2020 гг. - эффект -12,7 млрд тенге к 2025 г.</i>
4	“Цифровизация электроэнергетического комплекса”	<i>снижение отключений до 25%, повышение эффективности сети на 10%</i>
5	“Интеллектуальная транспортная система: увеличение транзитного потока на 10% и объемов автоперевозок грузов”:	<i>увеличение транзитного потока на 10% и объемов автоперевозок грузов на 14%.</i>
6	“Цифровизация агропромышленного комплекса”	<i>рост объема экспорта продовольственных товаров в 2022 году на 65% (к 2017 году)</i>
7	“Развитие электронной торговли и переход к безналичной экономике”	<i>к 2022 г. увеличение доли электронной коммерции в общем объеме: -розничных продаж с 1,1% до 2,6%, -безналичных платежей -с 10% до 35%</i>

Рис. 1. Пути реализации Программы

Примечание: разработано автором на основании источника¹⁷⁹

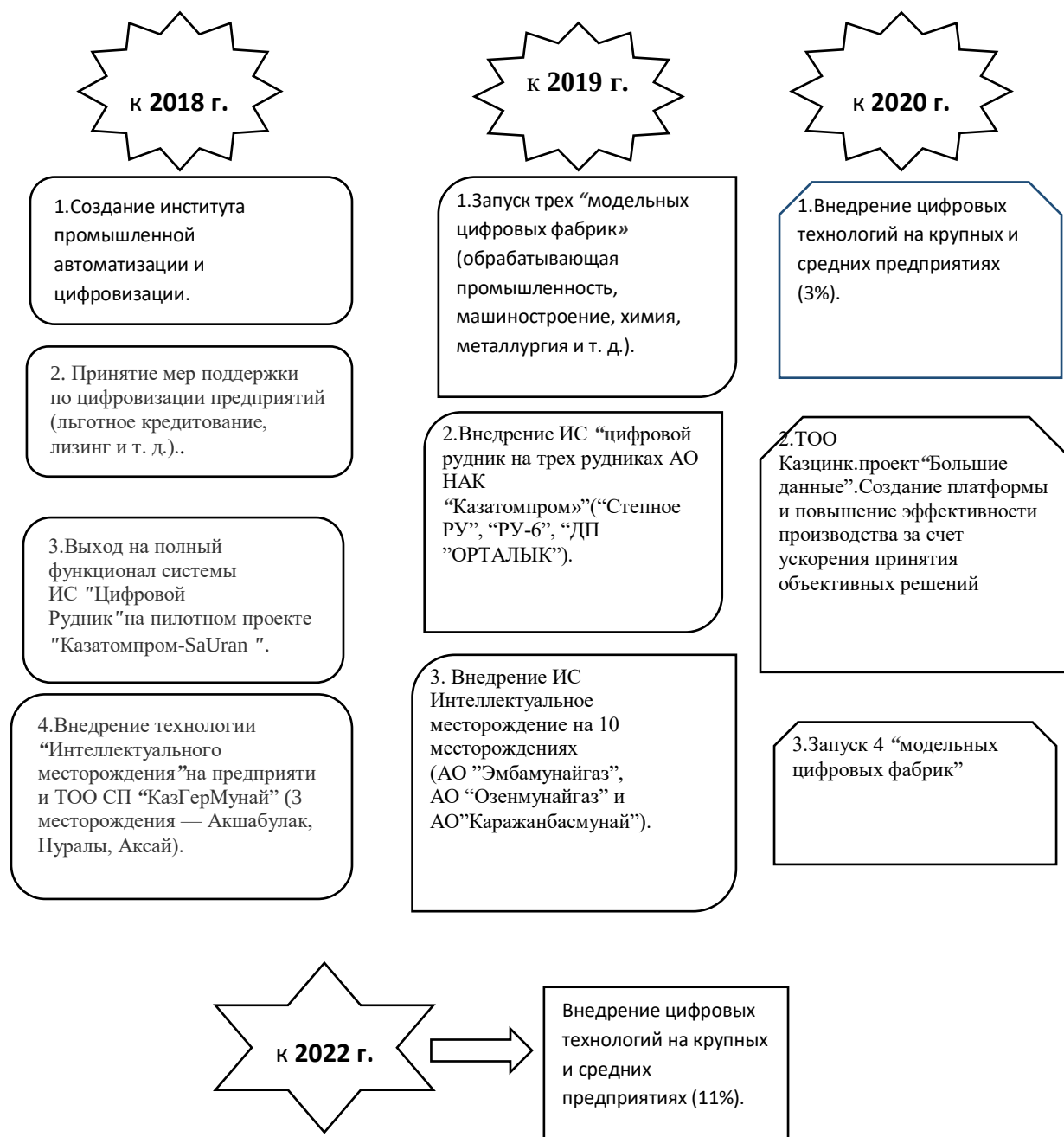
¹⁷⁷ Галиев А. И это все о нем: «Цифровой Казахстан» (2018): <http://profit.kz/articles/13397/I-eto-vse-o-nem-Cifrovoy-Kazakhstan>.

¹⁷⁸ Государственная программа “Цифровой Казахстан на 2017-2020 годы” (2017). С. 10.

¹⁷⁹ Галиев А. И это все о нем: «Цифровой Казахстан» (2018): <http://profit.kz/articles/13397/I-eto-vse-o-nem-Cifrovoy-Kazakhstan>.

Рассмотрим эти пункты.

1. “Внедрение технологий в горно-металлургической и обрабатывающей промышленности” (Рис. 2)¹⁸⁰:

Ожидаемый эффект до 2025 года – 348,6 млрд. тенге

Рис. 2. Планирование мероприятий для внедрения технологий в горно-металлургической и обрабатывающей промышленности.

Примечание составлено автором на основании источника¹⁸¹

¹⁸⁰ Галиев А. И это все о нем: «Цифровой Казахстан» (2018): <http://profit.kz/articles/13397/I-eto-vse-o-nem-Cifrovoy-Kazakhstan>.

¹⁸¹ Галиев А. И это все о нем: «Цифровой Казахстан» (2018): <http://profit.kz/articles/13397/I-eto-vse-o-nem-Cifrovoy-Kazakhstan>.

По итогам данных мероприятий планируется достичь экономический эффект по проектам цифровизации крупных горно-металлургических компаний до 2025 года в размере 348,6 млрд. тенге. А также такими технологиями будут охвачены 11% компаний Казахстана в сегменте среднего и крупного бизнеса.

В электроэнергетике будет внедряться интеллектуальные системы управления энергопотреблением, технологии энергосбережения среди промышленности. Это позволит обеспечить взаимодействие потребителя с энергосистемой, в частности иметь возможность выбирать тарифы, управлять собственным потреблением электроэнергии, вырабатывать электроэнергию в сеть собственными возобновляемыми источниками энергии и продавать электроэнергию.¹⁸²

2. Цифровизация транспорта и логистики

Для получения максимального эффекта от развития инфраструктуры сетей связи требуется параллельно развивать транспортную связность территории как за счет развития всех видов транспортного сообщения и удешевления его стоимости, так и за счет развития инфраструктуры пересылки и доставки грузов.¹⁸³

Развитие транспортной и логистической инфраструктуры играет не маловажную роль в развитии экономики страны. Для этого необходимо развивать транспортную связность территории за счет развития всех видов транспортного сообщения и снижение стоимости перевозок, так и за счет инфраструктуры пересылки и доставки грузов.

Казахстан имеет высокоразвитую сеть железнодорожных путей, небольшой объем морских и речных перевозок, развиваются мультимодальные трансконтинентальные перевозки грузов Европа-Азия.

Основной задачей сектора цифровизации транспорта и логистики является увеличение объема транзитных перевозок, что позволит максимально увеличить объем транзитных грузоперевозок в отрасли железнодорожного транспорта по всем направлениям из Китая через Казахстан – в Европу, Турцию и Иран.

Для системной интеграции транспортных средств, инфраструктуры, пользователей и информационных технологий разработана Интеллектуальная транспортная система (ИТС).¹⁸⁴

Цели ИТС направлены на повышение безопасности дорожного движения, улучшение качества управления дорожным движением и сервисных услуг для всех групп пользователей

В стране уже действуют такие компоненты интеллектуальной транспортной системы как платность на отдельных участках, автоматические системы взвешивания.¹⁸⁵

Проводится работа по внедрению системы видеомониторинга и выявления нарушений ПДД, системы анализа и прогнозирования климатических условий на дорогах.

К 2020 году 17 участков протяженностью порядка 6,5 тыс. км будет охвачено системой взимания платы.

В сфере пассажирских перевозок автомобильным транспортом в пилотном режиме запущена система диспетчеризации межобластных и международных пассажирских перевозок.

В рамках SmartCity в сфере транспорта в городах областного и республиканского значения реализуются системы электронной оплаты проезда и мониторинг общественного транспорта.

В сфере авиаперевозок внедряется информационная система безбумажного документооборота «E-freight», что позволит сократить время обработки груза,

¹⁸² Государственная программа “Цифровой Казахстан на 2017-2020 годы” (2017), с. 41.

¹⁸³ Там же. С. 12.

¹⁸⁴ Там же. С. 42.

¹⁸⁵ «В правительстве рассмотрели вопросы цифровизации транспорта и логистики» (2018):

<https://profit.kz/news/>.

оптимизировать расходы и заменить предоставление 20 документов в бумажном виде на электронные.

В отрасли железнодорожного транспорта АО «Қазақстан темір жолы» принята программа «Цифровая железная дорога» на 2018-2022 годы. В рамках программы планируется реализовать порядка 21 проекта по основным 4 направлениям.

Максимальный эффект будет получен за счет перехода на электронный документооборот в процессе грузовых перевозок, а также развития мультимодальных перевозок.

Ожидаемые эффекты от завершения цифровизации автомобильных перевозок к 2022 году¹⁸⁶:

- внедрение системы управления дорожным движением на 12 тыс. км автодорог;
- введение системы анализа и прогнозирования климатических условий на 12 тыс. км автодорог;
- введение системы видеомониторинга и выявления нарушений ПДД, внедрение технологий искусственного интеллекта в ситуационном центре.

Прогнозируемые эффекты:

- эффект до 2025 года составит 50,7 млрд. тенге от внедрения 46 систем взвешивания в движении;
- сборы до 2025 года составят 207,3 млрд. тенге от внедрения системы взимания платы;
- на 30% снизится число пострадавших в результате ДТП;
- на 10% увеличится транзитный поток;
- на 14% увеличится объем автоперевозок грузов по стране.

3. «Цифровизация агропромышленного сектора».¹⁸⁷

Цели данного сектора:

- создание системы отслеживания продукции;
- развитие элементов точечного земледелия – «умное» ценообразование, управление посевными площадями, логистика и т. д.;
- создание государственных ИТ-платформ для интеграции с ИТ-решениями сельскохозяйственного бизнеса в производстве;
- стимулирование и поддержка применения ИТ и новаций в агропромышленном секторе.

Ожидаемые эффекты:

- в 2019-м планируется введение учета водных ресурсов и надзор за водохозяйственными сооружениями;
- в 2020-м планируется запуск электронную торговую площадку АПК (e-Agrotrade), создание системы отслеживания продукции «от фермы до прилавка», запуск гео-портала по мониторингу земельных отношений и землепользования, управления земельными ресурсами;
- в 2021-й планируется запуск спутниковой геодезической сети и государственной системы координат РК; запуск проекта «Национальная инфраструктура пространственных данных».

Прогнозируемый экономический эффект составит 40 млрд. тенге в сельском хозяйстве до 2025 года, а доля сельхозпроизводителей, применяющих цифровые технологии при производстве сельскохозяйственной продукции, к 2022 году достигнет 9%.

¹⁸⁶ Галиев А. И это все о нем: «Цифровой Казахстан» (2018): <http://profit.kz/articles/13397/I-eto-vse-o-nem-Cifrovoy-Kazakhstan>.

¹⁸⁷ Галиев А. И это все о нем: «Цифровой Казахстан» (2018): <http://profit.kz/articles/13397/I-eto-vse-o-nem-Cifrovoy-Kazakhstan>.

4. “Цифровизация поддержки Малого и среднего бизнеса (МСБ)”.

Цели данного сектора:

- оптимизация и автоматизация всех мер государственной поддержки;
- размещение ИТ-сервисов на единой платформе;
- продвижение открытой архитектуры данных (Open API);
- разработка готовых цифровых бизнес-моделей для отраслей (референтные модели)

и т. д.

Эффекты: в 2018 году планируется сокращение перечня требуемых документов от МСБ на 50%; сокращение времени рассмотрения заявок на получения мер господдержки на 50%; количество предпринимателей, пользующихся единым окном и ИТ-сервисами – 300 тысяч.

5. “Развитие электронной торговли и переход к безналичной экономике”.¹⁸⁸

Целями данного сектора госпрограммы является:

- стимулирование безналичного и ограничение наличного оборота, повышение финансовой грамотности граждан и МСБ;
- создание регуляторной и логистической инфраструктуры для повышения активности МСБ и населения в электронной торговле.

Рынок электронной торговли является одним из самых прогрессирующих рынков в стране и в мире в целом.

Указом Президента РК № 1166 от 18 августа 2003 года создана специальная экономическая зона “Парк инновационных технологий” (СЭЗ ПИТ).¹⁸⁹ Цель создания специальной экономической зоны направлена на ускоренное развитие и распространение электронной торговли. Это позволит решить вопросы по расширению перечня товаров собственного производства (работ, услуг) по видам деятельности.

В 2017 году Forbes Kazakhstan представил ежегодный рейтинг 25 крупнейших торговых интернет площадок Казахстана.¹⁹⁰

Анализируя рынок электронной торговли следует, что общий объем электронной торговли в 2016 году составил 226 440 млн. тенге, что на 45% больше по отношению к 2015 году. Данные по всем секторам рынка показывают тенденцию к увеличению (Рис. 3)¹⁹¹.

Доля розничной электронной торговли в общем объеме розничной торговли выросла с 0,8% в 2015 году до 1% в 2016 году (0,5% в 2013 году; 0,7% в 2014 году; 0,8% в 2015 году). Практически весь объем торговли в 2016 году – 96% приходится на непродовольственные товары (97% в 2013 году, 99% в 2014 году и 94% в 2015 году).

Основную долю рынка среди областей и городов занимает город Алматы 74,15% (80% в 2013 году, 88% в 2014 году; 73% в 2015 году).

В целом можно сделать следующий вывод, что рынок электронной торговли возрастает из года в год.

¹⁸⁸ Галиев А. И это все о нем: «Цифровой Казахстан» (2018): <http://profit.kz/articles/13397/I-eto-vse-o-nem-Cifrovoy-Kazakhstan>.

¹⁸⁹ Информационно-аналитический отчет: Анализ мирового опыта развития промышленности и подходов к цифровой трансформации промышленности государств-членов Евразийского экономического союза (2017). С. 24.

¹⁹⁰ Интернет-Forbes Казахстан / Материалы рубрики интернет на Forbes Казахстан: <http://forbes.kz/process/internet>.

¹⁹¹ Отчет по отрасли информационно-коммуникационных технологий в Республике Казахстан за 7. 03. 2018. С. 7.

Ожидаемые эффекты.¹⁹²

- В 2018 году планируется введение механизмов открытых платформ, принятие мер стимулирования безналичного и ограничения наличного оборота, совершенствование законодательства по вопросам электронной торговли и защиты прав потребителей.

- В 2019 году – совершенствование платежной инфраструктуры и внедрение платформы по электронным счетам-фактурам.

Рис. 3. Динамика объема электронной коммерции в РК

Примечание: разработано автором на основании источников¹⁹³

Прогнозируемые эффекты:

- к 2022 году рост доли электронной торговли в общем объеме розничной торговли увеличится до 2,6% и рост количества онлайн-заказов увеличится на 281%.

Развитие финансовых технологий и безналичных платежей.

Видение цифровой финансовой отрасли в Казахстане к 2022 году предполагает становление проактивного финансового сообщества, играющего ключевую роль в эффективно функционирующей финансовой отрасли с развитой инфраструктурой рынка платежных услуг.¹⁹⁴

Возросло популярность приобретения и использования электронных денег среди населения Казахстана. В 2017 г. количество операций с электронными деньгами увеличилось на 88,1% по сравнению с 2016 г. Для населения было представлено 17 систем электронных денег.

Ожидаемые результаты в области электронной торговли, финансовых технологий и безналичных платежей.¹⁹⁵

К 2019 году:

- внедрение удаленной идентификации личности;
- разработка мер по развитию безналичных платежей и снижению наличного оборота, а также обеспечению интероперабельности систем электронных денег.

¹⁹² Галиев А. И это все о нем: «Цифровой Казахстан» (2018): <http://profit.kz/articles/13397/I-eto-vse-o-nem-Cifrovoy-Kazahstan>.

¹⁹³ Отчет развития ИКТ в Республике Казахстан на 2016. (2017). – С. 17.

¹⁹⁴ Государственная программа “Цифровой Казахстан на 2017-2020 годы” (2017). С. 45.

¹⁹⁵ Официальный интернет-ресурс государственной программы Цифровой Казахстан.: <https://digitalkz.kz/ru/>.

К 2020 году:

- внедрение регулирования в части создания открытых платформ в финансовой отрасли.

Широкое внедрение цифровых технологий в отраслях экономики позволит увеличить объемы транзитных грузоперевозок, проводить мониторинг состояния природных ресурсов, повышения эффективности производственных процессов, сокращение участие человека в производственном процессе, регулировать электронной торговлей, повышения финансовой грамотности населения и предпринимателей, развитие инфраструктуры и логистики.

Литература:

1. Государственная программа “Цифровой Казахстан на 2017-2020 годы”. – Астана, 2017. – 66 с.
2. Цифровой Казахстан: что ждать от госпрограммы /ИА bnews.kz, январь, 2018г. – [электронный ресурс]: https://bnews.kz/ru/analysis/reviews/tsifrovoy_kazahstan_chno_zhdat_ot_gosprogrammi.
3. Казахстан одним из первых среди стран СНГ начал внедрять электронные госуслуги. 2 февраля, 2018г. – [электронный ресурс]: <https://www.zakon.kz/4901831-kazahstan-odnim-iz-pervyh-sredi-stran.html>.
4. Сактаганова Л. Цифровизация Казахстана – ключевой фактор развития, сентябрь, 2017 г. – [электронный ресурс]: <http://zanmedia.kz/2017/09/15/the-digitalization-kazakhstan-a-key-factor-in-development-of>.
5. Информационно-аналитический отчет: Анализ мирового опыта развития промышленности и подходов к цифровой трансформации промышленности государств-членов Евразийского экономического союза. – Москва, январь 2017. – 116с. – [электронный ресурс]: <http://www.eurasiancommission.org>.
6. Гринштейн Э. Цифровизацию Казахстана приблизят отдельные компании, февраль, 2018. – [электронный ресурс]: <http://abctv.kz/ru/news/cifrovizaciyu-kazahstana-priblizyat-otdelnye-kompan>.
7. Казахстан представил программу развития цифровой экономики на конференции Web Summit, ноябрь, 2017. – [электронный ресурс]: <https://www.zakon.kz/4887612-kazahstan-predstavil-programmu.html>.
8. Галиев А. И это все о нем: “Цифровой Казахстан”, февраль, 2018. – [электронный ресурс]: <http://profit.kz/articles/13397/I-eto-vse-o-nem-Cifrovoy-Kazahstan/>.
9. «В правительстве рассмотрели вопросы цифровизации транспорта и логистики», октябрь. 2018 – [электронный ресурс]: <https://profit.kz/news/>.
10. Интернет – Forbes Казахстан / Материалы рубрики интернет на Forbes Казахстан. – [электронный ресурс]: <http://forbes.kz/process/internet>.
11. Отчет по отрасли информационно-коммуникационных технологий в Республике Казахстан за 7. 03. 2018. АО «Национальный инфокоммуникационный холдинг “Зерде”. KPMG в Казахстане и Центральной Азии. zerde.gov.kz. – Астана, 2018. – 47 с. – [электронный ресурс]: <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/kz/pdf/kz-comm-tech-report-2.pdf>.
12. Отчет развития ИКТ в Республике Казахстан на 2016. АО «Национальный инфокоммуникационный холдинг “Зерде”. – Астана, 2017. – 61 с. – [электронный ресурс]: <http://zerde.gov.kz>.
13. Официальный интернет-ресурс государственной программы Цифровой Казахстан - [электронный ресурс]: <https://digital.kz/ru/>.

Part 2. Educational and psychological issues of the development of the digital society

2.1. Competence oriented tasks in the course “Programming”

Introduction. The Bologna reform introduced the substantial structural changes in the system of national higher education. Nowadays, the task of high school is to form scientific worldview among students as well as the system of modern professional knowledge, the development of creative abilities, professional qualification. The process of training should focus on the step by step creation of the appropriate knowledge system, certain skills and abilities, key and professional competence, namely, in the sphere of information and communication. The competence exactly is a criterion which allows determining the level of a graduate readiness to work professionally.

The training of future professionals is the influence on their consciousness and activity in order to become future professionals. On the other hand, the results of training should not be limited with the acquiring professional knowledge, skill and abilities only. The process of training has to be focused on the forming of key competences and intellectual features and it will help to form the personality of a future professional as integrity¹⁹⁶. It is not enough for a modern teacher of Computer Science to have the skills of traditional technologies usage. The educational segment of Internet should be studied, the skills of computer technologies introduction to the training process should be improved, the various means of telecommunication should be applied, etc.

Methods. While conducting the research the following methods were used: the analysis of the theory of Software Development teaching at Universities, the generalization and systematization of the obtained results, pedagogical observation and pedagogic experience generalization.

Overview. Academician A. P. Yershov was one among the first scientists who started to investigate the problem of the methods of Information Science teaching in 70-80s of the XX century. His well-known works “Software Development – the Second Education” and “Where the People Who Develop the Reliable Software Come from” created the basis of the methods of Information Science teaching as a science in Soviet Union. The further active discussion of the problem of the methods of Information Science teaching led to the creation and practical introduction of the educational standards. Those standards demonstrated the existing approach to the subject of Information Science and the corresponding level of knowledge of that period of time.

The methodological system of the professional training of Information Science teachers is being improved by V. Y. Bykov¹⁹⁷, M. I. Zhaldak¹⁹⁸, M. P. Lapchyk¹⁹⁹, N. V. Morze²⁰⁰, S. A. Rakov²⁰¹, Y. S. Ramskiy²⁰², S. O. Semerikov²⁰³, O. V. Spivakovskiy²⁰⁴, O. M. Spirin²⁰⁵, Y. V. Tryus²⁰⁶ and others.

¹⁹⁶ Bulanova-Toporkova, M. V. 2006. Pedagogics and Psychology of High School. Rostov-na-Donu, Russia: Phoenix., p. 57.

¹⁹⁷ Bykov, V. Y. 2010. The Modern Tasks of Education Modernization. Retrieved from: <http://www.ime.edu-ua.net/em15/emg.html>.

¹⁹⁸ Bykov, V. Y., Zhaldak, N. V., Morze, Y. S., Ramskiy, S. 2005. Twenty Years of Establishment and Development of Methodical System of Information Science Training at School and at Pedagogic University. Computer at School and in Family. Vol. 5, pp. 12-19.

¹⁹⁹ Lapchyk, M. P. 2012. Information Computer Technology Competence of Bachelors in Education. Information and Education, Vol. 2, pp. 29-33.

²⁰⁰ Morze, N. V. 2008. Competence Tasks on Information Science. Naukovyi Chasopys of NPU named after Dragomanov, Vol. 6 (13) p. 475.

Having analyzed these researches, it is possible to claim that some issues require further investigation. Namely, the analysis of Information Science training at universities has shown that the level of information computer technology competence of the future Information Science teachers does not correspond to the modern requirements. The credit-module system of education is not focused enough on the competence forming within the course "Programming".

The purpose of the given article is to determine the role and significance of competence oriented tasks in the course "Programming", for the professional training of the future Information Science teachers.

Results and Discussion. The development and implementation of some of the elements of method system or new technologies can be possible provided that the didactic principles are followed. It has to be taken into account, that "these... principles demonstrate didactic laws and patterns"²⁰⁷. Nowadays, the high school pedagogics is not only being focused on the replacement of conventional didactic principles by new ones, but also on the filling them with new content taking into consideration modern requirements.

Let us highlight the following conventional didactic principles:

- the general principles of learning process establishment: science orientation and availability, progressivity, systematization, perspective and visual support²⁰⁸, the principle of educational learning, the principle of unity of the theory and practice, the principle of pedagogical grounding of the amount of material to learn²⁰⁹;

- the principle of differentiation and individual approach to the educational process which implies the significance of taking into account age and individual features of students (different level of knowledge, skills, abilities, different rate of material perception, etc.);

- the principle of the education content selection for every major, namely: the principle of the priority of the developing learning function, the principle of information capacity and social effectiveness, the principle of differential implementation, the principle of information capacity and social effectiveness, the principle of diagnostic and prognostic implementation, the module principle of content selection, the principle of centrism, the principle of education humanization and humanitarization²¹⁰;

- the principle of quality of knowledge, professional skills and intellectual habit acquisition. This principle requires the efficient system to analyze the results of training in the form of current, intermediate and final control²¹¹;

²⁰¹ Rakov, S. A. 2012. Test of General Teaching Competence: the Basics and Piloting Results. Pedagogics and Psychology, Vol. 2, pp. 27-36.

²⁰² Bykov, V. Y., Zhaldak, N. V., Morze, Y. S., Ramskyi, S. 2005. Twenty Years of Establishment and Development of Methodical System of Information Science Training at School and at Pedagogic University. Computer at School and in Family. Vol. 5, pp. 12-19.

²⁰³ Semerikov, S. O. 2001. Activation of Cognitive Activity of Students at Learning of Numerical Methods at Object Oriented Technology of Software Development. Kyiv, Ukraine.

²⁰⁴ Spivakovskiy, O. V. 2003. Theory and Practice of Information Technologies at Training of Bachelors in Mathematics. Herson, Ukraine: Ailant.

²⁰⁵ Spirin, O. M. 2007. Theoretical and Methodical Bases of Professional Training of Future Information Science Teachers within Credit Module System. Zhytomyr, Ukraine : Publishing House of ZhDU named after I. Franko.

²⁰⁶ Tryus, Y. V. 2002. The Peculiarities of Methodical System Design for Training the Basics of Programming for Software Engineers. Visnyk of Cherkassy University, Vol. 35, pp. 135-141.

²⁰⁷ Alekseyuk, A. M. 1998. Pedagogics of Higher Education in Ukraine: History. Theory. Kyiv, Ukraine: lybid., p. 396.

²⁰⁸ Pedagogy / [ed. Yu. K. Babansky]. – M.: Enlightenment, 1988. – p. 128.

²⁰⁹ Alekseyuk, A. M. 1998. Pedagogics of Higher Education in Ukraine: History. Theory. Kyiv, Ukraine: lybid, p. 396.

²¹⁰ Burda, M. I. 1994. Methodical Bases of Differential Forming of Geometry Abilities of Secondary School Students. Kyiv, Ukraine, p. 125.

²¹¹ Galusinskyi, B. M. 1995. The Basics of Pedagogics and Psychology of High School in Ukraine. Kyiv, Ukraine: INTEL, p. 24.

–the principle of the relevance of knowledge and professional skills implies, first of all, the focus on the latest scientific achievements in the selected sphere of human activity, the relevant and perspective demands on labor market related to the professional level of qualification, the providing of the corresponding conditions for training and continuous conscious qualification improvement for the whole life;

–the principle of creativity and independence of students within the process of learning covers the shift of the emphasis from the lecture course to the self-training of students at practical and laboratory classes, while developing individual scientific and research tasks, etc.;

–the principle of variability at the selection of forms, methods and means of learning. It is the development of the didactic principle of alterability²¹² and it provides a student with the possibility of reasonable replacement of a major within the direction of training and, as an exception, the change of the direction of training.

–The most of courses on Information Science over the years of its existence used to be focused on the skill acquisition in software development. Different practical and historical factors caused that. They are:

–the skill of software development was essential for all the students majoring in Information Science. Mastering the software development at the first years of study could ensure the necessary knowledge for the learning of the advanced courses (for instance, object oriented programming, the theory of software development, the logical programming, etc.);

–Information Science became an academic science relatively late, therefore, it was being identified with software development for a long time;

–the model of “the focus on software development” was supported by early curricula of Information Science. But the approach oriented on software development has some drawbacks, namely:

–the emphasis on software development by cancellation of other courses of Information Science provides the students with the reduced comprehension of the course ;

–the theoretical issues targeted at the practical material reinforcement are postponed to be trained at the senior years of study when they do not have the necessary significance;

–the software development courses are, as a rule, focused more on syntaxes and features of programming languages by excessively simplifying the process of training;

–such approach can make students think that software development is the only method of task solution by applying computer.

Despite the mentioned above drawbacks, the model with software development focus has proved its power for the recent decades.

The role and place of software development in a curriculum is one of the most topical issues at Information Science training. While training software development, there appeared the necessity to apply the methods of higher motivation for the students of computer direction as well as for the future teachers of Information Science²¹³.

Software Development as a course of Information Science is based on the design of definite algorithms for task solutions. The teaching methodology, which is targeted at independence and creativity, is a thorough process of the syntaxes and semantics ratio of programming languages, the principles of software design and the methods of their mastering. The tasks, which cover finding an algorithm and its reproduction applying a programming language, are taught within one class nowadays. It is done in order to reinforce and to update knowledge, skills and abilities. But it

²¹² Chobitko, M. G. 2006. Personality Oriented Professional Training of a Future Teacher: Theoretical and Methodological aspect. Cherkassy, Ukraine: Brama, p. 88.

²¹³ Kryvonos, O. M. 2011. The Peculiarities of Software Development Teaching at University Considering Modern Requirements. Visnyk of Zhytomyr State University named after Ivan Franko, Vol. 57, p. 132.

is not enough to form information and communication competencies of students. There is a lack of conditions for independence and search. The knowledge acquired is difficult to apply to the definite real life situations.

The application of project method, that is classically based on the wide usage of projects while training (finding solution to higher complexity tasks which is not limited with the time of one class), may help to find the way out of this situation. The mentioned above method implies the humanistic individual approach to a student and is grounded on the ideas of J. J. Russo, G. Duri, W. Kilpatric. The method suggests the individual comprehension of learning material by finding solution to a problem situation. The method of projects is characterized by high motivation, the possibility of creative ability development and independence.

The given method is becoming of more significance due to the fact, that the curricula for the pedagogic directions consider graduation or qualification project not to be obligatory at the process of software development training.

The typical features of a training project are: the purpose of a project; the methods which prevail at a project development; creative nature of activity; the kind of project coordination; the type of contacts and the number of a project participants; the time of a project development. The main components of a project are: the problem, relevance, purpose and tasks of a project, the project type, the project structure, the methods of software complex development (the specificity of software development), the time of a project development, the form of result presentation.

The observation, putting forward a hypothesis, the experimental testing, expanding the scientific world view are actively used at a training project work. The result of a project has to be tangible. It means that if the initial problem was of a theoretical character, the solution found should be specific one; if the task was of a practical nature, the result ought to be ready for the practical application. The completed project has to be defended and this may be considered as a form of control.

Every project has to be based on the algorithm design which are being learned and include the design of the own algorithm. It is necessary for the students to learn how to work with graphics by their own as well as how to establish interaction with peripherals at low level while designing a user interface.

Let us mention, that such method of training activity provides the exchange of traditional roles of a student and a teacher. While working out project, students obtain the possibility to select the environment for development independently, control the rate of work, search and learn the necessary references either in the Internet or in printed form, find the consultants on specialized forums. A teacher only corrects the activity of students by directing their efforts in the right way. Here, the actions of a teacher are of recommendation character. Besides, there is a teacher consultation schedule to control the process of work.

The future teachers of physics and mathematics at Zhytomyr State University named after Ivan Franko get the competence oriented task at the beginning of the fourth semester while learning the course "Programming". This practice has been introduced in order to overcome the contradiction between an abstract subject of scientific cognitive activity of students and their future professional activity. That is why, the students are recommended to team up into groups of 2-3 people in order to develop their own software product and to present it at the completion of the course.

The software product is "not only applications, but also all the related specifications and configuration of data required for the correct application operation"²¹⁴. It is not demanded to develop applications by using only the environments which have been learned. The experience has shown, that most of students develop their own software products within the environments of

²¹⁴ Smolkin, A. M. 1991. The Methods of Active Teaching. Moscow, Russia: Vysshaya Shkola, p. 95.

object oriented programming by learning at the same time new, more perspective ones (Microsoft Visual Studio, Android Studio, Eclipse, Java.net).

The project presentation and their defense are public, i.e. all students of the group are present and other people can be invited as well. It is important for each group to compare the development to the ones of other groups. The assessment of a project quality and every student (developer) contribution in the project is conducted by the board. It is recommended to involve the senior students to the commission board along with the teachers who deliver the course. These students have some experience in software product development. The members of the board have to assess the project in whole: the correspondence to the given task; the algorithmic complexity; the project completion; the amount of work done; the quality of user interface; the specifications.

Besides, the commission board shall determine the total score of every participant of team development taking into account the part of the project performed.

The students not only identify their potential of the level of information computer technology application by self-assessment. They also select the definite topics and directions, which allow them “to fill in the gaps in knowledge” and provide the further learning of university courses by using information computer technologies.

While solving the suggested task, the students demonstrate the skills which are the key ones for the information communication competence also known as “great seven”²¹⁵. They show how the universal skills of data search and transfer by using computer and other means of information computer technology can be integrated into the systematic process oriented on a practical task solution. This list includes: determinations (the identification of data) cover task condition determination, the necessary data identification; control means finding all possible sources of data and selecting those which correspond to the problem of the task the most; data search requires finding the necessary data source and the demanded material inside the source; integration implies comparison and matching the information of different sources, presentation of the results in proper form; estimation means the correspondence of data found to the criteria of selection and the proper estimation of the resources spent; creation means the task solution by data given or developing new data; data transfer covers the transferring of data and information by using modern information computer technologies.

The first time the students get the competence oriented task is at the class of software development as early as in the first semester. They are suggested to solve some tasks on E-olymp portal²¹⁶.

This can be possible to implement after the first laboratory works are over. When solving this task students have to:

- use one of the available browsers, enter portal E-olymp (e-olymp.com);
- to learn the portal structure;
- register on this web resource (it can be possible if a student has an e-mail box);
- find the task by the indicated number;
- make the mathematical model of the task;
- find the solution algorithm;

²¹⁵ Burmakina, V. F. 2007. Great Seven (G7). Information Communication Technological Competence. Retrieved from: <http://ifap.ru/library/book360.pdf>.

²¹⁶ Kryvonos, O. M. 2009. Organization of Self-study of Bachelors in Mathematics within the Course ‘Software Development’, Vol. 2 (10). Retrieved from: <http://journal.iitta.gov.ua>.

Spirin, O. M. 2017. Web Oriented Technologies of Training the Basics of Software Development for Future Teachers of Information Science. Mathematics and information Science at High School: Modern Challenges, pp. 62.

Vakaliuk, T. A. 2013. The Application of Internet Portal e-olimp to Software Development Classes at Universities. Information Technologies and Means of Training, Vol. 4, pp. 85.

- describe the algorithm in the definite programming language by using programming environment;
- test the algorithm (one test is given in a task text, other should be developed by a student);
- transfer the program code to the special field on the web page by using clipboard, send the code indicting the programming environment and the availability of file operator in the code ;
- finalize the algorithm in case of all test failure or the occurrence of error message and complete three final stages (error message can be of three types: compilation error; the time of program operation is exceeded, the amount of RAM is exceeded).

The students not only work with development environment in such a way, but they also use other software products. When working they are permitted to communicate and search for the necessary materials in the Internet as well as get help from other students or the teacher.

Conclusions. Therefore, students develop the complete software product and realize their possibilities when solving a competence oriented task. It becomes a certain incentive for the further learning and self-improvement. All the project activity is directed to a student at the implementation of project method. The independent selection of an optional course provides a student with an opportunity to achieve the new higher level of applying information computer technologies and consider them as tools of cognition and self-development. In its turn, this facilitates the social activity of a personality.

References:

1. Aleksyuk, A. M. 1998. Pedagogics of Higher Education in Ukraine: History. Theory. Kyiv, Ukraine: lybid.
2. Bykov, V. Y 2010. The Modern Tasks of Education Modernization. Retrieved from: <http://www.ime.edu-ua.net/em15/emg.html>.
3. Bulanova-Toporkova, M. V. 2006. Pedagogics and Psychology of High School. Rostov-na-Donu, Russia: Phoenix.
4. Burda, M. I. 1994. Methodical Bases of Differential Forming of Geometry Abilities of Secondary School Students. Kyiv, Ukraine.
5. Burmakina, V. F. 2007. Great Seven (G7). Information Communication Technological Competence. Retrieved from: <http://ifap.ru/library/book360.pdf>.
6. Vakaliuk, T. A. 2013. The Application of Internet Portal e-olimp to Software Development Classes at Universities. Information Technologies and Means of Training, Vol. 4, pp. 84-97.
7. Galusynskyi, B. M. 1995. The Basics of Pedagogics and Psychology of High School in Ukraine. Kyiv, Ukraine: INTEL.
8. Bykov, V. Y., Zhaldak, N. V., Morze, Y. S., Ramskyi, S. 2005. Twenty Years of Establishment and Development of Methodical System of Information Science Training at School and at Pedagogic University. Computer at School and in Family. Vol. 5, pp. 12-19.
9. Kryvonos, O. M. 2009. Organization of Self-study of Bachelors in Mathematics within the Course ‘Software Development’, Vol. 2 (10). Retrieved from: <http://journal.iitta.gov.ua>.
10. Kryvonos, O. M. 2011. The Peculiarities of Software Development Teaching at University Considering Modern Requirements. Visnyk of Zhytomyr tate University named after Ivan Franko, Vol. 57, pp. 131-134.
11. Kryvonos, O. M. 2014. Forming of Information Communication Skills of Future Information Science Teachers at Software Development Training. Kyiv, Ukraine.
12. Laochyk, M. P. 2012. Information Computer Technology Competence of Bachelors in Education. Information and Education, Vol. 2, pp. 29-33.
13. Morze, N. V. 2008. Competence Tasks on Information Science. Naukovyi Chasopys of NPU named after Dragomanov, Vol. 6 (13) p. 475 p.
14. Pedagogy / [ed. Yu. K. Babansky]. – M.: Enlightenment, 1988. – 475 p.
15. Rakov, S. A. 2012. Test of General Teaching Competence: the Basics and Piloting Results. Pedagogics and Psychology, Vol. 2, pp. 27-36.
16. Semerikov, S. O. 2001. Activation of Cognitive Activity of Students at Learning of Numerical Methods at Object Oriented Technology of Software Development. Kyiv, Ukraine.

17. Smolkin, A. M. 1991. The Methods of Active Teaching. Moscow, Russia:Vysshaya Shkola.
18. Spivakovskiy, O. V. 2003.Theory and Practice of Information Technologies at Training of Bachelors in Mathematics. Herson, Ukraine: Ailant.
19. Spirin, O. M. 2007. Theoretical and Methodical Bases of Professional Training of Future Information Science Teachers within Credit Module System. Zhytomyr, Ukraine: Publishing House of ZhDU named after I. Franko.
20. Spirin, O. M. 2017. Web Oriented Technologies of Training the Basics of Software Development for Future Teachers of Information Science. Mathematics and information Science at High School: Modern Challenges, pp. 61-65.
21. Tryus, Y. V. 2002. The Peculiarities of Methodical System Design for Training the Basics of Programming for Software Engineers. Visnyk of Cherkassy University, Vol. 35, pp. 135-141.
22. Chobitko, M. G. 2006. Personality Oriented Professional Training of a Future Teacher: Theoretical and Methodological aspect. Cherkassy, Ukraine: Brama.

2.2. Features of advisory process, protected by technical specifications

2.2. Особливості консультативного процесу, опосередкованого технічними засобами

Вступ. Соціально-економічна та політична ситуація, яка склалася в сучасній Україні, зростання кількості надзвичайних ситуацій різної природи, складність їх наслідків створюють загрозу психологічній безпеці та здоров'ю окремої людини, спільноти та суспільства в цілому. Терміном «постраждала спільнота» визначається сукупність осіб, що піддалися негативному впливу надзвичайної або екстремальної ситуації, мають певні порушення у емоційній, когнітивній, поведінковій, соматичній сферах, які є безпосередніми наслідками подій, що сталися. Представники постраждалих спільнот знаходяться в ситуації «полімодальної життєвої кризи», яка може проявлятися у фаталістичних настроях, депресивних станах, викривленні часової перспективи, соціальній апатії, порушенні сприйняття оточуючих, руйнуванні цілепокладання, розповсюдженні негативних стилів життя тощо.

Тривала дія негативних чинників створює ризик закріплення в постраждалих спільнотах апатично-депресивних або конфліктно-агресивних форм поведінки, що стають домінуючими і витісняють конструктивні моделі і стратегії подолання труднощів.²¹⁷ На теперішній час проблема мінімізації негативних психологічних наслідків для постраждалих членів суспільства має особливу актуальність. Одним зі способів допомоги у подоланні кризи є дистантні форми психологічної допомоги, зокрема – консультування. Дистантне консультування це надання психологічної допомоги на відстані з використанням технічних засобів. Однак, слід зауважити, що перед психологами виникає проблема теоретичного осмислення та інтеграції різних напрямків психології та нових технічних рішень для розвитку дистантного консультування у світі.

На сучасному етапі розвитку технічних засобів комунікацій перспективним підходом до психологічного консультування представників постраждалих спільнот в Україні стає дистантна форма надання психологічної допомоги, переважно інтернет-консультування, меншою мірою – телефонне консультування.

Технологія дистантного консультування. Стадії консультативного процесу та основні прийоми консультування (вислуховування, перефразування, резюмування, відображення почуттів і змісту тощо) збігаються з тими, що використовуються при очному консультуванні.²¹⁸

Для певної категорії представників постраждалих спільнот дистантне консультування може бути єдиним доступом до взаємодії з психологом. До таких клієнтів належать:

– Особи, що бояться розголосу. Дане побоювання поширене серед частини клієнтів та обумовлено соціокультурними особливостями, менталітетом, наявністю соціальних стереотипів. Тут звернення по допомогу розглядається особистістю як визнання своєї слабкості, неспроможності, недолугості.

– Клієнти, що мають якості або ознаки, які визначаються самою людиною як негативні, неприйнятні, неприємні, що не відповідають власним принципам, світогляду та актуальним цінностям суспільства.

– Клієнти, які відчують побоювання і тривогу, пов'язані з втратою або можливістю втрати контролю над власним станом. Для них вкрай важливою є можливість зв'язатися з психологом у будь-який час.

²¹⁷ Волеваха, С. В. (2010): Соціально-психологічні умови управління розвитком спільнот, постраждалих від катастроф: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05. Інститут психології імені Г. С. Костюка. Київ. 25 с.

²¹⁸ Афанасьєва, Н. Є. (2013): Моделі і способи Інтернет-консультування фахівців екстремальних видів діяльності. Проблеми екстремальної та кризової психології: зб. наук. праць. Вип. 13. Харків: НУЦЗУ, 2013. С. 13-21.

–Клієнти, що мають проблеми з вираженням почуттів, симптоми алекситимії. Дистантність психолога створює безпечну атмосферу для опрацювання емоційних проблем, полегшує їх усвідомлення та саморозкриття, допомагає звільнитися від негативних переживань, «розрядитися».

–Особи, які мають страхи соціального походження, тобто невмотивовану боязнь виконання якихось дій, що супроводжуються увагою з боку сторонніх осіб, або просто спілкування з незнайомими людьми та особами протилежної статі. Психолог при дистантному консультуванні може працювати з негативними установками клієнта, які посилюють його занепокоєння в певних ситуаціях. Також – навчити прийомам релаксації та саморегуляції, допомогти змінити способи мислення та освоїти нові форми поведінки.

–Клієнти, які в силу об'єктивних обставин не мають можливості зустрітися з психологом очно.²¹⁹

Можливість анонімної взаємодії істотно полегшує процес прийняття рішення клієнтом про необхідність отримання психологічної допомоги.

Клієнт може спілкуватися з психологом в онлайн-режимі – приватно, індивідуально, в офлайн-режимі – електронною поштою. Клієнт може описати свою проблему за допомогою спеціальної анкети, яка надається при заходженні на психологічний сайт. При цьому наявність і заповнення анкети виступають в якості елемента рефлексії потенційного користувача щодо спектра його можливих проблем. Після отримання заповненої анкети відповідно до специфіки запиту клієнт направляється до психолога, що спеціалізується на даній проблемі, на консультування. Якщо клієнт хоче консультуватися анонімно (що вказується в анкеті), то відповідь надсилається електронною поштою або в режимі закритого/приватного чату, коли і питання і відповідь публікуються на сайті.

Слід зазначити, що не всі люди можуть сформулювати відносини з психологом, якого вони не бачать.

Онлайн-консультації допоможуть тим клієнтам, які: звикли використовувати інтернет для пошуку інформації, спілкування тощо; люблять писати про себе; хочуть змінити ситуацію, своє ставлення, поведінку, взяти відповідальність за те, щоб брати участь у цьому процесі.

Більшість інтернет-консультантів працює за допомогою: електронної пошти; програми Skype; ICQ; відеоконференції; інтернет-телефонії.

Для консультанта досвід здійснення дистантного консультування з такими його особливостями, як високий ступінь емоційної насиченості, часто драматичність, можливість чіткого відстеження того, що відбувається, і поступовий підбір найкращої стратегії, виявляється цінним з точки зору розширення професійного діапазону засобів та індивідуальних шляхів виходу з кризових ситуацій.

Для клієнтів, які перебувають у серйозній кризі; які не вміють довго і виразно описувати свій стан; схильних приховувати від психолога частину інформації; не готових повністю брати участь у процесі росту та самозміни дистантні форми отримання психологічної допомоги не є ефективними.

Позитивними сторонами інтернет-консультування є:

–Необмеженість часу, тобто зв'язок з психологами в інтернеті може здійснюватися цілодобово.

–Клієнт може зберігати повну анонімність свого звернення, може перервати спілкування в будь-який момент, навіть при спілкуванні з психологом в онлайн-режимі. Клієнт може бути цілком впевнений, що про його «візит» до психолога ніхто не дізнається, що зменшує страх бути визнаним «хворим», «божевільним», «ненормальним».

²¹⁹ Меновщиков, В. Ю. (2007): Психологическая помощь в сети интернет. Москва: «Флогистон: психология из первых рук». 178 с.

–Психологів можна легко знайти в мережі інтернет. Сайти психологічної допомоги є більш доступними, ніж традиційна консультація. Реклама психологічних послуг представлена набагато краще в мережі інтернет, ніж у «реальному світі», що спонукає деяких осіб звернутися по психологічну онлайн-допомогу негайно.

–Під час дистантного консультування клієнт почуває себе комфортніше, бо він сам може створити необхідні умови контакту. За статистикою, за психологічною онлайн-допомогою найчастіше звертаються з дому, де людина відчуває себе максимально захищеною.

–Вибір психологів в інтернеті істотно ширше, ніж у «реальному» житті. Інтернет надає психологу широкі можливості для самопрезентації, там можна розмістити особисті дані, власні публікації, іноді навіть приклади роботи з іншими людьми з їх дозволу. При безпосередньому консультуванні клієнт обмежений рамками свого місця проживання.

–Звертаючись до психолога через інтернет, клієнт економить час.

–Фізична відсутність поєднанні з анонімністю відкриває простір, з одного боку, для надання про себе недостовірної інформації, з іншого – для фантазування з приводу співрозмовника. Між тим усувається цілий ряд існуючих у спілкуванні бар'єрів, обумовлених статтю, віком, соціальним статусом, фізичною привабливістю або непривабливістю учасників спілкування, а також ступенем комунікативної компетентності людини, точніше, її невербальної частиною.

–Компенсаторна віртуальна емоційність, тобто всі ті обмеження, які у віртуальному просторі супроводжують емоційний компонент спілкування, компенсуються можливістю активного використання різного роду значків, створених спеціально для позначення емоцій, або описом емоцій словами.

–Використання різноманітних способів мережевої комунікації (ICQ, e-mail, чат, форум та ін.) і різноманітних способів самопрезентації (самоопис, анкети, COP (Cell Of Personal Information), власні інтернет-сторінки і т.д.)²²⁰.

Електронна пошта – найпоширеніший спосіб, за допомогою якого психологи взаємодіють з клієнтами по інтернету. Електронній пошті надають перевагу люди, які люблять писати, і ті, хто має дуже щільний графік роботи. Консультація у формі електронного листування відбувається у вигляді переписки з психологом щодо проблеми, яка цікавить клієнта. Листування триває до тих пір, поки клієнт не відчує, що проблема для нього в цілому вирішена. Як правило, необхідна серія з 4-5 листів.

Мережеве консультування – це форма психологічної взаємодії, коли обидва учасники спочатку вибирають спільне поле діяльності, методи, можливості та обмеження. Учасники процесу рівноправні, і ступінь довіри, що виявляється у виборі обсягу інформації, яка розкривається, визначається клієнтом. Про успіх можна судити з того, що кожний наступний лист буде більш деталізованим, підтверджуючи або спростовуючи первинні припущення консультанта.

Як і у традиційному консультуванні, консультант є адресатом запиту. Перше повідомлення потенційного клієнта називають «ініціальним посланням», їх поділяють на два типи. Перший тип складається з короткої фрази, часом з двох слів, наприклад, «депресія, допоможіть». Тональність послань першого типу варіює. Другий тип ініціального послання є розгорнутим листом, з великою кількістю подробиць, іноді з додаванням результатів тестів та ін. Відповідно тактика мережевої психологічної допомоги при цих двох типах буде різною.

²²⁰ Жичкина, А., Белинская, Е. Стратегии самопрезентации в Интернет и их связь с реальной идентичностью. Режим доступа: <http://flogiston.ru/articles/netpsy/page/2/>; Меновщиков, В. Ю. (2010): Специфика дискурса клиента в Интернет-консультировании. Психологическое консультирование Онлайн № 1. Экспериментальные исследования. С. 30-42.

По мірі виникнення стійкого мережевого контакту, під яким ми розуміємо обмін посланнями з найбільш поширеним інтервалом в одну добу з перервою на вихідні, методи допомоги перестають сильно відрізнятися один від одного, і на віддалених етапах, приблизно через 3-4 листи, вони практично не відрізняються.

Робота в ініціальній фазі включає кілька компонентів. У відповідному листі психолог запевняє автора, що в будь-якому випадку спроба допомоги буде зроблена. Цей лист повинен викликати у людини відчуття того, що її дійсно зрозуміли або фахівець робить все, щоб найкращим чином забезпечити розуміння проблеми.

В ініціальній фазі першого типу консультант уважно читає і аналізує кожне слово, спробує уявити провідну мотивацію автора і у своєму листі просить уточнити — що мав на увазі автор під тим чи іншим висловлюванням. Тут може бути доречним пряме цитування. Немає необхідності просити клієнта вказати статі, вік, місце проживання, давність стресової ситуації у першому листі.

Окремо слід зауважити, що консультований в значно більшому ступені, ніж при особистих зустрічах, несе відповідальність за свої слова, за їх коректний і точний вибір. Оскільки при дистантному консультуванні немає можливості аналізувати інтонації, тембр, невербальні канали контакту, тільки текст.

При другому типі ініціального послання з нього слід виділити найбільш стресові моменти, болючі точки, ключові фрази і будувати свою відповідь виключно навколо них. Оскільки у посланні міститься надлишок інформації, психологові слід цілеспрямовано звужити поле взаємодії, виокремивши з великого тексту те, що може бути власне предметом консультування. Як показує досвід, другий лист в цьому типі відповідає за своїм обсягом відповіді фахівця. Клієнт в даному випадку може бути дещо розчарованим, зате він набуває реалістичного уявлення про можливий обсяг наданої допомоги.

Як показує практика найбільш позитивні результати бувають отримані при використанні постановки для клієнта повсякденних поведінкових завдань з подальшим обговоренням успіху або невдач. При цьому, психологу слід частіше повертати клієнта до первісного запиту або його адекватного переформулювання на поточний момент. Але може виникнути опір з боку консультованого, який часто призводить до закінчення взаємодії.

Роботу психолога з листом клієнта можна умовно розділити на два етапи: психодіагностика; власне консультування.

Коротко зупинимось на кожному з них. По-перше, лист надає досить велику психодіагностичну інформацію:

а) детальний виклад історії психологічного страждання, причин, мотивів, дій різних осіб тощо, нерідко в декількох листах, що розкриває проблеми клієнта та його особистість більше, ніж телефонний контакт або одинична очна консультація;

б) стиль викладу, характер побудови фраз, сам зміст листа дозволяють не тільки розібратися в проблемі клієнта, а й вловити явну психопатологічну симптоматику.

Для аналізу листів клієнта використовуються різні підходи. Одним з них є нарративний підхід, як аналіз життєвої історії, результатом якого стає трансформація особистості²²¹. Дослідження екстремального стресу показують, що робота реконструкції, створення нарративу, історії травми трансформує як травмовану пам'ять, так і дозволяє інтегрувати спогади в історію життя людини, яка пережила екстремальну подію²²².

У наративі клієнта можна виділити три типи історій:

²²¹ Калмыкова, Е. С., Мергенталер, Э. (1998.): Нарратив в психотерапии: рассказы пациентов о личной истории (часть 1). Психологический журнал. Т. 19. № 5. С. 97-103; Калмыкова, Е. С., Мергенталер, Э. (1998.): Нарратив в психотерапии: рассказы пациентов о личной истории (часть 2). Психологический журнал. Т. 19. № 6. С. 112-117.

²²² Афанасьева, Н. Е. (2013): Нарративизация жизненного опыта в процессе психологического консультирования. Проблемы экстремальной та кризової психології: зб. наук. праць. Вип. 14, Ч. 3. Харків: НУЦЗУ, 2013. С. 28-35.

1 тип – історія страждань, жертви. Клієнт може описувати історію як пасивний учасник, тобто як жертва, або як активний, тобто як переслідувач.

2 тип – історія порятунку, мужності. В пасивній формі – пристосування, витримка, стійкість, в активній – героїзм, мужність, рятівник.

3 тип – історія росту, позитивної трансформації. В пасивній формі – мудрець, знавець, в активній – майстер, трансгресія.

Для переходу від травматичного наративу до переробки та трансформації травми використовується перехід від самоідентичності жертви до самоідентичності зростання.

Щоб отримати наративну історію клієнта в дистантному консультуванні використовується трансформоване наративне інтерв'ю, що складається з трьох частин. У першій частині психолог формулює питання – «наративний імпульс», щоб стимулювати клієнта до розповіді. По ходу розгортання життєвої історії, функція консультанта полягає в стимулюванні докладного оповідання. Друга частина присвячена розпитуванню. Психологом задаються питання щодо перерваних ліній розповіді, малозрозумілих місць і т.п. Заклучна частина наповнюється аргументами, оцінками, інтерпретаціями клієнта з приводу його життєвої історії.

Обробка отриманої психологом інформації та її аналіз включають шість основних етапів:

1. Формальний аналіз тексту. Його метою є «очищення» розповіді клієнта від ненаративних фрагментів і структурування на послідовні частини.

2. Змістовний аналіз етапів життя клієнта, які не перетинаються в часі. У цих етапах виділяються ключові точки, кризи, поворотні пункти, наростаючі зміни тощо.

3. Абстрактний аналіз суджень клієнта щодо окремих етапів його життя. Результатом аналізу є «біографічна формула», в якій міститься домінуюча структура біографічних процесів і життєвого досвіду.

4. Аналіз ненаративних фрагментів. Метою аналізу є уточнення системи цінностей і смислів клієнта.

5. Аналіз тексту на основі стратегій мінімального і максимального контрасту. Стратегія мінімального контрасту дозволяє виділити збіги, схожість і відповідність різних структур життєвого процесу. Стратегія максимального контрасту використовується для пошуку тих характеристик, які об'єднують різні за змістом біографічні епізоди, що дозволяє визначити «життєву траєкторію».

6. Створення алгоритму для позитивної трансформації особистості клієнта.

Методи аналізу неусвідомлюваного, латентного змісту

1. Метод виявлення центральної конфліктної теми відносин. Це розповіді про взаємодію (з батьками, іншими значущими фігурами), які клієнт спонтанно розповідає в ході спілкування з психологом. Кожне формулювання, як правило, включає бажання відносно інших людей, відповідні реакції, очікування від інших та реакції самого клієнта.

2. Діагностичний метод. Включає опис: цілей психологічного консультування; деструктивних переконань, які заважають досягти цих цілей; способи, якими клієнт «перевіряє» психолога з точки зору цих переконань; інсайти, які могли б допомогти.

3. Конфігураційний аналіз. Призводить до усвідомлення рольових моделей відносин за допомогою аналізу: станів, патернів взаємодії та інформації.

4. Переживання відносин з психологом. Аналізуються приховані натяки і явні посилання на відносини з консультантом. Визначається, у якій мірі втручання (інтервенції) психолога зачіпає латентне та актуальне переживання клієнтом цих відносин.

5. Дезадаптивні патерни, які мають циклічний характер. Аналізуються в структурі соціальної поведінки клієнта за допомогою таких компонентів, що виділяються: дії клієнта,

очікування відносно інших, наступні дії інших відносно клієнта, наступні дії клієнта відносно самого себе.

6. Метод фреймів. Фрейм (одиниця аналізу) визначається як послідовність предикатів, у яких їх продукує клієнт. Заснований на послідовностях подій, пов'язаних з бажаннями та переконаннями, у міру їх прояву в діях, думках, сприйнятті, почуттях.

Другим підходом до аналізу листів клієнта є контент-аналіз текстів за наступними категоріями:

- Симптоми (кризовий словник).
- Спрямованість у часі (минуле, сьогодення, майбутнє).
- Відношення до дії (активність, відмова).
- Можливість вирішення проблеми (можливо, неможливо).
- Самооцінка (позитивна / негативна, завищена / занижена / адекватна).
- Рівень домагань (упущені можливості, прагнення до досягнень).
- Повинність.
- Емоційний фон (позитивний, негативний).
- Запит (конструктивний, деструктивний).

При аналізі даних категорій ми спиралися на дослідження В. Ю. Меновщикова²²³, який довів, що події, які описуються клієнтами як проблемні, кризові, супроводжуються вираженням негативних емоцій, а також словами та виразами, що відображають стан неможливості досягнення бажаного і словесними ознаками, які говорять про те, що таким особам властиві патерни типу «Я повинен, я зобов'язаний, я змушений» і т.п.

Для опису подій минулого дезадаптовані особи використовують негативну трактовку, наприклад: «У мене не вийшло, не зміг» і т.п., яка супроводжується негативною оцінкою власної особистості.

Використання мовної конструкції, в якій присутня частка «але», наприклад: «Я прагнув, але не було можливості....», пов'язано зі зверненням до консультанта по допомогу: «Допоможіть, поясніть, порадьте», що вказує на переважання екстернального локусу контролю, спробу перекласти відповідальність на інших людей, що також супроводжується негативними емоціями. І навпаки, чим більше людина має і наводить у своїх текстах різних ресурсних властивостей і ситуацій, тим менше вона просить сторонньої допомоги, більше готова спиратися на себе і резерви власної особистості.

Активний словник травмованої, дезадаптованої особистості часто включає словосполучення: «Повинен, але не можу...», «Не виходить, але я повинен...» і т.п. Суб'єктивна оцінка клієнтом неможливості розв'язання проблемної або кризової ситуації, почуття безсилля, негативна оцінка власної особистості можуть бути ознаками суїцидальної небезпеки. Надмірна вага обов'язків і боргу викликає у клієнтів негативні емоції різного плану, такі як вина, розчарування, спустошення тощо.

Вираженість кризи особистості визначається частотою використання слів та словосполучень, які позначають кризові переживання, це: дієслова минулого часу, частка «але», заперечення, позначення негативних емоцій, негативна самооцінка, патерни повинності, неможливості досягти бажане, або діяти взагалі та інше.

Дуже важливою у дистантному консультуванні взагалі та електронному листуванні зокрема є наявність зворотного зв'язку, який надає клієнту підтвердження того, що його розуміють, готові розділити його неприємності, обговорити його проблеми і т.п.

Серед конкретних прийомів, які використовує консультант, надаючи клієнтові зворотний зв'язок і здійснюючи психологічну підтримку, виділяють:

²²³ Меновщиков, В. Ю. (2010): Специфика дискурса клиента в Интернет-консультировании. Психологическое консультирование Онлайн № 1.Экспериментальные исследования. С. 30-42.

1. Переказ – цитування того, що було написано або сказано клієнтом.
2. Уточнення – звернення до клієнта з проханням щось доповнити і роз'яснити.
3. Подальший розвиток думки співрозмовника – письмовий або усний виклад підтексту повідомленого клієнтом (у рамках виказаного ним сенсу), висування гіпотез щодо причин події або подальшого ходу подій.
4. Повідомлення про розуміння консультантом стану клієнта, дзеркальне відображення його почуттів.
5. Відображення консультантом своїх почуттів у даній ситуації.
6. Зауваження про хід письмового або усного діалогу²²⁴.

Перевагами електронного листування з психологом є те, що:

1. Лист завжди залишає час для обдуманого і зваженої відповіді, як клієнту, так і психологу.
2. Лист стимулює рефлексивний аналіз своєї проблеми у клієнта, бо потребує зрозумілого для іншої людини викладу.
3. На один лист клієнта відповідь можуть дати кілька консультантів, що спонукає клієнта до самостійного вибору, робить його більш вільним у прийнятті рішення щодо свого життя.

Ефективність цієї форми консультацій обумовлена тим, що у ході складання листа в клієнта є можливість осмислити, переформулювати, усвідомити для себе, у процесі обдумування відповіді психологові відбувається інтенсивна внутрішня робота. Саме тому така консультація може тривати кілька днів, іноді – тижнів або місяців.

Взагалі у даній формі дистантного психологічного консультування немає завершального етапу. Консультування закінчується, коли клієнт перестає писати. З цього факту психолог може зробити три висновки:

- 1) клієнт розчарувався в спілкуванні;
- 2) клієнт успішно вирішив свої проблеми;
- 3) мотивації і ресурси клієнта виявилися недостатніми для вирішення проблеми.

Для прояснення даної ситуації та отримання зворотного зв'язку через місяць після останнього повідомлення клієнта можна направити йому послання з питанням про те, наскільки змінилися внутрішні та зовнішні чинники, що спонукали його звернутися по допомогу, і проханням оцінити ефективність наданої допомоги. Іноді подібне послання фахівця викликає позитивні емоції клієнта і спонукає його до продовження спілкування.

Онлайн консультування за допомогою програми Skype та його аналогів має багато ознак очного, безпосереднього, консультування, бо дозволяє спілкуватися клієнту та психологу у реальному часі, чути та бачити один одного, оцінювати психічний та емоційний стан за допомогою невербальних проявів, що значно розширює можливості надання дистантної психологічної допомоги. Але психологічне консультування за допомогою програми Skype має низку обмежень. Ступень та глибина контакту з клієнтом відрізняються більшою поверховістю у порівнянні з очним консультуванням; утруднено створення оптимальної атмосфери взаємодії; неможливо консультувати подружні пари та батьків з дітьми, тільки окремо; обмежено використання деяких методів та психотехнологій, які потребують безпосереднього контакту; є певні утруднення оцінки ефективності проведеного консультування. Хоча, заради справедливості, слід сказати, що у багатьох випадках людині краще отримати таку допомогу, ніж ніякої.

Ще одним різновидом дистантного психологічного консультування є надання *допомоги по телефону*. Основними завданнями психологів, які здійснюють таку роботу, є:

²²⁴ Булкина Е. С. (1999): Письменное общение психолога с клиентом. Журнал практического психолога. № 9. С. 64-66.

- забезпечення доступності та своєчасності психологічної допомоги по телефону незалежно від соціального статусу і місця проживання тих, хто звернувся;
- забезпечення кожному, хто звернеться за порадою і допомогою, можливості довірчого діалогу, співчуття, прийняття, підтримки;
- допомога клієнтам у активізації їх творчих, інтелектуальних, особистісних, духовних і фізичних ресурсів для виходу з кризового стану;
- розширення у клієнтів діапазону засобів для самостійного вирішення проблем і подолання труднощів, укріплення впевненості в собі²²⁵.

Серед особливостей телефонної комунікації фахівці відзначають наступне: просторові і часові особливості; можливість перервати контакт; «ефект обмеженої комунікації»; «ефект довірливості» тощо.

Незважаючи на переважання емоційного, спонтанного, довірчого аналізу ситуації, на консультанта, на думку С. Д. Хачатуряна²²⁶, накладаються певні обмеження:

- відсутність вибору співрозмовника (у професійній ситуації консультант повинен бути природним, спонтанним і позитивно налаштованим до всіх абонентів);
- психолог не повинен перебивати, висловлювати без необхідності свою думку, оціночні судження, критикувати і повчати абонента, що теж кілька збіднює спонтанність і справжність консультанта як учасника контакту;
- психолог повинен говорити мовою абонента, бути максимально зрозумілим, дотримуватися послідовності розповіді абонента і не пропонувати свою точку зору навідними і уточнюючими питаннями тощо.

Психологічний аналіз мови клієнта забезпечує можливість отримання деяких відомостей про освіту, професію, мікросоціальне середовище, а також стан здоров'я та його попередній досвід звернення до подібного роду допомоги. Паралельний аналіз голосу та пов'язаних з ним екстралінгвістичних факторів – інтонація, гучність, темп, розподіл пауз і т.д. – дає непряму інформацію про стан клієнта в цю мить та зміни цього стану в процесі бесіди. У результаті консультантом визначається контекст ситуації.

На думку ряду авторів, при наданні психологічної допомоги консультанту важливо пам'ятати, що справжню увагу до людини можна передати інтонаціями, слуханням, питаннями, пропозицією відповідних альтернатив і довірою протягом всієї бесіди.^{227,228} Однак остаточне рішення і здатність контролювати це рішення лишаються за абонентом. Консультант може втрутитися і його дії можуть бути успішними тільки в тому випадку, якщо клієнт налаштований на співпрацю.

При наявності загальних коренів, принципів і методів надання дистантної консультативної допомоги необхідно зазначити: при спілкуванні з консультантом у клієнта формується фантазійний (міфологічний) образ консультанта. Цьому сприяють принципи анонімності як більшості консультантів, так і клієнтів. Клієнт, отримуючи великий простір для створення образу, несвідомо формує те, що необхідно для розвитку позитивного (іноді негативного) перенесення; наділяє консультанта як «необхідним» зовнішнім виглядом, так і особистісними рисами. Створюється відповідна структура «міфу».

Інша група специфічних явищ пов'язана з особливостями дистантного контакту як такими: утруднена діагностика, пов'язана з неможливістю або обмеженістю оцінки

²²⁵ Моховиков, А. Н. (2001): Телефонное консультирование. Москва: Смысл. 494 с.; Свентицкая, Г. (1992): Движение помощи по телефону. Вестник РАТЭПП. № 1. С. 15-17.

²²⁶ Хачатурян, С. Д. (2000): Консультирование в деятельности «Телефонов доверия» при правоохранительных органах: учеб.-метод. пособие. Владимир: ВЮИ Минюста России. 116 с.

²²⁷ Айви, Алан Е., Айви, Мэри Б., Саймэн-Даунинг, Л. (1999): Психологическое консультирование и психотерапия. Методы, теории и техники. Москва: Психотерапевтический колледж. 487 с.

²²⁸ Свентицкая, Г. (1992): Движение помощи по телефону. Вестник РАТЭПП. № 1. С. 15-17.

невербальних проявів клієнта і консультанта; оцінки неконгруентної поведінки і вербальних повідомлень; труднощі рефлексії консультанта, пов'язані з можливою відсутністю зворотного зв'язку тощо.

Також слід звернути увагу на ряд суттєвих мінусів дистантного консультування. Найголовнішим і небезпечним є непрофесіоналізм консультантів. Формат надання психологічної допомоги через інтернет може створювати у психолога ілюзію того, що в даному випадку він несе меншу відповідальність за те, що робить. При цьому, клієнтові складно визначити ступінь професіоналізму фахівця, особливо в тих випадках, коли, психолог, крім професійної приналежності, не надає більше ніяких відомостей про свій професійний статус, стаж, досвід роботи і інше. Крім того, є небезпека потрапити на розміщення неправдивої інформації про кваліфікацію з боку «психолога-консультанта».

Вочевидь, психолог, який консультує дистанційно, повинен мати навіть більш високу кваліфікацію та досвід, ніж той, що консультує очно. Адже часто по дистантну допомогу звертаються неврівноважені, травмовані, дезадаптовані люди, спілкування з якими потребує особливої обережності, тому що відповіді психолога можуть перекручуватися, бути зрозумілими не в тому сенсі, який вкладає фахівець. Крім того, підходи, які використовуються у консультуванні «наживо» тут не завжди доречні, безпечні та ефективні.

Висновок. Дистантні форми консультування значно розширюють межі надання психологічної допомоги особам, якіне завжди мають можливість безпосередньої взаємодії з психологом через об'єктивні та суб'єктивні обставини. Хоча результативність дистантного консультування загалом нижча, ніж при особистих зустрічах з психологом, але це краще, чим повна відсутність допомоги.

Література:

1. Айви, Алан Е., Айви, Мэри Б., Саймэн-Даунинг, Л. (1999): Психологическое консультирование и психотерапия. Методы, теории и техники. Москва: Психотерапевтический колледж, 487 с.
2. Афанасьева, Н. Є. (2013): Моделі і способи Інтернет-консультування фахівців екстремальних видів діяльності. Проблеми екстремальної та кризової психології: зб. наук. праць. Вип. 13. Харків: НУЦЗУ, 2013. С. 13-21.
3. Афанасьева, Н. Є. (2013): Наративізація життєвого досвіду в процесі психологічного консультування. Проблеми екстремальної та кризової психології: зб. наук. праць. Вип. 14, Ч. 3. Харків: НУЦЗУ, 2013. С. 28-35.
4. Булкина Е. С. (1999): Письменное общение психолога с клиентом. Журнал практического психолога. № 9. С. 64-66.
5. Волеваха, С. В. (2010): Соціально-психологічні умови управління розвитком спільнот, постраждалих від катастроф: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05. Інститут психології імені Г. С. Костюка. Київ. 25 с.
6. Жичкина, А., Белинская, Е. Стратегии самопрезентации в Интернет и их связь с реальной идентичностью. Режим доступа: <http://flogiston.ru/articles/netpsy/page/2>.
7. Калмыкова, Е. С., Мергенталер, Э. (1998.): Нарратив в психотерапии: рассказы пациентов о личной истории (часть 1). Психологический журнал. Т. 19. № 5. С. 97-103.
8. Калмыкова, Е. С., Мергенталер, Э. (1998.): Нарратив в психотерапии: рассказы пациентов о личной истории (часть 2). Психологический журнал. Т. 19. № 6. С. 112-117.
9. Меновщиков, В. Ю. (1998): Введение в психологическое консультирование. Москва: Смысл, 109 с.
10. Меновщиков, В. Ю. (2007): Психологическая помощь в сети интернет. Москва: «Флогистон: психология из первых рук». 178 с.
11. Меновщиков, В. Ю. (2010): Специфика дискурса клиента в Интернет-консультировании. Психологическое консультирование Онлайн № 1. Экспериментальные исследования. С. 30-42.
12. Моховиков, А. Н. (2001): Телефонное консультирование. Москва: Смысл. 494 с.
13. Свентицкая, Г. (1992): Движение помощи по телефону. Вестник РАТЭПП. № 1. С. 15-17.
14. Хачатурян, С. Д. (2000): Консультирование в деятельности «Телефонов доверия» при правоохранительных органах: учеб.-метод. пособие. Владимир: ВЮИ Минюста России. 116 с.

2.3. Metacognitive control of personality as an indicator of intellectual development

2.3. Метакогнітивний контроль особистості як показник інтелектуального розвитку

Вступ. Використання тестів психометричного інтелекту з метою передбачення успішності в конкретній сфері діяльності показало, що рівень IQ не може розглядатися як референтний прояв професійної компетентності.²²⁹²³⁰ Існують підстави стверджувати, що при розробці теорій інтелекту нового типу як альтернативним протофеноменом може виступати індивідуальний метакогнітивний досвід.

Тому не дивно, що широкого поширення в останні роки отримали окрім текстологічного і експериментально-психологічні теорії інтелекту Х. Айзенка, Е. Ханта, Р. Стернберга, М. О. Холодної та інших. Для теорій цього типу характерно визнання IQ-концепції інтелекту, проте експериментально-психологічного аналізу піддаються внутрішні когнітивні процеси, які стоять за IQ і дозволяють пояснити індивідуальні відмінності в успішності виконання традиційних інтелектуальних тестів.

В цих теоріях інтелект за своїм призначенням – це загальна пізнавальна здібність, яка проявляється, по-перше, в тому, як людина сприймає, розуміє і пояснює те, що відбувається і, по-друге, в тому наскільки продуктивно діє в тій чи іншій ситуації.

Згідно їх поглядів, інтелект – це не лінійне (уніполярне) вимірювання, яке може бути описане в термінах «низький показник – високий показник». В дійсності, будь-яка психічна властивість – це багатовимірне утворення. Індивідуальний інтелектуальний ресурс визначається збалансованим поєднанням когнітивних здібностей різного типу, сформованістю компонентів метакогнітивного досвіду (зокрема стратегій мимовільного і довільного контролю інтелектуальної діяльності), наявністю індивідуальних пізнавальних переваг, інтенцій тощо.²³¹

Ментальний досвід як пояснювальна категорія. Довгі роки монополія у вивченні інтелектуальних можливостей людини належала тестології. Саме в рамках цього напрямку оформилося поняття «інтелект» як наукова психологічна категорія, і саме тестологія, маючи майже вікову історію дослідження цієї психічної якості, вимушена була визнати своє повне безсилля у визначенні його природи.²³²

Складнощі в з'ясуванні онтологічного статусу поняття «інтелект» значною мірою пов'язані з тією обставиною, що предметом дослідження увесь цей час виступали властивості інтелекту (результативні і функціональні прояви інтелектуальної активності в певній системі завдань). Проте наміри сформулювати уявлення про природу інтелекту (як, втім, і про природу будь-якого психічного об'єкту) на основі опису його властивостей обертаються парадоксальним результатом: надмірна кількість знань про інтелект переходить в деяку їх якість з явно негативним знаком.

Як зазначила М. О. Холодна, питання про природу інтелекту вимагає принципового переформулювання. Відповідати потрібно не на питання: «Що є інтелектом?» (з подальшим перерахуванням його властивостей), а на питання: «Що є інтелектом як психічний носій своїх властивостей?».²³³

Згадаємо проблематичний і відомий приклад Л. С. Виготського з молекулою води. Так, якщо хтось у пошуках наукового пояснення властивостей води, наприклад, чому вода гасить вогонь, візьметься до розкладання води на водень і кисень, то із здивуванням виявить, що

²²⁹ Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума, с. 384.

²³⁰ Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования, с. 272.

²³¹ Холодная М. А. Психологическое тестирование и право личности на собственный вариант развития, с. 68.

²³² Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума, с. 384.

²³³ Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования, с. 272.

водень сам горить, а кисень є обов'язковою умовою горіння. Отже, робить висновок Л. С. Виготський, розкладання води на елементи не може бути шляхом, який приведе нас до пояснення її конкретних властивостей.

Тобто, пояснити природу інтелекту на рівні аналізу його властивостей (проявів) в цілому неможливо. Для цього треба перейти до аналізу особливостей структурної організації цього психічного утворення, які зумовлюють його системні властивості. Такий ракурс розгляду проблеми дозволяє припустити, що інтелект як реальне психічне утворення – це, насамперед, ті події, які відбуваються «усередині» індивідуального ментального досвіду як в ході його формування, так і з погляду ефектів його впливу на характеристики актуальної інтелектуальної діяльності.

З'являлися теорії, згідно яких для з'ясування механізмів психологічної (зокрема інтелектуальної) зрілості важливо не тільки те, що суб'єкт відтворює в своїй свідомості в процесі пізнавального віддзеркалення, але і те, як він осмислює те, що відбувається.

Ідею про ключову роль структурних характеристик пізнавальної сфери почали активно розвивати в когнітивній орієнтованих теоретичних напрямках, зокрема таких, як: 1) когнітивний напрям неопреїдизма; 2) когнітивна психологія особистості; 3) когнітивна психологія.

При всіх відмінностях ці когнітивні підходи об'єднує намір емпірично продемонструвати роль когнітивних структур (тобто різних аспектів структурної організації ментального досвіду) як детермінанти людської поведінки.

За суттю, були створені принципові передумови для зміни трактування природи інтелекту: інтелект – це не те, що вимірюється тестами інтелекту, а, швидше, інтелект – це особливості організації ментальної (розумової) сфери.

Було сформовано протилежний погляд на природу інтелекту, а саме з погляду інтелектуальної зрілості. Річ у тому, що традиційні теорії інтелекту не охоплювали (а часто і просто ігнорували) три особливі області феноменології інтелекту: особливості функціонування інтелекту, по-перше, в умовах реальної професійної діяльності людини (феномен «компетентності»), по-друге, у випадках надординарних інтелектуальних досягнень (феномен «таланту») і, по-третє, в літньому віці (феномен «мудрості»). Проте саме ці аспекти аналізу інтелектуальних можливостей людини виводять на перший план факт своєрідності ментального досвіду суб'єкта як основи його інтелектуальної зрілості.

Особливості організації метакогнітивного досвіду. Аналіз ментальних структур дозволяє виділити три рівні досвіду, кожен з яких має своє призначення.

1) Когнітивний досвід – це ментальні структури, які забезпечують зберігання, впорядкування і перетворення наявної інформації, що поступає, сприяючи тим самим відтворенню в психіці суб'єкта стійких, закономірних аспектів його оточення. Їх основне призначення – оперативна переробка поточної інформації на різних рівнях пізнавального відображення.

2) Метакогнітивний досвід – це ментальні структури, що дозволяють здійснювати мимовільну і довільну регуляцію інтелектуальної діяльності. Їх основне призначення – контроль за станом індивідуальних інтелектуальних ресурсів, а також за процесами переробки інформації.

3) Іntenціональний досвід – це ментальні структури, які лежать в основі індивідуальних інтелектуальних здібностей. Їх основне призначення – формування суб'єктивних критеріїв вибору щодо певної предметної області, напряму пошуку рішення, джерел інформації і способів її переробки.

У свою чергу особливості організації когнітивного, метакогнітивного і інтенціонального досвіду визначають властивості індивідуального інтелекту, конкретні прояви інтелектуальної

діяльності у вигляді тих або інших інтелектуальних здібностей, що характеризують продуктивність і індивідуальну своєрідність інтелектуальної діяльності суб'єкта.²³⁴

Таким чином, можна говорити про існування деякої ієрархії ментальних структур – на рівнях когнітивного, метакогнітивного і інтенціонального досвіду. Залежно від особливостей складу і будови цих форм досвіду ми можемо спостерігати і вимірювати конвергентні здібності (вирішення нормативних завдань в регламентованих ситуаціях), дивергентні здібності (породження нових ідей на основі нестандартних способів діяльності), навченість (здібність до засвоєння нових знань і навиків) і пізнавальні стилі (здібність до індивідуально-специфічних форм пізнавального віддзеркалення).

Особливу роль в запропонованій тріаді відіграють метакогнітивні процеси. Вчені усвідомили той факт, що разом з процесами переробки інформації (сприйняття, пам'ять, мислення), існують метакогнітивні процеси, що відповідають за управління процесом інтелектуальної діяльності.²³⁵

В. М. Дружинин²³⁶ та В. Д. Шадриков²³⁷ також неодноразово зазначав, що для оцінки індивідуальних інтелектуальних можливостей важливі не стільки характеристики «аналітичних» (когнітивних) процесів, скільки особливості «інтегральних психічних процесів» (у вигляді цілеспрямованість, планування, прогнозування, прийняття рішень і так далі). Останні забезпечують організацію і регуляцію інтелектуальної діяльності, формуючись на основі синтезу і координації аналітичних процесів.

У складі метакогнітивного досвіду особистості можна виділити чотири типи ментальних структур, що забезпечують різні форми саморегуляції інтелектуальної активності: мимовільний інтелектуальний контроль, довільний інтелектуальний контроль, метакогнітивна освідченість і пізнавальна позиція.

Одними з перших задалися запитання про мимовільний контроль інтелектуальної діяльності представники когнітивного напрямку неофрейдизма (Р. Гарднер, П. Хольцман, Г. Клейн і ін.). Вони заявили про наявність в пізнавальному досвіді людини специфічних структур, що отримали назву «когнітивних контролів». Будучи достатньо стійкими по відношенню до ситуативного і поведінкового контексту, когнітивні контролі організовують і координують роботу базових пізнавальних процесів, а також обмежують вплив афективних і мотиваційних станів на процес формування пізнавального образу.

Сформованість певних когнітивних контролів («когнітивних стилів», якщо використовувати загальноприйнятну сучасну термінологію) характеризує наявність індивідуально-своєрідних способів сприйняття, категоризації, оцінювання і інтерпретації дійсності, властивих даній конкретній особистості.

Аналіз результатів стильових досліджень дозволяє виділити основні психологічні індикатори сформованості мимовільного інтелектуального контролю:

1) обсяг та особливості сканування (відтворення) видимого оточення (когнітивний стиль «вузькість – широта сканування»). Одні люди здатні уявно охоплювати багато аспектів ситуації, мимовільно зосереджувати увагу на релевантних (стійких) її елементах та ігнорувати при цьому нерелевантні. Інші можуть усвідомлювати лише незначну кількість аспектів ситуації, схильні фіксувати її безпосередні, очевидні або суб'єктивно значущі елементи. За недостатньої розвиненості цієї форми мимовільного інтелектуального контролю простежуються ефекти центрації – надмірної фіксації уваги лише на одному елементі видимого поля, що породжує деформацію (розширення або стискання) суб'єктивного

²³⁴ Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума, с. 384.

²³⁵ Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования, с. 272.

²³⁶ Дружинин В. Н. Когнитивные способности. Структура. Диагностика. Развитие, с. 237.

²³⁷ Шадриков В. Д. Деятельность и способности, с. 231.

перцептивного простору, спотворення пізнавального образу (наприклад, об'єкт, що перебуває в центрі уваги, сприймається значно більшим);

2) особливості структурування видимого поля (когнітивний стиль «полезалежність – полenezалежність»). Полenezалежність полягає в здатності легко диференціювати просторове поле, швидко й точно виокремлювати його елементи, що є ознакою сформованості індивідуальних контролюючих стратегій. Особи з полезалежним стилем піддаються впливу поля, не здатні контролювати його вплив;

3) контролювання й стримування проявів імпульсивності в ситуації прийняття рішень (когнітивний стиль «імпульсивність – рефлексивність»). Імпульсивний стиль виявляється в миттєвій реакції на зовнішні сигнали, рефлексивний – у повільній відповіді на них. Рефлексивність свідчить не стільки про повільне опрацювання людиною інформації, скільки про витрачання більшої кількості часу на побудову ментальної репрезентації ситуації. Виявляється вона не лише в уповільненні першої відповіді, а й у вищій старанності й точності під час акумуляції інформації для прийняття рішення;

4) категоріальний контроль оцінок і суджень (когнітивні стилі «широкий – вузький діапазон еквівалентності», «широта категорії», «конкретна – абстрактна концептуалізація»). Одні люди будують свої судження про події на основі використання широких, узагальнених категорій, орієнтуючись на подібність чи відмінність об'єктів і явищ, осмислюють ситуацію із залученням багатьох понять і правил їх порівняння та комбінування; інші використовують вузькі, конкретні категорії, звертаючи увагу на відмінні ознаки об'єктів і явищ. Вони інтерпретують події, спираючись насамперед на власний понятійний досвід. Тенденція сортувати об'єкти на основі ситуативно-функціональних (тематичних), випадкових ознак і зв'язків є свідченням недостатньої зрілості категоріального контролю. Використання широких категорій та абстрактної концептуалізації (системного бачення) предметної сфери властиві творчій інтелектуальній діяльності;

5) особливості орієнтування в плинні суб'єктивного часу (ефекти швидкого, повільного або хаотичного орієнтування в часі).

Отже, мимовільний інтелектуальний контроль є одним із компонентів метакогнітивного досвіду дорослої людини, який забезпечує оперативне регулювання процесу оброблення інформації на індивідуальному пізнавальному рівні.²³⁸

Разом з тим, контроль процесів переробки інформації може здійснюватися не тільки мимовільно, автоматично, на субсвідомому рівні. Не менш важливу роль відіграють компоненти метакогнітивного досвіду, які відповідають за свідоме регулювання власної інтелектуальної поведінки.²³⁹

Основними психологічними індикаторами сформованості метакогнітивних структур досвіду, що лежать в основі довільного інтелектуального контролю, є:

1) уміння планувати – формулювати мету (цілі) власної інтелектуальної діяльності, продумувати засоби її реалізації, вибудовувати послідовність дій тощо. Головну роль у розвитку цього аспекту метакогнітивного досвіду відіграють процеси цілетворення;

2) здатність передбачати – прогнозувати можливі наслідки прийнятих рішень, зміни проблемної ситуації. Про цю інтелектуальну якість говорив китайський філософ Шан Ян: «Нерозумний не розуміє суті справи навіть тоді, коли вона вже виконана. Розумний же осягає суть справи ще до того, як з'являться перші її ознаки»;

3) уміння оцінювати – суб'єктивно визначати якість окремих «кроків» своєї інтелектуальної діяльності («Напевно, тут я помилився...»), її результат («Близкуче! Навіть не

²³⁸ Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума, с. 384.

²³⁹ Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования, с. 272.

очікував, що зумію знайти таке вдале рішення»), а також рівень і якість власних знань у певній предметній сфері;

4) здатність припиняти інтелектуальну діяльність на будь-якому етапі її виконання;

5) уміння обирати стратегію власного навчання та модифікувати її під впливом нових вимог і з урахуванням своїх інтелектуальних можливостей.

Отже, довільний інтелектуальний контроль забезпечує стратегічне усвідомлене керування інтелектуальною діяльністю.

Метакогнітивна освіченість як особлива форма ментального досвіду, що характеризує рівень і тип інтроспективних (пов'язаних із суб'єктивним спостереженням за функціонуванням власної психіки) уявлень людини про свої індивідуальні інтелектуальні ресурси, охоплює такі ознаки:

а) знання своїх індивідуальних інтелектуальних якостей (особливостей пам'яті, мислення, способів формулювання й вирішення проблем тощо), а також володіння основами інтелектуальної діяльності (ознайомленість із закономірностями, запам'ятовування, правилами ефективного мислення, відмінностями між логічно необхідними й емпірично правильними судженнями тощо);

б) уміння оцінювати власний розум як на рівні «недостатній – достатній», так і на рівні самоприйняття, відчуття інтелектуальної спроможності (інтелектуальної неспроможності), що характеризує інтелектуальний розвиток особистості;

в) готовність використовувати прийоми стимулювання та налагодження роботи власного інтелекту. Тому одним із критеріїв інтелектуальної зрілості є здатність оперативно й ефективно мобілізувати свої інтелектуальні сили для вирішення актуальної проблеми. Прийоми інтелектуального самоналаштування в кожній людині є індивідуальними. Одному для самоналаштування на ефективну інтелектуальну діяльність необхідно прийняти холодний душ, іншому – вступити в жваву дискусію, ще іншому – прогулятися вулицями.

Метакогнітивна освіченість передбачає наявність знань про особливості інтелектуальної діяльності, сформованість уміння налагоджувати функціонування власного інтелекту.

Пізнавальна позиція (пізнавальне ставлення до світу) може бути відкритою й закритою. Відкрита пізнавальна позиція свідчить про варіативність індивідуального ментального досвіду, різноманіття суб'єктивних способів осмислення подій, адекватне сприйняття незвичайних, у тому числі потенційно психотравмуючих, їх аспектів, їй притаманні такі ознаки:

а) усвідомлення можливості існування різноманітних уявлень про конкретне явище;

б) готовність використовувати різні способи опису й аналізу явища, здатність довільно переходити від одного способу до іншого (від логіко-аналітичного до образного, від інтуїтивно-асоціативного до алгоритмічного, від дієво-практичного до ігрового);

в) врахування точок зору інших людей, здатність синтезувати різні пізнавальні позиції в діалозі з іншими людьми;

г) особливе ставлення до парадоксів і суперечностей, сприймання незвичних фактів без суб'єктивних захистів і спотворень;

г) відносність індивідуальних суджень, яка виявляється в здатності погоджуватися зі змістом джерел інформації або диференціювати їх, сумніваючись у їх очевидності й безперечності;

д) сприйняття того, що відбувається, за принципом «можливо все, навіть те, що неможливо». Чим розумнішою є людина, тим складніше їй чимось здивувати, оскільки навіть найнеймовірніші події є для неї суб'єктивно очікуваними.

Закритій пізнавальній позиції особистості властиві стереотипність осмислення проблеми, неадекватне сприйняття незвичних і потенційно психотравмуючих аспектів

ситуації. Людина з такою позицією не може одночасно мати багато поглядів на явище, їй важко враховувати позиції інших людей, вона не здатна сприймати суперечності й парадокси, критично ставитися до джерел інформації, важко уявляє неймовірні події та факти.

Отже, ментальні структури метакогнітивного досвіду людини є психологічною основою здатності до інтелектуального саморегулювання, умовою продуктивного функціонування інтелекту. Міра сформованості метакогнітивного досвіду особистості свідчить про рівень її інтелектуального розвитку.

Висновки. Під впливом когнітивно-орієнтованих теоретичних напрямів відбулася зміна предмету психологічних досліджень інтелекту – перехід від результативних і функціональних властивостей інтелекту до ментальних структур як психічного носія цих властивостей. Аналіз ментальних структур дозволяє виділити три рівні досвіду: когнітивний, метакогнітивний та інтенціональний. Їх основне призначення – визначати, де, коли і як використовуватимуться наявні індивідуальні інтелектуальні ресурси.

В межах запропонованого підходу критерії рівня інтелектуального розвитку особистості пов'язані, по-перше, з тим, як людина сприймає, розуміє і пояснює те, що відбувається і, по-друге, з тим, які рішення вона ухвалює і наскільки ефективно діє в тих або інших складних ситуаціях.

Таким чином, інтелектуальний розвиток припускає не тільки вдосконалення когнітивних механізмів переробки інформації, але і формування метакогнітивних механізмів інтелектуальної саморегуляції.

Література:

1. Дружинин В. Н. Когнитивные способности. Структура. Диагностика. Развитие / В. Н. Дружинин. – СПб.: Питер, 2001. – 237 с.
2. Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума / М. А. Холодная. – СПб.: Питер, 2004. – 384 с.
3. Холодная М. А. Профессиональные иллюзии как следствие упрощенных представлений о человеческом интеллекте / М. А. Холодная // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2004. – Т. 1. – № 4. – С. 38-45.
4. Холодная М. А. Психологическое тестирование и право личности на собственный вариант развития / М.А. Холодная // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2004. – Т. 1. – № 2. – С. 66-76.
5. Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования/ М. А. Холодная. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.
6. Шадриков В. Д. Деятельность и способности / В. Д. Шадриков. – М.: Логос, 1994 – 231 с.

2.4. Alternative technologies of teaching children with special educational needs

2.4. Альтернативні технології навчання дітей з особливими освітніми потребами

На сучасному етапі реформування освітньої галузі пріоритетними завданнями Нової української школи визначено цілісний розвиток, виховання і соціалізацію особистості, збереження її здоров'я. У цьому світлі актуалізується питання створення ефективного освітнього середовища для розвитку учнів з особливими освітніми потребами.

Державна політика України спрямована на забезпечення належних умов для гарантування дітям з особливостями психофізичного розвитку безпеки, охорони здоров'я, навчання, виховання, фізичного, психічного, соціального, духовного та інтелектуального розвитку, їх соціально-психологічної адаптації та активної життєдіяльності, зростання в сімейному оточенні в атмосфері миру, гідності, взаємоповаги, свободи та рівності. Концептуальні положення зміцнення статусу дитинства в суспільстві та захисту прав людей з особливостями психофізичного розвитку відображені в Конвенції ООН про права дитини (1990), Конституції України (1996), Національній стратегії розвитку освіти на період до 2021 року (2013), Концепції Нової української школи (2017), законах України: «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (2001), «Про охорону дитинства» (2001), «Про освіту» (2017), «Про загальну середню освіту» (1999 р.), «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» (1991 р.), «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» (2000 р.), «Про соціальні послуги» (2003 р.), «Про реабілітацію інвалідів» (2006 р.), «Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання» (2014 р.) та інші.

З огляду на це, надання рівного доступу до якісної освіти громадян із особливостями психофізичного розвитку (більшість з яких є інваліди) є одним із пріоритетних напрямів утвердження нової системи цінностей в освітній політиці України²⁴⁰. Діти з особливостями психофізичного розвитку мають, як і всі інші діти, право на отримання якісної освіти, в тому числі юридичне право навчатися в масових загальноосвітніх школах. Але їх навчання потребує створення ефективного освітнього середовища, забезпечення якого можливе лише з урахуванням особливостей розвитку дитини; використання специфічних заходів та організаційних форм навчальної роботи, залежно від характеру розладу²⁴¹.

Важливість психолого-педагогічного супроводу та своєчасної корекційно-реабілітаційної допомоги дітям з особливими освітніми потребами в умовах інтегрованого навчання підтверджується низкою праць зарубіжних і вітчизняних авторів. Так, проблема соціалізації осіб з порушеннями психофізичного розвитку розглядається А. Колупаєвою, Л. Савчук, Л. Лопатиною, О. Хохліною, Л. Шипіциною, Н. Шматко та ін. Теоретичні аспекти організації роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах освітнього закладу висвітлено у працях В. Ляшенко, С. Харченко та ін.; створення особливих умов у процесі реабілітації та соціальної адаптації – І. Бега, В. Бондарь, Т. Власової, В. Лубовського, Є. Мастюкової, В. Синьова, О. Хохліної, М. Шеремета, М. Ярмаченко та ін.

Подолання труднощів, пов'язаних з функціональними обмеженнями слуху, мовлення, академічних здібностей, навчуваності, уваги, що ускладнюють процес координації, сприйняття та переробки дитиною інформації, гнучкості мислення, запам'ятовування та відтворення інформації, застосування набутих знань, умінь та навичок, можливе з залученням альтернативних технологій навчання. Проте, відзначаючи беззаперечну цінність

²⁴⁰ Бобрицька В. І. Актуальні проблеми інклюзивної освіти в Україні / В. І. Бобрицька // Педагогічний процес: теорія і практика. 2015. – № 5-6 (50-51). – С. 7-11.

²⁴¹ Савчук Л.О. «Особлива» дитина в навчанні / За мат. наук.-мет. пос. «Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання». / Колупаєва А. А., Савчук Л. О. – Рівне: РОІППО. – 2010. – 44 с. С. 4.

проведених у галузі педагогіки, психології та їх субдисциплін досліджень, варто зазначити, що питання застосування в умовах сучасного освітнього простору альтернативних освітніх технологій висвітлено фрагментарно і потребує осмислення з урахуванням нових суспільних викликів.

Діти з особливими освітніми потребами, на думку А. А. Колупаєвої, Л. О. Савчук, це усі учні, чий освітні проблеми виходять за межі загальноприйнятої норми. Це в тому числі, діти з особливостями психофізичного розвитку, обдаровані діти та діти із соціально вразливих груп.

Діти з особливостями психофізичного розвитку характеризуються відхиленнями від нормального фізичного чи психічного розвитку, що зумовлені вродженими чи набутими розладами. У дітей даної категорії можливі наступні порушення: слуху, зору, інтелекту, мовленнєві, опорно-рухового апарату, емоційно-вольові, складні структурні порушення²⁴².

У процесі роботи з дітьми, які мають порушення психофізичного розвитку необхідно врахувати компенсаторні можливості організму, тобто позитивні зміни, що відбуваються у розвитку дитини загалом під впливом цілеспрямованого, організованого навчання.

На думку А. Колупаєвої²⁴³, взаємодія дітей з особливими освітніми потребами зі здоровими дітьми сприяє їх когнітивному, фізичному, мовному, соціальному та емоційному розвитку; налагодженню між ними дружніх стосунків. Завдяки такій взаємодії діти вчаться природно сприймати і толерантно ставитися до людських відмінностей, вони стають більш чуйними, готовими до взаємодопомоги, розвитку та цілеспрямованого використання нових знань і вмінь. В таких умовах діти з особливими освітніми потребами демонструють відповідні моделі поведінки, які копіюють у дітей з типовим рівнем розвитку.

Школа, до якої зарахована дитина має забезпечити їй адаптований навчальний план і адаптовані (за потреби модифіковані) програми, адаптоване оцінювання (це критеріальна оцінка для отримання зворотного зв'язку і виявлення особливих освітніх потреб дитини), адаптоване викладання, адаптоване доступне середовище, толерантне ставлення. Важливо, як зазначає А. Лапін²⁴⁴, щоб педагоги і батьки розуміли, що інклюзивне навчання – це не тільки вільний доступ до загальноосвітнього простору, але це ще й відповідальність за результати освіти всіх учасників спільного навчання та виховання. Автор підкреслює, що якість освіти у даному випадку безпосередньо залежить від того, наскільки перелік освітніх послуг, що є доступними та надаються відповідають освітнім потребам дитини з особливими освітніми потребами. Для того, щоб заклади освіти могли адекватно реагувати на мінливі ситуативні потреби навчально-розвивального процесу, необхідно шукати ефективні освітні стратегії, моделювати їх і практично перевіряти й описувати для подальшого впровадження в практику.

На початку навчання допомога дітям з особливими освітніми потребами повинна бути максимальною. Її зміст полягає у демонстрації і поясненні кінцевого результату навчання, розумових та практичних дій, а також умов роботи, в тому числі застосовуваних різних знарядь, матеріалів, наочних посібників тощо. Цілеспрямоване формування загальнонавчальних умінь дозволяє вчителю у подальшій роботі перейти від розгорнутої допомоги учням до короткого інструктажу. При цьому додаткові пояснення важливо проводити з учнем індивідуально.

²⁴² Бобрицька В. І. Актуальні проблеми інклюзивної освіти в Україні / В. І. Бобрицька // Педагогічний процес: теорія і практика. 2015. – № 5-6 (50-51). – С. 7-11.

²⁴³ Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи : [монографія] / А. Колупаєва. – Київ: «Самміт-Книга», 2009. – 272 с.

²⁴⁴ Лапін А. До питання підвищення якості навчання учнів з особливими освітніми потребами в інклюзивному освітньому просторі / А. Лапін // Освіта осіб з особливими потребами : виклик сьогодення: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Київ, 2018. – С. 70-76.

У цьому ракурсі важливою складовою побудови інклюзивного освітнього простору є застосування альтернативних методів навчання, серед яких найбільш вагоме значення має арт-терапія. Арт-терапія (або терапія мистецтвом) – це один з методів психологічної роботи, що використовує можливості мистецтва для досягнення позитивних змін в інтелектуальному, емоційному й особистісному розвитку дитини. Перевагою арт-терапії є те, що практично кожна дитина з особливими освітніми потребами, незалежно від своїх здібностей до образотворчої діяльності та художніх навичок, може приймати участь в арт-терапевтичній роботі. Оскільки арт-терапія є засобом переважно невербального спілкування це робить її особливо цінною для тих, хто недостатньо добре володіє мовою. Позитивні емоції, які отримує дитина в процесі арт-терапевтичної роботи допомагають їй подолати апатію та безініціативність, сприяють формуванню активної життєвої позиції, впевненості у своїх силах, актуалізації внутрішніх механізмів саморегуляції і зцілення. Ці переваги підкреслюють важливість питання збагачення змісту навчальної і виховної роботи в закладах освіти методами арт-терапії, такими як музикотерапія, ізотерапія, ігротерапія, казкотерапія та іншими.

Для розвитку дитини з особливими освітніми потребами важливе значення має музика, яка через визначену вібрацію, покликана стимулювати певну психологічну реакцію. Музика як невербальна форма комунікації допомагає усунути ізоляцію і налагодити контакт з іншими учнями. Прослуховування музичних творів або гра на простих музичних інструментах звільняє дитину від негативних переживань, вчить спілкуватися й отримувати задоволення від спілкування. Дослідники вважають, що саме музика В. Моцарта сприяє покращенню пам'яті та підвищенню інтелектуального індексу дітей. Це, на думку Л. Куненко²⁴⁵, пов'язано з тим, що початок творчої діяльності композитора припадає на вік шести років. У світлі цього, його музику можна вважати «ідентичною природному репертуарові просторово-часових фігур раннього головного мозку. Тобто саме вона позитивно впливає на функціонування дитячої розумової діяльності та всього організму в цілому». Також застосовується різна медитативна музика з відтворенням звуків живої природи. Проблемою є обмеженість застосування музикотерапії в умовах регламентованого уроком часу, оскільки на практиці це можливо в межах викладання окремих навчальних дисциплін: фізичної культури, образотворчого мистецтва, основ природознавства. У зв'язку цього вчителі намагаються максимально широко застосовувати музикотерапію у позанавчальний час.

У роботі з дітьми з особливими освітніми потребами широко використовуються всі складові образотворчого мистецтва і художньої праці (малювання, ліплення, художнє конструювання, аплікація). Вони знайомлять дану категорію дітей з художніми цінностями, їх роллю в житті, формують сенсорну культуру, навички образотворчої діяльності, розвивають зорове сприйняття, спостережливість, відчуття кольору, просторове уявлення, композиційне мислення, фантазію, емоційно-чуттєву сферу. На думку, І. Лисенкової, образотворчою діяльністю з дітьми краще займатись в процесі позакласної діяльності за допомогою такого методу арт-терапії як ізотерапія.

Ю. Жданович²⁴⁶ підкреслює, що ізотерапія – це не мистецтво саме по собі і не передбачає навчального процесу. На думку автора, всі ізотерапевтичні техніки (за допомогою малюнку, ліплення, колажування тощо) допомагають дитині виразити, зобразити все, що досі перебувало у її підсвідомості, але викликало негативні стани. Тобто, образ є проекцією особистості дитини, символічним вираженням її ставлення до навколишнього

²⁴⁵ Кіпріанов І. Ю. Використання арт-терапії у роботі з дітьми з особливими потребами / І. Ю. Кіпріанов, Т. І. Ковальчук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – 2014. – Вип. 5 (48). – С. 77-81.

²⁴⁶ Жданович Ю. М. Соціально-педагогічна підтримка дітей вимушених переселенців засобами ізотерапії / Ю. М. Жданович // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – 2016. – № 20 (1). – С. 179-189.

світу. Виходячи з цього, можна сказати, що ізотерапія використовує створення образу як інструмент реалізації цілі і не передбачає оцінки «красива чи правильна робота». Перед вчителем стоїть завдання допомогти дитині з особливими освітніми потребами усвідомити свій стан, виразити його за допомогою зображувальних образів та знайти шлях виходу з проблеми, а не навчити дитину правильно малювати чи ліпити, створювати композицію.

У процесі навчання педагог, враховуючи поставлені ним цілі та вікові особливості цільової групи, може використовувати різні ізотерапевтичні методики й техніки, залежно від вибору функції ізотерапії (діагностична, когнітивна, корекційна, регулятивна, розвиваюча), яку він хоче реалізувати. При цьому важливо стежити за тим, щоб у дитини не виникала аутостимуляції, яка призводить до того, що процес малювання «проблемної сфери» не тільки не знижує напруги, а навпаки, веде до виникнення нових негативних переживань.

Ізотерапія широко застосовується в рамках уроку образотворчого мистецтва. Саме цей навчальний предмет створює можливості для об'єднання процесу навчання і «лікування» засобами мистецтва. На думку вчителів-предметників під час проведення таких занять логічно використовувати не лише папір, олівці, фарби, воскову крейду, пастель, але й інші матеріали, такі як пісок, глина, пластилін, природні матеріали, тканини тощо. На думку О. Янчук²⁴⁷, експериментуючи з образотворчими матеріалами при використанні ізотерапевтичних вправ, таких як малювання на асфальті, склі, восковий малюнок, пластиліновий і поролоновий живопис, зображення свого настрою, малювання спіралеподібними лініями, штампування, пальчиковий живопис, робота з глиною та інші, особливо працюючи у парах або малих творчих групах, можливо підвищувати результативність у навчанні та стимулювати подальшу творчість дитини.

Значний вплив на становлення дітей з особливостями психофізичного розвитку має ігротерапія, що одночасно вирішує три важливих корекційних завдання: сприяє розширенню репертуару самовираження дитини; підвищенню емоційної стійкості і рівня саморегуляції; корекції стосунків в системі «дитина – дорослий». Дитина в процесі ігротерапії набуває важливого досвіду афектної сублімації в соціально прийнятних формах по символічних каналах. Таким чином, введення обмежень в гру дитини, на думку О. Васильченко²⁴⁸, складає важливу умову досягнення кінцевого корекційного ефекту. У зв'язку з цим велика роль в ігротерапії належить техніці формулювання заборон і обмежень в грі. Ігротерапію важливо проводити як в індивідуальній, так і в груповій формі. Головним критерієм переваги групової ігротерапії є наявність у дитини соціальної потреби в спілкуванні, яка формується на ранній стадії дитячого розвитку. Групова ігрова терапія допомагає дитині усвідомити своє реальне «Я», підвищити її самооцінку і розвинути потенційні можливості, подолати внутрішні конфлікти, страхи, агресивні тенденції, зменшити неспокій і відчуття провини.

Рухливі і малорухливі ігри є найбільш прийнятною формою занять фізичними вправами з дітьми з особливостями психофізичного розвитку. Діти, включаючись в сюжет гри, стають її безпосередніми учасниками, веселяться і радіють, забуваючи про свої проблеми. Розмаїтість рухів, з яких складається рухлива гра, впливає на психофізичний і емоційний стан дитини, що створює позитивні передумови для її навчання. Для відтворення етапів рухового розвитку дітей заняття необхідно будувати на основі тематичної гри, що складається з взаємозв'язаних ситуацій, вправ, заснованих на повторно-коловому методі. Такі заняття важливо забезпечувати відповідним музичним супроводом. Текст, що застосовується в іграх-вправах має бути веселим, бешкетним, позитивним. Такі вправи можна включати до

²⁴⁷ Янчук О. А. Ізотерапія як ресурс педагогічного впливу на розвиток творчого потенціалу особистості школяра у процесі навчання / О. А. Янчук // Педагогічний пошук. – 2015. – № 3 (87). – С. 65-66.

²⁴⁸ Васильченко О. А. Ігрова терапія як метод соціальної роботи з дітьми шкільного віку / О. А. Васильченко // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. – 2013. – № 3 (19). – С. 90-94.

фізкультхвилинках під час уроку та на перервах; як елемент гри руху пальців, кистей рук. Також рекомендоване застосування імітаційних вправ, ігор.

Діти з особливими освітніми потребами будуть навчатися на рівні зі своїми однолітками з типовим розвитком, будуть соціалізуватися та формувати життєві компетентності для подальшого життя за умови правильної організації освітнього середовища. Лише об'єднання зусиль педагогів та сім'ї може забезпечити всебічний розвиток дитини, підготувати її до організованого навчання та подальшого самостійного життя. Важливо, щоб поряд із традиційними технологіями навчання, у роботі з дітьми з особливими освітніми потребами, широко застосовувалися й альтернативні, що значно посилюють вплив перших.

Література:

1. Бобрицька В. І. Актуальні проблеми інклюзивної освіти в Україні / В. І. Бобрицька // Педагогічний процес: теорія і практика. 2015. – № 5-6 (50-51). – С. 7-11.
2. Савчук Л. О. «Особлива» дитина в навчанні / За мат. наук.-мет. пос. «Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання». / Колупаєва А. А., Савчук Л. О. – Рівне: РОІППО. – 2010. – С. 4.
3. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи: [монографія] / А. Колупаєва. – Київ: «Самміт-Книга», 2009. – 272 с.
4. Лапін А. До питання підвищення якості навчання учнів з особливими освітніми потребами в інклюзивному освітньому просторі / А. Лапін // Освіта осіб з особливими потребами: виклик сьогодення: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Київ, 2018. – С. 70-76.
5. Кіпріяннов І. Ю. Використання арт-терапії у роботі з дітьми з особливими потребами / І. Ю. Кіпріяннов, Т. І. Ковальчук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – 2014. – Вип. 5 (48). – С. 77-81.
6. Жданович Ю. М. Соціально-педагогічна підтримка дітей вимушених переселенців засобами ізотерапії / Ю. М. Жданович // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – 2016. – № 20 (1). – С. 179-189.
7. Янчук О. А. Ізотерапія як ресурс педагогічного впливу на розвиток творчого потенціалу особистості школяра у процесі навчання / О. А. Янчук // Педагогічний пошук. – 2015. – № 3 (87). – С. 65-66.
8. Васильченко О. А. Ігрова терапія як метод соціальної роботи з дітьми шкільного віку / О. А. Васильченко // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. – 2013. – № 3 (19). – С. 90-94.

2.5. Digital competence of future specialists

2.5. Цифрова компетентність майбутніх фахівців

Активне використання цифрових технологій в освіті сприяє ефективності освітнього процесу на всіх його рівнях і формуванню професійних компетентностей майбутніх фахівців. Формування компетентностей нерозривно пов'язане з інформатизацією освіти. Інформатизація освіти є одним із основних напрямів реформування навчальних закладів, зумовленим потребами сучасного суспільства, у якому головним є індивідуальний розвиток особистості.

Важливою складовою професійної компетентності майбутніх педагогів визначено цифрову компетентність, яка передбачає здатність та вміння логічного та системного використання інформаційних технологій. Цифрова компетентність дозволяє людині бути успішною в сучасному інформаційному просторі, керувати інформацією, оперативно приймати рішення, формувати важливі життєві компетенції.

Метою статті є обґрунтування різних підходів щодо трактування цифрової компетентності майбутніх фахівців.

Проблему ефективного використання інформаційних технологій у навчанні, підготовки майбутніх учителів до професійної діяльності засобами цифрових освітніх технологій, формування професійної компетентності досліджують багато українських та зарубіжних науковців. Так Р. Гуревич, А. Гуржій, М. Жалдак, Н. Морзе, О. Спірін розглядають сутність і структуру цифрової компетентності й цифрової культури майбутніх учителів. Використанню цифрових освітніх технологій у вищій освіті присвячено праці В. Бикова, О. Глазунової, М. Шишкіної. Проблеми формування професійних компетентностей майбутніх учителів звикористанням цифрових освітніх технологій досліджують Р. Гуревич, Н. Морзе, О. Співаковський.

На думку С. Сковорцової професійна компетентність учителя – це властивість особистості, яка виявляється у здатності до педагогічної діяльності; єдність теоретичної та практичної готовності педагога до професійної діяльності; здатність результативно діяти, ефективно розв'язувати стандартні і проблемні ситуації, що виникають у професійній діяльності.²⁴⁹

Л. Петухова в роботі визначає компетентність як здатність та усвідомлена готовність особистості до реалізації набутої системи знань, умінь, навичок, прагнення розв'язання завдань у певних умовах із передбачуваними можливими наслідками та відповідальністю за свої дії.²⁵⁰ Інформатична компетентність, на думку автора – це здатність до реалізації системного обсягу знань, умінь і навичок, набуття та трансформації інформації в різних галузях людської діяльності для якісного виконання професійних функцій та усвідомленого передбачення наслідків своєї діяльності.

Інформатичну компетентність як підтверджену здатність особистості задовольняти власні індивідуальні потреби й суспільні вимоги щодо формування професійно-спеціалізованих компетентностей людини в галузі інформатики визначає О. Спірін.²⁵¹

На основі аналізу наукової літератури нами визначено, що «компетентність – це володіння певною компетенцією, а «компетенція – це наявність у суб'єкта сукупності взаємопов'язаних особистісних якостей, а саме знань, умінь та навичок».²⁵²

²⁴⁹ Сковорцова С. Професійна компетентність учителя початкових класів, с. 10.

²⁵⁰ Петухова Л. Є. Теоретико-методичні засади формування інформатичних компетентностей майбутніх учителів початкових класів, с. 7.

²⁵¹ Спірін О. М. Інформаційно-комунікаційні та інформатичні компетентності як компоненти системи професійно-спеціалізованих компетентностей вчителя інформатики, с. 3.

Сьогодні в дослідженнях українських науковців для інтеграції з міжнародним освітнім простором поширюється визначення «цифрова компетентність», наявність якої у фахівця передбачає вміння використовувати цифрові технології у професійній діяльності.

Європейським Парламентом та Радою Європейського Союзу у 2006 році цифрова компетентність названа однією з ключових компетентностей для навчання впродовж життя.

Спираючись на визначення Європейської Комісії, І. Іванюк розглядає цифрову компетентність як впевнене застосування технологій інформаційного суспільства для роботи, дозвілля та спілкування. На його думку вона повинна включати базові навички у сфері інформаційних технологій: використання комп'ютерів для отримання, оцінювання, зберігання, представлення й обміну інформаційними даними, спілкування й участі у спільних мережах через Інтернет.²⁵³

У своєму дослідженні С. Прохорова цифрову компетентність педагога трактує як здатність учителя ефективно та результативно використовувати інформаційні технології у своїй професійній діяльності та для свого самовдосконалення та розвитку. Вона виділяє такі складові елементи цифрової компетентності: технічні навички роботи з інформаційними технологіями, здатність застосовувати ресурси в навчальному процесі, здатність планувати навчальну діяльність, додаткові знання, уміння, аналіз та керівництво освітнім процесом з використання інформаційних технологій.²⁵⁴

На думку Дж. Крумсвіка цифрова компетентність вчителя – це майстерність педагога застосовувати інформаційні технології у своїй професійній діяльності. Автор вважає, що вчитель має вміти критично оцінювати ресурси та використовувати їх з врахуванням педагогіки, бути обізнаним із метою використання різних навчальних ресурсів.²⁵⁵ Відбір матеріалів, при цьому відбувається з урахуванням специфіки навчальної дисципліни, особливостей студентів, певної теми заняття.

В. Биков та М. Лещенко стверджують, що використання сучасних інформаційних технологій сприяє реалізації навчальної діяльності (формальної, неформальної та інформальної) на перетині двох світів: реального й віртуального. В контексті сучасних реалій освітнього процесу методи педагогічних досліджень класичної педагогіки вимагають перегляду й удосконалення. Автори наводять аналіз розвитку цифрової гуманістики в міжнародному освітньому просторі та виокремлюють зміст нової галузі педагогічного знання – цифрової гуманістичної педагогіки.²⁵⁶

В умовах інформатизації освіти України важливою складовою професійної компетентності є цифрова компетентність майбутніх фахівців. У 2016 році Кабінетом Міністрів України з метою інтеграції у світові процеси було презентовано проект «Цифровий порядок денний України 2020» («Digital Agenda for Ukraine 2020»). Продовженням такої інтеграції є, схвалена на засіданні Уряду, Концепція та План дій розвитку цифрової економіки в Україні до 2020 року.

²⁵² Морзе Н. В., Кочарян А. Б. Модель стандарту ІКТ-компетентності викладачів університету в контексті підвищення якості освіти, с. 30.

Морзе Н. В. Інформатична компетентність учнів може бути вищою від компетентності тих, хто їх навчає?, с. 3.

Жалдак М. І., Рамський Ю. С., Рафальська М. В. Модель системи соціально-професійних компетентностей вчителя інформатики, с. 5.

²⁵³ Іванюк І. Використання он-лайн інструментів для оцінювання цифрової компетентності вчителів і керівників навчальних закладів у Норвегії, с. 12.

²⁵⁴ Прохорова С. М. Поняття цифрової компетентності вчителя іноземної мови у світовому освітньому просторі, с. 115.

²⁵⁵ Krumsvik R. Situated learning and digital competence. Education and Information Technology, p. 173.

²⁵⁶ Биков В., Лещенко М. Цифрова гуманістична педагогіка відкритої освіти. Теорія і практика управління соціальними системами, с. 118.

У концепції Нової української школи описано базові компетентності учителів, які містять «індивідуально-особистісні та професійно-діяльнісні якості, необхідні для успішного виконання стратегічної мети та завдань реформування початкової освіти». Однією із важливих є інформаційно-цифрова компетентність, яка розглядається як здатність орієнтуватися в інформаційному просторі, отримувати інформацію та оперувати нею відповідно до власних потреб і вимог сучасного високотехнологічного інформаційного суспільства, впевнене та критичне застосування інформаційно-комунікаційних технологій для створення, пошуку, обробки, обміну інформацією в професійній діяльності, в публічному просторі, приватному спілкуванні; інформаційну й медіа-грамотність, алгоритмічне мислення, навички безпеки в Інтернеті, розуміння етики роботи з інформацією.²⁵⁷

Одним із завдань розвитку освіти Європейських країн, у яких впевнено застосовуються інформаційні технології, є якісне формування в учнів навичок критичного мислення та вміння ефективного використання інформаційних технологій під час навчання та у процесі повсякденної життєдіяльності. Навчальний процес має бути спрямований на підготовку людини, яка вміє перетворити інформацію на знання та використати її для суспільних потреб та інтересів, продовження навчання.

В процесі дослідження нами було проаналізовано проект Європейської комісії «Рамка цифрової компетентності для громадян» (DigComp). Європейська рамка цифрової компетентності (DigComp) є важливим інструментом для підвищення рівня цифрової компетентності фахівців у галузі освіти, підготовки та підвищення кваліфікації. Даний документ висвітлює процес впровадження рамки цифрової компетентності у таких напрямках: формування та підтримка політики; планування навчання у сфері освіти й підготовка кадрів, зайнятість; оцінювання та атестація.

Для трактування поняття «цифрова компетентність» майбутніх фахівців нами виокремлено стандарти цифрової компетентності за європейською мережею EUROPASS, а саме:²⁵⁸

- управління інформацією (Information management), що включає знання, вміння та навички для пошуку інформації та певних даних, їх аналіз та використання у професійній діяльності, вміння отримувати доступ до інформації, здійснювати пошук інформації в Інтернеті, формулювати інформаційні потреби, знаходити відповідну інформацію, вибирати ефективні ресурси, створювати персональні інформаційні стратегії, оцінювати вміння збирати, обробляти, розуміти й критично оцінювати інформацію, зберігання та відновлення інформації: вміння управляти й зберігати інформацію та її контент для полегшення пошуку, створювати базу даних;

- співробітництво (Collaboration), що включає знання, навички та вміння для участі особистості в різних спільнотах, співпраці з іншими користувачами в мережі Інтернет;

- комунікація (Communication), що включає знання, навички та вміння фахівця для спілкування з використанням інтернет-інструментів, конфіденційність та мережевий етикет, обмін інформацією та змістом, готовність і здатність ділитися знаннями, змістом і ресурсами, виявлення ініціативи в поширенні змісту та ресурсів, знання практики й правил цитування інформації, взаємодії он-лайн для вирішення професійних завдань, пошуку можливостей для саморозвитку та вдосконалення власного цифрового середовища, використання технологій і медіа для командної роботи, налагодження процесів співпраці, спільного створення ресурсів, знань і зміст, створення управління одним або декількома цифровими ідентифікаторами (аватарами), вміння оперувати базою даних, створеною кількома користувачами;

²⁵⁷ Концепція нової української школи, с. 15.

²⁵⁸ The ISTE National Educational Technology Standards (NETS-T) and Performance Indicators for Teachers, p. 9.

- контент та знання (Creation of content and knowledge), що включають навички та вміння особистості для професійної і творчої діяльності, створення нових ресурсів використання інформаційних технологій, створення зміст / контент у різних форматах, з використанням мультимедіа, висловлення власної думки за допомогою цифрових медіа та технологій, розуміння як авторські права та ліцензії поширюються на інформацію та зміст;

- етика й відповідальність (Ethics and responsibility), що включає знання, навички та вміння фахівців щодо певної поведінки в мережі Інтернет;

- оцінювання та вирішення проблем (Evaluation and Problem-solving), які визначаються вибором інформаційних технологій для оцінювання та самооцінювання знань та вмінь з різних навчальних дисциплін, для вирішення проблем обробки результатів оцінювання з використанням інформаційних технологій;

- технічна операція (Technical Operation), що включає знання, навички та вміння особистості для ефективного та безпечного використання інформаційних технологій у своїй професійній діяльності, активування захисту персональних даних, розуміння приватної власності інших людей, захисту себе від шахрайства в Інтернеті та можливих загроз.

У дослідженні «Цифрова компетентність на практиці: рамковий аналіз», оприлюдненому Європейською комісією цифрова компетентність визначається як одна із ключових компетентностей для навчання впродовж життя. Вона включає здатність критично і творчо використовувати інформаційні технології для досягнення мети та сприяє формуванню інших компетентностей, вміння навчатись і належать до навичок XXI ст., яких мають досягти громадяни для забезпечення активної участі у житті суспільства та його розвитку.²⁵⁹

Враховуючи вимоги проаналізованих вище стандартів, нами виокремлено такі складові цифрової компетентності майбутніх учителів: *змістово-прогностична*: усвідомлення ролі інформаційних технологій та призначення цифрових ресурсів різного типу, здатність прогнозувати сутність освіти в інформаційно-комунікаційних технологіях, електронних ресурсах, а також представляти інформацію в різних знакових системах та комп'ютерних форматах, формуванні власної медіатеки; *стратегічна*: здатність вибирати систему навчання і самовдосконалення із застосуванням цифрових освітніх ресурсів як багатовекторний і багаторазовий процес, визначати власні освітні траєкторії і індивідуальні траєкторії навчання школярів, орієнтуватися в світовому інформаційному просторі; *етико-інформаційна*: відповідальність за соціальну взаємодію засобами інформаційних технологій, усвідомлення правової відповідальності використання цифрових ресурсів; *пошукова*: здатність орієнтуватися в інформаційних та освітніх ресурсах мережі, робота з пошуковими системами; *інструментально-прогностична*: усвідомлення функціональних можливостей різних комп'ютерних програм, складання алгоритмів виконання різних завдань з використанням цифрових ресурсів, формування уявлень про сучасні засоби тестування та оцінювання результатів навчання; *перфекціоністична*: здатність використовувати інформаційні технології для підвищення рівня професійної компетенції.

Сьогодні ідея неперервного навчання є одним із важливих напрямів навчально-виховного процесу в Україні. Його реалізація спрямована на швидкий розвиток інформатизації суспільства, яке вимагає від вчителя високого рівня цифрової компетентності та медіаграмотності. Майбутній педагог повинен бути готовим до реалізації нових ідей, використовувати можливості інформаційних технологій, підвищувати якість навчального процесу, готувати молодь до успішного життя. Цифрова компетентність є ключовою у процесі професійного розвитку, яка проявляється при вирішенні різних завдань із залученням засобів інформаційних технологій.

²⁵⁹ The ISTE National Educational Technology Standards (NETS-T) and Performance Indicators for Teachers, p. 11.

В умовах сьогодення спостерігається швидкий темп розвитку інформаційних технологій, невпинно зростає кількість користувачів Інтернету, постійно з'являються різні пристрої, покликані спрощувати життя сучасної людини. Такі зміни впливають на всі сфери життя, включаючи і освіту. Зростають і вимоги до особистості сучасного вчителя. Майбутній педагог повинен вільно володіти сучасними технологіями та використовувати їх у своїй професійній діяльності, тим самим забезпечувати ефективність навчально-виховного процесу. Першочерговою вимогою до підготовки сучасних освітян має бути високий рівень сформованості їх цифрової компетентності.

Висновки. На нашу думку, важливим компонентом професійної компетентності сучасного педагога є цифрова компетентність. Цифрова компетентність поєднує знання та вміння використовувати цифрові технології для організації освітнього процесу, критично оцінювати інформаційні ресурси в доцільності їх застосування у майбутній професійній діяльності, застосовувати технологічні інновації.

Важливою передумовою формування цифрової компетентності є готовність майбутніх фахівців до оволодіння й застосування цифрових технологій.

Література:

1. Биков В., Лещенко М. Цифрова гуманістична педагогіка відкритої освіти. Теорія і практика управління соціальними системами, 4, 115-130. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tipuss_2016_4_13 (Bikov, V. Yu., Leshchenko, M. (2016). Digital humanistic pedagogy of open education. Theory and practice of social systems management, 4,115-130. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tipuss_2016_4_13).
2. Жалдак М. І., Рамський Ю. С., Рафальська М. В. Модель системи соціально-професійних компетентностей вчителя інформатики. – Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 2. Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання. № 7, 2009. – С. 3-10.
3. Іванюк І. Використання он-лайн інструментів для оцінювання цифрової компетентності вчителів і керівників навчальних закладів у Норвегії. Інформаційні технології і засоби навчання, Том 47, 3, 11-24. Режим доступу: <http://www.journal.iitta.gov.ua> (Ivaniuk, I. (2015). Using online tools for evaluation the digital competence of teachers and principals in Norway. Information Technologies and Learning Tools, Vol. 47, 3, 11-24. Retrieved from: <http://www.journal.iitta.gov.ua>).
4. Концепція нової української школи. Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>.
5. Морзе Н. В., Кочарян А. Б. Модель стандарту ІКТ-компетентності викладачів університету в контексті підвищення якості освіти. – Інформаційні технології і засоби навчання, № 5, 2014. – С. 27-39.
6. Морзе Н. В. Інформатична компетентність учнів може бути вищою від компетентності тих, хто їх навчає? (за матеріалами моніторингового дослідження з інформатичних компетентностей випускників в Україні) / Н. В. Морзе, О. В. Барна, В. П. Вембер // Комп'ютер у школі та сім'ї. – 2010. – № 8. – С. 3-8. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/komp_2010_8_2.
7. Петухова Л. Є. Теоретико-методичні засади формування інформатичних компетентностей майбутніх учителів початкових класів (автореф. дис. ... докт. пед. наук: 13.00.04). Одеса (Pietukhova, L. Ye. Theoretical and methodological foundations of formation of information competences of the future primary school teachers (DSc thesis abstract). Odesa).
8. Прохорова С. М. Поняття цифрової компетентності вчителя іноземної мови у світовому освітньому просторі. Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки, 4 (82), 113-116 (Prokhorova, S. M. (2015). Concept of a foreign language teacher's digital competence in the world of educational space. Bulletin of Zhytomyr State University. Pedagogical sciences, 4 (82), 113-116).
9. Сковцова С. Професійна компетентність учителя початкових класів. Початкова освіта. Методичний poradnik, 32, 9-12 (Skvortsova, S. (2011). Primary school teacher's professional competence. Primary Education. Methodological manual, 32, 9-12).
10. Спірін О. М. (2009). Інформаційно-комунікаційні та інформатичні компетентності як компоненти системи професійно-спеціалізованих компетентностей вчителя інформатики. Інформаційні технології

- і засоби навчання, 5 (13). Режим доступу: <http://ime.edu-ua.net/em13/emg.html>. (Spirin, O. M. (2009). Information and communication and informatics competences as components of the system of professional-specialized competences of informatics teacher. Information Technologies and Learning Tools, 5 (13). Retrieved from: <http://ime.edu-ua.net/em13/emg.html>).
11. Krumsvik R. Situated learning and digital competence. Education and Information Technology [Електронний ресурс] / R. Krumsvik. – Режим доступу: <http://www.icitte.org/Proceedings2013/Papers%202013/05-1-Krumsvik.pdf>.
12. The ISTE National Educational Technology Standards (NETS-T) and Performance Indicators for Teachers / Режим доступу: http://www.iste.org/Content/NavigationMenu/NETS/ForTeachers/2008Standards/NETS_T_Standards_Final.pdf.

2.6. Information educational technologies in teaching and learning process in general education schools in Ukraine

2.6. Інформаційно-освітні технології у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи в Україні

Вступ. Ми живемо в епоху динамічного розвитку людства. Зміна, ідей знань, технологій відбувається швидше, ніж зміна людського покоління. Сучасний світ набагато складніший і динамічніший.²⁶⁰

Проблема змісту освіти особливо загострюється у зв'язку з різким збільшенням інформаційного потоку, що викликає необхідність своєчасного добору та використання необхідної інформації під час навчання. Впровадження у навчальний процес інформаційних технологій вимагає якісно нового підходу до проблеми змісту освіти.

Інформатизація освіти в Україні є одним із пріоритетних напрямів реформування. У широкому розумінні – це комплекс соціально-педагогічних перетворень, пов'язаних з насиченням освітніх систем інформаційною продукцією, засобами й технологією, у вузькому – упровадження в заклади системи освіти інформаційних засобів, що ґрунтуються на мікропроцесорній техніці, а також інформаційної продукції і педагогічних технологій, які ґрунтуються на цих засобах.

У сучасній школі дедалі важливішого значення набуває інформатизація освіти, підготовка підростаючого покоління до життя в суспільстві, де інформація швидко змінюється і поновлюється. Вчителі повинні готувати учнів для роботи в умовах прискореного розвитку сучасного суспільства. Школярам необхідно мати не тільки відповідні уміння і навички, а й володіти новим стилем мислення, креативним підходом до справи, активністю й ініціативою. Вони повинні вміти орієнтуватися в потоці різноманітної інформації, обирати для себе головне і значиме.

Вітчизняний і зарубіжний досвід свідчать, що вік, з якого діти починають знайомство з комп'ютером, постійно знижується. Тому, головне завдання дорослих – зробити так, щоб зустрічі дітей з «розумною машиною» були безпечні і контрольовані.

Актуальність даної статті обумовлена необхідністю створення активного освітнього середовища, яке надало б учням нові можливості доступу до різних джерел інформації, допомогло задовольнити інтереси сучасного школяра, оточеного новітніми технологіями. Тому, у сучасному освітньому процесі повинні не тільки використовувати нові технічні засоби, а й нові форми і методи викладання, новий підхід до процесу навчання.

Це вказує на те, що педагог має йти в ногу з часом і змінювати форми викладання, використовуючи інформаційні технології для інтенсифікації освітнього процесу, збільшення швидкості сприйняття, розуміння та глибини засвоєння поданого навчального матеріалу.

Методологія. Аналіз професійної літератури з даної теми засвідчує, що проблема використання інформаційних технологій в освіті, на сьогоднішній день, є найважливішою, яку розглядали в багатьох різноаспектних дослідженнях.

Педагогічна освіта також розвивалась під впливом інноваційних процесів, що відбувалися у зарубіжній і вітчизняній школах. Основні ідеї зарубіжних учених того часу А. Біне, О. Декролі, А. Лай, Е. Клапаред, В. Кіптрік, Е. Мейман, Е. Торндайк та ін. полягали в необхідності скасування освітніх традицій і проголошенні пріоритету творчого розвитку дитини.

Певні аспекти процесу впровадження та розвитку інформаційно-комунікаційних технологій досліджували педагоги радянської доби: В. Буцик, В. Белашапка, М. Лачпик,

²⁶⁰ Кремень В. Г. (2002): Якісна освіта і нові вимоги часу, с. 30

Т. Сергєєва, О. Уваров та ін. Проблема впровадження інформаційних та комунікаційних технологій у загальноосвітніх закладах України була частково висвітлена в роботах В. Бикова, В. Брескіна, Б. Богатиря, В. Гуменюка, В. Дивака, М. Жалдака, Ю. Жука, А. Звягіна, В. Зіяутдінова, О. Клочко, В. Лунячека, Н. Морзе, М. Пшукова, О. Співаковського та ін.

Активізація сучасного інноваційного руху в Україні сприяє становленню авторських шкіл інноваційного типу (М. Гузика, О.А. Захаренка, А.І. Сологуба, М. Чумарної та ін.), діяльність яких спрямована на формування якісно нових, альтернативних концепцій і педагогічних систем. Інновації у школі передбачають:

- а) створення електронної бази даних про інновації в освіті ;
- б) вивчення, узагальнення та поширення кращого вітчизняного, європейського та світового досвіду в цій сфері;
- в) організація і проведення конференцій, семінарів і тренінгових курсів з використанням інноваційних методик викладання навчальних дисциплін.

Питання використання інформаційних технологій в освіті досліджуються у педагогічній теорії за напрямками: розробка та впровадження сучасних освітніх технологій у процес професійної підготовки фахівців (В. Безпалько, Т. Коваль, П. Стефаненко), використання інформаційних технологій у навчальному процесі вищих навчальних закладів (В. Биков, Р. Гуревич, В. Олійник).

Проблема впровадження комп'ютерних технологій у навчальний процес досліджена в роботах В. Бондаровської, Н. Польки (проблеми збереження психічного і фізичного здоров'я молодших школярів).

Психолого-педагогічні проблеми комп'ютеризації навчання молодших школярів розкрито в працях І. Белавіної, О. Дороніної, Д. Зарецького, З. Зарецької, В. Краснопольського, Ю. Машбиця, С. Шапкіна та ін. Питанням розвитку інформаційної культури школярів присвятили свої дослідження І. Антипов, Б. Кершан, Є. Коляда, Г. Рекун, І. Тесленко, М. Шкіль.

Питання розвитку алгоритмічного мислення розкрили у своїх працях М. Жалдак, М. Коляда, Л. Ланда, В. Успенський та ін. Значний внесок у розробку інших питань впровадження інформаційних технологій у початкову школу і підготовки до їх використання у навчальному процесі внесли й такі дослідники, як: І. Бичко, Б. Гніденко, М. Коляда, М. Левшин, Є. Жариков та ін.

Метою статті є вивчення та аналіз особливостей упровадження інформаційно-комунікаційних технологій у навчально-виховному процесі в загальноосвітніх навчальних закладах України.

Результати дослідження. Комп'ютеризація та впровадження нових інформаційних технологій у навчальний процес українських шкіл почалися ще у 1985 році. Саме тоді, фактично, почалася ера комп'ютеризації в освіті.

Перші альтернативні навчальні програми, підручники та посібники з'являються наприкінці 80-х років. У цей час в Україні створюється 160 пілотних шкіл, де впроваджуються нові інформаційні технології.

З 1991 по 1995 роки було розроблено та затверджено проект Концепції інформатизації освіти незалежної України. Видаються вперше національна навчальна програма з інформатики для середніх навчальних закладів (експериментальний варіант) та національний навчальний посібник.

Масово комп'ютеризація шкіл пройшла у 2000-х роках. Тоді ж відбулося інтегрування інформатики на уроки з інших дисциплін, де вчителі – новатори почали застосовувати елементи інформаційних технологій на уроках.

Нині вже неможливо уявити сучасний урок літератури, мистецтва, хімії і т.д. без комп'ютера, мультимедійної дошки, проектора, смартфона або планшета.

Однією із найістотніших складових інформатизації навчальних закладів є інформатизація навчального процесу – створення, впровадження та розвиток комп'ютерно орієнтованого освітнього середовища на основі інформаційних систем, мереж, ресурсів і технологій. Головною її метою є підготовка учнів до повноцінної життєдіяльності в умовах інформаційного суспільства, комплексна перебудова педагогічного процесу, підвищення його якості та ефективності.

Становлення інформаційного суспільства вимагає нової школи, нового змісту й якості освіти. Перед освітою чітко поставлено мету підготувати учня до життя й активної діяльності за умов інформаційного суспільства, виховати конкурентоспроможного громадянина не лише своєї держави, а й суспільства в цілому.

Сьогодні пошук ефективних методик навчання в школі традиційними способами є екстенсивним за змістовою ознакою. Тому основну увагу слід звернути на створення умов для впровадження в школі інформаційно-освітніх технологій, які дають змогу вести гнучке й варіативне навчання учнів. Учителю за допомогою засобів інформатизації має вивчити три основні моменти – знати, які є інформаційні ресурси, де вони містяться, як можна отримати до них доступ і як їх можна використовувати з метою підвищення ефективності професійної діяльності.

Створення та застосування ІТ у навчальному процесі потребує і сприяє розвитку інформаційної компетентності як викладача, так і учня. Інформаційні технології надають широкі можливості для розвитку особистості учнів і реалізації їх здібностей, впровадження нових методів і організаційних форм навчальної діяльності, переходу від репродуктивного до творчого рівня.

Реалізацію «Програми інформатизації школи» розпочали (згідно Закону України «Про Національну програму інформатизації») із впровадження ІКТ у навчально-виховний процес: від організації й адміністрування до використання навчальних і наочних посібників на уроках і в позаурочний час. Введено щоденники навчальних досягнень учнів початкових класів, створення електронних таблиць моніторингу досліджень учнів профільних класів і бази даних дітей і підлітків шкільного віку (за допомогою програми Excel). Окремо укладено бази даних учнів школи та педагогічних працівників. Співпраця навчальних закладів шляхом інтерактивних телеконференцій, вебінарів, онлайн-семінарів, віртуальних нарад і т.д. Налагодження творчих зв'язків з іншими навчальними закладами, у т.ч. й за кордоном; психологічне тестування школярів, педагогічних працівників; формування іміджу навчального закладу(шкільний сайт); створення персональних блогів учителів-предметників, класних керівників, соціально-психологічної служби закладу, завідувача шкільною бібліотекою. У роботі з учнями організація позаурочної діяльності: участь у віртуальних всеукраїнських і міжнародних конкурсах і проектах, Інтернет-олімпіадах, налагодження роботи школи шкільного журналіста і випуску учнівського вісника, онлайн-консультацій; дистанційного навчання. Тож інформаційні технології в школі – це не мода, а необхідність, потреба сучасності, потреба майбутнього.

Існування школи майбутнього в системі функціонування інформаційного суспільства неможливе без формування інформативної та комунікативної компетентностей особистості, яке здійснюють засобами навчальних дисциплін. Плануючи свою роботу, вчителі-предметники інтегрують сучасні освітні технології, засновані на використанні засобів ІКТ, із традиційними формами та методами, розширюють інформаційно-освітній простір учня за рахунок використання інформаційних технологій, створення тим самим умови для підвищення творчого інтелектуального потенціалу школяра.

ІТ використовують учителі на різних етапах уроку та на уроках різних типів. На організаційному етапі для створення доброзичливого, творчого настрою учнів використовують системи мультимедіа, які об'єднують в єдиному комплексі інформацію у

вигляді тексту, звуку, відео зображення, анімації, що дозволяє демонструвати різноманітні процеси та явища. Сумісність відео-, аудіо- та текстового матеріалу забезпечує емоційну насиченість уроку, не залишає байдужим жодного учасника освітнього процесу та сприяє підвищенню якості засвоєння нового матеріалу. Інформаційні технології роблять урок-лекцію більш ефективним і активізують роботу класу, якщо на екрані показати карти, ілюстрації, архівні фото-, відеоматеріали, виділивши головне, ввести анімацію, колір, збільшивши окремі частини. На уроках можна здійснювати віртуальні подорожі до різноманітних музеїв і галерей, або здійснити заочну екскурсію в минуле. Загальнокультурний розвиток сучасних школярів неможливий без доступу до таких ресурсів.

Кожен рівень комунікації являє собою взаємодію, тобто спілкування на уроці за допомогою Інтернет-технології. Це одна з форм нестандартних уроків за типом партнерський онлайн-урок, на якому творчість двох педагогів переростає у творчий процес учнів і формує в останніх креативну компетентність. Ураховуючи вищесказане, вчитель допомагає вихованцям актуалізувати набутий життєвий досвід і, ґрунтуючись на ньому, опановувати нові знання та переводити їх у площину практичної діяльності. Під час моделювання такого уроку з обранням методів і форми роботи учитель є фасилітатором – людиною, яка забезпечує успішну групову комунікацію, розробляє алгоритм дій під час виконання завдань, допомагає учням усвідомити особливості власної поведінки.

Отже, партнерські онлайн-уроки – це уроки віртуального співробітництва, які сприяють динамічності й інноваційності навчально-виховного процесу. Згадаймо слова М.Зубрицького: «Світова павутина створила фантастичні умови, оскільки кожному широко відчиняє двері для інтерактивного спілкування з глобальною аудиторією. Через свою феноменальну природу вона створює унікальні умови для індивідуалізованого простору сприйняття та середовище для відкритого безособового спілкування».

Реалії інформаційного суспільства спричинили докорінну перебудову системи навчання на всіх рівнях освіти. Найбільш революційним з них було введення в загальноосвітню школу нового навчального предмета – Основи інформатики та електронно-обчислювальної техніки, доведення можливості і необхідності проектування зазначених педагогічних інновацій на різні ступені навчання. Важливим, і певною мірою драматичним, у цьому контексті, є напрямок впровадження інформаційних технологій у початкову освіту, ґенеза якого висвітлюється не завжди коректно.²⁶¹

Педагог-практик Левшин М. М. становлення інформатизації початкової школи та відповідної підготовки вчителів початкових класів розділяє на 3 етапи:

I етап (1985-1995 рр.) – найвно-романтичний, з елементами педагогічного волюнтаризму.

Після появи перших комп'ютерів у загальноосвітніх навчальних закладах (пілотний варіант), зважаючи на очевидні їх дидактичні переваги як засобу навчання, перші фахівці намагаються випробувати їх у початковій школі. Проблемою даного етапу було те, що займалися цим інженери-програмісти, залучені до освітньої діяльності внаслідок дефіциту відповідних вчителів, які були абсолютно не знайомими з специфікою роботи в початковій школі. В цей час були створені пакети прикладних комп'ютерних програм "Обчислювач" та "Математичний задачник".

II етап (1995-2000 рр.) – наукового проектування курсу інформатики для початкової школи.

У цей час спеціалісти працюють над створенням курсу інформатики для 1-4 класів. Паралельно тривають дискусії, основані на двох проблемних питаннях:

²⁶¹ Державний стандарт початкової загальної освіти (2011).

—Чи треба використовувати комп'ютер у початкових класах у зв'язку із загрозою для здоров'я дітей?

—Чи можливо взагалі говорити про початковий курс інформатики?

На перше запитання відповіддю стало дослідження вчених Українського науково-гігієнічного центру МОЗ України, які проаналізували і визначили, скільки часу та за яких умов можуть працювати за комп'ютером молодші школярі.

З приводу другого питання між педагогами точилися гострі і жорсткі дискусії, де ключовим стало те, що у початковій школі навчання всіх предметів є пропедевтичним; а він базується на певних законах і закономірностях і відображає основні поняття та методи базової науки (навчального предмету, навчальної дисципліни). Інформатика ж є наскрізним, універсальним курсом, який має загальнокультурне значення, а його вивчення має певні сенситивні періоди.

Цілями навчання інформатики в початковій школі є формування первинних уявлень про властивості інформації, способах роботи з нею, зокрема з використанням комп'ютерів.

III етап (з 2000 р. по даний час) масового впровадження предмету “Інформатика” в початковій школі.

Третій період, коли в Україні вже розроблено значну кількість авторських підходів до методичної системи впровадження інформатики в 1-4 класи. Великим поштовхом подальшої інформатизації освіти став Наказ № 96 Міністерства освіти і науки України від 28.02.2001 року, в якому актуалізована можливість використання годин варіативної частини навчального плану для реалізації пропедевтичного курсу “Інформатика”. Значним проривом у змістовній та методичній реалізації початкового курсу інформатики послугували видання і експериментальна апробація пропедевтичного курсу “Сходінки до інформатики” (С. Колесніков, Г. Ломаковська, Ф. Ривкінд, Й. Ривкінд, О. Хобяков, М. Ларін). Дані експерименту свідчать про його позитивний вплив не тільки на учнів, їхню поведінку, але й позитивний вплив на вчителів, який полягав у залученні їх до пошуку новаторських форм та методів роботи, спонукав до самоосвіти.

В цей час з'являється значна кількість мультимедійних комп'ютерних програм для учнів 1-4 класів, розроблених різними приватними установами.

Вище викладене дозволяє здійснити певні узагальнення.

Як і все нове, інформатика різнобічно торувала шлях до початкової школи, суперечливо, але “йшла вперед”, водночас відкриваючи нові можливості для педагогів використовувати комп'ютерні технології не тільки на при вивченні інформатики, але й при викладанні інших дисциплін. Новітні розробки в галузі ІТ змінюють підхід до освіти, спонукають вчителів до впровадження інноваційних методів навчання та адаптування цих технологій до навчального процесу.²⁶²

Комп'ютерні засоби навчання називають інтерактивними, бо вони мають здатність «відповідати», «аналізувати» дії учнів та вчителів, «вести діалог», що й складає головну особливість методик цього навчання. Комп'ютер можна використовувати на всіх етапах процесу навчання: під час пояснення нового матеріалу, закріплення, повторення, перевірки знань. При цьому він для дитини виконує різні функції: вчителя, робочого інструменту, об'єкта навчання, ігрового середовища. Основною метою інформаційних технологій у навчанні є підготовка учнів до повноцінної життєдіяльності в умовах інформаційного суспільства.

Сучасний учитель має зважати на те, що інформаційно-комунікаційні технології навчання міцно увійшли в життя. Їх використання розширює рамки освітнього процесу, підвищує його практичну спрямованість, сприяє підвищенню мотивації учнів в освітньому

²⁶² Левшин М. М. (2013): Позитиви і негативи комп'ютеризації освіти, с. 4.

процесі, розвитку інтелектуальних, творчих здібностей учнів, їхніх умінь самостійно здобувати нові знання та створення умови для їх успішної самореалізації в майбутньому.

Але основним є висновок, який випливає з філософії людиноцентризму та гуманізму (В. Кремень). На першому місці повинні бути суб'єкти учіння, їх творчий розвиток, комфортність навчання, дотримання санітарно-гігієнічних вимог. У зв'язку з цим необхідно посилити педагогічний контроль за дотриманням санітарних норм перебування дітей за комп'ютером, за деякими даними у сім'ї вони перевищуються в десятки разів, максимально враховувати людинотворчий аспект інформаційної культури учня, вчителя, фахівця. А це можливо лише шляхом поєднання зусиль педагогічної громади та батьків.

Висновки. Таким чином, упровадження інформаційно-освітніх технологій у навчально-виховний процес школи забезпечує поступовий перехід освіти на новий, якісний рівень. Адже хто вміє працювати з інформацією, вміє вибрати для себе життєво необхідне, той є конкурентоспроможним у суспільстві, успішним у діяльності, впевнений у собі й кінцевому результаті своєї діяльності.

Нові інформаційні технології позитивно впливають на всі компоненти системи освіти: мету, зміст, методи й організаційні форми навчання, засоби навчання, що дозволяє вирішувати складні й актуальні завдання педагогіки для забезпечення розвитку інтелектуального, творчого потенціалу, аналітичного мислення та самостійності учасників освітнього процесу.

Для ефективної модернізації освіти й оновлення технічного арсеналу засобів навчання необхідно оптимізувати реалізацію державних програм. Адже сьогодні спостерігається тенденція заміни інформаційними низки інших важливих ресурсів, які доступні людству. Тому ступінь розвитку національних інформаційних ресурсів визначає конкурентоспроможність держави в мінливому навколишньому світі. Необхідно стимулювати, підтримувати та створювати умови для розвитку інформації. Саме таким чином високорозвинені країни досягли свого високого рівня і тепер є прикладом наслідування для нас.

Література:

1. Бісик В. В. Використання інформаційно-комунікаційних технологій у загальноосвітньому навчальному закладі / В. В. Бісик // Завуч. Усе для роботи. – 2017. – № 19/20. – С. 19-27.
2. Державний стандарт початкової загальної освіти // Постанова Кабінету України від 20 квітня 2011 р. № 462. – К., Бюлетень КМ, 2011.
3. Жалдак М. І. Основи інформаційної культури вчителя / М. І. Жалдак // Використання інформаційної технології в навчальному процесі: Наук.-метод. кон. (18-20 листопада 1997 р.) ХДТУ радіоелектроніки. – Харків, 1997. – С. 47-53.
4. Кремень В. Г. Якісна освіта і нові вимоги часу / В. Г. Кремень // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2002. – № 3. – С. 30-35.
5. Левшин М. М. Позитиви і негативи комп'ютеризації освіти / М. М. Левшин // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2013. № 4. – С. 4-11.
6. Пархоменко І. В. Упровадження інформаційних технологій у навчально-виховний процес ліцею як умова створення якісного освітнього простору школи майбутнього / І. В. Пархоменко, Т. Л. Кучеренко // Управління школою. – 2015. – № 22/24. – С. 57-81.
7. Перехейда О. М. Інформатизація освітнього простору гімназії – суттєвий резерв підвищення якості освіти / О. М. Перехейда // Завуч. Усе для роботи. – 2017. – № 7/8. – С. 57-78.
8. Слобода К. Д. Упровадження ІКТ у навчально-виховний процес: досвід / К. Д. Слобода // Управління школою. – 2015. – № 10/12. – С. 79-86.
9. Чмих Т. М. Упровадження інформаційно-комунікаційних технологій у навчально-виховний процес та управлінську діяльність / Т. М. Чмих // Управління школою. – 2014. – № 10/12. – С. 88-90.

2.7. Features of application of computer programs at work with students of pedagogical university

2.7. Особенности применения компьютерных программ в работе со студентами педагогического вуза

Введение. В условиях бурно развивающегося цифрового общества система высшего образования, обеспечивающая формирование его интеллектуального потенциала, не может оставаться неизменной²⁶³. Это связано, прежде всего, с необходимостью поиска новых, прогрессивных форм и методов преподавания учебных дисциплин, обеспечением его электронными средствами поддержки.

Украинское образование тоже должно идти в ногу со временем. Новые методики преподавания должны учитывать современные требования к использованию и применению информационных технологий. Их применения в учебных заведениях должны привести к формированию компетентного, технически и информационно грамотного специалиста, способного выполнять профессиональные функции, а также решать задачи повседневной жизни, используя новые информационные технологии. В преподавании дисциплин гуманитарного цикла новые информационные технологии должны превратиться в эффективный инструмент, который облегчит усвоение знаний по различным предметам и сделает этот процесс еще более интересным, наглядным, живым²⁶⁴. При этом может быть достигнута существенная индивидуализация учебного процесса, воплотиться возможность объективного определения степени усвоения материала каждым студентом, что обычно является сложной проблемой учебно-воспитательного процесса.²⁶⁵

Использование новых информационных технологий предоставляет широкие возможности для ощутимого повышения качества учебного процесса, увеличивает как уровень усвоения новых знаний, так и интерес учащихся к обучению в целом. Таким образом, одной из главных проблем современного образования является несовершенство системы контроля и оценки знаний студентов высших учебных заведений. Контроль и оценка остаются субъективными, а методы их реализации – устаревшими. Следовательно, возникает необходимость внедрения системы объективного контроля и возможности измерения оценки с помощью качественных и количественных показателей. Это обеспечило бы соблюдение требований, предъявляемых к контролю – объективность, надежность и целенаправленность, систематичность и т.д., – и позволило бы сделать обучение эффективным и приблизить его к мировым стандартам. Первую позицию списка таких средств занимает тестовый контроль знаний с помощью компьютера.

Цель исследования заключается в разработке и апробации электронной программы для тестового контроля знаний студентов по психологии.

Теоретическое обоснование повышения эффективности учебного процесса путем использования современных информационных технологий. Проблему использования новых современных и прогрессивных технологий поднимали Б. С. Гершунский, А. А. Гиль, А. Н. Зельницкий, О. А. Козлов, Е. И. Машбиц, В. И. Мавруничев, И. В. Роберт, В. С. Рыбачек, Ю. С. Руденко, Н. Ф. Талызина, Н. П. Шилов и др. ученые.

Методологическую основу исследования составляют: труды отечественных и зарубежных исследователей в области: а) измерение уровня учебных достижений (В. П. Беспалько, Л. Н. Денисова, Н. Н. Крылова, Н. П. Курдюкова, Н. Ф. Талызина,

²⁶³ Цифровое общество как культурно-исторический контекст развития человека, с. 13.

²⁶⁴ Токарев А.П. (2016) Использование ПК при изучении гуманитарных предметов, с. 10.

²⁶⁵ Токарев А.П. (2016) Использование ПК при изучении гуманитарных предметов, с. 12.

И. В. Цатурова, и др.); б) психологической диагностики и тестологии (А. Анастаси, Л. Ф. Бурлачук, В. И. Васильев, И. Я. Лернер и др.); в) использование компьютерных технологий в процессе обучения (И. Н. Горелов, Т. В. Григорьева, Б. Ф. Ломов, Ю. И. Машбиц, Е. Л. Носенко и др.); возможностей тестового контроля знаний (И. Е. Булах., Л. О. Романишина, Л. Ф. Русакова) и др.

Компьютерное обучение возникло с появлением вычислительной техники и наибольшее развитие получило с появлением ЭВМ, что позволило заниматься самообучением в любое удобное время и в любом режиме. Такое обучение учитывает уровень подготовки учащегося, его психологические особенности познавательной сферы, характера и темперамента. С точки зрения концепции интенсивного обучения применение компьютерных программ является чрезвычайно эффективным, поскольку с их помощью реализуется основной метод – самостоятельная работа учащегося.²⁶⁶ Эта работа направляется и контролируется преподавателем.

Знание и применение современных компьютерных технологий, которые являются частью педагогических технологий, придает новый оттенок профессиональной деятельности преподавателя, повышает его мастерство, информационную культуру и является необходимыми качествами специалиста любого профиля. Определение роли, места, назначения и времени использования компьютерных технологий в обучении студентов определяет ход процесса обучения, его интенсивность и качество, что позволяет преподавателю полнее и шире излагать материал.

Таким образом, анализ литературы позволяет предположить, что вопрос эффективности использования компьютерных технологий в обучении студентов гуманитарных вузов остается открытым на сегодняшний день.

Преимущества и недостатки применения компьютерных программ в работе со студентами. Появление компьютерных технологий дало возможность создать качественно новую образовательную среду как основу для развития и модернизации системы образования. В то же время компьютерное обучение имеет свои недостатки, основным из которых является то, что практически невозможно создать такие учебные программы, которые полностью заменили бы преподавателя. В связи с этим, этот вид обучения имеет только отдельные области применения. Они ограничиваются принципами компьютерного обучения, возможностями различных типов учебных систем и автоматизированных учебных курсов, а также видом и сложностью, производимых с их помощью профессиональных умений. Задача состоит в том, чтобы на основе правильного учета этих моментов разумно применить вычислительную технику в учебном процессе.²⁶⁷

Компьютерное обучение – это определенная технология организации и ведения учебного процесса, основанного на применении учебных, информационных и контролирующих программ. Поскольку в процессе работы с программами обучения в большинстве случаев проводят не материальный, а интеллектуальный продукт, то их применение связано в первую очередь с выработкой умений, реализованных в умственной форме. Как правило, это сложные умения принятия или выработки индивидуальных или коллективных решений, а также простые умения решения задач, содержащих применение алгоритмов умственных действий. С несколько меньшим эффектом учебные программы могут применяться для закрепления и углубления знаний теории и алгоритмов действий. Важной областью применения этого вида обучения является контроль уровня знаний учащихся.

²⁶⁶ Забродська Л. М. (2002) Інформаційно-комунікаційні технології управління сучасним закладом освіти, с. 19.

²⁶⁷ Грибан О. Н. (2012) Компьютерные технологии как условие качественной профессиональной подготовки студентов вузов, с. 114.

Преимущество компьютерного контроля по сравнению с другими его видами заключается в мгновенной выдаче результата и возможности демонстрации студенту его ошибок, возможности оценки сложных, многовариантных решений, способности накопления результатов контроля и вычислении рейтинга. При этом можно в течение короткого времени инструментально контролировать степень усвоения учебного материала любого объема.²⁶⁸

Компьютеризация учебного процесса является новейшей и эффективной технологией обучения, которая основана на принципиально новых способах действий. Однако практика показывает, что нельзя весь учебный процесс строить на использовании вычислительной техники. Ее необходимо применять только тогда, когда это необходимо и может дать наибольший эффект сравнительно с другими методами обучения. В этом плане учебные программы желательно использовать в трех ситуациях: когда учащемуся не требуется присутствие преподавателя (при усвоении простых умений); при проведении различных видов контроля; в случаях, когда в ходе выработки сложного умения невозможно другими средствами обучения смоделировать процессы функционирования сложных систем.²⁶⁹

Следует учитывать и то, что при компьютерном обучении всегда присутствует игровой аспект. В этом плане оно близко к игровым методам обучения по психологической ситуации. Суть этого проекта сводится к тому, что тот, кто учится, остается наедине с ЭВМ и стремится обыграть ее, считая, что имеет перед собой достойного интеллектуального противника. Это резко активизирует умственные познавательные процессы, способствует выработке умений анализа ситуаций и синтеза решений, требуя учета большого количества случайных и детерминированных факторов. В результате этого, у учащегося значительно эффективнее работает зрительная и моторная память, что существенно ускоряет во времени процесс усвоения знаний теории и алгоритмов действий. Этому процессу способствует также отсутствие психологического воздействия преподавателя на обучающегося, поскольку он прекрасно осознает, что любой его ответ будет воспринят ЭВМ и поэтому на него не пойдет никакой некорректной реакции или критики.²⁷⁰

Важным преимуществом использования специализированных программ является их способность мгновенной выдачи студенту оценки результатов его работы. В этом плане наиболее эффективно реализуется функция контроля с одной стороны, и обеспечивается возможность многократного воспроизведения учебного материала в течение относительно короткого промежутка времени за счет быстрого возвращения его в начальную точку решения учебной задачи. Компьютерное обучение, как никакой другой способ, позволяет максимально эффективно реализовывать этап усвоения знаний и выработки умений – этап, их многократного воспроизведения в сжатые сроки, а соответственно закрепление в сознании и устойчивое овладение ими.

Компьютерное обучение имеет и ряд недостатков. Прежде всего, с помощью большинства учебных систем невозможно проявлять творческие способности учащихся. Основная проблема заключается в оценке качества творческого продукта труда обучающегося, поскольку заранее трудно спрогнозировать, к какому результату он придет. Поэтому трудно при решении учебной задачи разработать и ввести в ЭВМ методику ее оценки. А она необходима для показа ошибок. Определенные перспективы в решении этой проблемы есть. Они связаны с разработкой и применением в учебном процессе учебных экспертных систем. Однако эти исследования еще только начинаются. Следует отметить, что

²⁶⁸ Там же, с. 115.

²⁶⁹ Куклин В. Ж. (2003) О компьютерной технологии оценки качества знаний, с. 150.

²⁷⁰ Грибан О. Н. (2012) Компьютерные технологии как условие качественной профессиональной подготовки студентов вузов, с. 116.

такой проблемы не возникает в программах, которые заранее могут предлагать неверные ответы вместе с верными, то есть в учебных программах, где используется изучение материала с помощью тестирования.²⁷¹ Вместе с этой проблемой часто возникают трудности при выработке сложных алгоритмических умений, предполагающих многовариантные решения поставленной учебной задачи.

Одним из существенных недостатков программных систем является то, что при их использовании резко снижается управляемость занятием со стороны преподавателя. Это связано с тем, что через некоторое время после его начала все те, кто учится, будут находиться на разных этапах решения поставленной учебной задачи. Каждый из них работает в своем темпе, имеет свой уровень знаний по данной теме, характер и психологические особенности. Следовательно, для применения автоматизированных учебных курсов необходимо подбирать такие виды занятий, которые не требуют жесткой регламентации отрабатываемых вопросов или разрабатываются такие курсы, которые обеспечивают управление преподавателем ходом занятия.

Основные принципы компьютерного обучения и уровни интеграции новых информационных технологий в учебный процесс. Компьютерное обучение предполагает соблюдение ряда принципов.²⁷² Прежде всего, оно должно базироваться на диалоговом общении студента с ЭВМ. При этом диалог должен быть организован на естественном языке, непринужденно, с элементами юмора (если это возможно), с уважением к тому, кто учится на уровне известных ему понятий и определений. Практика показывает, что наивная и примитивная постановка диалога на уровне чрезвычайно сложной его структуры быстро гасит интерес к работе с учебной программой.

Одним из базовых принципов компьютерного обучения является индивидуализация обучения. Этот принцип предполагает обязательные настройки компьютерной программы в ходе работы в соответствии с индивидуальными особенностями студента. Он реализуется взаимосвязанными способами: созданием замкнутой одноканальной системы «студент – ЭВМ» и разработкой такой структуры учебного курса, в которой каждая задача различается уровнем сложности по принципу «от простого уровня к сложному». По этому принципу построены практически все компьютерные игры, в ходе которых игрок переходит от простого уровня игры к более сложному, решая на каждом из них практически одну и ту же задачу. Различие уровней заключается в основном в количестве учитываемых факторов в темпе игры. Это позволяет косвенно настраивать программу на человека, ведь количество пройденных им уровней игры (в учебной программе – уровней знаний) напрямую зависит от структуры имеющихся знаний, психологических особенностей мышления и скорости реакции на изменение ситуации.²⁷³

Принцип вынужденной активности предполагает такую структуру обучающих курсов, которая обеспечивает мотивацию студента к овладению учебным материалом. Она достигается применением нескольких приемов построения алгоритма программы, приводящих к обязательной реакции студента на указания и рекомендации ЭВМ.

Принцип обеспечения комфортности компьютерного обучения требует создания развитого интерфейса, простоты работы с учебными программами, учета психологического аспекта продолжительности непрерывной работы на ЭВМ. Учебная программа должна корректно вести студента по «траектории» обучения, давая ему возможность работы в последовательности и в режиме, который его устраивает.²⁷⁴

²⁷¹ Майоров А. Н. (2007) Теория и практика создания тестов для системы образования. Как выбирать, создавать и использовать тесты для целей образования, с. 112.

²⁷² Забродська Л. М. (2002) Інформаційно-комунікаційні технології управління сучасним закладом освіти, с. 20.

²⁷³ Забродська Л. М. (2002) Інформаційно-комунікаційні технології управління сучасним закладом освіти, с. 22.

²⁷⁴ Там же, с. 23.

Степень интеграции новых информационных технологий в учебный процесс условно можно разделить на три уровня.

Первый уровень.

Использование различных средств представления учебной информации и мировых информационных ресурсов для решения традиционных образовательных задач на новом качественном уровне. Разработка и предоставление учебного материала на базе новых технологий и их использование в отдельных учебных дисциплинах, т.е. использование средств представления учебной информации. Например, создание электронных учебных пособий и практикумов, применение новых технологий для проведения очных (традиционных) лекций и семинаров с использованием презентаций и т.д.

Второй уровень.

Реализация учебного процесса с использованием интерактивных средств взаимодействия участников образовательного процесса (технологии дистанционного или открытого обучения в глобальной сети). На данном уровне используются веб-конференции, форумы, учебно-методические материалы и др.

Третий уровень.

Решение принципиально новых задач. Использование интегрированных образовательных сред, где главной составляющей являются не только применяемые технологии, но и содержательная часть, т.е. информационные ресурсы. Сочетание современных средств информатики и информационных ресурсов позволяет создавать учебные дисциплины на базе деловых ресурсов Интернета, профессиональных баз данных. На данном уровне новые информационные технологии используются как средство доступа к мировым информационным ресурсам, на базе которых строится учебный процесс.²⁷⁵

Экспериментальное исследование эффективности использования программы компьютерного тестирования знаний студентов по психологии. Наше исследование проводилось на базе Донбасского государственного педагогического университета, г. Славянск, Донецкой области, Украина. В нем приняли участие 50 студентов второго курса технологического факультета и факультета физического воспитания. Студенты обеих групп изучают учебную дисциплину «Психология». Группа студентов технологического факультета выступала в качестве контрольной, а группа студентов факультета физического воспитания – как экспериментальная.

Показателями эффективности использования программы компьютерного тестирования знаний студентов выступали время на их контроль и объективность оценки.

Для исследования уровня знаний студентов был проведен входной контроль в виде тематической аттестации по теме «Психические познавательные процессы». Тематическая аттестация – это итоговое оценивание студента по определенной теме или разделу учебной дисциплины. К составляющих такой оценки входят: устные ответы, письменные упражнения, домашние задания, контрольные и самостоятельные работы, творческие работы (рефераты, сообщения, доклады) и другие формы проявления «учебной деятельности». Результаты аттестации студентов учитываются преподавателем при проведении экзамена по учебной дисциплине «Психология».

Аттестация по определенной дисциплине может проводиться: а) по результатам текущего контроля (экспресс-контролей) при наличии не менее, чем трех оценок на время аттестации. В этом случае условием неудовлетворительной аттестации является наличие более 50% оценок «неудовлетворительно»; б) путем выполнения студентами модульной контрольной работы (МКС). В этом случае условием удовлетворительной аттестации является положительная оценка по МКР; в) путем применения рейтинговой системы оценки

²⁷⁵ Ростовцев В. С. (2018) Опыт компьютерного тестирования знаний студентов.

по дисциплине. Условием неудовлетворительной аттестации является значение текущего рейтинга студента менее 50% от максимально возможного на время аттестации.

Студент не аттестуется, если он: а) отсутствовал на контрольном мероприятии в случае аттестации путем выполнения модульной контрольной работы; б) имеет более трех пропусков не отработанных учебных занятий без уважительной причины.

Со студентами экспериментальной группы были проведены консультативные занятия, во время которых преподаватель давал инструкции о работе с компьютерной программой. Студенты познакомились с компьютерной программой, изучили методическое пособие-навигатор для работы с программой и руководство по процедуре тестирования, прошли тренинг-контроль умений по дисциплине. Все студенты получили положительную мотивацию для участия в процедуре контроля знаний с помощью компьютера, о чем свидетельствовали данные блиц-опроса в конце занятия: 68% опрошенных проявили интерес к тестированию знаний и желание учиться по новой методике, 25% обнаружили согласие с некоторым сомнением, и только у 7% опрошенных оказалось негативное отношение к внедряемой технологии.

Для проведения компьютерного тестирования весь материал был разделен на темы. При изучении каждой темы проводились комбинированные занятия, во время которых осуществлялись текущий контроль знаний по предыдущей теме, изложение нового материала, закрепление знаний и домашнее задание.

Тестовые задания включали по 24 вопроса с 3 вариантами ответа закрытого типа. Каждый верный ответ оценивался в 0,5 балла, неправильный – 0 баллов. То есть, максимальное количество баллов по результатам каждого теста было 12. При составлении заданий теста соблюдали правила, необходимые для создания надежного, сбалансированного инструмента оценки успеваемости студентов. Так, содержание вопросов анализировали с позиции равной представленности в тесте разных учебных понятий, действий, задач, проблемных ситуаций и т.п. Тест не нагружали второстепенными терминами, несущественными деталями, требующими механического зазубривания материала с акцентом на механическую память. Вопросы теста формулировали четко, кратко и недвусмысленно, чтобы все студенты могли их понять. Ни одно задание теста не могло быть подсказкой для ответа на другое. Варианты ответов на каждое задание подбирали так, чтобы исключить возможность простой догадки или отбрасывания заведомо неподходящего ответа.

Таким образом, учитывая оценки тематической аттестации по теме «Психические познавательные процессы», студенты были разделены на две группы – экспериментальную и контрольную. Выявлено, что 40% студентов имеют средний уровень знаний по теме «Психические познавательные процессы», почти каждый четвертый студент продемонстрировал достаточный уровень, что свидетельствует о не высоком уровне их знаний по теме.

Чтобы проверить статистическую разницу результатов тематической аттестации по качеству знаний было использовано критерий углового преобразования Р. Фишера. Показатели для его расчета приведены в Табл. 1.

Было установлено, что полученный показатель $\phi_{эмп} = 0.46$, находится вне зоны значимости, то есть существенных различий в знаниях студентов экспериментальной и контрольной группы не наблюдается.

Учебные занятия в экспериментальной и контрольной группах были идентичными по количеству теоретических занятий и объему учебного материала. После окончания изучения каждой темы в контрольной группе проводилось письменный опрос, в экспериментальной – компьютерное тестирование с помощью разработанной нами программы STUDENT_TEST.

Таблица 1. Показатели для расчета критерия углового преобразования Р. Фишера

Группы	Количество студентов с позитивными показателями качества знаний	Количество студентов с негативными показателями качества знаний	Общее количество
Экспериментальная	19 (76%)	6 (24%)	25 (100%)
Контрольная	18 (72%)	7 (28%)	25 (100%)

Контроль знаний по темам «Ощущения», «Восприятие», «Память», «Мышление» и «Воображение»^{276,277} показал преобладание среднего уровня знаний студентов экспериментальной группы. Проведенный анализ результатов контроля выявил причины трудностей студентов экспериментальной группы:

–объективные причины трудностей в выполнении тестов заключались в недостатке опыта участия студентов в компьютерном тестировании, большом объеме материала, сложной формулировке тестовых заданий по отдельным вопросам;

–субъективные причины трудностей в выполнении тестов были в отсутствии подготовки по заданным вопросам перед тестированием, низкой мотивации к обучению некоторых студентов.

После проведенных консультаций, выявления и ликвидации индивидуальных трудностей последующее тестирование студентов выявило положительную динамику предметной обученности. Также оно позволило констатировать и тот факт, что студенты стали больше доверять компьютерному тестированию, лишь у некоторых из них сохранилась напряженность при ответах, сомнения в правильности своих знаний.

Выводы. В ходе проведения исследования была обоснована эффективность использования компьютерных тестов как средства оценивания уровня сформированности знаний студентов. Это средство является эффективным, объективным и психологически комфортным. Таким образом, компьютеризацию обучения необходимо рассматривать как составную часть методики, реализованной в учебном процессе вместе с другими технологиями. При этом оно имеет определенные области и принципы применения, которые необходимо учитывать при проектировании интенсивных дидактических систем.

Исходя из этого, применение информационных технологий в образовании должно рассматриваться как стратегическое решение, ориентированное на формирование и развитие новой образовательной системы в нашей стране.

Литература:

1. ГРИБАН, О. Н. (2012): Компьютерные технологии как условие качественной профессиональной подготовки студентов вузов. Педагогическое образование в России. Екатеринбург. 2012, № 2. С. 113-116.
2. ЗАБРОДСЬКА, Л. М. (2002) : Інформаційно-комунікаційні технології управління сучасним закладом освіти. Освіта і управління, 2002, № 2. Т. 5. С. 19-28.
3. КУКЛИН, В. Ж. (2003) : О компьютерной технологии оценки качества знаний. Высшее образование в России. 2003, №3. С. 146-153.
4. МАЙОРОВ, А. Н. (2007) : Теория и практика создания тестов для системы образования. Как выбирать, создавать и использовать тесты для целей образования. М. Интеллект-центр, 2007, 296 с.
5. ОДЕРІЙ, Л. П. (1995) : Основи системи контролю якості навчання. К, ІСДО, 1995, 132 с.
6. ОСТОПОЛЕЦЬ, І. Ю. (2015) Тестові завдання до тематичної атестації з курсу „Загальна психологія” (модуль 1) : Слов’янськ, ІЗМН – ДДПУ, 2015, 24 с.

²⁷⁶ Остополець І. Ю. (2015) Тестові завдання до тематичної атестації з курсу „Загальна психологія” (модуль 1), 24 с.

²⁷⁷ Остополець І.Ю. (2015) Тестові завдання до тематичної атестації з курсу „Загальна психологія” (модуль 2), 29 с.

10. ОСТОПОЛЕЦЬ, І. Ю. (2015) Тестові завдання до тематичної атестації з курсу „Загальна психологія” (модуль 2): Слов’янськ, ІЗМН – ДДПУ, 2015, 29 с.
11. РОСТОВЦЕВ, В. С. Опыт компьютерного тестирования знаний студентов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iton.mfua.ru/tesis/rostovtsev.html>.
12. ТОКАРЕВ, А. П. (2016): Использование ПК при изучении гуманитарных предметов. Орел, Книга, 2016, 401 с.
13. Цифровое общество как культурно-исторический контекст развития человека: сборник научных статей (2018): Коломна, Государственный социально-гуманитарный университет, 2018, 135 с.

2.8. Information and communication technologies in the educational process of the primary stage of the New Ukrainian school

2.8. Інформаційно-комунікаційні технології в освітньому процесі початкової ланки нової української школи

Визначальною тенденцією розвитку національної системи освіти в Україні є її інформатизація, а невід'ємним компонентом культури сучасної людини є її інформаційна культура. Не зважаючи на значні досягнення вітчизняної системи освіти, вона багато в чому відстає від потреб дня, а тим більше – від перспектив, які очікують на людину в майбутньому. Це обумовлює необхідність впровадження в Україні нової системи освіти, орієнтованої на входження у світовий інформаційно-освітній простір. Реалізація цього процесу можлива за умови внесення істотних змін в педагогічні теорію і практику освітнього процесу, коректив у зміст технологій навчання, які повинні бути адекватними сучасним технічним можливостям і сприяти гармонійному входженню дитини в інформаційне суспільство.

Сучасному вчителю вже недостатньо традиційних технологій навчання, йому необхідно знати й оптимально використовувати можливості Інтернету для професійної діяльності, орієнтуватися в педагогічних мережних співтовариствах, розумітися в інноваційних технологіях. Освіта, в свою чергу, має носити інноваційний характер, йти по переду тих вимог, які суспільство ставить перед особистістю. У цих умовах актуалізується питання розробки таких освітніх технологій, які здатні модернізувати традиційні форми навчання і сприятимуть підвищенню рівня освітнього процесу у початковій школі.

На важливість застосування ІКТ у процесі організації навчання вказується у Національній доктрині розвитку освіти України, в якій зазначається, що: «Пріоритетом розвитку освіти є впровадження сучасних інформаційних технологій, які забезпечують доступ до мережі високоякісних баз даних, розширюють можливості учнів до сприйняття складної інформації... Держава підтримує застосування комп'ютерних технологій у системі оцінювання знань учнів, сприяє забезпеченню навчальних закладів комп'ютерами, побудові міжвузівських інформаційно-освітніх мереж»²⁷⁸.

Про необхідність впровадження в освітній процес інформаційно-комунікаційних технологій наголошується у Концепції «Нова українська школа», пріоритетними завданнями якої визначено повне і своєчасне охоплення навчанням усіх дітей, осучаснення та оздоровлення освітнього середовища, впровадження методик особистісно і компетентісно зорієнтованого навчання, виховання і розвитку учнів, технологічність методик навчання, моніторинговий супровід освітнього процесу²⁷⁹.

У працях В. Бикова, А. Верляня, Б. Гершунського, А. Єршова, М. Жалдака, Ю. Жука, І. Костікової, О. Кузнецова, В. Руденка, О. Співаковського та багатьох інших науковців проаналізовано ключові проблеми інформатизації освіти як складової інформатизації суспільства, проведено аналіз педагогічного потенціалу інформатизації освітнього процесу. Особливості наукового та методичного супроводу впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у освітній процес початкової школи обґрунтовано у роботах А. Горячева, С. Колеснікова, Г. Ломаковської, Ю. Первіна, А. Семенова, В. Шевченка та ін.

ІКТ суттєво розширюють можливості педагога, оптимізують управлінські процеси, формують в учнів важливі для нашого сторіччя технологічні компетентності. Вони сприяють розвитку активності, самостійності, збереженню пізнавальної активності дитини і створенню

²⁷⁸ Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. // Освіта України. – 2001. – № 29. – С. 4-6.

²⁷⁹ Концепція «Нової української школи»: ухвалена рішенням колегії МОН від 27. 10. 2016 р. URL:

<http://mon.gov.ua/2016/12/05/konceptpcziya.pdf>.

умов для її гармонійного входження в освітній простір. Наскрізне застосування ІКТ в управлінні закладами освіти та системою освіти є гарантом забезпечення успіху Нової школи. При цьому важливо, щоб запровадження ІКТ в освітній галузі позиціонувалося не як реалізація одноразових проєктів, а як системний процес, який охоплює всі види діяльності.

Сучасна освіта України орієнтована на формування необхідних для успішної самореалізації в суспільстві компетентностей, серед них виділено 11 ключових, а саме: 01 – вільне володіння державною мовою; 02 – здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами; 03 – математична компетентність; 04 – компетентності у галузі природничих наук, техніки та технологій; 05 – інноваційність; 06 – екологічна компетентність; 07 – інформаційно-комунікаційна компетентність; 08 – навчання впродовж життя; 09 – громадянські та соціальні компетентності; 10 – культурна компетентність; 11 – підприємливість та фінансова грамотність.

У світовому досвіді склалось розуміння компетентності як інтегрованого результату освіти, набутого особистістю. Таке досягнення передбачає зміщення акцентів із накопичення нормативно визначених знань, умінь і навичок на *вироблення і розвиток умінь діяти, застосовувати досвід у проблемних умовах*. Саме тоді створюються умови для залучення механізмів компетентності – здатності діяти в конкретних умовах і мотивів досягти результату²⁸⁰.

На думку О. Спіріна, ІКТ-компетентність – це підтверджена здатність особистості автономно і відповідально використовувати на практиці інформаційно-комунікаційні технології для задоволення власних індивідуальних потреб і розв’язування суспільно значущих, зокрема професійних, задач у певній предметній галузі або виді діяльності²⁸¹.

Іншими словами, ІКТ-компетентність – це інформаційна й медіа-грамотність, володіння основами програмування, наявність алгоритмічного мислення, вміння працювати з базами даних, навички безпеки в Інтернеті та кібербезпеці, розуміння етики роботи з інформацією. Усе це передбачає впевнене, і водночас критичне застосування інформаційно-комунікаційних технологій для створення, пошуку, обробки, обміну інформацією на роботі, в публічному просторі та приватному спілкуванні.

Саме тому, важливо в умовах сучасного освітнього закладу по-новому організувати взаємодію всіх суб’єктів навчання таким чином, щоб кожен учень був активним і рівноправним учасником освітньої діяльності, а ІКТ мають для цього широкі можливості.

Передусім розглянемо поняття інформаційно-комунікаційних технологій. З урахуванням результатів попередніх досліджень, О. Спірін пропонує розглядати *інформаційно-комунікаційні технології* як технології розробки інформаційних систем і побудови комунікаційних мереж, що, зазвичай, передбачає психолого-педагогічний супровід процесів проєктування, розроблення, упровадження та підтримки, а також технології використання таких систем і мереж для формалізації і розв’язування задач у будь-яких предметних галузях.

Використання ІКТ в освітньому процесі початкової школи має свої переваги. Технічними перевагами є швидкість, маневреність, оперативність, можливість перегляду і прослуховування фрагментів і інші мультимедійні функції. Дидактичні переваги інтерактивних занять полягають у можливості створення ефекту присутності, відчуття автентичності, реальності подій. Означені технології дають можливість у більшій мірі індивідуалізувати процес навчання, зменшуючи фронтальні види робіт і збільшуючи частку

²⁸⁰ Нова українська школа: посібник для вчителя / за заг. ред. Н. М. Бібік. – Київ : Літера ЛТД, 2018. – С. 15.

²⁸¹ Спірін О. М. Інформаційно-комунікаційні та інформатичні компетентності як компоненти системи професійно-спеціалізованих компетентностей вчителя інформатики [Електронний ресурс] / О. М. Спірін // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2009. – № 5 (13). – Режим доступу до журн.: <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/183/169>.

індивідуально-групових форм і методів навчання. Це, в свою чергу, сприяє підвищенню мотивації учнів до навчання, розвитку креативного мислення; дозволяє економити навчальний час.

Важливо, щоб інформаційно-комунікаційні технології не витісняли традиційні методи і прийоми, а навпаки, дозволяли наблизити методiku навчання до вимог сьогодення. З цією метою здійснюється розширення використання в освітній галузі нових інформаційних освітніх технологій, таких як: комп'ютерні навчальні програми, технічні засоби навчання на базі аудіо-відеотехніки, дистанційні засоби навчання, телеконференції тощо. Широкого розповсюдження сьогодні отримали комп'ютерні навчальні програми, зокрема, комп'ютерні підручники, діагностично-тестові системи, лабораторні комплекси, експертні системи, бази даних, консультаційно-інформаційні системи, прикладні програми, які забезпечують обробку інформації²⁸².

Дитина, що включена у пізнавальну, пошукову, дослідницьку, експериментальну роботу за допомогою технічного засобу має можливість мобільно працювати з текстом, графічним, звуковим або відеодокументом, якісно подавати інформацію, обробляти її, спілкуватися зі своїми однолітками. Це, в свою чергу, розвиває пізнавальну і творчу активність особистості, спонукає її приймати власні оригінальні рішення, бачити їхній результат, перевіряти їхню правомірність тощо.

Науковці доводять, що засоби ІКТ на уроках знижують емоційну напругу в класі, уводять учнів у світ ігрових навчальних технологій, що сприяє не тільки закріпленню отриманих знань в ігрових ситуаціях, а й появі бажання досягати успіху в цьому, використовувати комп'ютер як засіб навчання.

Важливо підкреслити, що проведення уроку з використанням ІКТ вимагає від учителя не тільки власних умінь щодо ефективного користування ІКТ, але й знань методики застосування цих технологій у початковій школі. Практична реалізація цього процесу потребує відповідної підготовки вчителя початкової школи, роль якого в умовах використання ІКТ залишається не тільки провідною, але ще більше ускладненою. Педагог повинен добирати навчальний матеріал для діалогу, розробляти структури і алгоритми взаємодії учнів з ІКТ, формувати критерії управління діяльністю учнів і т.д. Зміст його праці змінюється, що вимагає від нього не тільки постійного оновлення знань і професійного зростання, але і широкої методичної компетенції.

До основних напрямів використання ІКТ у початковій школі належать: проведення уроків-презентацій, використання електронних навчальних посібників, розв'язування інтерактивних кросвордів, тестовий комп'ютерний контроль, комп'ютерні дидактичні ігри, Інтернет ресурси.

Так, проведення уроків-презентацій передбачає підготовку матеріалу до уроку, за допомогою Microsoft PowerPoint або інших програм. Цей матеріал зручно використовувати на різних етапах уроку, як під час вивчення нової теми, так і для закріплення вивченого. Педагог може провести своєрідний монтаж мультимедійного заняття, причому розрахувати його з точністю до секунди, з урахуванням особливостей конкретного класу. Завдання вчителя, на думку О. В. Співаковського, Л.Є Петухової, В. В Коткової, сконструювати такий урок, який міг би допомогти йому найбільш ефективно досягти поставленої навчальної мети. Наочність можна змінювати анімаціями, рухомими схемами, ілюстраціями, що з'являються й зникають.

²⁸² Можливості сучасних інформаційних технологій для розвитку учнів у початковій школі. URL: <https://vseosvita.ua/library/posukovo-doslidna-robota-z-temi-mozlivosti-sucasnih-informacijnih-tehnologij-dla-rozvitku-ucniv-u-pocatkovij-skoli-103853.html>.

Особливістю електронного посібника є те, що він може бути і довідником, і тренажером, і репетитором, а його організаційно-технологічні можливості дозволяють учневі працювати в різних режимах. Дитина навчається в зручний для себе час, у зручному місці і відповідному темпі, тим самим забезпечуючи собі комфортність й зручність роботи з електронним посібником. Науковці підкреслюють, що якщо взяти окремий урок, то краще використати урок-презентацію, а якщо оцінювати програмний продукт за тим, як часто його можна використати, то кращим у цьому випадку є електронний навчальний посібник, бо його можна використати як на одному, так і на різних уроках. Так, практика використання прикладних програмних засобів «Сходинки до інформатики» на уроках математики, мови та читання свідчить про те, що вони можуть широко застосовуватися для проведення тренувальних вправ, контролю та перевірки рівня засвоєння знань.

Учням початкових класів важливо розв'язувати інтерактивні кросворди, оскільки вони розширюють кругозір, допомагають краще орієнтуватися в постійно зростаючому потоці інформації, тренують пам'ять, розвивають кмітливість, вчать працювати з довідковою літературою, спонукають до поглиблення знань, виробляють вміння доводити розпочату справу до кінця. В освітньому процесі початкової школи можуть застосовуватися три групи кросвордів – поточні, тематичні та узагальнюючі. Перші спрямовані на перевірку базових знань учнів за поточним матеріалом, другі – на перевірку базових і додатково отриманих знань з певної теми, треті – на загальну перевірку знань.

Тестовий комп'ютерний контроль, що забезпечує принцип зворотного зв'язку, дає можливість перевірити рівень знань і вмінь учнів. Від того, як він організований, на що націлений, істотно залежить ефективність всієї навчальної роботи. При цьому важливо не тільки правильно організувати контроль, але й планомірно та систематично здійснювати його на кожному уроці. У цьому світлі методи безперервного й інтенсивного контролю знань є важливими складовими сучасної інформаційної технології в освіті й тестування – найважливіший із них. Проте О. В. Співаковський, Л.Є Петухова та В. В Коткова відзначають, що тест повинен створюватися і застосовуватися лише в тому випадку, якщо він може зафіксувати поведінку учня більш коректно, ніж це дозволяли зробити інші методи.

Застосування у освітньому процесі початкової школи комп'ютерних дидактичних ігор сприяє тренуванню пам'яті, логіки, координації рухів учнів. Ігри формують у дитини мотиваційну та інтелектуальну готовність використання комп'ютерних засобів для здійснення своєї діяльності. Ігрова діяльність – це багатоскладовий і продуктивний процес, структура якого включає інтелектуальну, пізнавальну, пошукову, проектну та інші форми прояву творчої активності. Особлива увага до навчальних комп'ютерних ігор пов'язана з тим, що, по-перше, використання комп'ютера стало якісно новим етапом використання гри в навчальному процесі, а, по-друге, це пов'язано з розповсюдженням і популярністю комп'ютерних ігор.

Інтернет ресурси. Слід пам'ятати, що Інтернет є цінним ресурсом з великою кількістю захоплюючої та навчальної інформації. Але потрібно постійно слідкувати за тим, як учень початкових класів використовує Інтернет, перевіряти сайти, на які заходить дитина. Життєвий досвід дорослої людини може стати неоціненним у допомозі школяреві зрозуміти, як вести себе у віртуальному світі. Інтерактивність і мультимедійна наочність сприяють кращому представленню, і, відповідно, кращому засвоєнню інформації.

Поліпшенню якості освіти у початковій школі сприяло впровадження інтерактивної (smart)-дошки, що поєднує простоту звичайної маркерної дошки з можливостями комп'ютера. Дошка у комбінації з мультимедійним проектором стає великим інтерактивним екраном, одним дотиком руки до поверхні якого можна відкрити будь-який комп'ютерний додаток або сторінку в Інтернеті й демонструвати потрібну інформацію або просто малювати. При цьому, програмне забезпечення інтерактивної дошки дозволяє зберігати усе, що написала дитина або вчитель у вигляді комп'ютерних файлів, або роздрукувати, послати

по електронній пошті, зберегти у вигляді Web-сторінки і розмістити в Інтернеті. Працюючи з інтерактивною дошкою, учень засвоює інформацію не тільки через аудіальний і візуальний канали сприйняття, але й через кінестетичний канал, який майже не використовується в сучасній педагогіці²⁸³.

Отже, упровадження в роботу освітніх закладів ІКТ сприяє підвищенню ефективності процесу навчання, активізації пізнавальної діяльності учнів, підвищенню рівня професійної майстерності вчителів, виявленню рівня психолого-педагогічної компетенції батьків, створенню єдиного інформаційного середовища, забезпеченню активної, працездатної системи підтримки сімейного виховання, через використання інформаційно-комп'ютерних технологій та активної участі батьків у освітньо-виховному процесі. Застосування означених технології полегшує виконання учнями рутинних, технічних, нетворчих операцій, пов'язаних із дослідженням різних процесів і явищ або їх моделей, розкриває широкі можливості щодо істотного зменшення навантаження під час навчально-пізнавальної діяльності. Систематичне та педагогічно доцільне використання ІКТ сприяє вдосконаленню сенсомоторної сфери учнів, розвиває їх зорову і слухову чутливість, перцептивну увагу.

Література:

1. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. // Освіта України. – 2001. – № 29. – С. 4-6.
2. Концепція «Нової української школи»: ухвалена рішенням колегії МОН від 27. 10. 2016 р. URL: <http://mon.gov.ua/2016/12/05/konczepczyia.pdf>.
3. Нова українська школа: poradnik dla vchytelja / za zag. red. H. M. Bibik. – Kyiv: Litera LTD, 2018. – С. 15.
4. Спірін О. М. Інформаційно-комунікаційні та інформатичні компетентності як компоненти системи професійно-спеціалізованих компетентностей вчителя інформатики [Електронний ресурс] / О. М. Спірін // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2009. – № 5 (13). – Режим доступу до журн.: <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/183/169>.
5. Можливості сучасних інформаційних технологій для розвитку учнів у початковій школі. URL: <https://vseosvita.ua/library/posukovo-doslidna-robota-z-temi-mozlivosti-sucasnih-informacijnih-tehnologij-dla-rozvitku-ucniv-u-pocatkovij-skoli-103853.html>.
6. Співаковський О. В., Петухова Л. Є., Коткова В. В. Інформаційно-комунікаційні технології в початковій школі: навчально-методичний посібник [для студентів напряму підготовки «Початкова освіта»]. – Херсон. – 2011. – С. 35-40.

²⁸³ Співаковський О. В., Петухова Л. Є., Коткова В. В. Інформаційно-комунікаційні технології в початковій школі: навчально-методичний посібник [для студентів напряму підготовки «Початкова освіта»]. – Херсон. – 2011. – С. 35-40.

2.9. Paradigm of the “new Enlightenment” of the information society in its sense-commensurate of dimension

2.9. Парадигма «нового Просвещения» информационного общества в ее смысло-соразмерном измерении

Современный этап общественного развития находится на стадии глубоких глобальных перемен. Мир всегда был соткан из противоречий, разрешение которых синусоидально отражало процесс его поступательного развития. Конец XX века, положивший начало широкомасштабным процессам глобализации, характеризующимися тектоническими сдвигами во всех сферах бытия человечества. Сегодня глобальный мир предстает как «совокупность естественных, природных и общественных систем, образующих триосферу – единое целое, состоящее из «гео- био- и социосферы планеты Земля».²⁸⁴ В социосфере глобализация обнажила тектонические сдвиги в содержании глобальных проблем человечества, особенно, экологических, демографических, проблем войны и мира, культурно-цивилизационных, выделила социокультурные разломы глобального человечества, активности субъективного фактора (например, начиная с 1974 года человечество пережило более полусотни цветных революций).

Особую озабоченность эти сдвиги вызывают не только в связи с коренными преобразованиями сферы материального производства, но и всех сфер духовной деятельности человечества, вне которых особенно сегодня, его бытия непредсказуемо. Эта озабоченность о ближайшем будущем человечества, о путях разрешения главного противоречия современности, сложившемся между бурным технологическим развитием, с одной стороны, и спадом духовности, с другой, нашла отражение в двух основных международных документах ушедшего 2018 года. Это в решениях Пекинского философского Конгресса «Учиться быть человеком», а также в юбилейном докладе «Римского Клуба» – «Come on! Капитализм, близорукость, население и разрушение планеты», в котором дана не только жесткая критика современного финансово-экономического состояния общества, но и прозвучал призыв к формированию альтернативной экономики, к формированию единой планетарной гармоничной цивилизации, к отказу от упрощенного понимания мира, к необходимости формирования нового типа мировоззрения – духовно-нравственного, а также к формированию и реализации концепции «нового Просвещения». Последнее больше всего затрагивает одну из главных сфер духовной жизни общества – образование.

Образование – это океан неизведанного, непознанного, его историческое развитие всегда волновало человеческую мысль. Оно всегда было особой составляющей в комплексе социальных проблем, образующих в своей совокупности интеллектуальный горизонт соответствующего типа цивилизационного устройства общества. Образование призвано минимизировать на всем мировоззренческом поле науки массив фундаментальных идей, внося в них упорядоченность, на нем лежит ответственность за объективный анализ своей целостности и уникальности, своей социальной значимости. Являясь и сегодня одним из мегатрендов социальной жизни, образование ускоряет ее развитие, когда общество его жизненную необходимость приходит понимание того, что оно должно стать «фундаментальным элементом повседневной жизни, ведь все меняется так быстро, и нужно осваивать новое».²⁸⁵

Становление нового типа общественного устройства – информационного, выдвинуло ряд неотложных проблем по реконструкции основных трендов его развития, уяснения

²⁸⁴ Чумаков, А. Н. Глобальный мир: столкновение интересов. С. 14.

²⁸⁵ Нейсбит, Дж. и Дор. Китайские мегатренды. С. 182.

смысло-соразмерного (термин М. Хайдеггера) их содержания, но без реального анализа и реорганизации сложившихся и устоявшихся сфер жизнедеятельности уходящего общества, обновление невозможно. И обновление необходимо начать с учетом требований Пекинского Философского Конгресса «Учиться быть человеком». Сегодня бурное развитие конвергентных технологий, компьютеризации, информатизации, космической и военной техники и других направлений опять отодвигают их творца – человека в «тень». А ведь все прекрасно понимают, что эти достижения не что иное, как «тень» человеческого мышления. Они не возникли как «Афродита из морской пены», а есть результат мышления человеческого интеллекта. Человек стоит в центре творения всех материальных и духовных ценностей, а не есть потустороннее к ним приложение.

Характеризуя постнеклассическую рациональность науки последней четверти XX века, сконцентрировавшей свои усилия на освоении уникальных систем, В. С. Степин связывал ее сущность с выполнением требований учета соотнесенности результата исследования со спецификой познавательных средств и с ценностно-целевыми структурами науки и социума в их взаимосвязи. А это новый стиль мышления. Дело в том, что «традиционное социальное мышление в силу своего консерватизма, инертности, стереотипности, отсутствия самостоятельности и других негативных черт оказалось неэффективным. Обнаружилась насущная потребность в самостоятельном нестандартном, свободном от изживших себя стереотипов творческом мышлении как средстве познания и преобразования действительности».²⁸⁶

Как выше отмечалось, о необходимости перехода к новому нестандартному мышлению заявили и руководители «Римского Клуба». Они призвали к формированию единой планетарной гармоничной цивилизации, к формированию нового духовно-нравственного мировоззрения, к «новому Просвещению».

Идея формирования единой планетарной гармоничной цивилизации интересна, но сегодня она носит превентивный, и даже отчасти, декларативный характер. Дело в том, что новое цивилизационное бытие человечества, наступившее после техногенной цивилизации, еще не раскрыло всех своих возможностей. Практически невозможно сегодня эксплицитно выразить, заложенный в ней потенциал, имплицитно. «Мы еще не имеем никакого понятия о возможной величине ее ноосферной мощности... В этом отношении самым неожиданным может быть то, что больше всего ожидается»²⁸⁷.

Нам сегодня еще трудно спрогнозировать весь спектр ожиданий общества от данного типа цивилизационного устройства, но с позиций диалектического анализа можно утверждать, что этот спектр по своему содержанию будет противоречив, он предстанет как единство позитивного и негативного в развитии всех сфер бытия человечества. Его можно рационально осмыслить и конструктивно направлять ход развития конкретной сферы жизнедеятельности общества не с позиций общей теории системного подхода, где детерминирующим измерением выступает линейность, а с позиций синергетического, как новой научной парадигмы, включающей «всего три ключевые идеи: самоорганизация, открытые системы, нелинейность»,²⁸⁸ к которым можно добавить неустойчивость и необратимость. Несомненно, в мировоззренческом смысле нелинейность выражает многовариантность путей развития явления, сферы бытия; возможность выбора пути их развития и необратимость этого пути.

Особый интерес вызывает идея становления «нового Просвещения», поскольку новое общество не может прогрессивно развиваться, не опираясь на образование. Образование –

²⁸⁶ Уледов, К. К. Духовное обновление общества. С. 79.

²⁸⁷ Шарден, П. Т. де. Феномен человека. С. 401.

²⁸⁸ Князева, Е. Н., Курдюмов, С. П. Основания синергетики. С. 42.

это смысло-соразмерный феномен, характеризующий способ существования ценностей, норм, целей и смыслов, который выражает в человеке и обществе их «самость». И глубинный внутренний мир. Образование – это иппокрена наших знаний, источник, утоляющий жажду в них. Еще Ф. Нансен отмечал, что «как только в нас угасает жажда знаний, мы перестаем быть людьми».

В образовании пересекается множество семиотических кодов, сопряжение которых и сохраняет его целостность. Образование, как особая сфера духовной жизни, характеризуя внутренний мир человека включает его в структуру социальной реальности, определяя тем самым ее человекообразность, выявляя созидательные смыслы социальной динамики. Оно глубже раскрывает и внутренние стороны духовного мира социума через включение в него «экзистенциальных измерений человеческого бытия, его ценностные основания. Это, с одной стороны. С другой стороны, человек духовный конституирует на палитре свойств своего естества характеристики явлений окружающего мира».²⁸⁹

Становление парадигмы «нового Просвещения» и закономерно, и уникально. Закономерный и внутренне упорядоченный характер развития образования – это его базовое положение. Закономерность его развития предполагает регулярную повторяемость в смысло-соразмерном содержании парадигм методологических и, особенно, социальных установок. Общее при анализе прошлых парадигм достаточно легко обнаруживается. Но необходимо учитывать и разработанное Э. Тоффлером положение, что «мы не можем втиснуть эмбриональный завтрашний мир в принятые вчера категории. Ортодоксальные социальные установки или настроения тоже не подходят этому новому миру».²⁹⁰ Применительно к «новому Просвещению» это означает, что мы не можем втиснуть его образовательную парадигму во вчерашние задачи, во вчерашнюю методологию и т.д. Индустриальному обществу было необходимо народное образование, когда образовательный процесс осуществлялся в фабрично-заводских стенах. «Народное образование было тем искусным механизмом, который индустриализация создала для подготовки необходимого для своих нужд взрослого контингента».²⁹¹ Это образование реализовало себя через РУ, ТУ, ФЗО, профтехучилища. Нужно ли такое образование концепции «нового Просвещения»? Несомненно, нет. Но для индустриального общества оно было закономерным.

Парадигма образования «нового Просвещения» уникальна, поскольку: во-первых, она есть форма связи предыдущей и последующей парадигм; есть диалектический процесс отрицания старого через становление нового качества; во-вторых, развитие как процесс становления новой образовательной парадигмы необходимо порождает в этом процессе уникальное, неповторимое, выходящее в этой своей уникальности за рамки специфических закономерностей предшествующей парадигмы образования.

Анализ уникального в образовательной парадигме показывает, что весь спектр уникальных явлений, порождаемых развитием образования достаточно широк, но не все они равноценны, то есть уникальное уникальному рознь. Всякое уникальное, отдельное, единичное содержит в себе как нечто всеобщее, так и особую иерархию специфических черт, а также неповторимые, неопределенные признаки. Уникальное по своему смыслу неопределенно, его не с чем сравнить, отождествить, оно содержит в себе абсолютный элемент различия. Уникальное – это объективный, сущностный неповторимый феномен, содержащий в себе абсолютный момент различия, оно закономерно, относительно, неопределенно, единично, из которого рождается новое качество, репрезентирует себя как

²⁸⁹ Пунченко, О. П., Пунченко, Н. О. Археология ноосферного образования. С. 53.

²⁹⁰ Тоффлер, Э. Третья волна. С. 22.

²⁹¹ Тоффлер, Э. Шок будущего. С. 433.

форма связи предыдущей и последующей парадигм образования, детерминировано предшествующим развитием, но полностью не укладывается в схему трансформации одной парадигмы в другую.

Уникальность воспринимаемого феномена в образовании определяется субъектом – педагогом через призму его критического осмысления новизны, ценностного контекста и значимости для данного уровня развития общества. Уникальность можно определить и как универсальное свойство, выражающее себя в единственности, неповторимости своей специфической сущности, обусловленной архитектурой и связью элементов и свойств. Оно выступает как сущностный элемент человеческого бытия, который исключителен, чрезвычайно важен, обладает оригинальностью своих связей с наукой, невоспроизводимостью методологического воздействия на индивидуальное и общественное сознание в ходе трансляции объективно разработанных наукой знаний и опыта, а также обладает относительным характером и обязательно социальной новизной. Как атрибутивный параметр системы образования уникальное предстает как ее точечное свойство.

Точечных свойств в парадигме «нового Просвещения» достаточно много. «Новое Просвещение» – это прежде всего фундамент формирования духовно-нравственного мировоззрения. Такое мировоззрение можно сформировать через эмансипацию разума, слом укоренившегося в сознании человека и общества стереотипного линейного мышления и формирование синергетического. Для определения путей этой задачи и ее решения необходимо начинать с воображения, как одного из важнейших междисциплинарных понятий, выполняющий в науке и образовании многие эвристические, когнитивные, изобретательные, коммуникативные, виртуализационные и другие функции. Для анализа новой парадигмы образования воображение ценно тем, что в нем заложена сила абстракций. «Сила абстракций – это также и проницательность, – отмечает С. А. Шавель, – изобретательность комбинаторной способности воображения, оперирующего всеми доступными интеллектуальными представлениями о социальной реальности – как преемственными, так и вновь создаваемыми».²⁹²

Сила абстракций в прогнозировании содержания парадигмы «нового Просвещения» находит свое выражение в различных концептуальных схемах его архитектуры, социальной сущности и значимости.

Во-первых, концепция «общества знаний», фундаментом которой выступают информационные ресурсы. Его можно рассматривать с позиций синергетического подхода как фрактальный объект, обладающий свойствами самоподобия и масштабной инвариантности, а также внутренними процессами своей самоорганизации как системы. С этих методологических установок «общество знаний» можно эксплицировать как уникальную интеллектуально-инновационную форму общественного устройства, базирующуюся на информационных ресурсах общества, новой ноосферно-информационной парадигме образования, на требованиях непрерывного подхода в образовании, обеспечивающего сплав традиций качества и динамику инноваций в образовательной сфере. Сегодня анализу «общества знаний» уделяется недостаточно внимания, но концепция заслуживает своей глубокой разработки. Уже сегодня переход к обществу знаний ряд исследователей характеризует как закономерное развертывание гуманитарно-технологической революции (термин проф. Г. Г. Малинецкого).

Во-вторых, концепция STEM-образования для SMART-общества. Особенностью обоснования сущности ее выступает использование конструктивной методологии, как единства концептуальной и инструментальной моделей инновационного развития

²⁹² Шавель, С. А. Воображение как ядро творчества. С. 29.

образования. Результатом реализации этой модели выступает интеллектуальное (SMART) общество. Но для его формирования STEM-образование таит в себе опасность, а особенно она ощущается после решений последнего Философского Конгресса. Ведь в аббревиатуре этого образования только «S» отражает обращение ко всем ветвям научного знания, а далее идут «Т – технологии», «Е – инженерия», «М – математика». В STEM-образовании не выделены ни “Social Science”, ни “Science of Humanity”, поэтому в этом образовании упор сделан на сциентизм и технократизм и этот перекося в этой концепции необходимо нивелировать.

В-третьих, концепция «образовательное общество», разрабатываемая проф. Субетто А. И. Он утверждает, что формой реализации ноосферного гуманизма и ноосферной культуры выступает ноосферное образовательное общество. Характеризуя это общество, он пишет: «Образовательное общество – это: – такое общество, в котором образование становится главным механизмом восходящего воспроизводства качества общественного интеллекта, и, соответственно, – культуры и науки;

– общество, основой формирования и устойчивого развития которого выступает закон опережающего развития качества человека, качества общественного интеллекта и качества образования как социального института. Оно появляется в XXI веке как итог образовательной революции».²⁹³

Концептуальная модель образовательного общества замечательна, а инструментальная, связанная с реализацией замыслов А. И. Субетто, осталась в «тени», то есть, как осуществить эту революцию, каковы ее предпосылки, объективные и субъективные факторы, условия ее протекания, как перестроить мышление и обучающихся и обучаемых, какова структура нового духовно-нравственного мировоззрения, каковы пути его формирования не конкретизированы.

Автор утверждает, что Манифест ноосферного социализма призван быть теоретической базой, остовом ноосферно-социалистической революции. В каких регионах мира есть условия для свершения такой революции? Китаю он не нужен, поскольку страна развивает свою форму социализма, строя две цивилизации – материальную и духовную, как неотъемлемые составляющие инновационного общества, ЕС и страны американского континента на путь такого общества не станут. Концептуальный замысел построения образовательного общества интересен, но имеет высокую степень утопичности.

«Новое Просвещение» ставит перед образованием конкретные задачи. Во-первых, разработать новое содержание парадигмы информационного общества. Во-вторых, составляющие этой парадигмы должны основываться «на связности», а фактически на принципах дополнительности Н. Бора и комплементарности. В-третьих, по отношению к предыдущим парадигмам образования парадигма «нового Просвещения» должна быть более устойчивой, ценностной, а главной ее задачей является необходимость культивировать интегральное, синергетическое творческое мышление, способствующее быстрому пониманию и решению стоящих перед человеком и обществом задач.

На наш взгляд, этим требованиям может удовлетворять новая парадигма образования – ноосферно-информационная. Она интегрирует в пространстве своего смыслового поля базовые характеристики, которые в такой ипостаси не анализировались, либо вообще не учитывались. В самой дефиниции новой парадигмы выделены только две ее фундаментальные составляющие – ноосферизация и информационность, которые в их диалогическом взаимодействии никогда не исследовались. В новой парадигме образования отражается новое содержание его ноосферизации через формирование интеллектуального потенциала личности, с одной стороны. А с другой, не учитывать смыслообразующий

²⁹³ Субетто, А. И. Манифест ноосферного социализма. С. 69.

стержень нового информационного общества – информацию, ее сущность и значимость, процессы информатизации, формирование интеллектуальных ресурсов – нельзя. Научные мысли, научное творчество и научное знание были и остаются составляющими различных образовательных парадигм, но в новой парадигме резко усиливается их смысло-соразмерная ценность.

Парадигма образования «нового Просвещения» должна обладать высокой социальной значимостью, соответствовать требованиям технологических и социальных преобразований, стать их локомотивом. Ноосферно-информационная парадигма – это качественно новый уровень формирования инновационного типа мышления обучаемых, базирующийся на интеллектуальных ресурсах и гуманистических идеалах общества, и способствующий на основе креативной методологии, достижений современной науки и высокого уровня информатизации, становлению нового уровня индивидуального и общественного интеллекта.

Несмотря на то, что сегодня трудно объективно репрезентировать уровень нового цивилизационного развития человечества, трудно определить ноосферную мощь этой парадигмы, трудно прогнозировать ее результаты, все же можно утверждать, что такое понимание новой парадигмы эксплицитно выражает то, что в ней заложено имплицитно. Новая парадигма образования должна сохранить и интегрировать весь позитив предыдущих парадигм, например, идею единства образования и воспитания из греческой пайдеи и другие, но в то же время она должна предвидеть будущие требования к образованию, в сжатом виде они уже сформулированы.

Новая парадигма образования опирается на четыре краеугольных Столпа, взаимосвязанных общей целью. К ним относятся: ноосферизация, отражающая развитие интеллектуального потенциала личности и общества; инновационность, как ядро развития нового общественного устройства; информационность, как системно-деятельный процесс овладения информацией и методов работы с ней; гуманистическое измерение, раскрывающее человекообразное целевое предназначение образования.

Анализ новой парадигмы образования позволяет утверждать, что она многоаспектна, поскольку опирается не на один смысловой Столп, а на четыре и ни один из них нельзя не учитывать в структуре «нового Просвещения». В ноосферно-информационной парадигме конкретизируются целевые установки всех ветвей научного знания. С этого положения «образование предстает как целенаправленный процесс формирования новых черт Homo Sapiens, с присущими ему новыми формами мышления и ноосферного познания. Оно характеризуется развитием ноосферного сознания, то есть разумного сознания индивида, направленное на коллективное взаимодействие с природой и другими людьми; формированием целостного, гармоничного ноосферного мышления, которое способно стать инструментом решения глобальных проблем человечества; ноосферизацией, как процессов формирования новой научно-мировоззренческой системы...; ноосферным воспитанием, как процессом формирования личности, обладающей высоким духовным интеллектуальным внутренним миром».²⁹⁴

Применение концепта «ноосферизация» к образованию позволяет утверждать, что на всем своем пути развития оно всегда опиралось на разум, мышление, интеллект, но новая образовательная парадигма требует нового, более высокого уровня развития интеллекта, направленного на формирование высокоинтеллектуального общества. Одной из форм перехода к такому обществу выступает сближение научных и образовательных учреждений с последующим слиянием их в единую научно-образовательную среду. Эта форма сегодня уже функционирует в образовательном пространстве Китая. Так, ректор Цзилинского

²⁹⁴ Пунченко, О. П., Пунченко, Н. О. Археология ноосферного образования. С. 314.

университете Чжоу Цифэн утверждает, что «наша цель состоит не в том, чтобы увеличить площади университета или привлечь больше студентов; мы хотим создать многоуровневый исследовательский комплекс и одновременно улучшить качество обучения и преподавания».²⁹⁵

В таких вузах глубоко раскрывается связь учебного материала, новейших достижений науки и практической деятельности. Гуманистическая подпитка нового образования Китая осуществляется через связь со всеми видами искусства, что формирует у обучаемого чувства ответственности, патриотизма, преданности национальной идее, толерантности, конвенциональности, новые ценностные установки и ориентации.

Интеллектуализация образования реализует свое смысло-соразмерное содержание через такой тренд новой парадигмы образования как инновационность. Уникальность этого тренда прежде всего в том, что, во-первых, ни одна парадигма образования не включало инновационность, как объект исследования и прогнозирования. Во-вторых, инновация рассматривалась лишь как поступательное традиционное новшество в развитии любого материального и духовного феномена.

В новой парадигме инновация предстает как составляющая духовного мира социума, она выступает не только как некая технологическая система, это прежде всего уникальная творческая деятельность субъекта и социума по переводу существующих ценностей в новое качество, это нововведения в архитектуру сложившейся деятельности, которые вызывают к жизни новый стиль мышления.

Исследуя смысло-соразмерное содержание инновации, В. П. Старжинский и В. В. Цепкало эксплицируют ее, исходя из ее ключевых признаков. «Инновация, – отмечают они, – это внедренное новшество, обладающее высокой эффективностью. Является конечным результатом интеллектуальной деятельности человека, его фантазии; творческого процесса, открытий, изобретений и рационализации в виде новых или отличных от предшествующих объектов».²⁹⁶ Инновационно новое предстает как актуальная степень творческой новизны, оно позиционирует себя в качестве предпочтений заработка определенного социокультурного потенциала через открытие новых закономерностей, свойств, принципов и эффективности развития исследуемого объекта.

Инновационность более всего отражает в новой парадигме уникальное через нововведения, внедрение в практику интеллектуальных решений, но необходимо учитывать, что не все нововведения носят уникальный характер, а лишь те, которые кардинально меняют смысло-соразмерное содержание конкретного феномена. В образовании сегодня уникальным выступает инновационный педагогический опыт, формирующий новый синергетический тип мышления обучаемых. Что же касается информационных инноваций новой парадигмы образования, то они жизненная составляющая ее, поскольку сегодня эти основания связаны не только с трансляцией определенной суммы знаний, но также связаны с научением поиска информации для приращения личностного знания; с обработкой необходимых сведений в общественном фонде информационных ресурсов; с использованием в образовательном процессе новейших информационных технологий; с ознакомлением и практическим использованием информатизационных процессов.

Образовательная парадигма «нового Просвещения» уникальна по своему содержанию и решению стоящих перед информационным обществом задач. Все детерминирующие ее составляющие связаны по принципу дополнительности Н. Бора. Если он раскрыл сущность этого принципа на микрообъектах при формировании квантовой механики и показал, что ошибкой его предшественников был тот факт, что точные сведения о микрообъектах при их

²⁹⁵ Нейсбит, Дж. и Дор. Китайские мегатренды. С. 198.

²⁹⁶ Старжинский, В. П., Цепкало, В. В. (2016). На пути к обществу знаний. С. 254.

исследовании могут быть получены, либо познавая их с позиций энергии импульсов, либо с позиций их поведения в пространстве и времени. Бор доказал, что эти две взаимосвязанных картины – энергетически-импульсная и пространственно-временная дополняют друг друга. Также и в новой парадигме образования: выделенные 4 Столпа в ее содержании дополняют друг друга и репрезентируют образование как многомерный феномен. С позиций же принципа комплементарности глубже обнаруживается взаимодействие этих составляющих.

Таким образом, предложенная ноосферно-информационная парадигма образования достаточно глубоко отражает идеи «нового Просвещения», которое должно стать императивом образования ноосферного общества.

References:

1. CHUMAKOV, A. N. (2018). Global world: a clash of interests. Moscow: Prospect, 512.
2. NEISBITT, J. and Dor. (2012). Chinas megatrends. Moscow: Astrel, 315.
3. ULEDOV, K. K. (1990). Spiritual renewal of Moscow society: Thought, 333 [2].
4. CHARDIN, P. T. De (2002). The phenomenon of man. Moscow: Thought 553.
5. KNYAZEVA, E. N., KURDYUMOV, S. P. (2010). The foundations of synergetics. Moscow: Librokom, 256.
6. PUNCHENKO, O. P., PUNCHENKO, N. O. (2017). Archeology of the noospheric education. Odessa: Drukarsky House, Druk Pivden, 452 p.
7. TOFFLER, E. (2004). The third wave. Moscow: AAST, 781 [2].
8. TOFFLER, E. (2004). The shock of the future. Moscow: AST, 557 [3].
9. SHAVEL, S. A. (2016). Imagination as the core of creativity / in the book: Modern society in the world of global change. Minsk: Belarusian Science, 24-49.
10. SUBETTO, A. I. (2011). Manifesto of noospheric socialism. SPb.: Asterion; KSU them. O. N. Nekrasov, 108.
11. STARZHINSKY, V. P., TSEPKALO, V. V. (2016). On the way to the knowledge society Minsk: RIVSh, 446 p.

Литература:

1. ЧУМАКОВ, А. Н. (2018). Глобальный мир: столкновение интересов. Москва: Проспект, 512.
2. НЕЙСБИТ, Дж. и Дор. (2012). Китайские мегатренды. Москва: Астрель, 315.
3. УЛЕДОВ, К. К. (1990). Духовное обновление общества Москва: Мысль, 333 [2].
4. ШАРДЕН, П. Т. де (2002). Феномен человека. Москва: Мысль, 553.
5. КНЯЗЕВА, Е. Н., КУРДЮМОВ, С. П. (2010). Основания синергетики. Москва: Librokom, 256.
6. ПУНЧЕНКО, О. П., ПУНЧЕНКО, Н. О. (2017). Археология ноосферного образования. Одесса: Друкарський дім, Друк Південь, 452 с.
7. ТОФФЛЕР, Э. (2004). Третья волна. Москва: ААСТ, 781 [2].
8. ТОФФЛЕР, Э. (2004). Шок будущего. Москва: АСТ, 557 [3].
9. ШАВЕЛЬ, С. А. (2016). Воображение как ядро творчества / В кн.: Современный социум в мире глобальных перемен. Минск: Беларуская навука, 24-49.
10. СУБЕТТО, А. И. (2011). Манифест ноосферного социализма. СПб.: Астерион; КГУ им. Н.А. Некрасова, 108.
11. СТАРЖИНСКИЙ, В. П., ЦЕПКАЛО, В. В. (2016). На пути к обществу знаний. Минск: РИВШ, 446 с.

2.10. Innovative technologies of teaching foreign languages in the process of postgraduate educational training of specialists

2.10. Інноваційні технології навчання іноземній мові у процесі післядипломної освітньої підготовки фахівців

Актуальність теми дослідження. Одним із шляхів модернізації освітньої системи України постає упровадження в навчальний процес ВНЗ інноваційних технологій та методів навчання. Сьогодні все очевиднішим стає той факт, що традиційне навчання, орієнтоване на передачу знань, умінь і навичок, не може забезпечити повноцінний розвиток кожної особистості. Специфічними особливостями інноваційного навчання є його відкритість майбутньому, здатність до передбачення на основі постійної переоцінки цінностей, конструктивні дії в оновлених ситуаціях. Інноваційні технології забезпечують умови розвитку особистості, здійснення її права на творчий внесок, на особистісну ініціативу, на свободу саморозвитку.

Інновації (з італ. *innovacione* – новизна, нововведення) – нові форми організації діяльності і управління, нові види технологій, які охоплюють різні сфери життєдіяльності людства.²⁹⁷ Інноваційні технології, які поєднують створення, освоєння та застосування різних нововведень, здатні значно прискорити процеси оновлення системи освіти загалом. Інноваційні технології розвиваються на межі загальної інноватики, методології, теорії та історії педагогіки, психології, соціології та теорії управління, економіки освіти. Тому вивчення та реалізація інноваційних процесів широко використовується в системі освіти.

Основною метою сучасної системи освіти є інтелектуальний і моральний розвиток особистості, формування творчого мислення та вміння працювати з інформацією. Отже, система освіти має бути побудована таким чином, щоб надавати можливість її здобувачам самостійно розмірковувати, співвідносити різні точки зору та формулювати свою власну точку зору, спираючись на знання фактів, законів, на власні спостереження. Таке розуміння сутності цілей і завдань освіти потребує пошуку нових, інноваційних засобів і педагогічних технологій, які б забезпечували якісну підготовку фахівців відповідно до мінливих вимог суспільства.

В сучасному суспільстві також формується чітке соціальне замовлення на володіння іноземними мовами. Стрімкі зміни в українському суспільстві, осучаснення освітньої системи, досягнення в галузі теорії та практики навчання іноземних мов ставлять перед освітньою системою України необхідність оновлення змісту та методів застосування інноваційних підходів до викладання іноземної мови за професійним спрямуванням.

Саме тому, актуальною проблемою сьогодні є формування нового підходу до активізації навчальної діяльності у вищих навчальних закладах та впровадження інноваційних технологій навчання іноземній мові у процес післядипломної освітньої підготовки фахівців.

Виклад основного теоретичного матеріалу. Проблема інноватики в освітній системі актуалізувалася після набуття Україною незалежності, що було викликано наступними чинниками:

- нові соціально-економічні перетворення обумовили необхідність корінних змін в організації системи освіти, методології і технології організації освітнього процесу в навчальних закладах різного типу і потребу підготовки нової плеяди науково-педагогічних та психологічних кадрів;

²⁹⁷ Курбатов С. В. Освітні інновації: контури майбутнього // Феномен інновацій: освіта, суспільство, культура / За ред. В. Г. Кременя. – К.: Педагогічна думка. – 2008. – С. 265-304.

- посилилася тенденція гуманітаризації змісту освіти, з'явилися нові навчальні дисципліни та стрімко виникла потреба в викладачах, які б могли забезпечити творчий, інноваційний підхід до реалізації цих тенденцій;

- на відміну від умов жорсткої регламентації змісту і організації навчального процесу у радянський період в оновлюваній національній школі викладач отримав можливість творення власної педагогічної лабораторії, що, безперечно, вимагає набуття досвіду інноваційної діяльності;

- входження навчальних закладів у ринкові відносини викликає конкуренцію між державними і недержавними ВНЗ, надає можливості молодій людині навчатися там, де інноваційний потенціал та якість отриманої освіти вищі;

- бурхливі зміни в інформатизації суспільства активізувати потребу оновлення інформаційно-освітнього середовища ²⁹⁸.

Нова парадигма освіти пов'язана не тільки зі змінами, що відбуваються у суспільному житті, але й з особистісним розвитком людини. Таким чином, "...вищі навчальні заклади, для того щоб успішно виконувати свої освітні, дослідницькі та інформаційні функції у XXI столітті, повинні бути здатні ефективно реагувати на зміну потреб в освіті та професійній підготовці, адаптуватися в умовах ландшафту освіти, а також засвоювати більш гнучкі форми своєї організації і способи функціонування".

Відповідно до основних позицій Болонської декларації щодо трансформації європейської системи освіти та формування єдиного освітянського простору Європи нова гуманістична система освіти повинна трансформуватись у пріоритетний чинник суспільного прогресу, ґрунтуючись на нових теоретичних засадах для забезпечення ефективного функціонування системи професійної підготовки майбутніх фахівців, та впровадження нових освітніх технологій. Оскільки, згідно з Національною доктриною розвитку освіти України в XXI столітті, головним чинником забезпечення подальшого розвитку освіти повинна стати інноваційна діяльність у навчальних закладах усіх типів, рівнів акредитації та форм власності, пріоритетом є впровадження в освітню практику таких технологій, які забезпечили б ефективну підготовку обдарованої та здібної молоді до входження в соціум, формування еліти суспільства, здатної вивести державу із кризового стану.

Саме гуманізація освіти, її орієнтація на розкриття особистісного потенціалу і зумовили виникнення і вдосконалення нових освітніх технологій. Під освітньою технологією мається на увазі побудована в певній послідовності й оптимізована система дій (операцій) суб'єктів освітнього процесу, що орієнтована на ефективне досягнення поставлених цілей. Вона охоплює всі елементи навчального процесу: його мету, зміст, форми, методи і засоби, результат. Певною рисою освітньої технології є її поетапна структуризація, коли кожен крок є мініатюрною моделлю процесу в цілому. Поопераційному розробленню підлягають дії як викладачів, так і студентів.

Усі освітні технології поділяються на дві великі групи: технології, що ґрунтуються на традиційних методах навчання, і технології, які базуються на використанні активних методів навчання і сучасних інформаційно-комунікаційних засобів. Пріоритетними у сфері вищої освіти є комплексні освітні технології: педагогічні, інформаційні, телекомунікаційні (мережеві), інтелектуальні, інноваційні. Технології, що належать до різних груп, різняться виконуваними дидактичними функціями, змістом, характером навчальної діяльності, механізмом зворотного зв'язку, мірою використання технічних засобів навчання.

До інноваційних освітніх технологій належать: тренінгові технології – зорієнтовані на концептуалізацію практичного досвіду студентів й актуалізацію нагромаджених теоретичних

²⁹⁸ Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології. Практикум: навчальний посібник. / І. М. Дичківська. – К.: Видавничий дім «Слово», 2013. – 448 с.

знань (модифікації: тематичні й комплексні тренінги, аналіз конкретних ситуацій, ігрова технологія); програмоване навчання – спрямоване на засвоєння (запам'ятовування) добре структурованих і логічно побудованих фреймів, що супроводжуються покроковим контролем і підкріпленням; мультимедійні технології, у яких низку функцій викладача виконують технічні засоби навчання (надання інформації повідомлювального, довідкового й ілюстративного плану, динамічна візуалізація змісту, виконання вправ і тестових завдань, ведення обліку тощо)²⁹⁹.

В основі всіх інноваційних освітніх технологій покладені методи активного навчання. Активне навчання становить собою таку організацію навчального процесу, яка спрямована на всебічну активізацію навчально-пізнавальної діяльності студентів завдяки комплексному використанню психолого-педагогічних засобів.

Зазначимо, що значний внесок у розроблення типології активних методів навчання внесли Ю. Арутюнов, М. Бірштейн, В. Бурков, А. Вербицький, С. Гидрович, Р. Жуков, В. Єфимов, Л. Іваненко, В. Комаров, А. Лівшиць, В. Маршев, Ю. Порховник, В. Рабальський, Т. Тимофеевський та ін.

Активні методи навчання поділяють на імітаційні, які передбачають створення імітаційної моделі об'єкта або процесу (ділові й рольові ігри, ігрове проектування, комп'ютерні симуляції, аналіз конкретних ситуацій, імітаційні вправи й індивідуальні тренінги); неімітаційні, за яких активізація навчального процесу досягається завдяки системі прямих і зворотних зв'язків між викладачем й аудиторією (проблемні лекції, практичні заняття і лабораторні роботи, семінари і дискусії, курсове і дипломне проектування, практика, стажування, навчальні й контролюючі програми, конференції).

Використовуючи активні методи навчання, треба враховувати такі їхні особливості: активізація діяльності того, хто навчається, навіть незалежно від його суб'єктивного бажання брати участь у процесі навчання; підвищений ступінь мотивації й емоційності; виникнення прямих і зворотних зв'язків між викладачем і студентами. Активні методи навчання зорієнтовані на особистість самого здобувача освіти, на його свідому участь у розвитку власних знань, персональних і фахових навичок, насамперед, навичок колективної роботи і творчого вирішення конкретних проблем, які відіграють значну роль у процесі післядипломної освітньої підготовки фахівців, тому що розкривають можливості більш глибокого дослідження питань, що вивчаються на заняттях. Це досягається методами "мозкового штурму", рольовими іграми, інтерв'юванням і дискусіями в малих групах та між групами, усними і письмовими презентаціями, аналізом практичних прикладів та методом ігрового проектування.

Використання в навчальному процесі ділових ігор, дискусій та інших методів активного й інтерактивного навчання значно зміцнюють зв'язок "студент-викладач", розкривають творчий потенціал кожного студента і дозволяють оцінити міру його готовності до практичної діяльності. Таким чином, використання методів активного навчання в педагогічній практиці багато в чому сприяє вирішенню проблеми активізації навчальної діяльності у післядипломній підготовці фахівців³⁰⁰.

Особливості використання інноваційних інтерактивних технологій у післядипломній підготовці фахівців пов'язані з підготовкою висококваліфікованого конкурентоспроможного фахівця, готового до вирішення складних практичних завдань, пов'язаних з його професійною діяльністю. Тому, за останній період інноваційні методи навчання у процесі

²⁹⁹ Копняк Н. І., Красильник Т. В. Застосування інноваційних технологій в навчальному процесі // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: Зб.наук.пр. – Київ-Вінниця: ДОВ "Вінниця", 2000. – С. 379-380.

³⁰⁰ Пометун О. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід. / О. Пометун, Л. Пироженко. – К., 2002. – 135 с.

вивчення іноземної мови набувають широкого застосування в системі післядипломної освітньої підготовки фахівців.

Методика і програма навчання залежить від конкретних завдань компанії і термінів, які вона має; методика може варіюватися від інтенсивних двотижневих розмовних курсів до фундаментальних програм вивчення мови; можливий вибір програм навчання – загальний курс англійської мови, бізнес-англійська, інтенсивний розмовний курс, розроблений для конкретної сфери діяльності певної компанії (англійська для IT-індустрії, для медиків, працівників банківської справи і т.д.)

Саме іншомовна освіта, сьогодні стає імперативом. Післядипломна освітня підготовка передбачає використання таких моделей системи освіти: корпоративну, спеціалізовану, віртуальну та змішану, які на практиці існують паралельно, певною мірою доповнюючи одна одну.

Рис. 1. Моделі післядипломної освітньої підготовки фахівців

Корпоративні освітні системи створюються крупними підприємствами, фірмами, корпораціями для навчання працівників. Ефективна організація освітнього процесу безпосередньо на підприємстві має важливі соціально-економічні, культурно-психологічні наслідки не лише для самого підприємства, але й для суспільства загалом ³⁰¹. Великі компанії з великою кількістю працівників утримують штатних спеціалістів з навчання мови, а також залучають провідних спеціалістів певної галузі.

Перевагами корпоративного центру є те, що навчання здійснюється в умовах виробництва, а спеціалісти з навчання іноземних мов знайомі з виробництвом і специфікою проблем, що можуть виникати.

Важливим моментом є також можливість застосування особистісно-орієнтованого підходу до кожного слухача з урахуванням конкретних професійних потреб тощо ³⁰².

Спеціалізовані освітні системи функціонують на базі навчальних закладів, спеціально призначених для навчання працівників певної галузі народного господарства, певної професійної групи. Класичним прикладом таких систем є факультети чи інститути підвищення кваліфікації, а також спеціалізовані курси у різних навчальних закладах.

Віртуальні освітні системи створюються з використанням комп'ютерно-інформаційних технологій для задоволення особистих освітніх потреб. Вони дають змогу людині створити

³⁰¹ Низкодубов Г. А. Курси иностранного (английского) языка в структуре образования взрослых / Г. А. Низкодубов // Вестник ТГПУ. – 2013. – № 7 (135). – С. 173.

³⁰² Логойда І. Використання дистанційного навчання в процесі вивчення іноземних мов / І. Логойда // Науковий вісник Мукачівського державного університету: журн. наук. пр. / Редкол.: Т. Д. Щербан (гол.ред.) та ін. – Мукачево: Вид-во «Карпатська вежа», 2014. – № 17 (12). – С. 24-27.

для себе «освітню установу» згідно з власними запитами, здібностями, життєвими і професійними планами. Насамперед мова йде про дистанційні курси.

Також, використовується і змішана система освіти, яку називають «blended learning». На означення цієї системи навчання до іноземних мов в англomовних країнах застосовують ще й такі синонімічні назви: Hybrid Learning (гібридне навчання), Technology-Mediated Instruction (навчання через технології), Web-Enhanced Instruction (навчання, підкріплюване можливостями Інтернету), Mixed-Model Instruction (навчання в змішаному режимі).

Змішане навчання – це освітня концепція, в межах якої слухач отримує знання як самостійно (з допомогою можливостей Інтернету та цифрових медіа через синхронні та асинхронні вебкасти, трансляції і відео), так і в очній формі (з викладачем).

Отже, безперечним є факт, що ефективною іншомовна освіта буде лише за умови поєднання різних моделей іншомовної підготовки працівників підприємств з використанням інноваційних технологій навчання.

Саме інноваційне навчання зорієнтоване на формування готовності особистості до динамічних змін у соціумі за рахунок розвитку здібностей до творчості різноманітних форм мислення, а також здатності до співробітництва з іншими людьми.

Аналіз літератури з проблеми дослідження та власна практична діяльність доводить, що ефективними сучасними інноваційними технологіями в системі післядипломної підготовки фахівців при вивченні іноземної мови є використання інформаційних та комунікаційних технологій у навчанні, проектна робота в навчанні, робота з навчальними комп'ютерними й мультимедійними програмами, дистанційні технології в навчанні іноземних мов, створення презентацій у програмному середовищі Microsoft PowerPoint, використання ресурсів всесвітньої мережі Інтернет. Інноваційні методи навчання іноземних мов, які базуються на інноваційному підході, спрямовані на розвиток і самовдосконалення особистості, на розкриття її резервних можливостей і творчого потенціалу.

Рис. 2. Інноваційні методи навчання іноземній мові

Відомо, що лекція, як пасивна форма навчання, незважаючи на гостру критику з боку новаторів, залишається основною формою навчання у навчальних закладах, тому що вона є однією з найдавніших та найпоширеніших форм викладання. Але оскільки традиційні лекції не задовольняють попит сучасних здобувачів освіти, то на їхнє місце ми залучаємо мультимедійні лекції, тренінг-лекції, інтерактивні дискусії, які забезпечують активну участь слухачів післядипломної освіти у навчальному процесі. Одним із таких інноваційних методів навчання, який використовується поруч із традиційними формами навчання при вивченні іноземної мови є комп'ютерні технології, мультимедійні засоби за допомогою яких, обирається темп та рівень завдань, покращується швидкість засвоєння граматичних конструкцій та накопичується словниковий запас.

Організація мультимедійних лекцій та презентацій проектів відбувається при наявності спеціальних аудиторій для проведення комп'ютеризованих лекцій, де встановлені портативний комп'ютер, проектор, сумісний з наявним програмним та звуковим забезпеченням, екран, доступ до Інтернету. Але мультимедійні лекції сьогодні здебільшого організовуються завдяки особистому ентузіазму викладачів та студентів. Підготовка презентацій та мультимедійних лекцій потребує неабияких зусиль, істотної підготовки.

Оскільки основною метою вивчення іноземної мови є формування і розвиток комунікативної культури фахівців, актуальності набуває навчання практичного опанування іноземної мови. На заняттях англійської мови за допомогою Інтернету можна вирішувати цілий ряд дидактичних завдань: формувати навички і уміння читання, використовуючи матеріали глобальної мережі; удосконалювати уміння письмового мовлення; поповнювати словниковий запас; формувати мотивацію до вивчення англійської мови. Інтенсивний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, вільний доступ до системи Інтернет, різноманітність комп'ютерного та програмного забезпечення надали можливість використання інтерактивних ресурсів у навчальному середовищі, що отримало назву E-learning.

Цікавим напрямом у застосуванні сучасних комп'ютерних технологій є інтерактивне спілкування. Фахівці виокремлюють комп'ютерні інтерактивні дискусії двох основних категорій: синхронні ("чати") і асинхронні (електронна пошта, списки адресатів, Інтернет-форуми). Під час синхронних дискусій слухачі ефективно спілкуються через Інтернет, а в асинхронних дискусіях спілкування більше нагадує листування.

Також до безумовно технічних переваг цього методу можна віднести можливість використання інтерактивних відео та аудіо роликів при навчанні усному мовленню. Саме, використання цих інноваційних технологій створюють найкращі умови для опанування навичками аудіювання і говоріння. Запровадження мультимедійних технологій створює умови для інтерактивного спілкування, що на сьогоднішній день є найважливішою складовою англомовного перетворення. Інтерактивне навчання – це навчання в режимі діалогу. Найбільш ефективними є такі форми парної та групової роботи: внутрішні (зовнішні) кола (inside / outside circles); мозковий шторм (brain storm); читання зигзагом (jigsaw reading); обмін думками (think-pair-share); парні інтерв'ю (pair-interviews) та інші.

Все більшого значення в англомовній підготовці набуває інновація електронного навчання та створення платформи модульного об'єктно-орієнтованого динамічного навчального середовища (MOODLE – Modular Object-Oriented Dynamic Learning Environment). Платформа MOODLE дозволяє викладачам створювати інтерактивні навчальні курси для студентів за оптимально організованою модульною системою³⁰³.

Серед інноваційних технологій в системі післядипломної освіти фахівців при вивченні іноземної мови особливе місце відводиться ігровому проектуванню, яке забезпечує ефективне формування свідомих мотивацій, необхідних якостей, умінь, навичок та професійної компетентності. Значну роль відіграє ігрове проектування у тренінговій формі навчання, яке забезпечує ефективне формування свідомих мотивацій, необхідних якостей, умінь, навичок та професійної компетентності. Під ігровим проектуванням розуміється конструювання, проектування, розроблення технології виробництва робіт або діяльності, що проводиться в ігровій формі. Сучасні дослідження показують, що ігрове проектування – це групова вправа з вироблення послідовності рішень у штучно створених умовах, що імітують реальну ситуацію; своєрідна система відтворення якихось виробничих процесів, що мають місце в минулому або можливих у майбутньому. У результаті цієї вправи встановлюється

³⁰³ Рашевська Н. В. Змішане навчання як психолого-педагогічна проблема / Н. В. Рашевська // Вісник Черкаського університету. – Вип. 191. – Частина IV. – Серія «Педагогічні науки», 2010. – С. 89-96.

зв'язок між закономірностями існуючих методів прийняття рішень, що впливають на результати виробництва в даний час і в перспективі.

За теорією І. Абрамової, виокремлюються такі характерні ознаки методу: наявність складного соціального завдання; групова робота; імітація засідання наукової ради або комісії, на якому автори проекту публічно його захищають. Відомо, що ігрове проектування може бути пов'язане з вирішенням конструкторського завдання або розробленням технології. При реалізації цього методу викладач повинен сформулювати завдання і вихідні умови до нього, а також він може обмежити коло пошуку рішень. Для ігрового проектування обов'язковим є введення в навчальний процес змагальної ситуації, коли команди змагаються між собою і знають, що перше місце визначить для них заслужену винагороду.

Характерними рисами ігрового проектування в системі післядипломної підготовки фахівців є: мотивація слухачів до реальної діяльності; навчання технологічного підходу, що включає системність і послідовність професійних дій; професійне зростання; переростання ігрового проектування у проектно-діяльнису гру.

Специфікою ігрового проектування є організація взаємодії між собою та викладачем у формі ігрових методів навчання з переважанням активної діяльності слухачів з вивчення та засвоєння нових знань, методик, що сприяють формуванню і становленню комунікативної і професійної компетентності у практичній діяльності. Правильним було б виокремити основні особливості ігрового проектування: системний характер проектування; позитивний вплив ігрового проектування на професійний рівень фахівців, на їхню творчу самореалізацію, вдосконалення професійної діяльності: виокремлення й обґрунтування характерних ознак та особливостей проведення тренінгу з вирішення проблем в організації; застосування слухачами вивчених теоретичних положень і засад комунікативної компетентності при створенні продуктів діяльності: методик, тестів, анкет і проведенні навчальних (ділових) ігор, тренінгів; можливості використання результатів ігрового проектування у своїй професійній діяльності. Кожна з цих особливостей становить собою величезний крок вперед на шляху професійної самореалізації і, що найголовніше, – величезний поштовх, зрушення в успішному професіоналізмі, в усвідомленні своєї професійної спроможності.

Висновки. Таким чином, на сучасному етапі розвитку економіки України зростає потреба в кваліфікованих фахівцях, які мають високий рівень мовної підготовки. Важливою ознакою інноваційного підходу в системі англомовної підготовки є наявність системи використання перспективних інноваційних технологій для забезпечення якісної освіти. Саме завдяки комплексному застосуванню засобів новітніх інноваційних технологій в системі післядипломної освітньої підготовки розкривається творчий потенціал особистості, вдосконалюється комунікативний процес та відбуваються позитивні результати щодо підготовки фахівців до професійної діяльності.

Виходячи з вищезазначеного, ми можемо зробити висновки, що інноваційні технології навчання сприяють вирішенню багатьох проблем, пов'язаних з активізацією вивчення іноземної мови в системі післядипломної освіти: формування необхідної компетентності та професійно-особистісних якостей; здатність до самостійного й ефективного вирішення професійних завдань; розвиток професійної свідомості та самосвідомості, спроможності до адекватної професійної самореалізації.

Література:

1. Даниленко Л. І. Теоретико-методичні засади управління інноваційною діяльністю в загальноосвітніх навчальних закладах [Текст]: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. / Л. І. Даниленко; Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти АПН України. – К., 2005. – 419 с.
2. Даниленко Л. Експертиза інноваційних освітніх проектів та технологія її здійснення [Текст] / Л. Даниленко, В. Довбищенко // Директор школи. – 2002. – № 35. – С. 7-8.

3. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології. Практикум: навчальний посібник. / І. М. Дичківська. – К.: Видавничий дім «Слово», 2013. – 448 с.
4. Копняк Н. І., Красильник Т. В. Застосування інноваційних технологій в навчальному процесі // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: Зб.наук.пр. – Київ-Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2000. – С. 379-380.
5. Курбатов С. В. Освітні інновації: контури майбутнього // Феномен інновацій: освіта, суспільство, культура / За ред. В. Г. Кременя. – К.: Педагогічна думка. – 2008. – С. 265-304.
6. Логойда І. Використання дистанційного навчання в процесі вивчення іноземних мов / І. Логойда // Науковий вісник Мукачівського державного університету: журн. наук. пр. / Редкол.: Т. Д. Щербан (гол.ред.) та ін. – Мукачево: Вид-во «Карпатська вежа», 2014. – № 17 (12). – С. 24-27.
7. Мірошник, С. Інновації в системі середньої загальної освіти: теоретичний аспект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL :<http://nbuv.gov.ua/e-journals/NarOsv/2008-1/08roagip.htm>.
8. Низкодубов Г. А. Курсы иностранного (английского) языка в структуре образования взрослых / Г. А. Низкодубов // Вестник ТГПУ. – 2013. – № 7 (135). – С. 172-175.
9. Пометун О. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід. / О. Пометун, Л. Пироженко. – К., 2002. – 135 с.
10. Рашевська Н. В. Змішане навчання як психолого-педагогічна проблема / Н. В. Рашевська // Вісник Черкаського університету. – Вип. 191. – Частина IV. – Серія «Педагогічні науки», 2010. – С. 89-96.
11. Химинець, В. В. Інноваційна освітня діяльність / В. В. Химинець. – Ужгород: ЗІППО, 2007. – 364 с.
12. http://pidruchniki.com/10470406/pedagogika/innovatsiyni_tehnologiyi_metodi_navchannya.

2.11. Psychological features of adaptation of young men to study institution of higher education

2.11. Психологічні особливості адаптації юнаків до навчання у вищому навчальному закладі

Проблема адаптації студентів до процесу навчання у вищому навчальному закладі являє собою одну з найважливіших наукових проблем, досліджувану в даний час на психофізіологічному, індивідуально-психологічному та соціально-психологічному рівнях.

Актуальність даної проблеми визначається наявністю соціально-психологічного протиріччя між необхідністю враховувати індивідуальний тип реагування і механізм адаптації студента у навчальному процесі та недостатністю визначення змісту всіх його особливостей.

Актуальність дослідження обумовлена теоретичними і практичними завданнями вдосконалення навчальної діяльності студента нового типу, орієнтованого в сучасному світі, де адаптація є постійною потребою особи. У зв'язку з цим на перший план висувається проблема адаптації майбутнього студента в учбовій діяльності. Довершена тенденція навчальної діяльності, що намітилася останнім часом, приводить до необхідності підготовки студентів, від яких потрібний високий рівень активності, самостійності, гнучкості, нестандартності мислення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У цій складній ситуації питання адаптації студентів до навчальної діяльності набуває особливої значущості. У даний час філософи, соціологи, педагоги ведуть активні дослідження соціальної адаптації молоді, особлива увага приділяється учбовій адаптації в роботах Є. Ф. Зеєра, Е. А. Ковальова, Е. В. Ткаченко тощо.

Достатньо глибоко розроблений загальнотеоретичний фундамент проблеми. Вивчені філософські і психологічні основи адаптації фахівців у різних сферах життєдіяльності (Г. М. Андреева, А. Г. Асмолов, Л. П. Буєва, Л. С. Виготський, В. И. Загвязинський, Є. Ф. Зеєр, В. Т. Лісовський, А. В. Петровський, С. Л. Рубінштейн тощо); механізми індивідуальної адаптації в колективі (А. С. Макаренко, В. А. Сухомлинський, С. Т. Шатський та інші); психологічні аспекти процесу адаптації (Б. Г. Ананьєв, О. М. Леонтьєв, И. С. Якиманська тощо); особливості соціально-педагогічної адаптації (Р. А. Литвак, А. В. Мудрик, В. Д. Семенов тощо); основи професійного самовизначення, професійної спрямованості і компетентності (В. П. Беспалько, К. А. Вазіна, Е. А. Клімов, Т. Г. Калугіна, К. М. Левітан, В. А. Сластенін, А. В. Усова тощо).

Об'єкт дослідження – адаптація студентів до навчальної діяльності у вищому навчальному закладі.

Предмет дослідження – психологічні особливості адаптації студентів у вищому навчальному закладі та шляхи її оптимізації.

Мета дослідження проаналізувати особливості адаптації студентів в Національному університеті цивільного закладу України та визначити шляхи її оптимізації.

У дослідженні брали участь студенти психологи та студенти екологи 1 курсу Національного університету цивільного закладу України в кількості 40 осіб.

Виклад основного матеріалу. Ґрунтуючись на розглянутих підходах та теоріях можна сказати, що адаптація – це процес включення людини в різноманітні нові форми, умови, відносини діяльності.³⁰⁴ Адаптація – невід'ємний компонент усього життя людини, тому що її життєве середовище (фізичне, психічне, соціальне, інформаційне). Процес адаптації на думку А. А. Алдашева включає в себе всі можливості реагування людини на всіх рівнях

³⁰⁴ Андреева Д. А. (1973) О понятии адаптации. Исследование адаптации студентов к условиям учебы в вузе. 245 с.

функціонування організму. Різні автори виділяють два, три або чотири рівня, які, по суті, є єдиним функціонально-динамічним утворенням³⁰⁵.

Основними закономірностями адаптаційного процесу є підтримка стану гомеостазу, запропонована Бернардом і розвинена в роботах У. Кеннона, Г. Сельє, А. Д. Слонімі. Кожна з біологічної системи прагне до збереження своєї стабільності, яке перенесено також на взаємодію людини з оточенням. Порушення гомеостатичного балансу в системі людина-середовище може виникнути в наступних випадках при різкій зміні умов середовища, при істотному перетворення потреб і цілей та виду, при значному зменшенні фізичних або психічних ресурсів особистості³⁰⁶.

Процес адаптації студентів до навчальної діяльності у вузі є системною реакцією на різку зміну соціального середовища і умов навчання. Реалізація цього процесу забезпечується складною, багаторівневою функціональною системою, центральною ланкою якої є власне психічна адаптація. На ефективність психологічної адаптації та показники успішності адаптаційного процесу впливають як внутрішні (психофізіологічні особливості студента, властивості пізнавальних процесів, характерологічні риси) та зовнішні (соціально-побутові та психогенні). Адаптація до навчальної діяльності у вищому навчальному закладі має послідовний характер; розвиток адаптаційного процесу по стадіях забезпечується послідовною зміною психологічних механізмів. Структура особистісних властивостей, що впливають на успішність адаптації, включає в себе такі показники, як гармонічна активність, високий рівень домагань, показник самокритичності. Для студентів є ще один показник агресивності поведінки.

Новаторство в розробці філософсько-методологічної підстави концепції оптимізації виявилось в послідовному вживанні найважливіших принципів діалектичного підходу: об'єктивності розгляду дійсності, історизму, конкретно-історичного підходу, системності; конкретності істини (діалектичне співвідношення абсолютної і відносної істини), міри, необхідності враховувати конкретні умови, терпимість відносно інших педагогічних ідей, збереження коштовного з педагогічної спадщини. Всі принципи, методи і техніку надання психологічної допомоги прийнято ділити на базових, ціннісних і специфічних. Найважливішим в психологічній допомозі є те, що вона не має узкофункціонального характеру, а орієнтована на розвиток особистості і підвищення ефективності діяльності. Це, перш за все психологічна профілактика і корекція, яка направлена на адаптацію в звичайних життєвих умовах, зниження тривожності і депресивності, підвищення стресостійкості.

З метою вивчення адаптації студентів Національного університету цивільного закладу України різних спеціальностей ми використовували опитувальник діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда. Отримані нами результати проведеного опитування студентів за спеціальністю «психологія» до та після сесії представлені в Таблиці 1.

У результаті проведеного серед студентів психологів 1 курсу дослідження, яке проводилося до початку сесії та після її закінчення, ми не виявили значущих відмінностей в показниках соціально-психологічної адаптації юнаків у вузі, за винятком декількох показників за шкалою «Неприйняття інших», «Емоційний комфорт» та «Домінування».

За шкалою «Адаптивність» значущих відмінностей між показниками досліджених груп виявлено не було. Результати по даній шкалі достатньо високі, що свідчить про те, що група респондентів має підвищені адаптивні здібності, тобто в даній групі в більшій мірі присутні студенти з високими і нормальними адаптивними здібностями.

За шкалою «Прийняття себе» значущих відмінностей між показниками досліджуваних груп до та після сесії виявлено не було. Результати за цією шкалою наближені до завищеного

³⁰⁵ Алдашева А. А. (1984) Особенности личной адаптации в малых изолированных коллективах. 34 с.

³⁰⁶ Березин Ф. Б. (1978) Психическая и психофизиологическая адаптация человека. 155 с.

рівня прийняття себе, це свідчить про те, що висока конфліктність являється результатом завищеної самооцінки.

Таблиця 1. Показники адаптації студентів психологів до та після сесії (у балах)

№	Шкали	Студенти психологи до сесії	Студенти психологи після сесії	t	P
1. a	Адаптивність	146,6 ± 0,2	147,7 ± 0,2	0,2	-
b	Деадаптивність	101 ± 1,9	66,8 ± 1,9	1,9	-
2. a	Прийняття себе	48 ± 1,2	45,35 ± 1,2	1,2	-
b	Неприйняття себе	16,95 ± 0,7	16 ± 0,7	0,7	-
3. a	Прийняття інших	25,85 ± 1	27,45 ± 1	1	-
b	Неприйняття інших	18,45 ± 3,7	14,25 ± 3,7	3,7	0,01
4. a	Емоційний комфорт	25,85 ± 3,1	29,1 ± 3,1	-3,1	0,01
b	Емоційний дискомфорт	16,8 ± 1,1	15,45 ± 1,1	1,1	-
5. a	Внутрішній контроль	54,7 ± 0,9	53,5 ± 0,9	0,9	-
b	Зовнішній контроль	25,35 ± 1,7	22,65 ± 1,7	1,7	-
6. a	Домінування	10,95 ± 2,1	12,15 ± 2,1	-2,1	0,05
b	Відомість	19,6 ± 0,5	19 ± 0,5	0,5	-
7.	Ескапізм (відхід від проблем)	16,7 ± 1,8	15 ± 1,8	1,8	-

За шкалою «Неприйняття інших» отримані значущі відмінності між показниками досліджуваної групи до сесії та після неї ($p \leq 0,01$). У респондентів до сесії переважають вищі показники ніж після сесії. На основі цього ми можемо говорити про те, що досліджувані в першому семестрі навчальної діяльності мають утруднення у спілкуванні, у встановленні контактів, що не дуже охоче беруть на себе очолюючи ролі у взаєминах з оточуючими.

За шкалою «Емоційний комфорт» також отримані значущі відмінності між показниками досліджуваної групи до сесії та після неї ($p \leq 0,01$). Показники за даною шкалою приближені к високим. Отримані результати показали, що досліджувані даної групи більш емоційно спокійні та в них переважають більше позитивні емоції після проходження сесії, тому що пройшло стан хвилювання і невідомості, про те що буде на сесії і які оцінки вони отримають, тому всі емоційні переживання залишилися позаду.

За шкалами «Внутрішній контроль» та «Зовнішній контроль» значущих відмінностей між показниками досліджених груп до сесії та після сесії виявлено не було. У всіх досліджуваних показники за шкалою «Внутрішній контроль» знаходяться у межах норми з тенденцією до високих оцінок. Аналізуючи отримані результати ми можемо говорити про те, що досліджувані з такими показниками активні, діяльні, ініціативні, честюлюбні, схильні до суперництва і змагання. Їх відрізняє серйозність і реалістичність, хороше розуміння дійсності, висока вимогливість до себе. Вони не приховують від себе власних недоліків і промахів, не турбуються через дурниці, відчувають себе добре пристосованими, охоче підкоряються груповим нормам.

За шкалою «Домінування» отримані значущі відмінності між показниками досліджуваної групи до сесії та після неї ($p \leq 0,05$). Отримані результати знаходяться у межах норми. Отримані відмінності в результатах досліджуваних свідчать нам про те, що до сесії група була більш згуртованими, тому що їх об'єднувало загальне хвилювання перед майбутньою сесією, а після заліків та іспитів визначилися лідери які відразу здали все що від них вимагалось і студенти у яких залишилися хвости і вони почали відставати в навчальному процесі від своїх одногрупників.

За шкалою «Ескапізм» значущих відмінностей між показниками немає. Ця шкала дозволяє оцінити чи немає у респондентів прагнення втекти від реальної дійсності

загальноприйнятих стандартів та норм суспільного життя у світ соціальної ілюзії або в сферу псевдо діяльності. Отримані показники за цією шкалою відповідають нормі.

Ми також провели тестування з метою вивчення адаптації зі студентами іншої спеціальності Національного університету цивільного закладу України. Отримані нами результати проведеного опитування студентів екологів до та після сесії представлені в Таблиці 2.

Таблиця 2. Показники адаптації студентів екологів до та після сесії (у балах)

№	Шкали	Студенти екологи до сесії	Студенти екологи після сесії	t	P
1. a	Адаптивність	144,04±0,2	144,4±0,2	0,2	-
b	Деадаптивність	83,15 ± 0,8	75 ± 0,8	0,8	-
2. a	Прийняття себе	51,6 ± 0,6	49,8 ± 0,6	0,6	-
b	Неприйняття себе	13,05 ± 0,2	13,5 ± 0,2	0,2	-
3.a	Прийняття інших	23,4 ± 0,9	24,7 ± 0,9	0,9	-
b	Неприйняття інших	13,05 ± 1	13,85 ± 1	1	-
4. a	Емоційний комфорт	24,65 ± 3	28,15 ± 3	3	0,01
b	Емоційний дискомфорт	17,13 ± 1,3	14,65 ± 1,3	1,3	-
5. a	Внутрішній контроль	52,6 ± 1,9	58,9 ± 1,9	1,9	-
b	Зовнішній контроль	21,75 ± 1	18,25 ± 1	1	-
6.a	Домінування	12,05 ± 0,3	11,7 ± 0,3	0,3	-
b	Відомість	17,7 ± 1	16,8 ± 1	1	-
7.	Ескапізм (відхід від проблем)	16,1 ± 0,7	15,25 ± 0,7	0,7	-

В результаті проведеного серед студентів екологів 1 курсу дослідження, яке проводилося до початку сесії та після її закінчення, ми не виявили значущих відмінностей в показниках соціально – психологічної адаптації.

Розбіжності в отриманих результатах до сесії та після ($p \leq 0,01$ по критерію Стюдента) за шкалою «Емоційний комфорт», в яких приймали участь студенти екологи, свідчить нам про те, що в перший раз коли респонденти відповідали на запитання опитувальника, вони мали стан хвилювання перед сесією, студенти не мали уяви як відбуваються заліки та що чекати від іспитів, тому їхній емоційний комфорт нижче ніж коли вони відповідали на запитання другого опитування, яке проводилося після сесії, на той час досліджувані вже відчували себе більш спокійно та врівноваженні, тому що здали усі іспити та заліки. У всіх досліджуваних усі інші показники знаходяться у межах норми з тенденцією до високих оцінок.

Також ми провели опитування з метою вивчення адаптації студентів різних спеціальностей до сесії та після, щоб порівняти показники двох груп респондентів. Отримані нами результати проведеного тестування на студентах психологах та екологах до сесії представлені в Таблиці 3.

В результаті проведеного дослідження серед студентів психологів та екологів 1 курсу, яке проводилося до початку сесії, ми можемо говорити про те, що отримані результати за більшістю показників не мають значних відмінностей, за винятком результатів по декільком шкалам.

У досліджуваних 1 групи, тобто студентів психологів, отримані нами результати за шкалою «Деадаптивність», переважають показники респондентів 2 групи. Аналізуючи ці результати, ми можемо вважати, що в групі студентів психологів більше неуспішних спроб при реалізовані своїх цілей, це також може свідчити про незрілість особистості, схильність к невротичних відхилень, дисгармонії у сфері прийняття рішень; або ж може бути наслідком екстремальності ситуації.

Таблиця 3. Показники адаптації студентів психологів та екологів до сесії (у балах)

№	Шкали	Студенти психологи до сесії	Студенти екологи до сесії	t	P
1. a	Адаптивність	146 ± 0,4	146,6 ± 0,4	0,4	-
b	Дезадаптивність	101 ± 2,6	83,15 ± 2,6	2,6	0,05
2. a	Прийняття себе	48 ± 1,7	51,6 ± 1,7	1,7	-
b	Неприйняття себе	16,95 ± 2,3	13,05 ± 2,3	2,3	0,05
3.a	Прийняття інших	25,45 ± 1,2	23,05 ± 1,2	1,2	-
b	Неприйняття інших	18,45 ± 3	13,05 ± 3	3	0,01
4. a	Емоційний комфорт	25,85 ± 0,7	24,65 ± 0,7	0,7	-
b	Емоційний дискомфорт	16,8 ± 0,3	17,15 ± 0,3	0,3	-
5. a	Внутрішній контроль	54,06 ± 0,2	52,6 ± 0,2	0,2	-
b	Зовнішній контроль	25,35 ± 1,9	21,75 ± 1,9	1,9	-
6.a	Домінування	10,95 ± 1,6	12,05 ± 1,6	1,6	-
b	Відомість	19,6 ± 0,4	17,7 ± 0,4	0,4	-
7.	Ескапізм (відхід від проблем)	16,7 ± 0,5	16,1 ± 0,5	0,5	-

Показники за шкалою «Прийняття себе» приближені к високим. Цей показник відображає ступінь дружність-ворожість по відношенню до власного "Я". Високі бали, набрані випробовуваними за цією шкалою, означають схвалення себе в цілому та істотних деталях, довіру до себе і позитивну самооцінку, бачення в собі переважно переваг, симпатію до себе, згоду зі своїми внутрішніми спонуканнями, прийняття себе таким, який є.

За шкалою «Неприйняття інших» отримані значущі відмінності між показниками досліджуваних 1 і 2 групи ($p \leq 0,05$). У досліджуваних 1 групи переважають середні оцінки з тенденцією до високих, а у досліджуваних 2 групи – з тенденцією до низьких. За показниками результатів шкали «Неприйняття інших» ми можемо говорити проте, що в групі студентів психологів більше конфліктів між членами групи, це може бути як наслідок неприйняття іншого, або чогось, що вважається неправильним, неправомочним, нелегітимним, які не мають права на існування.

Показники за іншими шкалами не мають значущих відмінностей. Усі результати обох груп респондентів знаходяться у межах норми. На основі результатів дослідження, ми дістали можливість прийти до певних висновків.

Такі показники характерні для осіб екстравертованих, активних, честолюбних, прагнучих до суспільного визнання, лідерства, таких, що не мають утруднень у спілкуванні, у встановленні контактів, що охоче беруть на себе очолюючи ролі у взаєминах з оточуючими.

Також ми порівнювали результати обох груп студентів після сесії. Отримані нами результати проведеного тестування з студентами-психологами та екологами після сесії представлені в Таблиці 4.

Таблиця 4. Показники адаптації студентів психологів та екологів після сесії (у балах)

№	Шкали	Студенти психологи після сесії	Студенти екологи після сесії	t	P
1. a	Адаптивність	147,7±0,6	144,2±0,6	0,6	-
b	Дезадаптивність	66,8±0,3	75,0 ±0,3	1,3	-
2. a	Прийняття себе	47,35±1,5	49,8±1,5	0,5	-
b	Неприйняття себе	16±1,4	13,5±1,4	0,4	-
3.a	Прийняття інших	27,45±1	24,7±1	0,5	-
b	Неприйняття інших	14,25±0,2	13,85± 0,2	0,2	-
4. a	Емоційний комфорт	29,1±0,8	28,15±0,8	0,3	-
b	Емоційний дискомфорт	15,45±0,4	14,65±0,4	0,4	-
5. a	Внутрішній контроль	53,5±1,6	58,9±1,6	0,6	-
b	Зовнішній контроль	22,65±1,5	18,25±1,5	0,7	-
6.a	Домінування	12,15±0,4	11,7±0,4	0,4	-
b	Відомість	19±1,8	16,8±1,8	0,6	-
7.	Ескапізм (відхід від проблем)	15±0,3	15,25±0,3	0,3	-

Виходячи з результатів, представлених у цій таблиці ми бачимо, що дослідження яке проводилося після закінчення заліків та іспитів серед студентів психологів та екологів 1 курсу, не показало значущих відмінностей в показниках соціально-психологічної адаптації.

Таким чином, аналізуючи показники за усіма шкалами, які свідчать нам про результат проходження студентами періоду соціальної адаптації, ми можемо свідчити про те, що загальна картина поведінки характеризується відчуттям сили, бадьорості, здоров'я, свободою від тривоги, невротичної скутості, від переоцінки самого себе і своїх особистих проблем і від надмірного неспокою з приводу можливого неприйняття їх іншими людьми.

На підставі отриманих даних соціально-психологічної адаптації в обох досліджуваних групах ми можемо дати їм наступну характеристику: за інтегральним показником «Адаптація» групи характеризуються підвищеними адаптивними здібностями, тобто в даних групах в більшій мірі присутні респонденти з високими і нормальними адаптивними здібностями.

На другому етапі нашого дослідження ми визначили рівень адаптації у досліджуваних за допомогою опитувальника І. А. Шевченко для виявлення рівня адаптації студентів. Отримані нами результати представлені в Таблиці 5.

Таблиця 5. Показники рівня адаптації студентів психологів до та після сесії (у балах)

№	Шкали	Студенти психологи до сесії	Студенти психологи після сесії	t	p
1.	Адаптація до соціуму	4,04 ± 0,2	4,4 ± 0,2	0,2	-
2.	Самосприйняття особистості	4,3 ± 0,7	4,65 ± 0,7	0,7	-
3.	Адаптація до навчальної діяльності	3,55 ± 0,2	3,6 ± 0,2	0,2	-
4.	Загальний показник адаптації	14,5 ± 0,2	13,95 ± 0,2	0,4	-

За отриманими результатами досліджуваних студентів-психологів до та після сесії за першою шкалою «Адаптація до соціуму» ми бачимо, що значущих відмінностей немає. За даною шкалою ми отримали результати вище норми. Високі оцінки по цьому фактору свідчать про відсутність внутрішньої напруженості, свободу від конфліктів, задоволеність собою і своїми успіхами, готовність слідувати нормам і вимогам. Також це свідчить про успішне входження в колектив, що є запорукою успішності навчання студента.

За шкалою «Самосприйняття особистості» у респондентів також немає значних відмінностей. Отримані результати перевищують норму. Це свідчить про те, що досліджувані знаходяться в гармонії з самими собою і не мають внутрішніх комплексів та конфліктів.

За шкалою «Адаптація до навчальної діяльності» значущих відмінностей не виявлено. Результати за цією шкалою перевищують норму. В загалом за показниками цієї шкали, можна вважати, що загальна адаптація групи студентів пройшла досить емоційно спокійно та без явних ускладнень.

Роблячи висновок за Таблицею 5 можна вважати, що загальний показник адаптації студентів психологів має високі тенденції, тому рівень соціальної адаптації студентів психологів на протязі усього періоду.

Також нами було проведено дослідження на іншій групі респондентів (студенти екологи 1 курсу). Отримані результати представлені в Таблиці 6.

Таблиця 6. Показники рівня адаптації студентів екологів до та після сесії (у балах)

№	Шкали	Студенти екологи до сесії	Студенти екологи після сесії	t	p
1.	Адаптація до соціуму	4,5 ± 1,9	5,25 ± 1,9	1,9	-
2.	Самосприйняття особистості	4,5 ± 0,4	4,25 ± 0,4	0,4	-
3.	Адаптація до навчальної діяльності	2,9 ± 1,2	3,45 ± 1,2	1,2	-
4.	Загальний показник адаптації	14,4 ± 2,5	16,7 ± 2,5	2,2	0,05

В результаті проведеного серед студентів екологів 1 курсу дослідження, яке проводилося до початку сесії та після її закінчення, ми не виявили значущих відмінностей в показниках соціально – психологічної адаптації, за винятком одного показника за шкалою «Загальний показник адаптації». Це свідчить про те, що після заліків та іспитів рівень соціальної адаптації підвищився і студенти стали більш краще адаптовані к умовам навчальної діяльності.

Усі інші показники переважають середні оцінки з тенденцією до високих. Високі оцінки за даними показниками свідчать про відсутність внутрішньої напруженості, свободу від конфліктів, задоволеність собою і своїми успіхами, готовність слідувати нормам і вимогам.

Також ми провели опитування з метою вивчення рівня адаптації на студентах різних спеціальностей до сесії та після, щоб порівняти показники двох груп респондентів. Отримані нами результати проведеного тестування на студентах психологах та екологах до сесії представлені в Таблиці 7.

Таблиця 7. Показники рівня адаптації студентів психологів та екологів до сесії (у балах)

№	Шкали	Студенти психологи до сесії	Студенти екологи до сесії	t	P
1.	Адаптація до соціуму	4,4 ± 0,2	4,5 ± 0,2	0,2	-
2.	Самосприйняття особистості	4,3 ± 0,2	4,5 ± 0,2	0,2	-
3.	Адаптація до навчальної діяльності	3,55 ± 1,7	2,9 ± 1,7	1,7	-
4.	Загальний показник адаптації	14,5 ± 0,1	14,4 ± 0,1	0,1	-

У результаті проведеного дослідження серед студентів психологів та екологів 1 курсу, яке проводилося до початку сесії, ми можемо говорити про те, що отримані результати за показниками рівня адаптації не мають значних відмінностей. Обидві групи студентів мають високі бали по усім показникам, що свідчить нам про те, що адаптація студентів пройшла без ускладнень. Досліджувані мають бажання отримувати нові знання та уміння, про що свідчать високі показники за шкалою «Адаптація до навчальної діяльності» і займаються саморозвитком.

Також ми порівнювали результати обох груп студентів після сесії. Отримані нами результати проведеного тестування на студентах психологах та екологах після сесії представлені в Таблиці 8.

Таблиця 8. Показники рівня адаптації студентів психологів та екологів після сесії (у балах)

№	Шкали	Студенти психологи після сесії	Студенти екологи після сесії	t	P
1.	Адаптація до соціуму	4,4 ± 2,6	5,25 ± 2,6	2,2	0,05
2.	Самосприйняття особистості	4,65 ± 0,8	4,25 ± 0,8	0,8	-
3.	Адаптація до навчальної діяльності	3,6 ± 0,4	3,45 ± 0,4	0,4	-
4.	Загальний показник адаптації	13,95 ± 3,2	16,7 ± 3,2	3,2	0,01

За отриманими результатами досліджуваних студентів психологів та студентів екологів після сесії ми бачимо, що є значущих відмінностей за шкалами «Адаптація до соціуму» та за шкалою «Загальний показник адаптації». За іншими показниками значних відмінностей не виявлено.

Аналіз отриманих результатів за шкалою «Адаптація до соціуму» свідчить нам про те, що вищі показники у досліджуваних 2 групи (студентів-екологів), нижчі – у досліджуваних 1 групи (студентів психологів). Відмінності значущі між показниками 1 і 2 групи ($p \leq 0,05$ по критерію Стюдента). Взагалі отримані результати обох груп мають завищені показники. Це свідчить про те, що першокурсники обох груп мають підвищені адаптивні здібності. За

отриманими результатами тестування після сесії ми можемо говорити, що соціальна адаптація закінчилася успішно для обох груп респондентів, на протязі усього періоду студенти не мали значних емоційних ускладнень, у них не було глобальних конфліктів та суперечок в колективі.

У досліджуваних 2 групи (студенти екологи), отримані нами результати за шкалою «Загальний показник адаптації», переважають показники респондентів 1 групи (студенти психологи). За даними результатами ми отримали значущі відмінності між показниками досліджуваних груп ($p \leq 0,01$ по критерію Ст'юдента). Результати по даній шкалі достатньо високі, що свідчить про те, що обидві групи респондентів мають підвищені адаптивні здібності, тобто в даних групах в більшій мірі присутні студенти з високими і нормальними адаптивними здібностями та указують на достатній рівень адаптації першокурсників. Загалом ми можемо говорити про те, що студенти обох груп адаптувалися до нових норм і правил, їм емоційно комфортно в новому колективі, у них звичні форми поведінки і є готовність до освоєння нових знань та вмінь.

Висновки. Дослідження соціальної адаптації серед студентів першокурсників до навчальної діяльності у вузі показало, що основну масу вибірки становлять респонденти з високими адаптаційними показниками. Порівнюючи отримані результати студентів першокурсників різних спеціальностей ми можемо свідчити про те, що у студентів психологів більш неприємні стосунки в групі, вони мають більше утруднень у спілкуванні, не охоче беруть на себе головні ролі у стосунках з оточуючими. Про це також свідчить вищий показник дезадаптованості у студентів 1 групи (студенти психологи).

Також в емпіричному дослідженні ми порівнювали результати до та після сесії у обох групах досліджуваних окремо. З отриманих результатів ми можемо говорити про те, що у обох групах після сесії рівень адаптації підвищився. Такі показники, пов'язані з тим, що респонденти пройшли найтяжкі випробування для першокурсника – це перша сесія та стали більш впевнені та емоційно спокійні.

Взагалі обидві групи респондентів адаптаційний період подолали успішно та без ускладнень.

Література:

1. Алдашева А. А. Особенности личной адаптации в малых изолированных коллективах / А. А. Алдашева: автореф. канд. дис. – Л.: 1984. – 34 с.
2. Андреева Д. А. О понятии адаптация. Исследование адаптации студентов к условиям учебы в вузе // Человек и общество: Уч. записки XIII / Д. А. Андреева. – Л.: ЛГУ, 1973. – 245 с.
3. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. / Ф. Б. Березин – Л.: ЛГУ, 1978. – 155 с.

2.12. Psychological characteristics of psychologists' career motivation

2.12. Психологічні особливості професійної мотивації психологів

Постановка проблеми. Професія психолога в останні роки в нашій країні стала однією з найбільш затребуваних і популярних. Це свідчення того, що психологічна наука стала соціально визнаною, в суспільстві з'явилася потреба у професії психолога. В наш час психологія, стрімко стає наукою, затребуваність якої диктує саме життя. Щороку збільшується кількість бажаючих вступити до психологічних факультетів державних закладів, зростає потреба у спеціалістах, які працюють у різних галузях психологічної практики. Існуюча необхідність зумовлена постійним зростанням числа учасників бойових дій, внутрішньо переміщених осіб, людей, які знаходяться у складних життєвих обставинах, що потребують якісного надання психологічних послуг.

Актуальність дослідження. У зв'язку з зростанням ролі психолога в суспільстві постає питання розробки матеріалів, які вивчають особистість психолога, яких на сьогоднішній момент недостатньо. Не вивченими залишаються мотиви професійної діяльності, за якими психологи обирають сферу свою професію та розвиваються в ній. Невивченість походження мотивів за якими люди обирають саме психологічну сферу, як сферу своєї діяльності створює перешкоди в розробці методів об'єктивної оцінки результативності професійної діяльності психологів, прогнозування їх індивідуальної успішності та надійності, розробці спеціальних програм професійно-психологічної підготовки молодих фахівців, психотренінгових програм, спрямованих на формування та розвиток професійно важливих якостей, профілактику емоційного вигорання та професійної деформації.

Аналіз останніх досліджень. Якість професійної мотивації є центральною умовою розвитку подальшої професійної діяльності й особистої долі. Успішність професійного розвитку залежить не тільки від якості знань, якими володіють спеціалісти, а й від інтересу до обраного фаху, бажання працювати, особистісної значущості професії тощо. Вибір професії є вічним питанням. Це – одне з найважливіших рішень, яке людині доводиться прийняти у житті. Вибір професії у багатьох аспектах визначає подальше життя людини, тому дуже важливо зважити на усі сторони професійної діяльності перед тим, як остаточно обрати саме її. На вибір професії впливають багато чинників, одним із яких є мотиваційні особливості людини. Взагалі, мотивація до професійної діяльності обумовлює не тільки ефективність професійного життя, а й розвиток професійної сфери до якої належить фахівець.

Мотивацію фахівця до професійної діяльності розуміють як – процес формування мотивів, залежно від його інтелектуальних й індивідуально-психологічних особливостей, та під впливом чинників (зовнішніх і внутрішніх, позитивних і негативних), які активізують, регулюють і спрямовують поведінку на сумлінне та якісне виконання професійних завдань.

Професійна мотивація поняття не однорідне, вона залежить від багатьох психологічних і соціологічних факторів, співвідношення між якими визначає система ціннісних орієнтацій спеціаліста: у соціальному престижі; у високих матеріальних здобутках; у творчості; у самовдосконаленні; у досягненні поставлених цілей; у духовному зростанні. Інтенсивність розвитку професійної мотивації залежить від того, якою мірою система цінностей людини співвідноситься із системою цінностей суспільства, до якого людина належить.

Спонування психолога до тієї чи іншої роботи зазвичай пов'язані з прагненням задовольнити не одну, а цілий особистих ряд потреб. Слід також відзначити великі індивідуальні відмінності в потребах людей, причому одна і та ж потреба особистості може набувати для неї різну значимість в залежності від конкретної ситуації. Більш того, характер велень до праці однієї і тієї ж людини безперервно змінюється з віком, а також з інтелектуальним, моральним і емоційним розвитком. Таким чином, мотивація трудової

діяльності особистості психолога є безперервний процес, що протікає під постійним впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Проблема вивчення професійної мотивації в психології не є новою, проте, залишається актуальною навіть після того, як багато науковців залучались до вивчення цього психологічного феномену.

Професія психолога є особливим видом діяльності, яка вимагає, крім знань, певних особистісних якостей, особливої структури світогляду. Тому разом з теоретичними знаннями і професійним вмінням, які є фундаментом будь-якої професії, особистості, які набувають психологічну спеціалізацію, потребують комплексного психолого-педагогічного підходу до створення умов особистісного зростання в процесі становлення професійної мотивації.

Згідно з класифікації професії за Є. О. Клімовим, професія психолога відноситься до типу «Людина – людина», предметом праці якої є – людина, групи людей, колектив, бригада робітників, військові підрозділи, клас, група, екіпаж. У змісті діяльності спеціалістів цієї підгрупи професій, які Клімов визначив як «гностичні», переважає пізнавальна (гностична) діяльність. Основною особливістю діяльності спеціаліста цього типу є взаємодія з людьми.

Р. С. Немов, психолог – фахівець, який надає психологічну допомогу (психологічні послуги) населенню в ситуаціях, що вимагають психологічного втручання або використання спеціальних знань і технологій. Відповідно до спеціалізації (вікова, клінічна, соціальна, сімейна психологія і т.д.) психолог допомагає людині у вирішенні психологічних проблем, визначає особливості особистості, використовуючи індивідуальні та групові форми роботи, різні технології, а також ресурси своєї особистості.

Мотивація до професійної діяльності може спонукатися не одним, а кількома мотивами, тобто вона полімотивована. Найстійкішими мотивами у полімотиваційній структурі виступають спонукання, усвідомлювані фахівцем як такі, що забезпечують потребу, яка відповідає його певній самооцінці, рівню домагань. Мотиви розміщені в певній ієрархії за своєю значущістю для особистості. Ієрархія мотивів не є сталим мотиваційним комплексом: вона змінюється з часом та віком. Кожному фахівцю притаманна відносна стабільність цієї ієрархії. Вона зумовлюється тим, що особистість у цілому і мотиви зокрема не так вже й легко піддаються зміні. Мотиви, які займають лідируюче місце, постійно актуалізуються і здійснюють істотний мотиваційний вплив на професійну діяльність фахівців.

Мотивація як процес детермінується значною кількістю чинників, що зумовлюються особливостями професійної діяльності конкретного фахівця. Зміни в мотивації можуть мати суттєвий вплив на результативність професійної діяльності. Мотивація особистості до професійної діяльності – це, з одного боку, ієрархія мотивів, а з іншого – процес формування та актуалізації мотивів під впливом потреб, ціннісних орієнтацій і чинників, які активізують та регулюють поведінку особистості фахівця, спрямовують на сумлінне і якісне виконання професійних завдань. Певні чинники, усвідомлюючись, сприяють появі (формуванню) мотиву, впливають на актуалізацію якогось існуючого вже мотиву. Мотивацію фахівця до професійної діяльності, детермінують: його професійна компетентність та індивідуально-психологічні особливості; умови діяльності, з урахуванням яких відбувається цей процес; вимоги, які висуває робота до особистості фахівця.

Дослідження професійної мотивації психологів різних сфер діяльності проводилось на базі УО Слобідського району міста Харкова, ГУ ДСНС України в Харківській, Миколаївській, Луганській, Чернігівській, Маріупольській областях, Харківського відділення ГО «Українська асоціація фахівців з подолання наслідків психотравмуючих подій».

У дослідженні брали участь кризові психологи (35 осіб) та психологи сфери освіти (32 особи).

У дослідженні ми використовували розроблений нами опитувальник мотивів вибору професії психологів.

Метою нашого дослідження було дослідити особливості професійної мотивації психологів різних сфер діяльності. Провівши роботу по дослідженню мотивів вибору професії психолога ми отримали наступні дані.

Перший з виділених нами мотивів, що приваблює людей в цій спеціальності – це мотив соціального визнання. У першій групі досліджуваних, яку представили кризові психологи, спеціалістів з перевагою даного мотиву було виявлено 3%. У другій групі досліджуваних, яку склали психологи системи освіти, спеціалісти склали 10% від загальної кількості. Спеціалісти з перевагою цього мотиву розцінюють свою професію, як популярну та престижну в висвітлені СМІ.

Другий виділений мотив для праці в психологічній сфері - бажання розібратися в собі. Сюди можна віднести несвідоме бажання фахівця знайти відповіді, проробити комплекси, перешкоди росту власної особистості. У першій групі досліджуваних, яку представили кризові психологи, спеціалістів з перевагою даного мотиву було виявлено 24%. У другій групі досліджуваних, яку склали психологи системи освіти, спеціалісти склали 30% від загальної кількості.

Наступним з виділених мотивів вибору даної спеціальності можна формулювати як «бажання допомагати людям». Професія психолога – справді одна з тих, що дає найкращу можливість реалізувати подібний мотив. У першій групі досліджуваних, яку представили кризові психологи, спеціалістів з перевагою даного мотиву було виявлено 48%. У другій групі досліджуваних, яку склали психологи системи освіти, спеціалісти склали 30% від загальної кількості.

Останній з досліджуваних мотивів – мотив самовдосконалення. Враховуючи особливості професії, компетентна професійна практика передбачає добру обізнаність фахівця про досягнення у своїй галузі, постійне оволодіння новими знаннями та інструментарієм, підвищення власної професійної компетентності. У першій групі досліджуваних, яку представили кризові психологи, спеціалістів з перевагою даного мотиву було виявлено 25%. У другій групі досліджуваних, яку склали психологи системи освіти, спеціалісти склали 30% від загальної кількості.

Висновки. Теоретичний аналіз наукових джерел дозволив нам зробити висновок, що під мотивацією традиційно розуміються спонукання, що викликають активність і визначають її спрямованість. Мотивація, обумовлюючи поведінку і діяльність особистості, впливає на її професійне самовизначення, на задоволеність людини своєю працею. Професійна мотивація – це дія конкретних спонукань, які зумовлюють вибір професії і тривале виконання обов'язків, пов'язаних з цією професією.

Метою нашого дослідження було дослідити особливості професійної мотивації психологів різних сфер діяльності. На основі емпіричного дослідження, ми можемо зробити наступні висновки:

У досліджуваних групах в мотиві професійної діяльності – «бажання допомагати іншим людям», спостерігаються розбіжності на високому рівні статистичної значущості ($p \leq 0.01$) на рівні нижче середнього. Це може свідчити про те, що фахівці області кризової психології, у своїй професійній діяльності керуються даним мотивом більше, ніж психологи освітньої сфери.

Дослідження особливостей професійної мотивації психологів показало, що у досліджуваних групах в мотиві професійної мотивації – «бажання розібратися у собі», спостерігаються розбіжності на високому рівні статистичної значущості ($p \leq 0.01$) на рівні нижче середнього. Цей вид мотивації більш характерний для спеціалістів сфери освіти, які мають несвідоме бажання фахівця за допомогою власного фаху, знайти перешкоди росту власної особистості.

В показниках мотиву соціального визнання та самовдосконалення достовірних розбіжностей не було виявлено. Враховуючи те що, професія психолога має підвищені професійні ризики (інформаційні перевантаження, емоційні перевантаження, відповідальність, дефіцит часу і т.п.) успішність професійного розвитку залежить не тільки від якості знань, якими володіють спеціалісти, а й високого рівня професійної мотивації до обраного фаху, бажання працювати, особистісної значущості професії тощо.

Література:

1. Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирования личности / В. Г. Асеев. – Минск: «НИО», 1997. – 207 с.
2. Основи психології: підручник / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – К.: Либідь, 1995. – 632 с.
3. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб: «Питер», 2000. – 512 с.
4. Литвак М. Е. Профессия – психолог / М. Е. Литвак. – Ростов н/Д: «Феникс», 1999. – 352 с.

2.13. Theoretical and methodological foundations of the research procrastination as a socio-psychological phenomenon

2.13. Теоретико-методологічні основи дослідження прокрастинації як соціально-психологічного явища

З англійської мови слово «procrastination» означає свідоме відкладання виконання своєчасних, доречних дій на пізніший термін, що призводить до погіршення якості роботи і негативних емоційних реакцій.

Прокрастинацію в психологічній літературі визначають як комплексний феномен, що включає в себе поведінковий, емоційний і когнітивний компоненти, тісно пов'язаний з мотиваційною сферою особистості. Він проявляється, насамперед, у поведінці: у затримці виконання необхідної діяльності, у відкладенні прийняття рішення. До різноманітних форм цього психологічного явища відносяться також страх ризику, складання грандіозних, але не виконуваних планів і т. д. Основні сфери прояву прокрастинації – це професійна діяльність, турбота про здоров'я, а також навчання (академічна прокрастинація).

Прокрастинація – це поняття в психології, що позначає відкладання на потім важливих, але неприємних думок або справ, при цьому замінивши їх менш "складними" та "важливими".

Звичайно, кожна людина хоча б раз у житті відмовлявся від швидких дій і відкладала їх, особливо коли треба було робити що-небудь під примушенням або під тиском обставин, або ж коли були сумніви в потрібності і корисності задуманого. Але при прокрастинації людина зволікає навіть тоді, коли на 100% упевнена в необхідності дій. І у неї немає ніяких сумнівів в тому, що це потрібно, корисно, необхідно і задумане повинно бути у готовому вигляді ще вчора. Але людина свідомо відкладає намічену справу, незважаючи на те, що це спричинить за собою певні проблеми і ускладнення.

Тобто у людини є бажання і чітке бачення конкретних кроків до мети, але вона все одно сидить і чекає незрозуміло що. При цьому вона може виконувати невеликі і малозначимі справи, яким надає великого значення, ніж дійсно важливому. В цьому контексті можна згадати про улюблену, але рідко втілювану в життя, приказку: «Не відкладай на завтра те, що можна зробити сьогодні».

Прокрастинатори (ті, хто постійно відкладають справи на потім) не вміють правильно розпоряджатися своїм дорогоцінним часом. І тут доречно говорити про марність таких занять, наприклад таких, як блукання по просторам Інтернету або провалля в вир соціальних мереж

Що ж змушує людей тягнути до так званого терміну «deadline» або зовсім ігнорувати якісь справи? Чому нам легше зайнятися чимось абсолютно недолугим, замість того, щоб хоча б почати робити необхідне?

Вчені вважають що прокрастинація може бути пов'язана з тим, що людина відчуває почуття тривоги і дискомфорту, починаючи або закінчуючи справи, приймаючи складні життєві рішення. Страх відповідальності при прийнятті рішень – одна з ознак прокрастинатора.

Типовий прокрастинатор затягує виконання важливих справ до того моменту, поки ці самі справи або і справді вже виконувати пізно, або трудовий день закінчився, або наслідки невиконання спричинили за собою велечезну кількість проблем, які потрібно терміново вирішувати. По суті прокрастинатор займається самообманом. Він прекрасно розуміє, що його псевдодіяльність – всього лише прийом, щоб відтягнути момент виконання важливої, але неприємної справи.

У науковий обіг термін «прокрастинація» ввів у 1977 році П. Рінгенбах у книзі «Прокрастинація в житті людини». У цьому ж році була опублікована книга А. Елліса і В. Кнауса «Подолання прокрастинації», в основу якої лягли клінічні спостереження. Потім з'явилася науково-популярна книга Дж. Бурка і Л. Юен «Прокрастинація: що це таке і як з нею боротися». І знову в основу цієї книги лягла велика консультативна практика її авторів. Нарешті, в середині 1980-х років почав здійснюватися науково-академічний аналіз феномену прокрастинації (Solomon, 1984; Lay, 1986; Rothblum, Solomon, 1986). Були розроблені опитувальники для вивчення прокрастинації (Aitken 1982; Lay 1986; McCown et al. 1987; Tuckman 1991). Наприкінці XX – початку XXI століття ця проблема привернула увагу і російських психологів (Шухова Н., 1996; Михайлова Е. Л., 2007; Варварічева Я. І., 2008, 2010).

Відомо, що перший історичний аналіз досліджуваного нами феномену був зроблений в 1992 році, в роботі Ноаха Мілграма. Широкі наукові дискусії про даний феномен почалися двадцятьма роками раніше. А згадки даного явища, а також його формулювання, можна зустріти ще раніше – як у роботах часів розквіту індустріальної революції – в середині вісімнадцятого століття, так і в Оксфордському словнику 1548 р. Однак і це ще не все. Дослідники пішли набагато далі. З'ясувалося, що ще римський консул Марк Туллій Цицерон у 40 році до н. е. скаржився на прояви прокрастинації у вищих колах влади, 400 роками раніше Фулід, афінський полководець, який виступав проти спартанців, вважав, що прокрастинація – риса характеру, корисна тільки у випадку вичікування початку війни. Нарешті, Гесіод, найбільш ранній з дійшовших до нас грецьких поетів, у 800 році до н. е. пише про «відкладання на завтра». Є подібні згадки і в «Бхагават - гіті» (V століття до н. е.) – класичному тексті індуїзму.

Ряд вчених на чолі з П. Стіллем (2006) відзначають, що «синдром завтра» існував в історії людства завжди, що доводять документи давнини. Просто вчені не приділяли цьому феномену великої уваги. Згідно з наявними даними, прокрастинація є одним з істотних факторів, що породжують труднощі в навчанні. Від 46 до 95% учнів середніх та вищих навчальних закладів вважають себе прокрастинаторами.

Прокрастинація – це вираження емоційної реакції на заплановані або необхідні справи. Це явище пояснюється наявністю у людини ряду суб'єктивних причин: нерішучості, страху невдачі і несхвалення з боку оточуючих, невпевненості в собі, перфекціонізму (у психології – це віра у те, що ідеал може і мусить бути досягнутим; у патологічній формі являє собою неприйняття всього неідеального та загалом вважається нездоровим, проявляється як бажання робити усе лише найкращим чином).

Н. Мілграм з співавторами (1993) спочатку виділили п'ять видів прокрастинації:

- 1) щоденна (побутова), тобто відкладання домашніх справ, які повинні виконуватися регулярно;
- 2) прокрастинація у прийнятті рішень (в тому числі незначних);
- 3) невротична, тобто відкладання життєвоважливих рішень, таких як вибір професії або створення сім'ї;
- 4) компульсивна, при якій у людини поєднуються два види прокрастинації – поведінкова і в прийнятті рішень;
- 5) академічна, тобто відкладання виконання навчальних завдань, підготовки до іспитів, написання курсової чи дипломної роботи і т. д.

Пізніше Мілграм і Тенне (2000) об'єднали ці види в два: відкладання виконання завдань та відкладання прийняття рішень.

Прокрастинація може викликати стрес, почуття провини, втрату продуктивності, невдоволення оточуючих через невиконання зобов'язань. Комбінація цих почуттів може спровокувати подальшу прокрастинацію. До певного рівня прокрастинація вважається нормою, однак це стає проблемою, коли вона заважає нормальному функціонуванню.

Хронічна прокрастинація може бути викликана прихованою психологічною або фізіологічною недугою. Деякі люди можуть продуктивно працювати лише тоді, коли встановлені жорсткі тимчасові рамки, пік їх продуктивності припадає на останні часи до крайнього терміну.

Виділяють також прокрастинацію, пов'язану з прагненням уникнути неприємної справи і з отриманням гострих переживань в умовах дефіциту часу. У зв'язку з цим виділяють два типи прокрастинаторів – пасивних і активних.

Активний прокрастинатор прагне до нагнітання напруги. Відкладання справ «до останнього» створює гостроту моменту, пов'язаного з крайньою близькістю терміну завершення роботи. Коли часу для закінчення роботи залишається мало, людина переживає мобілізацію сил, повну концентрацію, підвищення активності психічних процесів. По суті, це призводить до сухого, автоматичного виконання дій, а якщо це стосується підготовки студентів до іспитів, то часто, як показано в багатьох дослідженнях, це закінчується провалом, або призводить до заучування матеріалу, а не розуміння суті того, що вивчається. Тому не всяка мобілізація призводить до успіху: людині може не вистачити часу на виконання завдання.

Учений Дж. Р. Феррарі виділяє три типи прокрастинаторів:

1. Мисливці за екстремальними відчуттями. Відкладають свої справи до останнього моменту, потім же беруть себе в руки і роблять все за короткий проміжок часу.

2. Уникаючі. Відкладають справи, оскільки бояться зробити помилку або ж зробити справу успішно (бо будь-який успіх може спричинити нові, складніші завдання). В рівній мірі бояться оцінок навколишніх їх людей, критики, похвали і т. д. Прагнуть видавати середній, непримітний результат.

3. Нерішучі. Просто не вміють розставляти пріоритети і слідувати чіткому план. Для роботи їм потрібний зовнішній тиск.

Існує ще одна шкала прокрастинації, створена маркетингологом

Б. Трейси. Він класифікує не людей, а справи:

- Справи-слони. Масштабні і неприступні, людину вони лякають.

- Справи-жаби. Просто неприємні справи.

- Справи-апельсини. Настільки схожі один на одного, що незрозуміло, з якої починати.

Є декілька підходів до пояснення причин цього явища. Наприклад одне з пояснень прокрастинації дається в теорії зниження напруги. Знижена самооцінка, невпевненість у собі, досвід минулих невдач у виконанні даної роботи викликають у людини тривогу, страх, особливо якщо результати діяльності оцінюватимуться, та ще й публічно. Тому людина прагне уникнути напруги, пов'язаної з виконанням діяльності, яка їй неприємна, нецікава або надмірно складна і тому вона «тягне час». Людина приступає до виконання завдання тільки тоді, коли страх перед наслідками невиконання завдання переважає страх невдалого його виконання.

Є вчені, які бачать в прокрастинації прагнення протистояти встановленим ззовні правилам та строками. Цей механізм запускає прокрастинацію тоді, коли людина своєю волею не може змінити існуючу систему, але переживає невдоволення цією системою. Порушуючи строки здійснення діяльності, вона створює ілюзію доказу своєї незалежності і таким чином на час усуває внутрішній дисонанс, пов'язаний з неможливістю прояву своєї волі.

Деякі особистісні особливості полегшують виникнення прокрастинації. Наприклад, наявність страху невдачі і прагнення до її уникнення, боязнь успіху і перспективи стати об'єктом загальної уваги (сором'язливість), небажання виділитися і викликати заздрість у інших. Відносно ролі тривожності, думки вчених розходяться. Одні припускають, що тривожні люди більшою мірою схильні до прокрастинації, інші стверджують, що тривожна

людина прагне швидше завершити завдання, щоб уникнути хвилювань, пов'язаних з наближенням терміну виконання роботи.

Люди з аналітичним складом розуму у меншій мірі схильні до відкладання на завтра важливих справ. Велику роль також грає звичка. Якщо виробилося відповідальне відношення, то людині буде простіше пересилювати лінь і інерційні сили бездіяльності. Згідно з останніми дослідженнями, 47% нашого часу, проведеного в інтернеті, присвячене відкладанню роботи. Фахівці заявляють, що проблема затягування далеко не завжди пов'язана з лінню і невмінням розподіляти свій час. Проте такими не народжуються – ними стають. Що ж примушує людей добровільно відмовлятися від успіху?

1. Авторитарність батьків. Затягування може бути відповіддю на авторитарний стиль виховання батьків. Жорсткий, деспотичний папа не дає розвинутися здібностям дитини управляти самим собою, упорядковувати своє життя. В результаті дитина протестує і йде за підтримкою до друзів. А ті, у свою чергу, надають ведмедячу послугу, прощаючи його за порушені обіцянки і вічні запізнення "з дуже поважної причини".

2. Страх невдачі. Мабуть, це основна причина затягування справ. Людина боїться, що не впорається з поставленим завданням, побоюється, що у нього не досить здібностей, умінь або часу. "Вже краще не робити зовсім, чим виглядати безглуздо, – думає прокрастинатор. Низька самооцінка, невпевненість в собі – ось що заважає.

3. Перфекціонізм. Людина не приймає середніх результатів. Якщо вже братися за справу, то виконувати його бездоганно. Варто відмітити, що люди, які роблять усе можливе, щоб перемогти, не відкладають свої справи. Роблять це ті, хто намагається добитися результату для того, щоб бути хорошим, розумним, сумлінним в очах інших. Вони упевнені, що без ідеального результату їх ніхто не любитиме і не цінуватиме.

4. Незрозумілі цілі. Якщо начальник не позначив, в якому напрямі треба рухатися, зате пояснив, що пріоритетів немає, і усе головне – людина опиняється в повній розгубленості і прагне відтягнути виконання незрозумілих завдань. Він просто не знає, з якого боку підійти до проблеми, а як натура нерішуча, боїться брати на себе відповідальність.

5. Невірні переконання. Людині здається, що якщо загнати його в рамки, він може виконати роботу набагато краще. Така думка частенько зустрічається серед прокрастинаторів. Проте це не що інше, як помилка. Робота, виконана в останню мить, в стані стресу, як правило, відрізняється низькою якістю.

6. Лінь і відсутність інтересу. Нам властиво відкладати "на потім" нецікаві і нудні заняття, особливо якщо йдеться про такі моторошні речі, як похід до стоматолога – це справа ми, як правило, відкладаємо і відкладаємо.

У дослідженнях американського професора Ф. Зімбардо, який займається вивченням часової перспективи, було розкрито те, як особистісне розуміння часу впливає на поведінку людини, визначаючи його думки і почуття. Ним було виділено 6 типів людей, що відрізняються суб'єктивною організацією тимчасової перспективи. «Тимчасова перспектива – це часто неусвідомлене ставлення особистості до часу і цей процес, за допомогою якого тривалий потік існування об'єднується в тимчасові категорії, що допомагає впорядковувати і структурувати життя і надавати йому сенс». У роботі Зімбардо виділяється 6 типів ставлення до часу:

- Орієнтовані на позитивне минуле – схильні те, що траплялось раніше, інтерпретувати в позитивному для себе контексті, минуле є для них ресурсом для сьогодення;

- Орієнтовані на негативне минуле – «загострюються» на неприємних епізодах, що визначає їх підвищену депресивність і песимізм;

- Орієнтовані на фаталістичне сьогодення – причинно-наслідкові зв'язки з подіями, які відбуваються з ними, бачать у метафізичному плані і не схильні приймати на себе відповідальність за своє життя;

- Орієнтовані на гедоністське теперішнє – оптимістичні, енергійні, активні, радіють і отримують задоволення від справжнього;

- Орієнтовані на реальне майбутнє – орієнтовані на цілі, енергійні, ініціативні, у них добре розвинені функції планування і проектування;

- Орієнтовані на трансцендентальне майбутнє – особистісні сенси лежать за межами реальної тривалості життя, так як вони вірять в існування життя після смерті і сприймають час як безмежне.

Оптимальним для особистості є певне поєднання тимчасових перспектив, надмірна орієнтація на ту чи іншу перспективу призводить до різних дезадаптацій.

Більшість досліджень, присвячених вивченню часової перспективи і життєвому шляху студентів, сходяться на тому, що студент більш орієнтований на гедоністське сьогодення і реальне майбутнє. Для орієнтованих на данне студентам властиво те, що простір їхнього життя обмежується тільки цим справжнім, сьогоднішнім («тут і тепер»), тим самим у них звужується особистісно – смисловий простір і час. Гедоністи центральне місце відводять отриманню задоволення або уникненню неприємних почуттів в сьогоденні, вони не схильні планувати свої дії, а розраховують на те, що зможуть зімпровізувати, вирішити проблему на ходу, не заперечуючи для цього можливість збрехати або порушити правила. При цьому вони не оцінюють наслідки дій, які доставляють їм радість тут і зараз. Для них характерне сприйняття часу як насиченого, плавного. З даною тимчасовою перспективою тісно пов'язаний феномен прокрастинації.

Багато психологів вважають, що прокрастинація є захисною реакцією на різного роду страхи: страх невдачі, страх оцінки, страх втрати самостійності і контролю над ситуацією, страх перед успіхом. Для перфекціоністів характерний страх виконати роботу недостатньо ідеально. Серед демографічних показників аналізується вплив статі, віку і національності, проте даних з таких робіт все ще вкрай мало. Дослідження прокрастинації зазвичай проводиться за допомогою спеціально розроблених опитувальників (опитувачі К. Лэй, Такмена), емпіричним шляхом (спостереження за студентами, що здають твори і тому подібне), а також в процесі клінічних бесід і аналізу самозвітів.

Залежно від характеру цих емоцій, прокрастинація ділиться на два фундаментальні типи: «розслаблена», коли людина витрачає час на інші, більш приємні заняття і розваги, і «напружена», пов'язана із загальним перевантаженням, втратою відчуття часу, незадоволеністю власними досягненнями, неясними життєвими цілями.

"Напружені" прокрастинатори: страх невдачі являється, можливо, найбільш поширеною причиною прокрастинації "напруженого" типу. Це і побоювання, що не впораєшся із завданням із-за нестачі необхідних знань (таланту, везіння і т. п.), і страх продемонструвати свою некомпетентність. Занадто самокритичні люди уникають багатьох форм діяльності, особливо якщо в них є елемент змагання. Іноді вони навіть розуміють, що відмова від боротьби – це теж форма поразки, і переживають ще й через це. Проте, поразка без боротьби, очевидно, менш хворобливе, чим провал реальної спроби. Іноді комплекс неповноцінності виражається у прокрастинаторів у формі своєрідної манії величчя: "я можу це зробити набагато краще (чим хтось), просто в мене немає часу цим зайнятися".

"Розслаблені" прокрастинатори: ця група, мабуть, найширше представлена серед студентів. Якщо "напружені" прокрастинатори страждають від нещадного внутрішнього критика, то "розслаблені" затикають рота своєму внутрішньому критикові за допомогою самообману. Їх прокрастинація – це форма втечі від неприємних переживань, пов'язаних з виконанням того, що вони відкладають. Спочатку вони не роблять це, тому що їм нудно (чи тому що їм не подобається викладач, або тому що у них немає настрою), а потім шукають виправдання або придумують псевдораціональні пояснення своїй поведінці. В глибині їх мотивів може бути прагнення до задоволення найважливіших емоційних потреб – в увазі і

схваленні з боку однолітків, в любові, упевненості в собі. Такого роду "шування" можуть зробити навчання просто неможливим.

Чітких статеких відмінностей у прояві прокрастинації не знайдено, хоча в ряді публікацій відзначаються відмінності в конкретних її проявах, так як жінки більш схильні до тривожності, страху невдачі.

Психологічне вивчення організації часу і формування адекватної часової перспективи і навичок планування діяльності – це дві складові профілактики прокрастинації в сучасному суспільстві.

За допомогою тайм-менеджменту особистість має можливість ефективно спланувати свій розпорядок дня, місяця, року. Особливо важливо використовувати теоретичні основи тайм-менеджменту. Це можливість успішно реалізувати поставлені плани і вирішувати проблеми в майбутньому.

Для планування робочого часу важливо визначитися зі своїми бажаннями, прагненнями, інтересами. При плануванні також важливу роль грає наочне відображення справ і завдань, що дозволяє систематизувати і визначати пріоритетні завдання, які впливатимуть на результат і втілення спільної мети.

Література:

1. Боровская Н. В. Психологические и психофизиологические предпосылки лени студентов: дис. канд. психол. наук / Боровская Н. В. – СПб., 2008. – 168 с.
2. Варваричева Я. И. Феномен прокрастинации: проблемы и перспективы исследования / Я. И. Варваричева // *Вопр. психологии.* – 2010. – № 3. – 149 с.
3. Гаранян Н. Г. Перфекционизм как фактор студенческой дезадаптации / Н. Г. Гаранян, Д. А. Андрусенко, И. Д. Хломов // *Психологическая наука и образование.* – 2009. – № 1. – 51 с.
4. Ильин Е. П. Работа и личность. Трудоголизм, перфекционизм, лень. СПб, 2011. – 224 с.
5. Карновская Н. Н., Баранова Р. А. Взаимосвязь общей и академической прокрастинации и тревожности у студентов с разной академической успеваемостью // *Психология в вузе.* – № 6. – 2008. – 95 с.
6. Конопкин О. А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека (структурно-функциональный аспект) // *Вопросы психологии.* 1995, № 1. – 168 с.
7. Крюкова Т. Л. Стили совладающего поведения в трудных жизненных ситуациях / Т. Л. Крюкова // *Журн. практ. психолога.* – 2010. – № 2. – 76 с.
8. Машин В. А. О двух уровнях личностной регуляции поведения человека // *Вопросы психологии.* – 1994. – № 3. – 231 с.
9. Михайлова Е. Л. Ситуационные и личностные детерминанты лени: дис. канд. психол. наук / Михайлова Е. Л. – СПб., 2007. – 176 с.
10. Мохова С. Б., Неврюев А. Н. Психологические корреляты общей и академической прокрастинации у студентов // *Вопросы психологии.* – 2013. – № 1. – 171 с.
11. Посохова С. Т. Психологические ловушки лени // *Дет. сад: теория и практика.* – 2011. – № 8. – 248 с.
12. Прокофьев Л. Е. Основы психологической саморегуляции / Л. Е. Прокофьев – СПб: Изд-во "Лань" 2003. – 387 с.
13. Уолтерс К. А. Объяснение прокрастинации с позиций теории саморегулирующего научения: дайджест / К. А. Уолтерс // *Психология обучения.* – 2003. – № 7. – 93 с.
14. Хайкина Г. С. Прокрастинация – это не способ мышления, а затягивающее болото лени и скуки, рожденное в самых крупных и успешных мировых компаниях / Г. С. Хайкина // *Секретар. дело.* – 2012. – № 9. – 84 с.
15. Чирков В. И. Межличностные отношения, внутренняя мотивация и саморегуляция // *Вопросы психологии.* – 1997. – № 3. – С. 102-111.

2.14. Formation of information and communicate competence of future teachers of preschool education institutions

2.14. Формування інформаційно-комунікаційної компетентності майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів

Інформатизація й технологізація усіх процесів суспільного життя безпосередньо впливає й на сферу освіти. Її модернізація потребує підготовки фахівців з високим рівнем інформаційно-комунікаційної компетентності, зокрема, у ланці дошкільної освіти. Майбутній вихователь закладу дошкільної освіти (ЗДО) має оволодівати сучасними інформаційно-комунікаційними технологіями, що сприятимуть його професійному й особистісному вдосконаленню, збагаченню професійного досвіду для ефективної реалізації власного потенціалу у навчанні і вихованні дітей. Інформаційно-комунікаційна компетентність (ІКК) постає у цьому зв'язку як одна з ключових, які мають бути в арсеналі майбутнього вихователя. Запит суспільства на особистість з високим рівнем інформаційної компетентності, зокрема фахівців освітніх галузей, відображено в нормативно-правових документах (Закони України «Про освіту» (2006), «Про вищу освіту» (2014), «Про дошкільну освіту», Національна доктрина розвитку освіти України на 2012-2021 роки, Національна рамка кваліфікацій України, тощо). У Базовому компоненті дошкільної освіти, який є Державним стандартом дошкільної освіти реалізований програмами, навчально-методичним забезпеченням, що затверджуються Міністерством освіти і науки, представлено освітню лінію «Комп'ютерна грамота». Через це набуває великої значущості підготовка майбутнього фахівця із формуванням інформаційно-комунікаційної компетентності, здатного забезпечити реалізацію варіативної частини державного стандарту дошкільної освіти України пов'язаної з комп'ютерною грамотністю дітей дошкільного віку.

Компетентнісний підхід у системі освіти став предметом наукового дослідження В. Баркасі, В. Болотова, Н. Бібік, І. Гушлевської, І. Драч, С. Іванової, В. Кременя, О. Локшиної, О. Овчарук, Л. Петухової, О. Пометун, Л. Рибалко, І. Родигіної, С. Семчук, С. Сисоєвої, Трубачевої, В. Федорчук, М. Фіцули та ін. Протягом останнього десятиріччя проблема впровадження інформаційних технологій в освіту знаходиться у колі наукових інтересів багатьох дослідників (А. Андреев, О. Буйницька, В. Галузинський, Р. Гуревич, С. Дяченко, М. Жалдак, С. Ніколаєнко, О. Петухова, О. Пехота, О. Подзигун та ін.), які наголошували, що неможливо здійснювати підготовку майбутнього фахівця педагогічної галузі без застосування сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, тож майбутній педагог має володіти навичками застосування комп'ютерними технологіями. Питання формування інформаційно-комунікаційної компетентності педагогів розглядали вітчизняні та зарубіжні науковці (Я. Веб, Р. Горохова, Т. Довнес, Л. Базиль, В. Котенко, Т. Паніна, Л. Собко, О. Спірін, С. Сурменко та ін.), бо в сучасних реаліях розвитку інформаційного суспільства воно стає надто актуальним і визнаним європейським співтовариством. Необхідність та ефективність застосування сучасних інформаційно-комунікаційних технологій не викликає сумніву.

Специфіка підготовки майбутніх вихователів розглянута у працях Л. Артемової, А. Беленької, А. Богуш, Н. Гавриш, С. Дяченко, Л. Зайцевої, Г. Кіт, В. Кузьменко, Т. Поніманської. Водночас, практика роботи в ЗДО свідчить про недостатню міру впровадження у їхню діяльність інформаційно-комунікаційних технологій, що поряд із відсутністю методичного забезпечення створює перешкоди для реалізації виховного потенціалу цих закладів у сучасному освітньому просторі.

Мета статті – на основі аналізу наукової літератури охарактеризувати проблеми компетентнісного підходу до інформаційно-комунікаційної підготовки майбутніх вихователів ДНЗ.

Невпинне збільшення наукової інформації, динаміка розвитку сучасного суспільства, зростання соціальної ролі особистості та інтелектуалізація праці, швидка зміна техніки і технологій потребують від загальноосвітніх закладів освіти України забезпечення якісно нового рівня навчально-виховного процесу. Одним із напрямків, який допоможе розв'язати це завдання, є широке й ефективне використання сучасних технічних засобів та технологій навчання, зокрема інформаційно-комунікаційних. XXI сторіччя характеризується як інформаційне суспільство, що формується на підставі ознак науково-технічного прогресу, процесів і соціально-економічних факторів.

Розглядаючи освіту в інформаційному суспільстві, необхідно виділити організацію інформаційних процесів, розвиток та застосування інформаційно-комунікаційних технологій, які передбачають наступні процеси: передачі, організації, збереження і накопичення даних, формалізації та автоматизації знань.

У сучасних умовах сформована нова освітня парадигма, в умовах якої переосмислюються пріоритети в освіті України. У зв'язку з цим, реформування освіти України спрямовує на фахову підготовку майбутніх вихователів з орієнтацією на компетентнісний підхід. Основними напрямками модернізації освіти визначено, що інформаційна підготовка в рамках інформатики як навчальної дисципліни для студентів нетехнічних спеціальностей має сприяти процесам соціалізації особистості, фундаменталізації освіти, забезпечення можливості продовжувати навчання в межах концепції безперервної освіти на базі телекомунікаційних засобів. У зв'язку з цим багато науковців зазначають про міждисциплінарний характер інформатики як компонента сучасної системи навчання, спрямований на формування цілісного світогляду особистості, на усвідомлення нею картини світу як єдиної системи енергоінформаційних процесів³⁰⁷.

Зазначимо, що поняття компетентісно орієнтована освіта прийшло в педагогічну науку із зарубіжних країн, де цей напрям дослідження активно розвивається як у теорії, так і на практиці. Реалізація змісту навчання та підготовки сприяє формуванню і розвитку у майбутніх вихователів ЗДО ключової компетентності. Навчання при компетентісному підході – це процес придбання знань, умінь та навичок для творення досвіду рішення значимих практико-орієнтованих проблем. Результатом при компетентісно орієнтованому підході стає готовність до продуктивної самостійної роботи, що відповідає етапу навчання та ставиться акцент й не так на освоєння певного змісту навчального плану, скільки на здатність осмислювати і застосувати його задля досягнення особистих цілей для ефективної участі у житті. Освітній процес у підготовці майбутніх вихователів ДОЗ спроектовано відповідно до соціально-психологічних особливостей розвитку суб'єктів навчання. Існують різні підходи до визначення поняття «компетенція» і «компетентність». Відмінність компетенції від компетентності полягає в тому, що компетенція – це знання і навички в певних сферах діяльності, а компетентність є застосуванням цих компетенцій у конкретній роботі.

Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентісного підходу в українській освіті з кожним роком набирає великого значення. О. Пометун розкриває компетентісний підхід у сучасній освіті України³⁰⁸ та визначає ієрархічну структуру компетентності, що для нашого дослідження мають основу як для визначення її поняття:

³⁰⁷ Kremen, V. H. (2003): Education and science of Ukraine: ways of modernization. Facts, thoughts, prospects. Kyiv: Hramota, 2003.

³⁰⁸ Pomietun, O. (2003): Competence approach – the most important benchmark for the development of modern education. Native school, 2003, 5, 65-69.

1. *Ключові компетентності* (міжпредметні та надпредметні компетентності) – здатність людини здійснювати складні поліфункціональні, поліпредметні, культурнодоцільні види діяльності, ефективно розв'язуючи актуальні індивідуальні, соціальні проблеми.

2. *Загальногалузеві компетентності* – компетентності, які формуються упродовж засвоєння змісту певної освітньої галузі і які відбиваються в розумінні «способу існування» відповідної галузі – тобто того місця, яке ця галузь посідає в суспільстві, а також уміння застосовувати їх на практиці у рамках культурно доцільної діяльності для розв'язку індивідуальних та соціальних проблем.

3. *Предметні компетентності* – складова загальногалузевих компетентностей, яка стосується конкретного предмета.

Маючи достатні навички роботи на комп'ютері і професійний досвід, майбутній вихователь ЗДО формує у себе здатність розробляти власні електронні продукти, адже саме вони демонструють бачення вихователя щодо виховання дітей, допомагають вихователю самовдосконалюватися і передавати досвід молодому поколінню. Окрім того, майбутні вихователі ЗДО мають вміти здійснювати: (моніторинг, проміжне діагностування, прогнозування тощо). Ми цілком переконані, що у процесі формування інформаційно-комунікаційної компетентності важливим є таке:

а) наявність процедури набуття ІКК, що є головною проблемою, з якою зустрінуться майбутні вихователі ЗДО в процесі формування ключових компетентностей;

б) постійна необхідність застосування й організації цього процесу під час викладання фундаментальних дисциплін професійної підготовки.

Говорячи про ІКК, В. Шолохович визначає її як спосіб реалізації конкретного складного процесу шляхом поділу його на систему послідовних взаємозалежних процедур і операцій з метою досягнення високої ефективності. Проте для безпосереднього здійснення педагогом такого процесу необхідні вміння і навички, що дозволять йому знаходити інформацію, критично її оцінювати, вибирати необхідну інформацію, використовувати її, створювати нову та вміти обмінюватись нею. А це вже поняття інформаційної грамотності³⁰⁹.

Розкриваючи визначення змісту поняття за А. Горячевим інформаційна грамотність – це вміння: визначати можливі джерела інформації і стратегію її пошуку, отримання її; аналізувати отриману інформацію, використовуючи різного типу схеми, таблиці і т.д. для фіксації результатів; оцінювати інформацію з позиції достовірності, точності, достатності для вирішення проблеми (завдання); відчувати потребу в додатковій інформації, отримувати її, якщо є можливість; використовувати результати процесів пошуку, отримання, аналізу і оцінки інформації для прийняття рішень; створювати нові (для конкретного випадку) інформаційні моделі об'єктів і процесів, в тому числі з використанням схем, таблиць і т. ін.; накопичувати власний банк знань за рахунок особисто значимої інформації, необхідної в своїй діяльності; створювати свої джерела інформації; використовувати сучасні технології при роботі з інформацією; працювати з інформацією індивідуально, а також і в групі³¹⁰.

І. Гушлевська під професійною компетентністю розуміє поєднання здатності (особисті якості) і готовності (знання, уміння) до професійної діяльності, а також досвіду особистості та її ставлення до справи³¹¹.

Компетентність (за Е. Шолоховч) можна розглядати з чотирьох позицій: поєднання вмінь, навичок поведінки та дій у межах певної діяльності; поєднання знань, умінь, навичок у

³⁰⁹ Sholokhovych, V. F. (1998): Information technology learning. Computer science and education, 1998, 2, 5-13.

³¹⁰ Horiachev, A. (2003): Formation of information literacy. An Open Lesson: Developments, Technology, Experience, 2003, 17-18, 38-49.

³¹¹ Hushlevska, I. (2004): The concept of competence in domestic and foreign pedagogy. Way of education, 2004, 3, 22-24.

професійній діяльності без критеріїв оцінювання; поєднання тих самих елементів, але із застосуванням стандартів; поєднання здібностей та особистих якостей людини.

На сучасному етапі в Україні відбувається реформування освіти, здійснюється спроба модернізації освітніх моделей. У зв'язку з цим, науковці, педагоги, психологи, методисти ведуть мову про зміну всієї парадигми вищої освіти, зокрема, зміни методів навчання, оцінювання, зміни ролі викладача, а отже, методів забезпечення якості навчального процесу. Варто зазначити, що зміни у підходах до навчання насамперед стосуються необхідності відмови від знаннєвої парадигми, оскільки: 1) сама по собі інформація втрачає вагу, якщо не має прикладного характеру, тоді як здобування інформації стало пріоритетним у діяльності людини; 2) відпадає необхідність перевантажувати пам'ять певними знаннями, зростає потреба вміти користуватися ними³¹².

Отже, на підставі аналізу теоретичних джерел з проблеми дослідження, можна виділити спільну характеристику в розумінні поняття «інформаційно-комунікаційна компетентність» – це вміння розв'язувати відповідні завдання з використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Слід зазначити, що окремі дослідники розглядають ІКК як складову професійної компетентності, інші – поняття «інформаційно-комунікаційна компетентність» пов'язують з поняттям «культура» і розглядають його у взаємозв'язку з поняттями «інформаційна грамотність», «інформаційна культура», що характеризують рівень розвитку особистості³¹³. У педагогічній науці приділяється належна увага проблемі впровадження ІКТ у навчальний процес. Науковими дослідженнями щодо використання комп'ютерної техніки та нових інформаційних технологій в освіті займаються такі науковці, як В. Биков, М. Жалдак, Ю. Машбиць, Н. Морзе, П. Стефаненко, О. Філатов та ін.³¹⁴. Вітчизняні та зарубіжні науковці проводять дидактичні та психолого-педагогічні дослідження проблеми впровадження ІКТ у навчальний процес. Дидактичні та методичні розробки застосування ІКТ в освіті визначено у працях, М. Жалдака, Л. Жилиної, Н. Морзе, В. Олійника, Ю. Рамського та ін.³¹⁵ Психолого-педагогічний аналіз основних аспектів використання ІКТ у навчальному процесі окреслюють В. Биков, Ю. Машбиць, М. Смульсон та інші.

Розвиток національної освітньої системи пов'язаний з перспективою впровадження компетентнісного підходу до навчання. Численні теоретичні розвідки дають змогу сформулювати уявлення про компетентність як загальну здатність та інтегрований результат навчання. Процес переведення цих уявлень в практичну площину зумовлює необхідність адекватного управлінського супроводу впровадження компетентнісного підходу³¹⁶.

Нині, перед кожним вищим навчальним закладом постало складне, багатофакторне завдання, пов'язане з формуванням і розвитком нового інформаційного освітнього середовища з урахуванням вимог соціальної перспективи. Параметри інформаційного освітнього середовища вищого навчального закладу зумовлені вимогами до фахівців, які готуються до роботи в умовах принципових змін в економіці. Крім того, інформаційне освітнє середовище набуває нових рис і в результаті впливу соціального, соціокультурного середовища, адекватного оновленій Україні. Тож на перший план нині висувуються питання методології освоєння знань про світ і про себе з використанням ІКТ, у процесі чого інформатика з допоміжної дисципліни перетворюється на дисципліну засадничу. Основними

³¹² Havrysh, N., Krutii, K. (2015): Organization of educational activity in a preschool institution, or How to achieve a balance between traditions and innovations. Educator-Methodist at a preschool institution, 2015, 8, 4-10.

³¹³ Bielenka, H. V. (2011): Formation of professional competence of a modern teacher of preschool education institution. Kyiv: 2011.

³¹⁴ Bykov, V. Yu. (2009): Models of organizational systems of open education. K: Atika: 2009.

³¹⁵ Zhaldak, M. I., Lapinskyi, V. V., Shut, M. I. (2004): Computer-oriented means of teaching mathematics, physics, computer science. Kyiv, 2004.

³¹⁶ Bogush, A. M. (2001): Pedagogical notes and reflections. Zaporizhzhia: 2001.

напрямами модернізації освіти зумовлено, що інформаційна підготовка в межах інформатики як навчальної дисципліни має сприяти процесам соціалізації особистості, фундаменталізації освіти, забезпечення можливості продовжувати навчання в межах концепції безперервної освіти на базі телекомунікаційних засобів. У зв'язку з цим багато науковців говорять про міждисциплінарний характер інформатики як компонента сучасної системи навчання, спрямований на формування цілісного світогляду особистості, на усвідомлення нею картини світу як єдиної системи енерго-інформаційних процесів.

Впровадження ІКТ у сферу освіти має сенс, якщо це дозволяє створити додаткові можливості та організаційно-технічні ресурси. А це, у свою чергу, означає доступ до значного обсягу навчальної інформації; наочну форму подання матеріалу, що вивчається; підтримку методів активного навчання; модульний принцип побудови, що дозволяє тиражувати окремі складові частини ІКТ; підтримку ІКТ відповідним інструментальним програмним забезпеченням. Засобом досягнення цілей, а також засобом розв'язання проблеми інформатизації освіти є інтеграція ІКТ у різних галузях освіти. Метою реалізації системної інтеграції як засобу є створення успішно інтегрованих ІКТ у соціально-психологічному середовищі освіти, а не лише в апаратно-програмний комплекс. Ми погоджуємось з Р. Гуревич, що на сучасному етапі особливо актуальним є досягнення якісно нового рівня інформаційної культури студентів вищих педагогічних навчальних закладів, які в ході своєї подальшої професійної, культурно-просвітницької та громадської діяльності мають ставати інформаційними орієнтирами в самих різних соціальних і вікових групах. Етичне позиціонування особистості в інформаційному соціумі є міждисциплінарною проблемою на межі сумісних галузей знань, тому для її розкриття та ефективного освоєння в процесі навчання необхідні узгоджені зусилля педагогів різних профілів, гуманітарних і технічних фахівців і, звичайно, важливо розуміння надзвичайної актуальності цього напрямку освітньої роботи як застави справді гуманістичного прогресу людства в сучасному інформаційному світі³¹⁷.

Численними дослідженнями вчених (В. Бикова, Р. Гуревича, М. Жалдака, М. Кадемії, М. Лапчика, Н. Морзе) доведено, що формування інформаційно-комунікаційної компетентності студентів ВНЗ сприяє: розумінню інформаційно-комунікаційних процесів; всебічному розвитку науково-дослідних функцій майбутнього педагога; бажанню вчитися впродовж усього життя; здатності застосовувати опановане у професійній діяльності; удосконалювати професійну майстерність та організаційно-методичні навички; застосовувати набуті знання в повсякденній практиці.

В умовах інформатизації освіти будь-які педагогічні технології не можливо уявити без широкого застосування ІКТ, які дозволяють повною мірою розкрити педагогічні, дидактичні функції цих методів, реалізувати закладені в них потенційні можливості. Все це актуалізує проблему формування інформаційно-комунікаційної компетентності під час підготовки майбутнього фахівця дошкільної освіти у вищому навчальному закладі.

Переконані, що інформаційно-комунікаційна компетентність майбутнього вихователя ЗДО – це якість особистості використовувати на практиці інформаційно-комунікаційні технології для задоволення власних індивідуальних потреб і вирішення професійних завдань. У такій моделі педагог перестає просто транслявати інформацію. Це можливо залежить від того, наскільки обґрунтована і активна буде в ньому позиція вихователя, його здатність до інноваційної діяльності, педагогічної позиції. Перспективи розвитку описаної наукової проблеми ми бачимо в розробці рівнів інформаційно-комунікаційної компетентності,

³¹⁷ Hushlevska, I. (2004): The concept of competence in domestic and foreign pedagogy. Way of education, 2004, 3, 22-24.

критеріїв та показників формування, розвитку та удосконалення інформаційно-комунікаційної компетентності студента.

Підсумуємо, ІКК є однією з ключових компетентностей сучасної освіченої особистості. Майбутні вихователі ЗДО, завдання яких полягає у навчанні та вихованні майбутніх громадян інформаційного суспільства, з одного боку, самі повинні задовольняти критеріям нової інформаційної особистості, а з іншого – повинні володіти інноваційними технологічними інструментами і застосовувати їх у своїй професійній діяльності. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що у зв'язку з широкомасштабними змінами в системі освіти визначено низку ключових компетентностей особистості, до яких, з-поміж інших, входить інформаційно-комунікаційна компетентність. Отже, на нашу думку, інформаційно-комунікаційна компетентність складна інтегрована характеристика особистості, під якою розуміється сукупність знань, умінь, навичок, а також досвіду, що разом дає змогу ефективно провадити діяльність або виконувати певні функції, забезпечуючи розв'язання проблем і досягнення певних стандартів у галузі професії або виду діяльності.

Не зважаючи на значну кількість праць пов'язаних із проблемою інформативної, інформаційної та комп'ютерної компетентності, залишається не до кінця дослідженим питання формування інформаційно-комунікаційної компетентності майбутнього вихователя ЗДО. Окрім того, потребують більш глибокого вивчення можливості набуття даної компетентності під час підготовки студентів-майбутніх вихователів ЗДО в умовах вищого навчального закладу. Розкриття сутності ІКК майбутнього вихователя ЗДО слугуватиме тим підґрунтям, що допоможе окреслити педагогічні умови та шляхи формування досліджуваної якості. Водночас зазначений процес вимагає визначення критеріїв, показників і рівнів інформаційно-комунікаційної компетентності, що зумовлює розгляд цих питань у подальших дослідженнях.

Література:

1. Артемова Л. В. Модель ступеневої підготовки фахівця дошкільної освіти у вищих навчальних закладах / Л. В. Артемова, Ю. М. Косенко // Психологопедагогічні проблеми підготовки вчительських кадрів в умовах трансформації суспільства: матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції до 80-річчя НПУ ім. М. П. Драгоманова. – 2000. – Вип.1 – С. 84-86.
2. Бєленька Г. В. Формування професійної компетентності сучасного вихователя дошкільного навчального закладу: монографія / Г. В. Бєленька. – К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. – 320 с.
3. Биков В. Ю. Моделі організаційних систем відкритої освіти: Моногр. – К.: Атіка, 2009. – 684 с.
4. Богущ А. М. Педагогічні нотатки та роздуми / А. М. Богущ. – Запоріжжя: ТОВ «ЛІПС.ЛТД», 2001. – С. 150
5. Гавриш Н. Організація освітньої діяльності в дошкільному закладі, або Як досягти балансу між традиціями та інноваціями / Н. Гавриш, К. Крутий // Вихователь-методист дошкільного закладу: спеціаліз. журн. – 2015. – № 8. – С. 4-10.
6. Горячев А. Формирование информационной грамотности / А. Горячев // Відкритий урок: розробки, технології, досвід. – 2003. – № 17-18. – С. 38-49.
7. Горячев А. Формирование информационной грамотности / А. Горячев // Відкритий урок: розробки, технології, досвід. – 2003. – № 17-18. – С. 38-49.
8. Гушлевська І. Поняття компетентності у вітчизняній та зарубіжній педагогіці / І. Гушлевська // Шлях освіти. – 2004. – № 3. – С. 22-24.
9. Жалдак М. І. Комп'ютерно-орієнтовані засоби навчання математики, фізики, інформатики: посіб. для вчителів / М. І. Жалдак, В. В. Лапінський, М. І. Шут. – Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. – 182 с.
10. Кремень В. Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації. Факти, роздуми, перспективи / В. Г. Кремень. – Київ: Грамота, 2003. – 216 с.
11. Пометун О. Компетентнісний підхід – найважливіший орієнтир розвитку сучасної освіти / О. Пометун // Рідна школа. – 2003. – № 5. – С. 65-69.

12. Шолохович В. Ф. Информационные технологии обучения / В. Ф. Шолохович // Информатика и образование. – 1998. – № 2. – С. 5-13.

References:

1. ARTEMOVA, L. V., KOSENKO, Yu. M. (2000): A model of graduate training for a specialist in pre-school education in higher education institutions. Psychological-pedagogical problems of teacher training in the conditions of society's transformation: Proceedings of the International scientific-theoretical conference to the 80th anniversary of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2000, Vol. 1, 84-86.
2. BIELIENKA, H. V. (2011): Formation of professional competence of a modern teacher of preschool education institution. Kyiv: 2011.
3. BYKOV, V. Yu. (2009): Models of organizational systems of open education. K: Atika: 2009.
4. BOGUSH, A. M. (2001): Pedagogical notes and reflections. Zaporizhzhia: 2001.
5. HAVRYSH, N., KRUTII, K. (2015): Organization of educational activity in a preschool institution, or How to achieve a balance between traditions and innovations. Educator-Methodist at a preschool institution, 2015, 8, 4-10.
6. HORIACHEV, A. (2003): Formation of information literacy. An Open Lesson: Developments, Technology, Experience, 2003, 17-18, 38-49.
7. HUSHLEVSKA, I. (2004): The concept of competence in domestic and foreign pedagogy. Way of education, 2004, 3, 22-24.
8. ZHALDAK, M. I., LAPINSKYI, V. V., SHUT, M. I. (2004): Computer-oriented means of teaching mathematics, physics, computer science. Kyiv, 2004.
9. KREMEN, V. H. (2003): Education and science of Ukraine: ways of modernization. Facts, thoughts, prospects. Kyiv: Hramota, 2003.
10. POMETUN, O. (2003): Competence approach – the most important benchmark for the development of modern education. Native school, 2003, 5, 65-69.
11. SHOLOKHOVYCH, V. F. (1998): Information technology learning. Computer science and education, 1998, 2, 5-13.

2.15. Tendencies of updating the content and methods of professional-pedagogical training of teachers in terms of educational services quality management

2.15. Тенденції оновлення змісту й методів професійно-педагогічної підготовки вчителя в умовах управління якістю освітніх послуг

Прагнення уряду нашої країни забезпечити високу якість загальної середньої освіти для всіх учнів, задеклароване в Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті та низці інших державних документів, зумовлює необхідність реформування всіх сфер управління освітою, зокрема й системи підготовки педагогічних кадрів, а також вивчення і творче використання прогресивного зарубіжного досвіду. У цьому контексті доцільним бачиться вивчення британського досвіду реформування професійно-педагогічної підготовки вчителя в умовах управління якістю освітніх послуг.

Слід зазначити, що управління середньою освітою Великої Британії вже протягом кількох десятиліть є об'єктом дослідження вітчизняних науковців. Такий інтерес пояснюється як статусом держави, яка є одним із світових лідерів у наданні якісних освітніх послуг, так і, безпосередньо, характером управління системою середньої освіти, що має давні традиції поєднання централізації та децентралізації.

Вивчення вітчизняних наукових розвідок показало, що предметом аналізу вчених-компаративістів стало широке коло аспектів функціонування освітньої системи Великої Британії, зокрема: освітньо-політичний вимір розгляду британської системи середньої освіти висвітлено у працях К. Гаращука, О. Огієнко, О. Особливець, А. Сбруєвої, І. Чистякової та ін.; управлінський вимір представлений науковими розвідками М. Бойченко, Г. Бутенко, О. Першукової, І. Постолєнко та ін.; у межах змістового виміру розгляду досліджуваної проблеми привертають увагу роботи таких вітчизняних учених, як Л. Заблоцька, О. Локшина, О. Кузнецова, О. Мілютіна, Н. Ремезовська та ін.; соціально-педагогічний вимір знайшов висвітлення в роботах таких дослідників, як В. Вознюк, Н. Лавриченко, О. Листопад, Р. Мельник, О. Пічкарь та ін.; підготовка педагогічних кадрів у Великій Британії стала предметом розгляду таких вітчизняних дослідників, як Г. Бутенко, Н. Мукан, Ж. Чернякова та ін.

Водночас слід зауважити, що, незважаючи на значну кількість праць, питання управління якістю освітніх послуг висвітлюється не в повному обсязі, зокрема поза увагою дослідників залишилася проблема професійно-педагогічної підготовки вчителів в умовах управління якістю освіти у Великій Британії.

Мета статті – висвітлити тенденції оновлення змісту й методів професійно-педагогічної підготовки вчителя в умовах управління якістю освітніх послуг.

Як справедливо наголошується в Білій книзі «Важливість учительства» (The Importance of Teaching: The Schools White Paper), «одним із найважливіших чинників, що зумовлюють ефективність системи середньої освіти є якість її вчителів. У найкращих освітніх системах світу вчителі обираються з найбільш академічно здібних випускників, які також мають поєднувати в собі найкращі особистісні та інтелектуальні якості. продовження підвищення якості майбутніх учителів через: скорочення державного фінансування програм підготовки майбутніх учителів для студентів, які не досягли встановленого академічного рівня (2:2 degree); розширення програми «Вчити спочатку» (Teach First), що передбачає:

- надання державної фінансової підтримки для залучення якомога більшої кількості кращих студентів зі спеціальностей, затребуваних у школах, до педагогічної діяльності;
- надання змоги талановитим особам, які бажають змінити професію, стати вчителями;

- реформування системи педагогічної освіти, де центральна увага приділяється орієнтації на професію, формуванню ключових учительських компетенцій, включаючи навчання читанню й математиці дітей раннього шкільного віку, управління поведінкою та готовність до роботи з учнями зі спеціальними освітніми потребами;

- створення національної інноваційної шкільної мережі, яка б уповноважувала найкращі школи здійснювати професійну підготовку та професійний розвиток учителів і директорів шкіл, що входять до складу мережі;

- надання школам більшої свободи в запровадженні винагород та санкцій за успішну / неуспішну діяльність учителів через збільшення гнучкості в нарахуванні заробітної платні й спрощенні процесу управління навчальними досягненнями;

- збільшення кількості місцевих і національних лідерів освіти – успішних директорів, які надають підтримку іншим школам;

- зменшення обсягів бюрократичної роботи, скорочення неважливих обов'язків, вимог тощо.

Отже, головна мета державної освітньої політики, задекларована в державних документах, полягає в удосконаленні діяльності навчального закладу та підвищенні її ефективності, передусім, через підвищення якості педагогічних кадрів.³¹⁸

У цьому контексті надзвичайно актуальним є оновлення програм професійно-педагогічної підготовки вчителя. Слід зазначити, що однією із провідних тенденцій у сучасних умовах є «новий професіоналізм» («new professionalism»), що характеризується підвищенням вимог до вчителя та сфокусований на таких аспектах, як професійні стандарти (professional standards), управління навчальними досягненнями (performance management), неперервний професійний розвиток (continuing professional development – CPD) та встановлення випробувального терміну роботи для вчителів, які нещодавно отримали диплом (newly qualified teacher – NQT induction). У 2003 році британським урядом була розпочата реформа щодо ремоделювання шкіл, головні положення якої висвітлені в нормативному документі «Підвищення стандартів та розподіл навантаження: національна угода» («Raising standards and tackling workload: a national agreement»), більш відомому в наукових колах як Національна угода (National Agreement) між профспілковими комітетами шкіл, працівниками та Міністерством освіти. Основними цілями даної угоди визначено:

1) зменшення навантаження вчителів за рахунок скорочення обсягів бюрократичної роботи;

2) збільшення кількості допоміжного персоналу;

3) зміна традиційних ролей персоналу школи з метою залучення всіх учасників навчального процесу до управління змінами (change management).

Поряд із заходами щодо розподілу навантаження педагогічних працівників центральна увага була приділена формуванню «нового професіоналізму», що, як було зазначено нами вище, передбачав встановлення нових професійних стандартів для вчителів; налагодження процесу управління навчальними досягненнями учнів директорами шкіл та вчителями; здійснення професійного розвитку як невід'ємну складову щоденної діяльності вчителя.

Проте зазначимо, що зміни, передбачені даною угодою відбулися набагато пізніше. Так, професійні стандарти були запроваджені в Англії у 2007 році, у той час як нормативно-правове забезпечення та правила прийому на посади вчителів, які щойно закінчили навчальний заклад, були запроваджені в 2008 році. Законодавче підґрунтя для управління навчальними досягненнями було схвалено в 2009 році.

Слід зазначити, що професійні стандарти, розроблені «Агенцією професійної підготовки та розвитку шкіл» (Training and Development Agency for Schools), охоплюють три сфери:

³¹⁸ The Importance of Teaching: The Schools White Paper. – Department for education, 2010. – 95 p.

професійні ознаки (professional attributes), професійні знання та розуміння (professional knowledge and understanding) та професійні навички (professional skills), сформульовані окремо для вчителів із різним професійним статусом, а саме: Q – працівника, який здобуває статус кваліфікованого вчителя протягом випробувального терміну (award of Qualified Teacher Status – QTS), C – вчителя, який отримує заробітну платню за основною шкалою (teachers on the main scale – Core), P – вчителя, який отримує заробітну платню за підвищеною шкалою (teachers on the upper pay scale – Post Threshold Teachers), E – вчителя-відмінника (Excellent Teachers), A – вчителя із просунутими навичками (Advanced Skills Teachers – ASTs).

Аналіз зазначеного документу дозволяє нам констатувати, що професійні стандарти передбачають вимоги до вчителя та ілюструють прогрес у педагогічній діяльності. Щоб досягти кожного кар'єрного щабля вчителю необхідно продемонструвати, що ним / нею досягнуто відповідних стандартів.³¹⁹

Стандарти визначають професійні характеристики, які повинен мати вчитель на певному етапі професійного розвитку. Після випробувального терміну (induction year), який, зазвичай, триває рік, вчителі мають досягти C стандарту, а також поширювати й поглиблювати професійні ознаки, знання, розуміння та навички в межах Q стандарту. Цей принцип стосується і стандартів інших рівнів. Розробники стандарту наголошують, що стандарти мають допомогти вчителям визначити їх потребу у професійному розвитку. Якщо вчитель бажає отримати вищу кваліфікацію, стандарт пропонує вимоги для її досягнення. Зважаючи на той факт, що не всі вчителі бажають переходити на інший щабель, стандарти передбачають можливість професійного розвитку в межах уже досягнутого рівня стандарту. Адже професійними стандартами передбачено, що всі вчителі «обов'язково мають бути залучені до ефективного, стійкого й релевантного професійного розвитку впродовж їх професійної діяльності».

На думку науковців із «Центру досліджень освітньої політики» (Center for educational policy studies), стандарти якості не повинні розцінюватися як зовнішні вимоги «згори», яким необхідно чинити опір, навпаки, стандарти мають бути сформульовані на основі професійного досвіду та щоденної вчительської практики. На думку зазначених дослідників, учитель, який має великий практичний досвід, буде більш упевненим під час звітування за результати своєї діяльності.

Значний інтерес у цьому контексті становлять моделі професіоналізму вчителя, виокремлені групою шотландських дослідників (Й. Ментер, М. Халме, Д. Елліот, Дж. Левін): ефективний учитель (effective teacher), рефлексивний учитель (reflective teacher), учитель-дослідник (enquiring teacher) трансформаційний учитель (transformative teacher).

Модель ефективного вчителя найбільше відповідає вимогам національного курикулуму та національної системи оцінювання. В зазначеній моделі знання, навички та компетентності, якими має володіти британський вчитель визначені «згори», на національному рівні. Головна увага в цій моделі приділена технічному виконанню завдань та вимірюванню ефективності. Як наголошують зазначені дослідники, така модель найбільш точно відбиває сучасний стан освіти у Великій Британії, зокрема Англії, де протягом останніх тридцяти років все, чому необхідно було навчати учнів та вчителів, а також яким чином це має відбуватися, визначається центральним урядом.

Модель рефлексивного вчителя уособлює менш обмежений погляд на професіоналізм учителя. Дана модель виникла у Великобританії у другій половині XX ст. В її основу було

³¹⁹ Making the links between professional standards, induction, performance management and continuing professional development of teachers : a study / [M. Walker, J. Jeffes, R. Hart, P. Lord, K. Kinder]. – National foundation for educational research; Department for education, 2011. – 161 p.

покладено ідею Дж. Дьюї про те, що вчитель є активним учасником процесу прийняття рішень. У сучасних умовах прибічниками моделі рефлексивного вчителя є такі освітні теоретики, як Д. Шон та Е. Поллард. У межах даної моделі навчальний процес являє собою цикл, де послідовно відбуваються такі дії: планування, підготовка до дії, дія, збір даних, аналіз даних, оцінка та рефлексія, а потім планування наступного кроку. Як свідчить К. Маклафлін, понад 70 % програм професійної підготовки вчителів, що запроваджені в університетах та коледжах тією чи іншою мірою спираються на дану модель.

Модель учителя-дослідника подібна до попередньої, однак рефлексивна модель не зосереджує увагу на дослідницькій діяльності вчителя. Згідно з даною моделлю, вчитель постійно залучений до дослідницької діяльності під час щоденної викладацької практики як форми професійного розвитку. Група дослідників на чолі з Й. Ментором ілюструють, як ідеї зазначеної моделі використовуються університетами, що працюють у партнерстві зі школами та коледжами. Отже, формування дослідницької компетентності вчителя є невід'ємною складовою як сучасних програм підготовки вчителів в університетах, так і програм професійного розвитку та підвищення кваліфікації вчителів, які працюють у школах³²⁰.

Модель трансформаційного вчителя має риси двох попередніх моделей, але відрізняється від них необхідністю формування в учителя активної соціальної позиції. Так, зокрема, дослідниця Дж. Зекс наголошує, що «обов'язки вчителя виходять за межі педагогіки; вчитель має зробити свій внесок у соціальні зміни та підготувати до цього своїх учнів». Зазначена модель передбачає діяльність учителя, спрямовану на забезпечення рівності в освіті, яка має подолати нерівності в суспільстві та стимулювати прогресивний суспільний розвиток.

Отже, спільною рисою моделей професіоналізму вчителя є пріоритетна увага до неперервного професійного розвитку вчителів (CPD). За твердженням групи дослідників на чолі з М. Геретом, найбільший вплив на ефективні освітні зміни справляє інтенсивний та довготривалий професійний розвиток учителів, на відміну від короткотривалого. Ефективність професійного розвитку вчителів залежить від наявності чітко розробленої програми. Дослідники також наголошують, що професійний розвиток учителів має бути інтегрованим до їх практичної діяльності та надавати педагогам можливість активно навчатися.

Так, зокрема, в підсумковому звіті Британської асоціації з досліджень у сфері освіти (British Educational Research Association – BERA) «Дослідження і вчительська професія: формування самовдосконалювальної освітньої системи» (Research and the Teaching Profession: Building the capacity for a self-improving education system) особлива увага приділена формуванню дослідницької компетентності вчителя як невід'ємної складової його професійного розвитку.

У роботі наголошується, що вчителі мають бути залучені до наукової діяльності, що дасть їм змогу орієнтуватися в новітніх досягненнях у предметній галузі, а також ефективно застосовувати інноваційні освітні технології. Також підкреслюється, що вчителі повинні мати відповідні компетенції, мотивацію та можливості для участі в дослідницько-орієнтованій практичній діяльності (enquiry-oriented practice). У свою чергу, високоефективні освітні системи демонструють, що дослідницько-орієнтована практична діяльність має бути провідною стратегією, яка запроваджується в начальних закладах і об'єднує школи, коледжі й вищі навчальні заклади з теоретиками освіти й освітніми політиками.

Аналіз практики організації наукової діяльності у британських школах дозволив дослідникам-представникам BERA визначити рівні залучення вчителів до наукової діяльності

³²⁰ McLaughlin C. Teachers Learning: Professional development and education / C. McLaughlin. – Cambridge University Press, 2013. – 143 p. – (The Cambridge Teacher series).

(від мікро- до макрорівня, тобто від індивідуальних досліджень педагога в межах виконання магістерського дослідження до широкомасштабних національних наукових проєктів), що систематизовані нами в Таблиці 1.

Отже, залучення вчителів до наукової діяльності є не тільки запорукою їх професійного розвитку, але й однією з передумов створення високоефективної освітньої системи, що передбачає надання якісних освітніх послуг. У цьому контексті вважаємо за доцільне проаналізувати засадничі положення самовдосконалювальних освітніх систем, орієнтованих на дослідження, а саме:

- 1) *професійна ідентичність та професійна діяльність учителів* (teachers' professional identity and practice);
- 2) *виробництво наукових досліджень* (research production);
- 3) *лідерство у школах та коледжах* (school and college leadership);
- 4) *викладання і навчання* (teaching and learning);
- 5) *відповідальність на рівні системи* (system-level responsibilities).

Перше положення – професійна ідентичність і професійна діяльність учителя – передбачає спільну відповідальність учителів за розвиток їх дослідницької компетенції, що охоплює всі аспекти їх професійної діяльності, а також програми професійної підготовки майбутніх учителів і професійного розвитку вчителів, які працюють у школах. Як показано в Табл. 1, протягом професійної кар'єри вчителів мають численні можливості залучатися до наукової діяльності різних рівнів.³²¹

Друге положення – виробництво наукових досліджень – стосується перетворення вчителів з пасивних учасників на агентів наукових досліджень. Виробники нових знань (університети, вчительські об'єднання, місцеві освітні адміністрації, а також окремі школи) заохочуються до надання продуктам наукових досліджень максимальної доступності, розповсюдженості та користі.

Третє положення – лідерство у школах та коледжах – наголошує, що дослідницька компетентність є невід'ємною складовою програм професійного розвитку для місцевих освітніх лідерів (членів ради школи, батьківських організацій, лідерів старшої і середньої ланки). У цьому контексті зазначимо, що створення шкільного середовища, орієнтованого на дослідження є одним із ключових повноважень шкільних лідерів. Важливість дослідницької компетентності шкільних лідерів як складової їх професійної ідентичності визнається представниками незалежних інспекцій, зокрема Ofsted. Крім того, останні розглядають дослідницьку компетентність як важливу передумову вдосконалення діяльності школи чи коледжу.

Четверте положення – викладання і навчання – передбачає створення можливостей для формування дослідницької компетентності учнів та вчителів у навчально-виховному процесі школи, зокрема забезпечення всіх учасників навчально-виховного процесу необхідними ресурсами (як у межах навчального закладу, так і он-лайн).

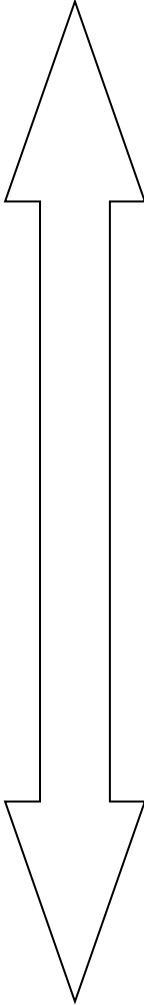
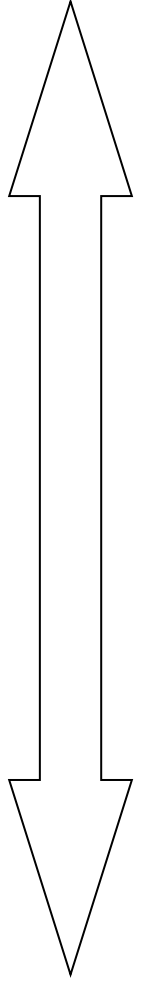
П'яте положення – відповідальність на рівні системи – стосується заохочення освітніх політиків різних рівнів функціонування освітньої системи та інших агентів зміні і покладення на них відповідальності за використання результатів досліджень у формуванні та запровадженні реформаційних стратегій. У цьому контексті йдеться, переважно, про діяльність інноваційних шкільних мереж, які об'єднують членів більш широкої професійної громади, орієнтованої на дослідження.

Крім розглянутих вище форм безперервного професійного розвитку вчителів і шкільних лідерів, що здійснюється в навчальному закладі, популярною є така форма CPD, як

³²¹ Professional Standards for Teachers. Why sit still in your career? / Training and Development Agency for Schools. – London, 2007. – 36 p.

підвищення кваліфікації вчителів на базі вищого навчального закладу. У цьому контексті наголосимо, що у британських ВНЗ запроваджено цілу низку програм професійного розвитку.

Таблиця 1. Рівні залучення вчителів до наукової діяльності

Мікрорівень Макрорівень	<i>Огляд літератури з проблеми дослідження</i> Здійснення окремими вчителями чи вчительськими командами досліджень, зазвичай, у межах магістерської підготовки, спрямованих на визначення стану розробленості певної проблеми	Місцевий рівень Національний рівень
	<i>Взаємовідвідування</i> Обмін досвідом між колегами та оцінка практичної діяльності колег з метою здійснення професійної рефлексії	
	<i>Аналіз даних і висунення гіпотез</i> Аналіз даних внутрішнього оцінювання та шкільної документації, у тому числі учнівських робочих зошитів, з метою визначення шляхів удосконалення практичної діяльності	
	<i>Неформальні наукові розвідки</i> Наукові розвідки з окремих проблем практичної діяльності вчителя на рівні класу чи групи учнів	
	<i>Загальношкільні дослідження</i> Наукові розвідки, спрямовані на оцінювання ефективності загальношкільних стратегій	
	<i>Міжінституційні тематичні наукові дослідження</i> Дослідження певних аспектів діяльності навчального закладу (курикулуму, крос-курикулярної діяльності, навчального процесу) у партнерстві з місцевими школами та коледжами, як правило, за підтримки ВНЗ	
	<i>Участь у широкомасштабних національних наукових дослідженнях</i> Дослідження, організовані вищими навчальними закладами або науково-дослідними установами	

Одним із лідерів-провайдерів такого виду освітніх послуг для вчителів і шкільної адміністрації є Бірмінгемський коледж (Birmingham College). Зазначений коледж пропонує програми професійної підготовки, розроблені експертами та досвідченими професіоналами у сфері професійно-педагогічної освіти, що викладаються професорами з десяти найкращих університетів Великої Британії та закордонних університетів, а також досвідченими викладачами коледжу та освітніми менеджерами. Зазначимо, що основними формами організації навчання є практичні заняття, які передбачають також участь в інноваційних шкільних мережах. Цікавою є програма професійного розвитку директорів шкіл, організована Бірмінгемським коледжем спільно з університетом Beijing Normal University (Китай). Директори та адміністрація шкіл та інших середніх навчальних закладів мають можливість оновити знання й вдосконалити управлінські навички протягом навчання за програмою неперервного професійного розвитку, яка охоплює чотири основні напрями:

- 1) рекрутинг персоналу та неперервний професійний розвиток (recruiting staff and CPD);

- 2) лідерство і стратегічне планування (leadership and strategic planning);
- 3) менеджмент ризиків (risk management);
- 4) управління навчальними досягненнями вчителів та впровадження системи забезпечення якості (performance management of teachers and Quality Assurance implementation).³²²

Отже, як зазначено на сайті коледжу, де подана характеристика даної освітньої послуги, програма передбачає вдосконалення професійних навичок керівників навчальних закладів у межах трьох головних взаємопов'язаних пріоритетів у професійній діяльності менеджерів освіти: підтримування якості на належному рівні; ефективне управління ресурсами; стратегічне планування та менеджмент змін. На сайті також подано теми, що вивчаються в межах курсу:

- «Лідерство і стратегічне управління освітою» (Leadership and Strategic Education Management);
- «Освітнє лідерство» (Educational Leadership);
- «Колегіальність і командна робота у школах» (Collegiality and teamwork in Schools);³²³
- «Управління і відповіді на зміни» (Managing and responding to change); «Управління курикулумом» (Managing the Curriculum); «Курикулум і навчання» (Curriculum and Learning);
- «Школа як організація, що навчається» (The school as a learning organization);
- «Внутрішнє оцінювання та інспектування» (Self-Evaluation and Inspection);
- «Управління якістю освіти» (Managing Quality in Education);
- «Вдосконалення шкіл через активне дослідження» (Improving schools from within using action research);
- «Моніторинг і перевірка роботи персоналу» (Monitoring and reviewing staff performance);
- «Мотивація і делегування» (Motivation and Delegation).

Наголосимо, що успішне закінчення навчання за даною програмою дає змогу отримати Сертифікат про підвищення кваліфікації за британською програмою неперервного професійного розвитку (Birmingham College British CPD Certificate). Крім вищих навчальних закладів, провайдерами програм професійного розвитку можуть виступати й інші освітні установи чи об'єднання. Так, наприклад, об'єднання шкіл «Навчальний альянс шкіл Західного Лондону» (West London Teaching Schools' Alliance – WLTA) надає можливості для професійного розвитку та підвищення кваліфікації вчителів в усіх школах-партнерах через участь у програмах CPD, організованих альянсом спільно з вищими навчальними закладами. Зважаючи на той факт, що у контексті нашого дослідження ми зосереджуємося на управлінні якістю освітніх послуг, значний інтерес становлять саме програми професійного розвитку шкільних лідерів. Так, на сайті організації представлено дві діючі програми професійного розвитку шкільних лідерів: 1) «Професійний розвиток лідерів середньої ланки» (Developing Middle Leaders); 2) «Лідерство для початківців» (Early Leadership).

Перша програма – «Професійний розвиток лідерів середньої ланки» – передбачає підвищення кваліфікації досвідчених лідерів середньої ланки протягом 3-денних курсів в одному з трьох навчальних закладів-партнерів. Метою зазначеної програми є усвідомлення шкільними лідерами власної ролі в управлінні навчально-виховним процесом; підвищення здатності керувати лідерською командою та професійним розвитком її членів; допомога у плануванні власного професійного розвитку як шкільного лідера.

³²² The Importance of Teaching: The Schools White Paper. – Department for education, 2010. – 95 p.

³²³ Tool for quality assurance of education for democratic citizenship in schools / [C. Borzea, M. Cecchini, C. Harrison, J. Krek, V. Spajić-Vrkaš]. – UNESCO, Council of Europe, CEPS, 2005. – 125 p.

Друга програма розрахована на починаючих шкільних лідерів або тих лідерів середньої ланки, які ще не брали участі у програмах професійного розвитку, і також реалізується у вигляді 3-денних курсів. Метою цієї програми визначено: усвідомлення себе як шкільного лідера; розуміння поведінки та мотивації оточуючих; розвиток низки навичок, необхідних професійним шкільним лідерам; розвиток професійної комунікації та конструктивного діалогу³²⁴.

Таким чином, в умовах запровадження «нового професіоналізму» як однієї із провідних тенденцій оновлення змісту й методів професійно-педагогічної підготовки вчителя неперервний професійний розвиток учителів набуває пріоритетного значення. Висвітлені моделі професіоналізму вчителя (ефективний учитель, рефлексивний учитель, учитель-дослідник, трансформаційний учитель) дозволяють краще усвідомити стан і напрями розвитку сучасної педагогічної освіти в університетах Великої Британії та сутність програм професійного розвитку учителів у школах. У подальшому доцільним бачиться визначення інноваційного потенціалу британського досвіду неперервного професійного розвитку учителів та можливостей його використання в Україні.

References:

1. Butt G. Challenging modernization : remodelling the education workforce / G. Butt, H. Gunter // Educational Review. – Routledge: London, 2005. – Vol. 57. – № 2. – P. 131-137.
2. Making the links between professional standards, induction, performance management and continuing professional development of teachers : a study / [M. Walker, J. Jeffes, R. Hart, P. Lord, K. Kinder]. – National foundation for educational research; Department for education, 2011. – 161 p.
3. McLaughlin C. Teachers Learning: Professional development and education / C. McLaughlin. – Cambridge University Press, 2013. – 143 p. – (The Cambridge Teacher series).
4. Menter I. Literature Review on Teacher Education in the 21st Century / I. Menter, M. Hulme, D. Elliott, J. Lewin. – Edinburgh, 2010. – 104 p.
5. Professional Standards for Teachers. Why sit still in your career? / Training and Development Agency for Schools. – London, 2007. – 36 p.
6. Birmingham College. Professional Training programmes [Electronic resource]. – URL: <http://www.bcol.co.uk/professional-training>
7. West London Teaching School Alliance. CPD [Electronic resource] / WLTA. – URL: <http://www.wltsa.org.uk/cpd/>.

³²⁴ Birmingham College. Professional Training programmes [Electronic resource]. – URL: <http://www.bcol.co.uk/professional-training>

West London Teaching School Alliance. CPD [Electronic resource] / WLTA. – URL: <http://www.wltsa.org.uk/cpd/>.

2.16. Philosophical and pedagogical analysis of the formation and development of cultural values in the information society

2.16. Філософсько-педагогічний аналіз формування і розвитку культурних цінностей в інформаційному суспільстві

Остання чверть XX століття характеризується в новою стадією розвитку, а саме, епохою інформаційного суспільства. На початку 1960-х років в науковий обіг введений термін «інформаційне суспільство», що ґрунтується на фіксації однієї з найважливіших характеристик суспільства, об'єднаного єдиною інформаційною мережею. Отже, новий сценарій світового розвитку формує свою систему цінностей, а цінності санкціонують той чи інший тип діяльності і притаманні йому цілі. У цьому зв'язку питання про стратегію формування та розвитку культурних цінностей трансформується в проблему цінностей. Щоб вирішити це питання, потрібно провести філософсько-педагогічний аналіз формування і розвитку культурних цінностей. Це важливо для розуміння як глобальних тенденцій світового розвитку, так і майбутнього цивілізаційного розвитку України. Підготовка вчителя з високим рівнем духовно-моральної професійної культури є актуальною і значущою проблемою вищої школи в усі періоди її становлення і розвитку сучасного інформаційного суспільства. Успішне вирішення даної проблеми передбачає визначення провідних теоретичних положень, ґрунтуючись на яких, можна спрогнозувати і спроектувати науково-обґрунтований процес підготовки студентів до педагогічної діяльності, що включає спрямованість на формування в учнів духовно-моральних цінностей.

Поняття «культура» прийнято розглядати як спосіб організації життєдіяльності людини, якщо мова йде про культуру суспільно-економічної формації того чи іншого історичного періоду; як спосіб організації пізнання, якщо говорять про культуру дослідження будь-якої проблеми; як спосіб вираження внутрішніх почуттів і переживань людини, а якщо йдеться про область мистецтва або область гуманістичних відносин людини з природою, іншою людиною, суспільством. Особливо виділяють поняття «професійна культура» лікаря, педагога, військового, фахівця й інші.

У тлумачному словнику української мови під поняття «культура» представлено як «сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії», і як «те, що створюється для задоволення духовних потреб людини».³²⁵ У радянському енциклопедичному словнику поняття культури визначається набагато ширше і вводиться «в більш вузькому сенсі – сфера духовного життя людей».³²⁶

В даний час в філософії виділяється ряд підходів до осмислення феномена культури: аксіологічний, діяльнісний, гуманістичний та інші. Не ставлячи перед собою завдання аналізу кожного з них, звернемося лише до тих, які мають значущість для методології даного дослідження. Так, згідно з аксіологічним підходом, «культура є системна інтегрована якість суспільства, що відображає досягнутий рівень розвитку».³²⁷ З позиції діяльнісного підходу «культура є не самою діяльністю, а тим способом, яким здійснюється ця діяльність».³²⁸ При гуманістичному підході увага акцентується на вдосконаленні людини як суб'єкта духовно-моральної культури.

³²⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови / голов. ред. В. Т. Бусел. – К. Ірпін: ВТФ «Перун», 2005. – С. 596.

³²⁶ Советский энциклопедический словарь / Под. ред. А. М. Прохорова. – М.: Сов. энциклопедия, 1984. – С. 668.

³²⁷ Возняк С. С. Культура як соціальне явище: аксіологічний вимір / С. С. Возняк, Т. В. Костюк // Соціологічні студії. – № 1. – 2012. – С. 20.

³²⁸ Головіна Н. І. Філософсько-культурологічні засади дослідження феномену культури / Н. І. Головіна // Філософські обрії. – № 32. – 2014. – С. 38.

Визначення поняття професійно-педагогічної культури, як категорії педагогічної науки, в даний час не є сталим і тому неоднозначно в поданні. Разом з тим, при розробці даної проблеми, виділяють професійно-педагогічну культуру як інтегральне утворення загальної та професійної культури. Так, І. Зязюн, розкриваючи мету університетської освіти, зазначає: «мета університету – формування цілісної особистості вчителя-майстра, здатного перетворити навчальний заклад на Школу радості для своїх учнів». ³²⁹

О. Гуменюк розглядає психолого-педагогічну культуру як «соціально-педагогічний феномен, який знаходить своє відображення в педагогічних цінностях», індивідуально-особистісну систему педагогічних цінностей. ³³⁰

У дослідженні О. Онаць визначаються сутнісні характеристики професійно-педагогічної культури: «...професійно-педагогічна культура це інтеріоризована загальна культура, специфічним чином спроектована в сферу педагогічної діяльності; це універсальна характеристика педагогічної реальності, що виявляється в різних формах існування; це системне утворення, що включає в себе ряд структурних і функціональних компонентів, що володіють інтегрованими властивостями, і вибірково взаємодіють з навколишнім середовищем; особливості реалізації та формування професійно-педагогічної культури обумовлені індивідуально-творчими психофізіологічними і віковими характеристиками; найбільш загальною одиницею аналізу професійно-педагогічної культури була прийнята творча діяльність», педагогічна культура створює й обслуговує духовні та матеріальні цінності, дає якісну характеристику управлінської діяльності керівника». ³³¹

Ми підтримуємо думку А. Ільїної та інших, що термін «педагогічна культура» ширший ніж культура професійна. Педагогічною культурою повинні володіти не тільки вчителі, але й фахівці інших профілів: «педагогічна культура – це синтез духовного та професійного в людині, а головне, саме сформованість педагогічної культури дозволить передати, привити, сформувати ці якості в представників будь-якої професії». ^{332,333} Педагогічну культуру можна розділити на педагогічну культуру діяльності та на педагогічну культуру особистості.

У роботах Є. Подольської педагогічна культура визначена як «частина загальнолюдської культури, в якій з найбільшою повнотою відбилися духовні й матеріальні цінності освіти і виховання, а також способи творчої педагогічної діяльності, необхідні для обслуговування історичного процесу зміни поколінь, соціалізації особистості». ³³⁴ Є. Подольська вважає, що сутність педагогічної культури полягає в особливому ціннісному відношенні до дитинства як унікального, неповторного періоду людського життя і кожної дитячої особистості як самоцінності. Основне поле діяльності вихователя вчений бачить у створенні культурного середовища розвитку особистості дитини та надання їй допомоги в знаходженні свого місця в культурі (вибір цінностей, середовища життєдіяльності та способів культурної самореалізації в ній). «Для здійснення цього завдання необхідно виховання нового типу

³²⁹ Зязюн І. Філософія педагогічної якості в системі неперервної освіти / Іван Зязюн // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2005. – № 25. – С. 14. – [Електронний ресурс] / – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/853/1/05ziasno.pdf>.

³³⁰ Гуменюк О. Г. Психолого-педагогічна культура як сутнісна характеристика професійної діяльності викладача вищого навчального закладу / О. Г. Гуменюк // Університетські наукові записки. – 2008. – № 2. – С. 408. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2008_2_74.

³³¹ Онаць О. М. Феномен педагогічної культури у змісті підручника для керівника загальноосвітнього навчального закладу / О. М. Онаць // Проблеми сучасного підручника. – 2015. – Вип. 15(2). – С. 106.

³³² Ильина А. Н. К вопросу о профессионализме деятельности учителя физической культуры / А. Н. Ильина // Теория и практика физической культуры. – 1994. – № 3-4. – С. 7-10.

³³³ Іваній І. Компетентнісний підхід до професійної підготовки вчителя фізичної культури / Ігор Іваній // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві: зб. наук. пр. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2013. – № 1 (21). – С. 43-48.

³³⁴ Подольська Є. Сучасний педагог: на перетині очікувань студентів і прагнень викладачів / Є. Подольська // Вища освіта України. – 2016. – № 3. – С. 66.

педагога-аніматора, здатного ввести дитину в культуру, навчити його бачити, відчувати, забезпечити корекцію індивідуального розвитку, допомогти адаптуватися до життя і здійснити акти творчої самореалізації і життєвого самовизначення».³³⁵

Є. Подольська розглядає високу педагогічну культуру в якості основної характеристики особистості, діяльності і педагогічного спілкування вчителя. На її думку, педагогічна культура «... реалізується як динамічна система педагогічних цінностей, творчих способах педагогічної діяльності та особистих досягнень вчителя в створенні зразків педагогічної практики з позиції людини культури».³³⁶

Вчена І. Пальшкова визначає професійно-педагогічну культуру як особливий різновид педагогічної культури, в якому сконцентровано досвід спеціальної інституціолізованої суспільної практики організації навчання і виховання підростаючого покоління в закладах освіти для задоволення конкретних потреб певного суспільства, способів реалізації освітньо-педагогічної діяльності, соціальних вимог, що її унормовують, та способів оволодіння певною діяльністю.³³⁷

Процес підготовки вчителя з високим рівнем духовно-моральної професійної культури складний, багатосторонній процес, який перебуває з системою професійної підготовки в діалектичному співвідношенні цілого і частини, при якому ціле поглинає не всі компоненти частини, а частина не повністю входить в ціле. Він передбачає освоєння особистістю системи професійних знань, формування вмінь, спрямованих на діагностику, корекцію і формування моральних якостей особистості учня, професійно-етичне самовиховання через засвоєння ціннісних полів професійної культури всіх рівнів організації, а також становлення особистісних властивостей і якостей, що відповідають вимогам учителя з високим рівнем духовно-моральної педагогічної культури.

У своїх роботах В. Радул підкреслює, що базисом, основою культури суспільства і людини є духовність. «У цьому сенсі духовність представлена віруванням людини (в рівній мірі релігія і атеїзм) і виражається в ідеалі, ідеях, цінностях, до яких прагне суспільство і людина в ньому. Тому абсолютно несправедливим є прирівнювання культури до духовності або подання духовності лише як вираз культури. У той же час, можна розглядати духовність як вираз змісту і рівня розвитку культури в суспільстві, вихованості окремої людини. При цьому можна і потрібно вивчати педагогічні умови впливу на духовно-моральне становлення особистості стану культури в суспільстві, але у вторинному похідному поданні взаємин і взаємозв'язку духовності та культури, бо в первісному —... духовність по відношенню до культури є базис».³³⁸

Українська і світова культура в своїй теорії та практиці визначає високу ступінь складності духовно-морального розвитку й становлення особистості, вказує на неминучу протяжність цих процесів за часом і необхідність достатніх педагогічних умов, серед яких на першому місці знаходиться умова наявності високого рівня ідеалу і вчителя-наставника, який був би здатний залучити своїх вихованців до високих цінностей буття, вчити їх «духовній і моральній поведінці».

Педагогічна антропологія К. Ушинського займає гідне місце у вітчизняній педагогічній думці. Одним з перших він заявив про те, що загальнолюдської теорії виховання бути не

³³⁵ Подольська Є. Сучасний педагог: на перетині очікувань студентів і прагнень викладачів / Є. Подольська // Вища освіта України. — 2016. — № 3. — С. 68.

³³⁶ Там само.

³³⁷ Пальшкова І. О. Практико-орієнтований підхід у формуванні професійно-педагогічної культури майбутніх вчителів початкових класів: теоретико-методологічний аспект: Монографія / І. О. Пальшкова — Одеса, 2008. — С. 98.

³³⁸ Радул В. В. Педагогічна культура та соціальна зрілість вчителя: [Навч. посіб.] / В. В. Радул. — Кіровоград: [б.в.], 2000. — С. 7.

може, будь-яка теорія виховання є і може бути тільки національною. В основі педагогічної системи К. Ушинського лежить ідея народності «виховання, створене самим народом і засноване на народних засадах, має ту виховну силу, якої немає в найкращих системах, заснованих на абстрактних ідеях або запозичених в іншого народу».³³⁹ Ідея загальнолюдського виховання у К. Ушинського реалізувалася через науково обґрунтований ним принцип народності виховання, що займає місце в його педагогічній системі. Цей принцип розкривається ним у таких роботах, як «Про народність у громадському вихованні», «Три елементи школи», «Питання про народні школи», «Загальний погляд на виникнення наших народних шкіл» та інші.

Кращим виразом народності, на його думку, є рідна мова, народна творчість, з яких виростають література, поезія, музика і живопис. Вивчення вітчизняної історії, знайомство з географією і природою Батьківщини – також одне з найважливіших умов забезпечення народності виховання. Крім того, успішне виховання людини, за К. Ушинським, буде тоді, коли воно піде згідно з принципом природовідповідності дитини. Науковець пропонував шукати засоби виховання в самій природі людини, в загальнолюдських цінностях. Він писав: «Вихователь повинен знати дитину ... Тільки тоді він буде в змозі почерпнути в самій природі дитини засоби виховного впливу, а засоби ці величезні».³⁴⁰

К. Ушинський стверджував, що у розвитку учня багато що залежить від організації педагогічного процесу і особистості вчителя. На його думку, вплив учителя на молоду душу становить «ту силу, яку не можна замінити ні підручником, ні системою покарань і заохочень». Вважаючи, що вчитель повинен бути високоосвіченою і високоморальною особистістю, К. Ушинський вимагав граничної уважності по відношенню до учнів: «ми радимо педагогам вивчати наскільки можливо ретельніше фізичну і душевну природу людини взагалі, вивчати історію різних педагогічних заходів, які не завжди можуть прийти на думку, виробити собі яскраву позитивну мету виховання і йти неухильно до досягнення цієї мети, керуючись набутим знанням і своїм власним розумом».³⁴¹

Велике місце в педагогічній спадщині К. Ушинського належить розкриттю поняття душі. «Душа людини, – говорить К. Ушинський, – божественна за своєю природою, вона належить вічності ... Звертаючись до душі людської, ми знаходимо в ній ті закони, які вклав Творець в усі Свої створення, тільки знаходимо їх в живій нерукотворній формі живого духу, безсмертній вже й тому, що вона одна з них – зміст».³⁴²

У педагогічній антропології К. Ушинського відзначається, що душа існує як індивідуальність, її лад розвивається поступово, у міру того, як вона, сприймаючи всі зовнішні відчуття, переробляє і організовує їх, що душа завжди прагне до діяльності і самовдосконалення, але спрямованість дій і ступінь їх результативності різні в силу індивідуальності «внутрішнього ладу душі».

Українська педагог С. Русова своє бачення практичного втілення в життя теоретичних поглядів розбудови української освіти виклала в концепції національного виховання, визначила її принципи, одним з яких був принцип на національному ґрунті. С. Русова пише: «Міцнішою нацією в наші часи виявляє себе та, яка найкраще за інших вичерпала у своєму вихованні свої глибокі національні скарби й у національній психології подала вільний розвиток дитини...». На погляд С. Русової, лише національне виховання спроможне виховати цілісну, високоморальну особистість. Національне виховання, зазначає вона, виробляє в дитини не подвійну хистку моральність, а міцну, цільну особистість. С. Русова звертається з риторичним запитанням: «Чому саме так?» І відповідає, що саме національне виховання

³³⁹ Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания: Собр. соч.: в 11 т., т. 8. – М.: Просвещение, 1950. – С. 161.

³⁴⁰ Там само. С. 52.

³⁴¹ Там само. С. 55-56.

³⁴² Там само. С. 65

через пошану і любов до інших народів приведе націю до широкого єднання і порозуміння між народами і націями.³⁴³

Відомий український православний філософ, психолог і педагог В. Зеньківський представляє поняття душі трохи ширше. На його думку, «душа, як складне утворення внутрішнього світу людини має два рівні: релігійно-світоглядний та духовно-цілісний. Якщо перший з них існує і реалізується сферою свідомості, то другий є глибинний стрижень, майже недоступний світла самосвідомості».³⁴⁴

Характерні риси духовного життя української людини формувалися протягом тисячоліть православного укладу життя українського народу. Вчений представляє їх наступним чином: глибока щирість, тісний зв'язок доброго розташування серця і вчинків; розумність всіх життєвих проявів, презирство до нерозумних, тваринним проявам нижчої частини істоти; життєва установка на самопожертву; на служіння загальним цілям (то, що називають духом спільності), як служіння Богу, Батьківщині і ближнім; естетичне ставлення до світу, прагнення до краси і гармонії в усьому.³⁴⁵

Найбільш явними проявами духовного життя в людині є совість і прагнення до свободи. Якщо совість орієнтує людину на те, що вона має і чого не годиться робити, і згідно з православним учінням є «глас Божий», то свобода є пізнання Істини і підпорядкування себе їй. Досвід духовного життя людини втілюється в поняттях про добро і зло, красу, любов, гармонію, віру, де духовним ідеалом є Бог. Прагнення до духовного ідеалу, гостре почуття правди і брехні, добра і зла, почуття совісті, мрія про праведність, дар оновлюючого покоління є православними цінностями і служать орієнтирами в духовному житті.

Дослідник С. Вітвицька називає такі складові педагогічної культури викладача: науковий світогляд, наукова ерудиція, духовне багатство, педагогічна майстерність, педагогічні здібності, природно-педагогічні людські якості, педагогічна техніка (культура зовнішнього вигляду, культура мови, культура спілкування, педагогічна етика, педагогічний такт, прагнення до самовдосконалення). Ми погоджуємося з твердженням С. Вітвицької, що духовність є підґрунтям професійної культури викладача, яке знаходить своє відображення у професійній діяльності.³⁴⁶

Українська педагог С. Русова в розумінні духовності і духу окремої людини говорить про те, що «... дух є сила, яка має дар посилити себе і подолати в собі те, що відкидається; дух має силу і владу створювати форми і закони свого буття, творити себе і способи свого життя».³⁴⁷ У цій позиції має місце вихід за рамки соціального життя на рівні саморозвитку індивідуального духу.

«Людині дані від Бога і від природи певний спосіб тілесного існування, особлива форма духовного життя й інтегруючий людську реальність принцип духовного буття, які можуть бути утримані одночасно в єдиному поданні освіти індивідуальному дусі. Будь-яка теорія і всяка педагогіка, які з ним не рахуються, намагаються ігнорувати особисту визначеність, самодіяльність і самоцінність людського існування, вступають на помилковий і приречений шлях».³⁴⁸ В даному судженні розкривається духовна сутність людини через особистісні, індивідуальні та універсальні його характеристики і акцентується увага на тому факті, що з «культивуванням індивідуального, особистого духу пов'язано творіння і вікові якості життя».

³⁴³ Русова С. Вибрані педагогічні твори / Упорядник О. В. Проскура. – К.: Освіта, 1996. – С. 28.

³⁴⁴ Зеньковский В. В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. – М.: Изд-во Свято-Владим. Братства, 2002. – С. 46.

³⁴⁵ Там само. С. 54.

³⁴⁶ Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи: метод. посіб. для студентів магістратури / С. С. Вітвицька. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – С. 86.

³⁴⁷ Русова С. Вибрані педагогічні твори / Упорядник О. В. Проскура. – К.: Освіта, 1996. – С. 95.

³⁴⁸ Там само.

Під час розвитку й утвердження матеріалістичного світорозуміння в філософії, психології, педагогіки змінювалися уявлення та поняття про людину, її призначення, освіту та виховання. Поняття «душа», «духовність», були вилучені з офіційної наукової та навчальної літератури, а поняття особистості визначалося як «сукупність суспільних відносин». У нашій країні людині відводилася однозначна роль служити потребам суспільства, хоча і проголошувалася необхідність всебічного гармонійного розвитку особистості. І тільки на початку 90-х років в умовах економічних і політичних перетворень, в умовах духовного зубожіння суспільства знову виникає життєва потреба в цілісному баченні і вивченні людини як істоти одночасно природно-темної, громадської і душевно-духовної. І, якщо релігійне вчення вважає за необхідне бачення цілісної Людини в єдності її тіла, душі і духу, то офіційні науки поки, в основному тільки придивляються до іпостасей «душа», «дух», «духовність».

У сучасній вітчизняній філософсько-психологічній і педагогічній літературі поняття духовності і моральності найчастіше ототожнюють, або розглядають духовність як гуманістичний, творчий характер діяльності людини, орієнтований на загальнолюдські цінності, які за своєю суттю дуже розпливчасті і не визначені, або щодо галузі мистецтва, або культури в цілому. «Духовне життя людини завжди звернене до іншого, до суспільства, до роду людського. Людина духовна в тій мірі, в якій вона діє згідно з вищими моральними цінностями людського суспільства, здатна діяти у відповідності з ним».³⁴⁹ На нашу думку в цьому судженні про сутність духовності явно проглядається однобічність у визначенні моральності внутрішнього світу людини лише на зовнішнє соціальне, яке, в свою чергу обмежене існуючим періодом суспільно-історичних норм і цінностей, і немає уявлення спрямованості на вищий початок, що стоїть над світом в усі часи. В. Слободчиков, Е. Ісаєв говорять про те, що «духовність людини проявляється в його потребі і здатності пізнавати світ, самого себе і своє місце в світі, в прагненні створювати нові форми суспільного життя відповідно до пізнаних законами людської природи».³⁵⁰ Тобто, розвиток і вдосконалення духовного життя людини можливо і необхідно, і має бути нагальною турботою людини, але до цього його треба готувати цілеспрямовано і систематично, щоб вивести на рівень потреби і готовності духовно-морального самовдосконалення.

У сучасній школі робляться спроби побудувати таку систему виховання, яка могла б забезпечувати суб'єкт-суб'єктні відносини всіх учасників виховного процесу і могла б бути результативною. Однак, розмитість у визначенні поняття «моральність» і орієнтація на створення все більших благ для людини не можуть сприяти оптимальному вибору шляхів і засобів морального виховання, оскільки відбувається лише проголошення загальнолюдських цінностей, і немає звернення до душі конкретної людини.

Питанням вивчення духовно-морального розвитку учнів різного віку присвячені дисертаційні дослідження С. Бакуліної, О. Гордійчук, Л. Ороновської та інших. С. Бакуліна в своєму дослідженні «Виховання моральних почуттів молодших школярів засобами казок народів світу» говорить про необхідність формування в учнів духовно-моральної системи загальнолюдських цінностей і стимулювання раннього різнобічного духовно-морального розвитку школярів. У роботі підкреслюється, що основним стрижнем розвитку дитини є його духовне зростання, навколо якого ростуть і міцніють сили душевні і тілесні та виховання моральних почуттів. Вчена визначає, що «моральні почуття пов'язані з потребами та інтересами людини, активізують свідомість, її пізнавальні та волевовільні функції. Завдяки моральним почуттям об'єктивне, суспільно значуще для людини переживається нею як особистісне значуще. Важлива роль моральних почуттів у життєдіяльності людини сприяє їх

³⁴⁹ Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Психология человека / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М.: Школа-пресс, 1995. – С. 338.

³⁵⁰ Там само.

актуальності і значущості, а також багатоаспектності досліджень їх формування».³⁵¹ Розглядаючи сутність поняття «моральні почуття» з позицій єдності об'єктивного і суб'єктивного дав можливість вченій визначити це поняття як «суб'єктивні переживання людини, що визначають її ставлення до соціального і предметного середовища, до інших людей, до самого себе».³⁵²

У своєму дисертаційному дослідженні «Моральне виховання молодших школярів засобами етнопедагогіки» О. Гордійчук вважає, що метою і результатом морального виховання особистості виступає моральна потреба як складний сплав думок, почуттів, поведінки. Гуманістична за змістом і гармонійна по структурі єдність думок, почуттів, поведінки виступає як результат сформованості моральної потреби.³⁵³

В. Долженко в своїй роботі «Виховання духовних цінностей у студентської молоді в полікультурному просторі» стверджує, що процес духовного розвитку, самовдосконалення студентів педагогічного вишу є важливою умовою професійної підготовки. «Формування єдності духовного розвитку та професійної підготовки студентів педагогічного вишу буде здійснюватися більш ефективно, якщо в педагогічному процесі буде представлена система цілей, завдань, змісту, форм, методів розвитку духовності; при духовному розвитку в педагогічному процесі буде здійснюватися комплексна дія на когнітивну, емоційно моральну і практично-дієву сферу особистості; в освітньому процесі педагогічного вишу буде використаний народний досвід виховання».³⁵⁴

Однак кількість педагогічних досліджень, спеціально присвячених проблемам розвитку духовності студентів в процесі підготовки їх до майбутньої професії, незначна. В своїй роботі О. Омельченко представляє сутність поняття духовності як «внутрішню енергетичну силу особистості, стрижень життя, ієрархію загальнолюдських, національних цінностей, творчість за законами краси і красу вчинку); «духовна культура» (духовна культура розглядається нами як інтегративна якість особистості, що відбиває наявність розвитку в неї сукупності культур (інтелектуальної, моральної, художньої, естетичної, екологічної, економічної, політичної, правової, фізичної, культури міжетнічних відносин, культури почуттів, культури праці), високий рівень рефлексивної свідомості, гуманістичний світогляд, перетворююча активність і соціокультурна поведінка); «духовний розвиток» (процес зміни світоглядних позицій особистості, набуття ціннісних людських душевних якостей, освоєння й привласнення духовних цінностей».³⁵⁵

Категорія цінності стала предметом філософського осмислення у вітчизняній науці, починаючи з 60-х років XX століття, коли виріс інтерес до проблем людини, моралі, гуманізму, до суб'єктивного фактору в цілому. Однак проблема цінностей продовжує бути найбільш обговорюваною. Різні автори вкладають в поняття «цінність» різні уявлення, що природно, призводить до невизначеності змісту і обсягу таких понять, як «ціннісні орієнтації», «ціннісне ставлення», «гуманістичні цінності» та інші.

³⁵¹ Бакуліна С. Ю. Виховання моральних почуттів молодших школярів засобами казок народів світу: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / С. Ю. Бакуліна; Ін-т пробл. виховання АПН України. – К., 2000. – С. 16.

³⁵² Там само.

³⁵³ Гордійчук О. Є. Моральне виховання молодших школярів засобами етнопедагогіки: автореф. дис ... канд. пед. наук: 13.00.07 / О. Гордійчук; Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича, Тернопіль, 2008. – С. 6.

³⁵⁴ Долженко В. А. Проблема воспитания духовных ценностей // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: 36. наук. пр. / Гол. ред. Г. П. Шевченко. – Вип. 6 (12). – Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2005. – С. 38-45.

³⁵⁵ Омельченко О. П. Духовний розвиток учнівської молоді в регіональному культурно-освітньому просторі: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / О. П. Омельченко; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2006. – С. 17-18.

Цінність – поняття, яке використовується в філософії і соціології для позначення об'єктів, явищ, їх властивостей, а також абстрактних ідей, що втілюють в собі суспільні ідеали і виступають, завдяки цьому, як еталон належного. Цінності не первинні, вони є похідними від співвідношення світу і людини, підтверджуючи важливість того, що створила людина в процесі історії.³⁵⁶

У літературі існує кілька визначень поняття цінності. Цінність позитивна чи негативна значущість об'єктів навколишнього світу для людини, класу, групи, суспільства в цілому, що визначається не його властивостями самими по собі, а по залученні в сферу людської життєдіяльності, інтересів і потреб, соціальних відносин, критеріїв та способів оцінки цієї значущості, виражені в моральних принципах і ідеалах, настановах, цілях. Існують загальнолюдські цінності, певні норми моральності, прогрес, культурна спадщина.

З формальної точки зору цінності поділяються на позитивні і негативні (малоцінність, відсутність цінностей, антицінність), на відносні й абсолютні, на суб'єктивні і об'єктивні.

Цінність, згідно О. Лужкової, – це не тільки предмети, явища і їх властивості, які потрібні людям певного суспільства і окремої особистості як засоби задоволення їх потреб, але також ідеї і спонукання як норми і ідеалу.³⁵⁷

Л. Ороновська визначає цінність як «те, що почуття людей диктують визнати що стоять над усіма і до чого можна прагнути, споглядати, ставитися з повагою, визнанням, пошаною. Цінності – це переваги (або відкидання) певних смислів і побудованих на їх основі способів поведінки».³⁵⁸

О. Мороз та В. Юрченко поділяють цінності на предметні і суб'єктивні. «До предметних цінностей відносяться природні і соціально-культурні явища, актуальні або потенційні предмети людської діяльності, які оцінюються за такими критеріями, як «добро – зло», «красиве – потворне», «справедливе – несправедливе». Суб'єктивними цінностями є ті критерії, зразки, соціальні стандарти, які виступають підставами оцінок. Вони закріплюються і функціонують в суспільній свідомості як ідеї, ідеали, принципи, цілі діяльності та служать їй орієнтирами».³⁵⁹

Андрій Семез підкреслює, що педагогічні цінності – цінності педагогічної діяльності – це ті особливості педагогічної діяльності, які дозволяють педагогу задовольняти власні матеріальні, духовні та суспільні потреби і які виступають орієнтиром його соціальної й професійної активності, спрямованої на досягнення гуманістичної мети».³⁶⁰ Оволодіння педагогічними цінностями здійснюється в процесі педагогічної діяльності, в ході якої відбувається їх суб'єктивізація. Саме рівень суб'єктивізації педагогічних цінностей служить показником особистісно професійного розвитку педагога. Затвердження педагогічних цінностей в житті залежить від соціальних, політичних, економічних відносин в суспільстві, які безпосередньо впливають на розвиток педагогіки і освітньої практики.³⁶¹

Існують різні підходи до класифікації педагогічних цінностей. Є спроби визначити сукупність загальних і професійно-педагогічних цінностей. Серед останніх виділяють такі, як

³⁵⁶ Сластенин В. А. Психология и педагогика / В. А. Сластенин, В. П. Каширин. – М.: ACADEMIA, 2001. – С. 164.

³⁵⁷ Лужкова О. О. Аксиологічні аспекти категорії морально-естетичного ідеалу [Електронний ресурс] / О. О. Лужкова. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>.

³⁵⁸ Ороновська Л. Д. Педагогічні умови прилучення молодших школярів до духовних цінностей на уроках музики: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Л. Д. Ороновська; Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Т., 2006. – С. 16.

³⁵⁹ Мороз О. Психолого-педагогічна модель викладача вищої школи / О. Мороз, В. Юрченко // Наукове проектування інноваційних та альтернативних систем вищої освіти. – Тернопіль, 2000. – С. 187-189.

³⁶⁰ Семез А. Формування цінностей педагогічної діяльності майбутнього педагога як складової його соціальнопрофесійної адаптації / А. Семез // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. – Вип. 134. – 2017. – С. 207.

³⁶¹ Там само. С. 208.

зміст педагогічної діяльності, зумовлені нею можливості саморозвитку особистості, суспільна значущість педагогічної праці і його гуманістична сутність та інші.

Нам імпонує розгляд проблематики ціннісних відносин у педагогічній системі сучасної дослідниці, професора І. Соколової, яка пов'язує їх з розвитком суспільства – від загальнолюдського до індивідуального рівнів, розтлумачуючи зміст даного процесу: «На загальнолюдському рівні ціннісні орієнтації проявляються в прагненні до виживання людства, до порозуміння і збереження цілісності людського співтовариства. На національному рівні – у збереженні етносу, трансляції національної культурної традиції, побудові загальнонаціонального освітнього простору, підтримці високого рівня національної безпеки. На регіональному рівні роль ціннісних орієнтацій полягає в збереженні культурної специфіки регіону, побудові регіонального освітнього простору. На груповому рівні – в реалізації потреб у професійному і загальнокультурному розвитку, створенні можливостей неперервної освіти і самоосвіти. На індивідуальному рівні – у становленні особистості, яка здатна до свідомого саморозвитку, професійного самовдосконалення, є суб'єктом природи, культури, творцем самої себе». ³⁶²

О. Хорошайло розділяє педагогічні цінності в сфері освіти на чотири групи: соціально-політичні цінності; інтелектуальні цінності освіти; моральні цінності освіти; цінності професійної педагогічної діяльності. ³⁶³

На думку О. Онаць «педагогічні цінності являють собою норми, що регламентують педагогічну діяльність і виступають як пізнавально-діюча система, яка служить опосередкованою і сполучною ланкою між сформованим громадським світоглядом в галузі освіти і діяльністю педагога. Вони, як і інші цінності, мають синтагматический характер, тобто формуються історично і фіксуються в педагогічній науці як форма суспільної свідомості у вигляді специфічних образів і уявлень».

Цінності самодостатнього типу є цінностями-цілями, що включають творчий характер праці педагога, престижність, соціальну значимість, високу відповідальність перед суспільством, самоствердження в педагогічній праці та інші. Цінності цього роду знаходять своє вираження в цілях педагогічної діяльності, пов'язаних з розвитком особистості учня, вчителя, учнівського та педагогічного колективів.

Цінності педагогічної діяльності інструментального типу – це ті, які служать засобом досягнення «цінностей-цілей» (суспільне визнання результатів праці, відповідність інтересів і здібностей особистості характеру педагогічної діяльності, професійного зростання та інші). Ці цінності передбачають оволодіння теорією і технологією (нормами, принципами, способами) педагогічної діяльності, складовими основами педагогічної освіти вчителя. Цінності інструментального типу діляться на три взаємопов'язані підсистеми: «цінності відносин», «цінності якості» і «цінності знання».

Серед різноманіття цінностей, розглянутих в дослідженнях О. Онаць, О. Хорошайло, І. Соколової, Л. Ороновської, Є. Шиянова, В. Сластьоніна можна виділити такі цінності, як любов до Батьківщини, готовність служіння професійному обов'язку, самоцінність особистості кожного учня. Ці цінності можна визначити як системоутворюючі не тільки в силу того, що вони представлені в дослідженнях всіх названих вчених, а й тому, що кожна з названих цінностей об'єднує в собі ряд інших. Так, наприклад, самоцінність особистості кожної дитини містить такі цінності, як доброта, турбота, відповідальність за свого

³⁶² Соколова І. В. Аксиологічні домінанти професійної підготовки майбутнього вчителя / І. В. Соколова // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – Бердянськ: БДПУ, 2012. – № 4. – С. 255.

³⁶³ Хорошайло О. С. Виховання духовно-моральних цінностей у студентів з обмеженими фізичними можливостями: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / О. С. Хорошайло; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2008. – С. 17.

вихованця. Служіння професійному обов'язку може розглядатися як, відповідальне ставлення до своєї справи, прагнення проявити творчість, бажання поповнювати свої знання. Любов до Батьківщини передбачає почуття гордості за свою країну, її історію і культуру, готовність сумлінно працювати на благо своєї Батьківщини. Ці цінності можуть виступати як пріоритетні в організації освітньо-виховного процесу.

У педагогічній літературі існує кілька визначень поняття «набутий пріоритет». Так, О. Долженко зазначає: «Особлива значимість проблеми ціннісних пріоритетів освіти і виховання визначається в теоретичному плані тим, що вона займає в даний час одну з основоположних позицій в структурі педагогічної науки, а в практичному плані посилюється усвідомленням тієї обставини, що повсякденний зв'язок людини з навколишнім світом, його духовна і практична самореалізація здійснюється в процесі проходження тих чи інших ціннісних пріоритетів, які, виконуючи функцію суспільних благ, що особливо цінуються людьми і збагачують особисте, професійне та громадське життя, являє собою тим самим важливий компонент структури особистості і органічно поєднують в собі теоретико-пізнавальну і практично-дієву сторони останньої».³⁶⁴

Таким чином, правильний вибір духовних пріоритетів освітньо-виховного процесу визначає формування в майбутнього вчителя духовно-моральних цінностей. Зі зміною соціальних умов життя, розвитком потреби інформаційного суспільства і особистості трансформуються і педагогічні цінності. Суб'єктивне ж сприйняття і присвоєння педагогічних цінностей визначаються багатством особистості вчителя, спрямованістю його професійної діяльності.

Філософсько-педагогічний аналіз виявляє системоутворюючі цінності, такі як любов до Батьківщини, самоцінність особистості кожної людини, служіння професійному обов'язку. Вважаємо, що спадковість системи духовно-моральних цінностей переходу до інформаційного суспільства здійснюється через ідеали творчої особистості, прав людини, ідеал наукової раціональності.

Література:

1. Бакуліна С. Ю. Виховання моральних почуттів молодших школярів засобами казок народів світу: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / С. Ю. Бакуліна; Ін-т пробл. виховання АПН України. – К., 2000. – 20 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / голов. ред. В. Т. Бусел. – К. Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
3. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи: метод. посіб. для студентів магістратури / С. С. Вітвицька. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 316 с.
4. Возняк С. С. Культура як соціальне явище: аксіологічний вимір / С. С. Возняк, Т. В. Костюк // Соціологічні студії. – № 1. – 2012. – С. 16-21.
5. Головіна Н. І. Філософсько-культурологічні засади дослідження феномену культури / Н. І. Головіна // Філософські обрії. – № 32. – 2014. – С. 36-45.
6. Гордійчук О. Є. Моральне виховання молодших школярів засобами етнопедагогіки: автореф. дис ... канд. пед. наук: 13.00.07 / О. Гордійчук; Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича, Тернопіль, 2008 – 20 с.
7. Гуменюк О. Г. Психолого-педагогічна культура як сутнісна характеристика професійної діяльності викладача вищого навчального закладу / О. Г. Гуменюк // Університетські наукові записки. – 2008. – № 2. – С. 406-410. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2008_2_74.

³⁶⁴ Долженко В. А. Проблема воспитания духовных ценностей // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: 36. наук. пр. / Гол. ред. Г. П. Шевченко. – Вип. 6 (12). – Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2005. – С. 41.

8. Долженко В. А. Проблема воспитания духовных ценностей // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: Зб. наук. пр. / Гол. ред. Г. П. Шевченко. – Вип. 6 (12). – Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2005. – С. 38-45.
9. Зеньковский В. В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. – М.: Изд-во Свято-Владим. Братства, 2002. – 271 с.
10. Зязюн І. Філософія педагогічної якості в системі неперервної освіти / Іван Зязюн // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2005. – № 25. – С. 13-18. – [Електронний ресурс] / – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/853/1/05ziasno.pdf>.
11. Ильина А. Н. К вопросу о профессионализме деятельности учителя физической культуры / А. Н. Ильина // Теория и практика физической культуры. – 1994. – № 3–4. – С. 7-10.
12. Іваній І. Компетентнісний підхід до професійної підготовки вчителя фізичної культури / Ігор Іваній // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві: зб.наук. пр. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2013. – № 1 (21). – С. 43-48.
13. Лужкова О. О. Аксиологічні аспекти категорії морально-естетичного ідеалу [Електронний ресурс] / О. О. Лужкова. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>.
14. Мороз О. Психолого-педагогічна модель викладача вищої школи / О. Мороз, В. Юрченко // Наукове проектування інноваційних та альтернативних систем вищої освіти. – Тернопіль, 2000. – С. 187-189.
15. Омельченко О. П. Духовний розвиток учнівської молоді в регіональному культурно-освітньому просторі: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / О. П. Омельченко; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2006. – 20 с.
16. Онаць О. М. Феномен педагогічної культури у змісті підручника для керівника загальноосвітнього навчального закладу / О. М. Онаць // Проблеми сучасного підручника. – 2015. – Вип. 15 (2). – С. 104-118.
17. Ороновська Л. Д. Педагогічні умови прилучення молодших школярів до духовних цінностей на уроках музики: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Л. Д. Ороновська; Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Т., 2006. – 20 с.
18. Пальшкова І. О. Практико-орієнтований підхід у формуванні професійно-педагогічної культури майбутніх вчителів початкових класів: теоретико-методологічний аспект: Монографія / І. О. Пальшкова – Одеса, 2008. – 339 с.
19. Подольська Є. Сучасний педагог: на перетині очікувань студентів і прагнень викладачів / Є. Подольська // Вища освіта України. – 2016. – № 3. – С. 64-69.
20. Радул В. В. Педагогічна культура та соціальна зрілість вчителя: [Навч. посіб.] / В.В.Радул. – Кіровоград: [б.в.], 2000. – 36 с.
21. Русова С. Вибрані педагогічні твори / Упорядник О. В. Проскура. – К.: Освіта, 1996. – 303с.
22. Семез А. Формування цінностей педагогічної діяльності майбутнього педагога як складової його соціальнопрофесійної адаптації / А. Семез // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. – Вип. 134. – 2017. – С. 206-209.
23. Сластенин В. А. Психология и педагогика / В. А. Сластенин, В. П. Каширин. – М.: ACADEMIA, 2001. – 480 с.
24. Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Психология человека / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М.: Школа-пресс, 1995. – 384 с.
25. Советский энциклопедический словарь / Под. ред. А. М. Прохорова. – М.: Сов. энциклопедия, 1984. – 1600 с.
26. Соколова І. В. Аксиологічні домінанти професійної підготовки майбутнього вчителя / І. В.Соколова // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – Бердянськ: БДПУ, 2012. – № 4. – С. 251-260.
27. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания: Собр. соч.: в 11 т., т.8. – М.: Просвещение, 1950. – 346 с.
28. Хорошайло О. С. Виховання духовно-моральних цінностей у студентів з обмеженими фізичними можливостями: автореф. дис ... канд. пед. наук: 13.00.07 / О. С. Хорошайло; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2008. – 20 с.

2.17. Formation of educational space in the conditions of information society

2.17. Формування освітнього простору в умовах інформаційного суспільства

За визначенням Парламентської Асамблеї Ради Європи, інформаційне суспільство – це суспільство, яке ґрунтується на інформації.³⁶⁵ Стратегія розбудови інформаційного суспільства в Україні ґрунтується на вільному цифровому обміні інформацією та знаннями. Найважливішими засобами отримання, передачі, обробки та розповсюдження інформації є інформаційно-комунікаційні технології.

Впровадження в усі сфери життєдіяльності інформаційного суспільства електронного документообігу потребує відповідного осучаснення процесу навчання у закладах вищої освіти України.

Для сучасних студентів електронний спосіб отримання навчальної та пізнавальної інформації, в тому числі через мережу Інтернет, сприймається як невід'ємна складова їх життєдіяльності. Інформаційні та комунікаційні технології стали робочим інструментом в системі управління навчальним процесом. Тому на сьогодні актуальним завданням інформаційного суспільства є формування інформаційно-цифрової компетентності студентів та створення електронного навчального простору для on-line взаємодії всіх учасників інформаційного процесу.

Інформаційне суспільство складається з багатьох компонентів, в ньому стали виникати нові форми комунікації, а не лише способи обробки інформації. Саме тому не лише інформація, а і комунікації стають невід'ємною частиною інформаційного суспільства.

У сучасному суспільстві практично всі його члени використовують інформацію та знання у своїй повсякденній діяльності.

Сучасне інформаційне суспільство характеризується різноманітністю інформаційних об'єктів, технологій, знань, організаційних структур тощо. Таке середовище функціонує в особливому інформаційному просторі, що формує новий життєвий простір взаємодії між людьми.

Інформаційне середовище – це частина інформаційного простору. Зокрема, у навчальних закладах формується інформаційне освітнє середовище, яке включає систему технічних засобів, систему програмного забезпечення, фахівців та користувачів цього середовища.

Одним з основних компонентів інформаційного освітнього середовища є відкрите електронне навчальне забезпечення.

Згідно наукових досліджень В. І. Гриценка, в умовах інформаційного суспільства освіта повинна бути безперервною, а в її реалізації суттєву роль мають відігравати інформаційно-комунікаційні технології. За його визначенням інформаційно-комунікаційний освітній простір – це віртуальне середовище, що включає в себе безліч освітніх ресурсів для підтримки навчальної діяльності та вирішення задачі навчання на базі глобальних комп'ютерних комунікацій.

Освітні ресурси інформаційного суспільства включають в себе:

- електронні підручники;
- курси дистанційного навчання;
- віртуальні бібліотеки;
- методичні розробки;
- консультаційні каталоги;
- навчальні телекомунікаційні проекти тощо.

³⁶⁵ Парламентська Асамблея Ради Європи, 1997 р. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: https://pidruchniki.com/12301002/psihologiya/viznachennya_ponyattya_informatsiyne_suspilstvo. – Дата доступу: 01. 03. 2019. – Загол. з екрану.

Основою функціонування інформаційно-комунікаційного освітнього простору є високотехнологічне інформаційно-освітнє середовище. В умовах інформаційного суспільства створення та розвиток такого середовища являє собою технічно складне завдання.

Основне призначення інформаційно-комунікаційного освітнього простору – це створення умов для реалізації всіх процесів, пов'язаних з:

- навчанням та отриманням знань в сучасних умовах;
- розширенням доступу до навчання більшої кількості тих, хто навчається;
- отриманням можливостей спільного використання знань;
- розвитком творчої діяльності тих, хто навчається, завдяки використанню нових інформаційно-комунікаційних технологій;
- забезпеченням безперервної освіти;
- оптимізацією та динамізмом підготовки педагогічних кадрів та їх використанням у відповідності з потребами суспільства.³⁶⁶

Провідну роль у вирішенні проблеми доступу до світових інформаційних ресурсів сьогодні відіграє міжнародна організація ЮНЕСКО – спеціалізована установа Організації Об'єднаних Націй. Значне місце в її діяльності займає проблема широкого доступу до інформації та розвиток міжнародних комунікацій. Із метою її вирішення ЮНЕСКО у 2000 р. розробило програму "Інформація для всіх".³⁶⁷

Це – єдина міжурядова програма, яка розроблена та присвячена винятково сприянню загального доступу до інформації та знань з метою створення якісно нових умов розвитку науки, освіти та культури, що є ключовим моментом розбудови суспільства знань. Ця програма спрямована на просування загального доступу до інформації та знань в інтересах розвитку світової спільноти та підтримки освітнього простору.

У рамках Загальної Декларації Прав Людини, що формує основу інформаційних прав у майбутньому суспільстві, Програма "Інформація для всіх" надає платформу для обговорення міжнародної політики з проблем збереження інформації й універсального доступу інформації, загальній участі у Всесвітньому інформаційному суспільстві за допомогою розвитку інформаційно-комунікаційних технологій.

Програма "Інформація для всіх" забезпечує структуру для міжнародного співробітництва та міжнародного і регіонального партнерства. Для того, щоб проводити цю політику Програма підтримує розвиток спільних стратегій, методів і інструментальних засобів для побудови інформаційного суспільства у Всесвіті.

Відповідно до вимог інформаційної ери, постають наступні завдання з доступу до інформації, систем її обробки та управління:

- сприяння розробці міжнародних планів щодо забезпечення грамотності, як загальної, так і у сфері інформаційно-комунікаційних технологій;
- створення структури, заснованої на інформаційно-комунікаційних технологіях, для підготовки фахівців у сфері інформації;
- сприяння розширенню масштабів для співпраці і обміну інформацією за змістом і якістю сфері освіти;
- надання викладачам і студентам можливостей проводити дистанційно процес навчання.

Для посилення ролі установ в забезпеченні доступу до інформації Програма "Інформація для всіх" передбачає:

³⁶⁶ Гриценко В. И. Дистанционное обучение: теория и практика / В. И. Гриценко, С. П. Кудрявцева, В. В. Колос, Е. В. Веренич. – Киев: Наукова думка, 2004. – 375 с., с. 29.

³⁶⁷ Програма ЮНЕСКО "Інформація для всіх" [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://info.lekciya.com.ua/kultura/3511/index.html>. – Дата доступу: 01. 03. 2019. – Загол. з екрану.

- створення порталу ЮНЕСКО для доступу до інформаційних ресурсів в усьому світі;
- створення національних суспільних каналів доступу до інформації;
- розробка національної політики перекладу інформації в цифровий формат;
- впровадження електронних стандартів використання і збереження зафіксованих знань.

В галузі освіти, науки та комунікацій є необхідність розвитку інформаційних технологій, а саме:

- створення міжгалузевої і міждисциплінарної інформаційної платформи щодо сприяння програмам ЮНЕСКО при формулюванні та ухваленні компетентних рішень;
- створення системи вивчення потреб і тенденцій у використанні інформаційно-комунікаційних технологій для надання всім можливості навчання протягом усього життя;
- створення освітнього порталу, що включає посилання на різні віртуальні університети;
- використання міжнародних передових методів в галузі електронних наукових видань;
- забезпечення мережевого доступу до навчальної та наукової інформації;
- розширення мереж обміну даними та інформацією;
- розповсюдження мережевої взаємодії установ та фахівців в галузі засобів інформації;
- створення міжнародних рамок із забезпечення і підтримки багатомовності та різноманітності культур у кіберпросторі;
- створення всесвітнього центру моніторингу розвитку засобів інформації в інформаційному суспільстві. **Error! Reference source not found.**

Програму ЮНЕСКО "Інформація для всіх" в Україні реалізує Міжнародний науково-навчальний центр інформаційних технологій та систем НАН України та МОН України (МННЦ ІТС).

Важливе місце в діяльності МННЦ ІТС займає розробка інформаційної політики на міжнародному, регіональному та національному рівнях. Основними напрямками інформаційної політики МННЦ ІТС є:

- безперервна освіта та моделі інформаційно-освітніх просторів у суспільстві знань;
- нові інформаційні технології в освіті;
- дослідження проблем розвитку з використанням інформаційно-комунікаційних і дистанційних технологій навчання;
- сучасні стандарти в освітньому процесі;
- сучасні технології збереження цифрової та культурної спадщини.

Основу наукової діяльності МННЦ ІТС складають фундаментальні дослідження у галузі високоінтелектуальних інформаційно-комунікаційних технологій, що орієнтовані на системи навчання та засвоєння знань, які включають:

- дослідження перспективних моделей інформаційно-освітніх просторів для підтримки безперервної освіти;
- розробку фундаментальних та прикладних основ створення нових інформаційних технологій в освіті, заснованих на принципах комп'ютерної дидактики та методів штучного інтелекту;
- дослідження проблем розвитку безперервної освіти з використанням інформаційно-комунікаційних технологій та дистанційних технологій навчання тощо.

На міжнародних конференціях "Нові інформаційні технології в освіті для всіх" постійно обговорюються проблеми освітньої інфраструктури, використання інформаційно-комунікаційних технологій у світі, сучасних електронних ресурсів, новітніх технологій, проблем створення національної системи підготовки фахівців та ін.

Значна увага сьогодні приділяється проблемі формування нової генерації молодого покоління, яке досконало володіє сучасними інформаційно-комунікаційними технологіями. Тому МННЦ ІТС та Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка

Степана Дем'янчука постійно проводять численні заходи, спрямовані на розширення доступу студентської молоді до інформації, до новітніх інформаційних технологій.

Таким чином, в нашій країні останнім часом багато робиться позитивного для становлення та розвитку інформаційного суспільства, для приєднання України до світового інформаційного простору, використання світових досягнень у сфері інформаційно-комунікаційних технологій.

Наприклад, головною метою Національної програми інформатизації є створення необхідних умов для забезпечення громадян та суспільства своєчасною, достовірною та повною інформацією шляхом широкого використання інформаційних технологій, забезпечення інформаційної безпеки держави.³⁶⁸

Програма, зокрема, спрямована на вирішення таких основних завдань, як:

- застосування та розвиток сучасних інформаційних технологій у відповідних сферах суспільного життя України;
- формування системи національних інформаційних ресурсів;
- створення загальнодержавної мережі інформаційного забезпечення науки і освіти тощо;
- підвищення ефективності вітчизняного виробництва на основі широкого використання інформаційних технологій;
- формування та підтримка ринку інформаційних продуктів і послуг;
- інтеграція України у світовий інформаційний простір.

Україна має значний науково-технічний потенціал, фундаментальні досягнення у галузі інформатики. У світі відомі здобутки українських вчених у створенні нетрадиційних архітектур обчислювальних машин, в тому числі у системному аналізі, моделюванні, оптимізації, створенні штучного інтелекту.

Інформатизація освіти спрямовується на формування та розвиток інтелектуального потенціалу нації, удосконалення форм і змісту навчального процесу, впровадження комп'ютерних методів навчання та тестування, що дасть можливість вирішувати проблеми освіти на вищому рівні з урахуванням світових вимог. Серед них – індивідуалізація навчання, організація систематичного контролю знань, можливість враховувати психофізіологічні особливості кожного студента тощо. Результатами інформатизації освіти мають бути:

- розвиток інформаційної культури людини (комп'ютерної освіченості);
- розвиток змісту, методів і засобів навчання до рівня світових стандартів;
- скорочення терміну та підвищення якості навчання і тренування на всіх рівнях підготовки кадрів;
- інтеграція навчальної, дослідницької та виробничої діяльності;
- удосконалення управління освітою;
- кадрове забезпечення усіх напрямів інформатизації України шляхом спеціалізації та інтенсифікації підготовки відповідних фахівців.

Першочерговим завданням є створення глобальної комп'ютерної мережі освіти та науки.

Отже, на сучасному етапі Україна, з огляду на нові інформаційні технології та нові електронні ресурси, формує нове інформаційне суспільство.

Завдання, цілі та напрями розвитку інформаційного суспільства в Україні були визначені ще у 2007 р. із ухваленням Закону України "Про Основні засади розвитку інформаційного

³⁶⁸ Закон України "Про Національну програму інформатизації" (зі змінами від 25. 12. 2015 р. № 922-VIII). [Електронний ресурс]:– Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/98-вр>. – Дата доступу: 01. 03. 2019. – Загол. з екрану.

суспільства в Україні на 2007-2015 роки".³⁶⁹ Цей закон став концептуальною основою для розробки завдань щодо розвитку інформаційного суспільства в Україні та визначив інформаційний напрям державної політики одним із пріоритетних.

З метою розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Internet, широкого доступу громадян до цієї мережі, ефективного використання її можливостей для розвитку вітчизняної науки та освіти, необхідно забезпечити вільне збирання, зберігання, використання та поширення інформації.

Одним з основних завдань формування навчального простору в умовах інформаційного суспільства є впровадження сучасних комп'ютерних інформаційних технологій у системі освіти, поширення та зберігання електронної інформаційної продукції, надання інформації про діяльність наукових установ та навчальних закладів на web-сторінках, захисту прав інтелектуальної власності у мережі Internet, розвиток освітніх та навчальних програм на базі комп'ютерних, інформаційних та комунікаційних технологій, підвищення ефективності системи підготовки фахівців з інформаційних технологій.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15. 05. 2013 р. № 386-Р була схвалена Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні.³⁷⁰

Ця Стратегія визначає мету, базові принципи, стратегічні цілі розвитку інформаційного суспільства в Україні, завдання, що спрямовані на їх досягнення, а також основні напрями, етапи і механізм реалізації цієї Стратегії з урахуванням сучасних тенденцій та особливостей розвитку України в перспективі до 2020 року.

У цій Стратегії визначено, що електронна освіта – це форма отримання освіти, що здобувається з використанням виключно інформаційно-комунікаційних технологій, а інформаційний ресурс – це систематизована інформація або знання, що мають цінність у певній предметній області і можуть бути використані людиною в своїй діяльності для досягнення певної мети.

Сформовано основні правові засади побудови інформаційного суспільства шляхом прийняття ряду нормативно-правових актів, які, зокрема, регулюють суспільні відносини у сфері сприяння розвитку інформаційного суспільства, створення інформаційних електронних ресурсів, захисту прав інтелектуальної власності на такі ресурси, гарантій та механізму доступу до публічної інформації, розвитку електронного урядування та відкритого уряду, електронного документообігу, інформаційної безпеки тощо.

Суб'єктами господарювання прискорено запроваджуються нові сучасні інформаційно-комунікаційні технології та рішення щодо створення інформаційних ресурсів і запровадження електронних технологій для підвищення конкурентоспроможності.

Активізується робота із запровадження новітніх інформаційно-комунікаційних технологій у публічному секторі, зокрема освіти, науці, охороні здоров'я, культурі.

Громадяни, в тому числі студентство, активно включаються у глобальні процеси створення та використання світових інформаційних ресурсів.

В даний час національна інформаційна сфера перебуває у стані активного становлення, гармонійного включення у глобальний світовий інформаційний простір та є основою розвитку інформаційного суспільства в Україні.

Отже, основні стратегічні цілі розвитку інформаційного суспільства та формування навчального простору в умовах інформаційного суспільства включають:

³⁶⁹ Закон України "Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки" (від 9 січня 2007 року № 537-V). [Електронний ресурс]:– Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16>. – Дата доступу: 01. 03. 2019. – Загол. з екрану.

³⁷⁰ "Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні", схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15. 05. 2013 р. № 386-р. [Електронний ресурс]:– Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-p/paran2#n2>. – Дата доступу: 01. 03. 2019. – Загол. з екрану.

– прискорення процесу розроблення та впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у державне управління, охорону здоров'я, культуру, освіту, науку, охорону навколишнього природного середовища, бізнес тощо;

– розвиток електронної економіки;

– розвиток електронної освіти;

– розвиток електронної медицини;

– забезпечення комп'ютерної та інформаційної грамотності громадян насамперед шляхом створення системи освіти, орієнтованої на використання новітніх інформаційно-комунікаційних технологій у формуванні всебічно розвиненої особистості, та забезпечення безперервності навчання;

– розвиток національної інформаційної інфраструктури та її інтеграція до світової інфраструктури;

– підвищення якості та доступності адміністративних послуг, спрощення процедур їх надання і скорочення відповідних витрат, деперсоніфікація надання адміністративних послуг у електронній формі;

– розвиток електронної демократії;

– збереження культурної спадщини України шляхом документування її об'єктів на цифрових носіях, забезпечення накопичення і збереженості електронних документів та електронних інформаційних ресурсів;

– досягнення ефективної участі регіонів України у процесах становлення інформаційного суспільства, підтримку регіональних і місцевих ініціатив;

– захист інформаційних прав громадян та організацій, авторського права, підтримку демократичних інститутів та мінімізацію ризиків "інформаційної нерівності";

– захист персональних даних;

– забезпечення відкритості інформації про діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування, розширення доступу до неї в режимі on-line та надання можливості безпосередньої участі як інститутів громадянського суспільства, так і громадян у процесах підготовки і проведення експертизи проектів актів законодавства, здійснення контролю за результативністю і ефективністю діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

– удосконалення інформаційного законодавства;

– поліпшення стану інформаційної безпеки в інформаційному суспільстві.

Згідно Стратегії на етапі з 2016 по 2020 роки передбачається гармонізувати досягнення розвитку інформаційного суспільства в Україні із загальносвітовими та досягти:

– розбудови інформаційної інфраструктури для забезпечення доступу громадян до інформаційних послуг та інформаційно-комунікаційних технологій;

– спрощення процедури доступу громадян до інформації та знань за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, крім обмежень, установлених законом;

– забезпечення сталого розвитку національної економіки за допомогою новітніх інформаційно-комунікаційних технологій, насамперед електронної економіки та електронної комерції з використанням інформаційно-комунікаційних технологій;

– підвищення ефективності та якості державного управління з надання адміністративних послуг в електронній формі, прозорості та відкритості діяльності державних органів, активності громадян та організацій у формуванні та реалізації державної політики, здійснення контролю за діяльністю державних органів;

– широке впровадження інформаційно-комунікаційних технологій в освіту, культуру, архівну справу, охорону здоров'я, охорону навколишнього природного середовища тощо;

– посилення мотивації до використання інформаційно-комунікаційних технологій;

– забезпечення інформаційної безпеки;

- запровадження системи індикаторів розвитку інформаційного суспільства в Україні;
 - забезпечення подальшого розвитку Національної системи конфіденційного зв'язку як інтегрованої основи для загальнодержавних інформаційних систем електронної взаємодії державних органів;
 - поліпшення кадрового потенціалу у сфері інформаційно-комунікаційних технологій.
- Формування сучасної інформаційної інфраструктури передбачає:
- розвиток національної, галузевих і регіональних інформаційних систем, мереж та електронних ресурсів, електронних інформаційно-аналітичних систем державних органів та органів місцевого самоврядування;
 - забезпечення електронної взаємодії державних органів між собою та з громадянами і організаціями;
 - створення вітчизняними науковцями, освітянами та виробниками засобів інформатизації, розроблення комп'ютерних програм, зокрема з відкритими кодами, та новітніх конкурентоспроможних інформаційно-комунікаційних технологій;
 - впровадження інтелектуальних інформаційних та інформаційно-аналітичних технологій, інтегрованих систем баз даних та баз знань національних інформаційних ресурсів;
 - створення та застосування суперкомп'ютерних систем, зокрема на основі ґрід- та "хмарних" технологій;
 - створення національного депозитарію електронних інформаційних ресурсів;
 - приведення державних електронних інформаційних ресурсів у відповідність із стандартами і технічними регламентами, загальнодержавними, галузевими та локальними класифікаторами і довідниками;
 - впровадження в діяльність державних органів технологій ситуативного управління для підготовки і підтримки прийняття рішень державного управління;
 - розроблення та впровадження національних стандартів і технічних регламентів застосування інформаційно-комунікаційних технологій, гармонізованих з відповідними стандартами держав – членів ЄС;
 - створення та впровадження єдиної загальнодержавної системи електронного документообігу з використанням електронного цифрового підпису;
 - розширення переліку електронних послуг, які можуть надаватися із застосуванням електронних цифрових підписів, у тому числі електронної ідентифікації суб'єктів електронної взаємодії та систем, за допомогою яких здійснюється така взаємодія.

З метою поширення ідей розвитку інформаційного суспільства та суспільства знань для кожного громадянина держава вживає заходи для організації та проведення науково-практичних конференцій, форумів, семінарів, засідань за круглим столом, сприяння залученню засобів масової інформації, використання нових медіа-ресурсів, створення та підтримки інформаційних веб-сайтів, видання інформаційних буклетів, брошур, книжок, у тому числі на електронних носіях.

Таким чином, на формування освітнього простору в умовах інформаційного суспільства впливають наступні чинники: інформаційна політика, інформаційно-комунікаційні технології, людські ресурси, системи обробки та управління інформацією, доступ до інформації (Рис. 1).

Замітимо, що освітній простір створюється на базі фундаментальних результатів в галузі інформаційно-комунікаційних технологій та педагогічних наук. Сьогодні в освіту впроваджуються новітні засоби телекомунікацій. За допомогою комп'ютерних мереж університети мають доступ до віддалених банків даних, що містять навчальну, наукову та пізнавально-розвивальну інформацію. Тобто інформаційно-комунікаційні технології надають навчальним закладам можливості доступу до широкого спектру інформаційних ресурсів:

- університетським, урядовим, державним, громадським та комерційним базам даних;

- електронним міжнародним конференціям, на яких обговорюються актуальні дослідження та роботи в галузі освіти, науки та техніки;
- електронним архівам програмного забезпечення.

Рис. 1. Чинники формування освітнього простору в умовах інформаційного суспільства

Аналіз використання інформаційно-комунікаційних технологій в інформаційному суспільстві показав, що впровадження ІКТ в систему освіти суттєво впливає на формування нового змісту освіти, на зміну організаційних форм та методів навчання. При цьому змінюються педагогічні, методологічні та технологічні підходи до розробки інформаційно-освітніх середовищ, а, відповідно, і всього освітнього простору інформаційного суспільства. Наше завдання, як викладачів, – адаптувати позитивні зміни в інформаційному суспільстві у навчальний процес з професійної підготовки різнопланових фахівців.

Література:

1. Парламентська Асамблея Ради Європи, 1997 р. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: https://pidruchniki.com/12301002/psihologiya/viznachennya_ponyattya_informatsiyne_suspilstvo . – Дата доступу: 01. 03. 2019. – Загол. з екрану.
2. Гриценко В. И. Дистанционное обучение: теория и практика / В. И. Гриценко, С. П. Кудрявцева, В. В. Колос, Е. В. Веренич. – Киев: Наукова думка, 2004. – 375 с., с. 29.
3. Програма ЮНЕСКО "Інформація для всіх" [Електронний ресурс]:– Режим доступу: <http://info.lekciya.com.ua/kultura/3511/index.html> . – Дата доступу: 01. 03. 2019. – Загол. з екрану.
4. Закон України "Про Національну програму інформатизації" (зі змінами від 25. 12. 2015 р. № 922-VIII). [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/98-вр>. – Дата доступу: 01. 03. 2019. – Загол. з екрану.
5. Закон України "Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки" (від 9 січня 2007 року № 537-V). [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16>. – Дата доступу: 01. 03. 2019. – Загол. з екрану.
6. "Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні", схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15. 05. 2013 р. № 386-р. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-p/paran2#n2>. – Дата доступу: 01. 03. 2019. – Загол. з екрану.

Part 3. Contemporary problems of the digital economy development

3.1. The importance of digital competitiveness and human capital for economic growth

Introduction. Digitization has become a priority for governments of the EU member states, since is an important factor for competitiveness³⁷¹, the economic growth and the standard of living. For this reason, today it is one of the most studied characteristics of the national economies.

In the Slovak Republic, it can be found in programming and strategic documents as one of the priorities for achieving GDP growth, but its monitoring at national level brings many problems. Despite the great interest in this phenomenon also from the side of politicians, there is no generally accepted definition as well as a uniform approach to quantification, which makes the vagueness of its evaluation and prognosis.

For this reason, we aimed our paper to assess development and state of the digital competitiveness in the Slovak Republic and compare it with the V4 countries as well as to clarify the connectivity of this phenomenon with the human capital and the gross domestic product.

Identification of the Basic Categories. Recently, experts are increasingly engaged in competitiveness, respectively in the digital competitiveness and, above all, the differences between them. From our point of view, the digital competitiveness can be considered as a sub-category of the global competitiveness. The digital competitiveness has its own dimensions and domains. One of its domains is the digitization of households and housing, which are creating the quality of life conditions. For this reason, we will develop the theoretical framework from the categories of competitiveness, digital competitiveness, digital household and digital housing.

Competitiveness. There exist a number of definitions of competitiveness. The most widely perceived can be the OECD definition, which characterizes it as the ability of corporations, industries, regions, nations and transnational entities to generate a high level of income from factors of production as well as a relatively high level of their using, under the condition that their goods and services pass the test of the international competition in markets where free trade and market conditions prevail³⁷².

The World Economic Forum considers competitiveness at national level to be a group of institutions, policies and factors that determine the productivity of the country, i.e. competitiveness of the economy.

The perceptions of the regional competitiveness underlines the ability to generate revenue and maintain employment levels within national and international competition. The European Commission, together with the authors of its definitions by P. Annon, L. Dijkstrom and N. Garganon, considers it an “ability to create an attractive and sustainable environment for businesses and people for work and personal life³⁷³”.

Based on these approaches, we can clearly see the definition differences in their content, which are conditioned by the breadth of the identified problem, thus the goal of the research itself. From our point of view, we will prefer the definition of the European Commission.

³⁷¹ Európska komisia. Európa 2020. Sumár Stratégie Európa 2020. [online]. [Cited 4. 6. 2018]. Available online: http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/index_sk.htm.

³⁷² OECD. Statistics Portal. Competitiveness (In International Trade). [online] [Cited 2. 3. 2018] Available online: <http://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=399>.

³⁷³ ANNONI, P., DIJKSTRA, L. GARGANO, N. (2017). The EU Regional Competitiveness Index 2016. Working Papers WP 02/2017.

Digital Competitiveness. In case of the digital competitiveness, we will come out from definition of IMD World Digital Competitiveness, which was created by A. Bris, J. Caballero and Ch. Cabolis. The digital competitiveness is considered to be as „the capacity of an economy to adopt and explore digital technologies leading to the transformation in government practices, business models and society in general. In this way, firms increase the opportunities to strengthen future value creation“³⁷⁴. We can only say that this definition is at a highly abstract level, but allows for international comparison.

From a broad framework of sub-categories of the digital competitiveness, we will focus on the digital households and the digitization of housing that have become a daily part of our personal lives.

Digital Household. The modern technology has penetrated into our everyday life and marked our lifestyle. Digital TVs, videorecorders, cameras and so on are becoming the common household equipment's, as recent research on quality of life has proved. In fact, ownership of the digital devices does not even create a digital household. A digital household, according to experts, represents the provision of all possible forms of entertainment and services that its members can use. It is accessing television, shopping, electronic banking, and more. According to C. Barrette, "a digital household is a combination of network-connected devices, consumer economies, computers and digital assistants (PDAs)".

The mass spreading of digital households is linked to 4 basic assumptions:

1. sufficient Internet expansion,
 2. introduction of new hardware-software technology,
 3. applying new software to ensure the proper functioning of the entire digital household,
- and
4. radical reduction prices of digital home appliances.

Another important presumption for the digital households is, of course, the ability of its members, to control digital devices and to use them for their benefits. In households, the most digitization is in the field of household appliances management. In the case of intelligent households, the greatest demand is for kitchen applications, family communication systems, and monitoring of activities of individual household members. It also includes the furnishing of a flat, a house, a garage, a complex, of heating system, an air conditioning system, a lighting and extinguishing of lights and so on.

The digitization of housing has great perspective and using of these technical equipment's influences the price of individual products, but also the will and ability of people to handle the technique.

Digital Capital as Dimension of Human Capital. Our findings regarding the next concept of the human capital are based on ideas of the known work of G. S. Becker, "Human Capital," in which he perceived man as a being with the universal abilities, skills and dignities, more usable in every area of the human activity, but also with specific knowledge and skills that can only be used in a particular field or type of activity³⁷⁵.

Over the course of thirty years, this theory has been developed thanks to him, but also through the efforts of other authors as for example R. Crawford³⁷⁶. Some have come up with the idea to discover some parts in it. Thus, the social capital began to perceive itself as one dimension

³⁷⁴ IMD World Digital Competitiveness Yearbook 2017 Results. [online]. [Cited 4. 9. 2017.] Available online: <https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-rankings/world-digital-competitiveness-rankings-2017>.

³⁷⁵ BECKER, G. S. (1964, 1993). 3rd ed. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. Chicago: University of Chicago Press.

³⁷⁶ CRAWFORD, R. (1991). In the Era of Human Capital. New York: Harpercollins.

of the human capital, according to opinion J. S. Coleman³⁷⁷, later was enlarged by the knowledge capital and other types.

Developing and supplementing the perception of human capital, in our opinion, has been linked to the societal changes brought by new types of societies such as the learning society, the knowledge society, the creative society and the social quality. Each of them assumes the specific labor force capabilities – different from current needs.

Forming the human capital in their intentions has gradually exerted pressure on the content of category that ceased to meet new needs. An effort has been made to expand perception of the human capital, taking into account the professionalism of people themselves. And so we can now talk about the following dimensions of the human competencies: the professional dimension, the learning dimension, the knowledge dimension, the creative dimension, the social dimension.

In our analysis, we will come out from perception of the human capital and its individual components, but taking into account that the digital capital is part of the knowledge capital. However, we will have to respect the existing quantification at the transnational level, which we are more detail describing in the methodological framework.

Economic Growth. Another key category for our paper is the economic growth, which is perceived by two ways: as a phenomenon in the narrow sense or as a phenomenon in the broader sense.

In the narrower sense, is considered as a change in the living standard of country (or defined territory), and in the broader sense, it represents any positive change (rise). The economic growth is often seen as an increase in the level of production of goods and services per capita. J. Lisý perceives it as a "a sum of values of all final goods (consumer and investment) and services produced and provided over a certain period of time (usually one year) in the territory of the state³⁷⁸".

For the purpose of our paper, we will perceive the economic growth as a similar way, but we will take into account the possibilities of the statistical processing.

Methodological Framework of Problem. We develop the methodological framework of our paper from category of the digital competitiveness that we think, as we mentioned, as a sub-category of the global competitiveness. Our quantification is based on the IMD World Digital Competitiveness Index, which represents the order of 63 economies. The measurement quantifies 50 criteria: 30 hard (Internet speeds) and 20 research data mediating information on the ability to use digital technology. The Digital Competitiveness Index is divided into three sub-indexes: knowledge, technology and future readiness (see Scheme 1).

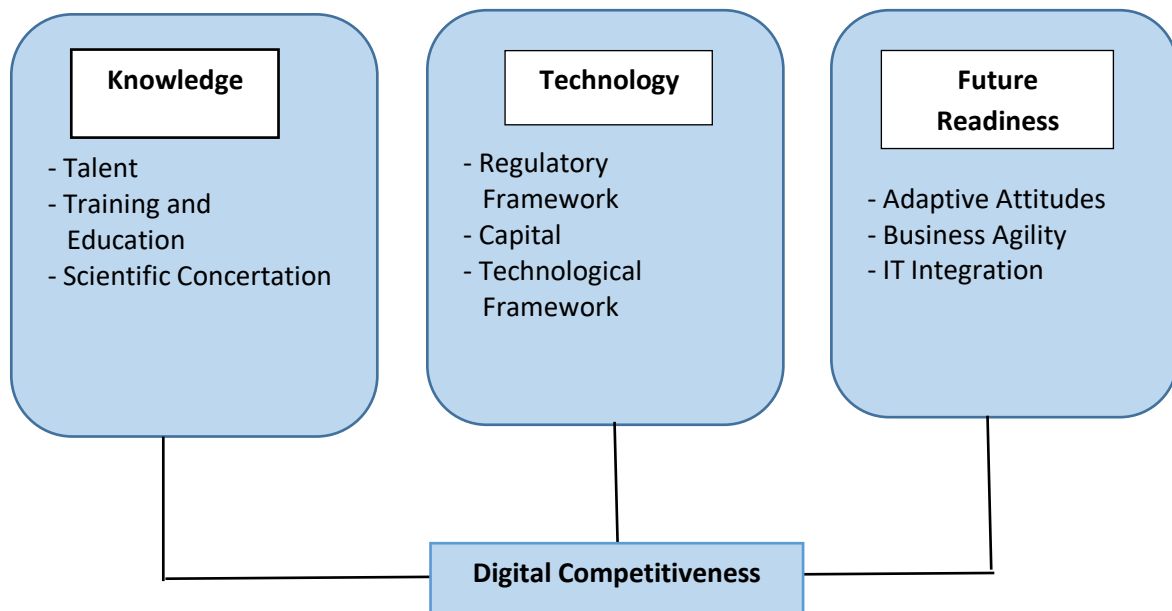
- Knowledge (know-how necessary to discover, understand and build new technologies (talent, training and education, scientific concentration),
- Technology (overall context that enables the development of digital technologies – regulatory framework, capital, technological framework),
- Future readiness (level of country preparedness to exploit digital transformation (adaptive attitudes, business agility, IT integration).

According to Scheme 1 each of these factors is divided into 3 sub-factors; it means in global form we can achieve 9 sub-factors (3 from knowledge, 3 from technology and 3 from future readiness). 9 sub-factors comprise 50 criteria and has the same weight in the overall consolidation of results. Using this index, we will evaluate development of the digital competitiveness in the Slovak Republic for the period 2014-2018 and will evaluate the state of our economy in its individual factors, taking into account the level of the digital transformation in the V4 countries.

³⁷⁷ COLEMAN, J. S. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital". *American Journal of Sociology*, 94, 95-120.

³⁷⁸ LISÝ, J. (2005). *Makroekonómia 1. Výkonnosť ekonomicky a ekonomický rast*. Bratislava: Iura Edition.

To the best-known and most widely used quantifiers also for assessing the preparedness of our population to work with digital technology, the Human Development Index is widely known. It consists of three pillars: average life expectancy, education and knowledge of the population and living standards. In the empirical analysis, we take into account its values and we will judge its link to phenomenon of the digital competitiveness and the economic growth.

Scheme 1. Digital Competitiveness Model

Source: <https://www.imd.org/research-knowledge/articles/the-imd-world-digital-competitiveness-ranking/>

To assess the preparedness of population to work with the digital technology, we will also use a secondary analysis based on two surveys conducted in the SR and Eurostat data.

The economic growth is the most often measured by the total state production, such as the Gross Domestic Product (GDP) or Gross National Product (GNP or National Income, etc.). It is also perceived as a change in the GDP of a particular state. Frequent GDP modification is in practice used per capita GDP. If we divide the GDP by the number of inhabitants, we get the average value of the economy output per capita, which is reported in two world currencies: USD and EUR. This indicator allows to compare the effectivity of the national economies of different countries and fairly accurately create the succession order. Of course, as each indicator has its strengths and weaknesses. In our analysis, we will build from values of the GDP per capita in purchasing power standard (PPS).

Empirical Findings. As we mentioned in the methodological framework of our paper, we will examine the digital competitiveness in terms of its evolution in the years 2014-2018 and from the aspect of its structural elements. We will come out from structure of the Digital Competitiveness Index itself, which consists of three sub-indexes: Knowledge Sub-index, Technology Sub-index and Future Readiness Index. We shall identify the position of Slovakia within the V4 countries and we will examine interconnection of the human capital, the digital competitiveness and the economic growth. We will build on the Eurostat database, the HDI database as well as the IMD World Digital Competitiveness.

In our research, we assume that the intensity of combination of the digital competitiveness and the economic growth, the digital competitiveness and the human capital as interconnection the economic growth with the human capital will manifest by varying degrees of intensity. Our finding becomes importance in forming of the economic policy for future.

Development of Digital Competitiveness in V4 Countries. Based on Fig. 1 Development of Digital Competitiveness in V4 Countries in 2014-2018, we can assess the global situation of digitization in Slovakia.

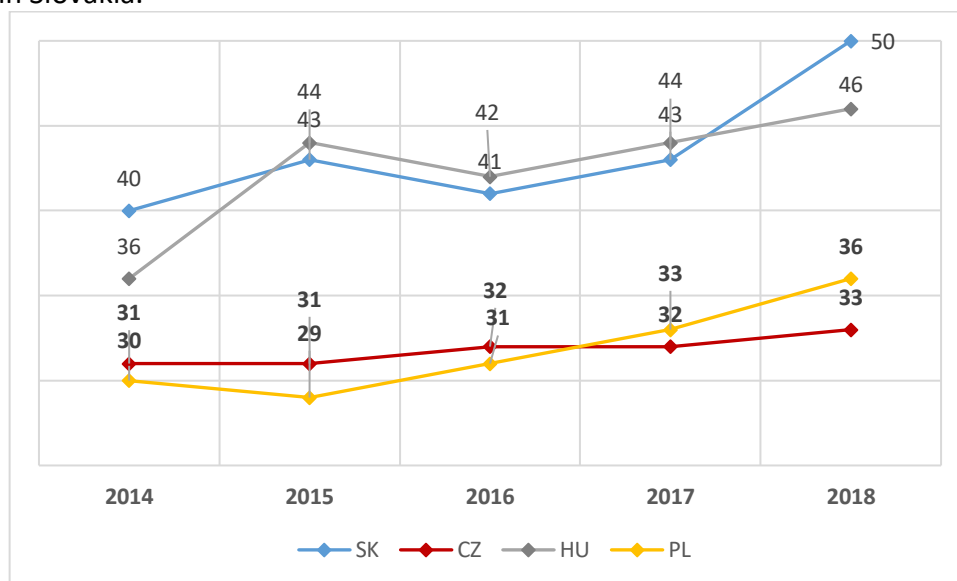

Fig. 1. Development of Digital Competitiveness in the SR in 2014-2018

Source: own processing according to IMD World Digital Competitiveness, Ranking 2018.

We note that there exist a fluctuating trend with a significant decline towards the end of the monitored period. In 2014, we achieved a relatively positive position in the order of 63 surveyed countries, which were 40th, in the following year we reduced our status quo by 3 order points. In 2016, our situation turned back when we bettered about 2 places, but years 2017 and 2018 were attenuated, in the surveyed countries we have fallen from 43th place to 50.

Table 1. Rank of Dimensions of the Digital Competitiveness Index in V4 Countries in 2018

Country	Global	Knowledge	Technology	Future Readiness
Slovakia	50	49	47	53
Czech Republic	33	38	31	34
Poland	36	33	37	37
Hungary	46	48	40	58

Source: own processing according to IMD World Digital Competitiveness Yearbook (2018).

According to analyzing of development of other V4 countries, we can note that the downward character of evolution is also recorded by the Czech Republic and Hungary. The Czech Republic fell from 31st place in 2014 to 33rd place in 2018, and Hungary from 36th place in 2014 declined to 46th in 2018. Only Poland has progressed. From the 39th place in 2014, he moved to the 36th place in 2018.

We shall examine the digital competitiveness of the V4 countries based on three factors, which represent also sub-indexes of the Global Digital Competitiveness Index. They are:

- Knowledge (know-how necessary to discover, understand and build new technologies (talent, training and education, scientific concentration),
- Technology (overall context that enables the development of digital technologies – regulatory framework, capital, technological framework),
- Future readiness (level of country preparedness to exploit digital transformation (adaptive attitudes, business agility, IT integration)).

Fig. 2 provides information about the structural components of the digital competitiveness that were measured through sub-indexes. They were knowledge, technology and future readiness that we already mentioned in the methodological framework. The data we are based on are the latest – from 2018 year.

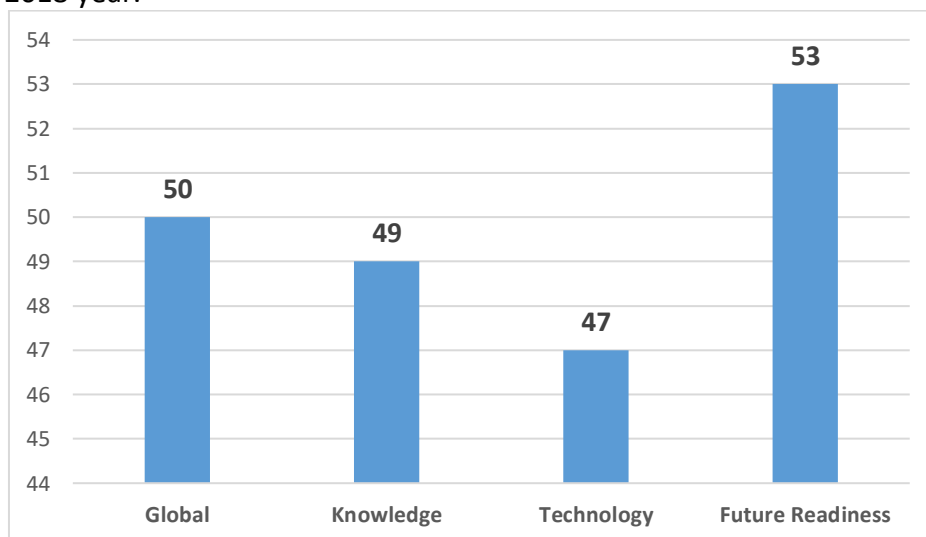

Fig. 2. Components of Digital Competitiveness in the SR in 2018

Source: Own processing according to IMD World Digital Competitiveness Yearbook (2018).

We underline that they represent Slovakia's ranking in the 63 surveyed countries. The overall score reached by the Slovak Republic was 50th place in rank, thus it belongs to the 13 countries with the lowest implementation of digitization. We ranked best order in technology (47th), a bit worse in the field of knowledge (49th). Most worrying is the poor future readiness, in which we were placed on 53rd rank. According to deeper analysis of development of the individual components of the digital competitiveness, we can state the following findings:

Table 2. Household Internet Access in V4 Countries in 2018

Country	% Population
Slovakia	87,0
Czech Republic	89,0
Poland	87,0
Hungary	89,0

Source: Own processing according to Eurostat

In knowledge, between 2014 and 2018, the Slovak Republic records a decreasing trend. While we reached 40th place in 2014, at the end of the review period it was 49. So we dropped 9 places in ranking. We have a similar trend in technology. In 2014, we ranked 35th, but in 2018 we dropped to 47th place. In the future readiness, we recorded the greatest decline in 2017-2018. While Slovakia was developing fluctuatingly for the first three years (1 in order up and down) in the following years, we got worse by 6 places in order.

Internet Access. Looking at Eurostat's database oriented at Internet Access from 2018 year, within V4 countries, we conclude that in Slovakia there have internet access the lowest percentage of households, together with Poland – 87%. In both countries in the Czech Republic and Hungary 89% of households evaluated this situation positive. For comparability, the average for the 28 EU countries is 91% households.

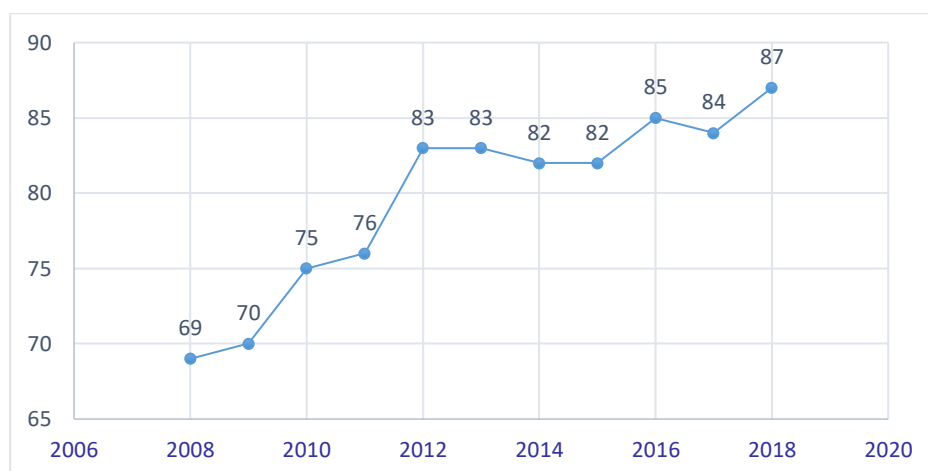

Fig. 3. Evolution of Household Internet Access in Slovakia in 2008-2018

Source: Own processing according to Eurostat

Preparedness of Population to a Digital Society in Slovakia. The current state of computer equipment and internet access of the Slovak population are a prerequisite for further development of society. According to a survey by Google Slovakia, "internet for Slovaks is an integral part of life". Until 3/4 Slovak internet users join it regularly. 61% connect every day. Almost 50% of citizens cannot live without internet.

For a deeper perception of digitization in Slovakia, we summarize the conclusions of the Digital Literacy Survey of the Slovak Republic, which was realized by M. Kokles, A. Romanová, M. Zelina and A. Hamranov in 2017³⁷⁹. Information collection was conducted through a questionnaire of 27 questions addressed to three domains: hardware, software and work in the internet environment. The survey sample consisted of 2 906 respondents over 18 years of age. A quota selection was used, taking into account: gender, education, age, social status, and region.

The highest level of digital literacy has been identified in the field of internet work and the lowest in software skills. The identified digital "gap" is influenced by a number of factors such as gender, age, education, and even the region where the survey participant has a permanent residence. The research findings explain shortcomings in the education system, although there are many projects and modernization efforts. 72% of respondents obtained their ICT skills by self-study, only 21% at higher, secondary and elementary schools. 7% of respondents said they had acquired their skills through non-formal education. The results of research were also confirmed by V. Bolek, who focused on analyzing the education of students in the field of ICT for managerial practice³⁸⁰.

Importance of Digital Competitiveness and Human Capital for Economic Growth. Another object of our study is the relationship between three major phenomena: the digital competitiveness, the economic growth and the human capital. We chose 27 countries in the EU (without Malta – missing information about the digital competitiveness). In the case of digital competitiveness, we used the IMD World Digital Competitiveness Index, the Gross Domestic Product from Eurostat and the HDI database of the human capital. We applied the relationship analysis to the EU Member States and interconnections between them were examined for 2014-2017.

We have verified the following hypotheses:

³⁷⁹ KOKLES, M., ROMANOVÁ, A., ZELINA, M. HAMRANOVÁ, A. (2017). Výskum digitálnej gramotnosti populácie v Slovenskej republike. Journal of Technology and Information Education. 9 (1), 175-188.

³⁸⁰ BOLEK, V. (2015). Proces vzdelávania študentov v oblasti IKT pre manažérsku prax. Journal of Technology and Information Education. 7 (2), 55-64.

1. The phenomenon of the digital competitiveness and the economic growth is closely related, based on can be expected that by boosting the digital competitiveness will also support the effectivity of the national economy.

2. There is a link between the human capital and the digital competitiveness as well as the human capital and the economic growth. By confirming this fact, we can expect that by raising the level of the human capital, we will achieve positive changes in the economic growth and also in the digital competitiveness.

Before verification the given hypotheses, we had to transform two databases because we did not have access to the values of the global digital competitiveness index of the surveyed countries, but only to their ranking. This was the HDII database as well as the Gross Domestic Product Database. Within the monitored period 2014-2017, we created country order, which allowed us to measure relationship dependency through the Spearman Coefficient of Rank Correlation The ranking of countries in the digital competitiveness, in the gross domestic product and in the human development over the period 2014-2017 shows fig. 4-7.

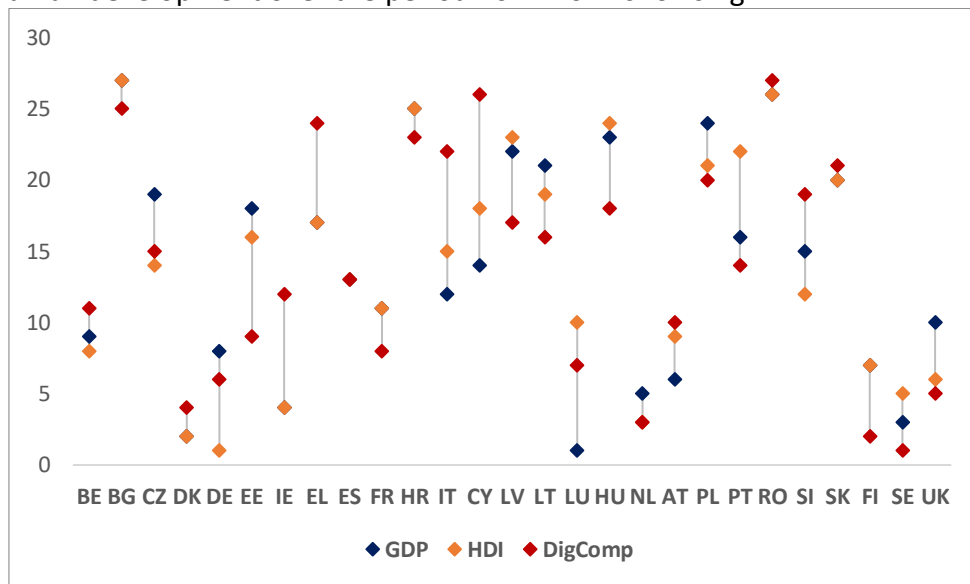

Fig. 4. Rank of EU Countries 2014

Source: Own processing.

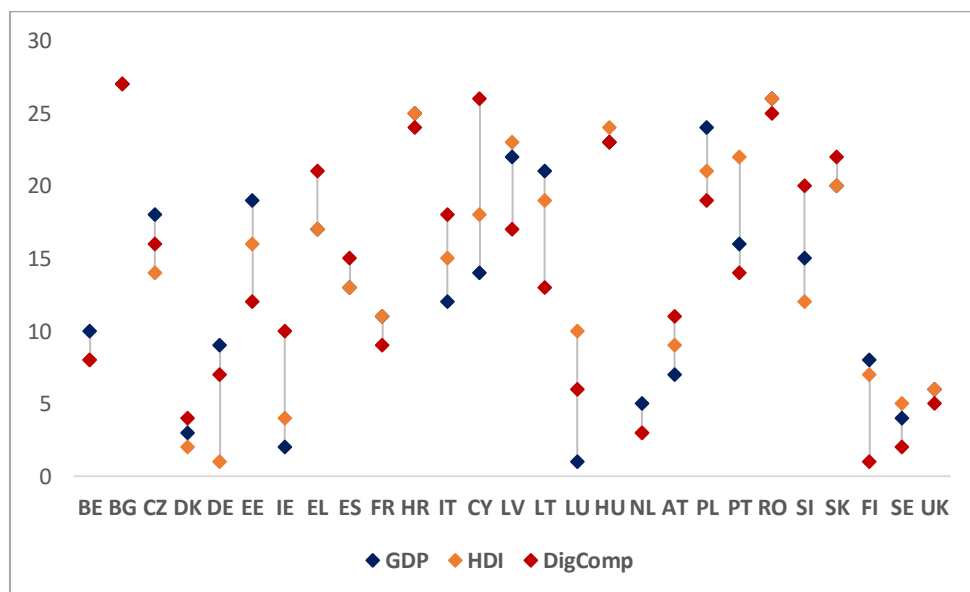

Fig. 5. Rank of EU Countries 2015

Source: Own processing.

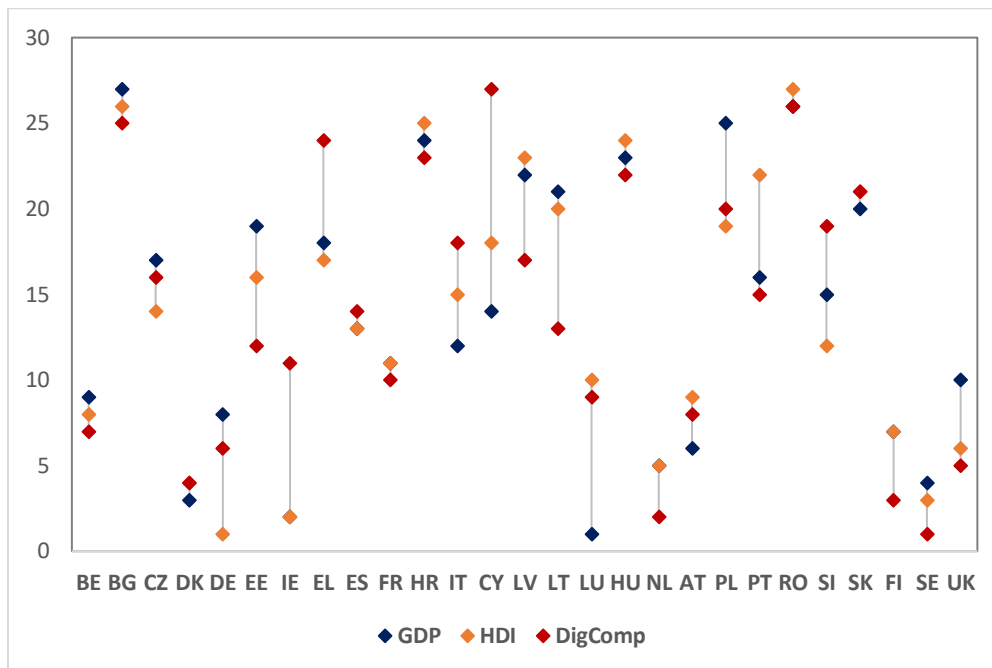

Fig. 6. Rank of EU Countries 2016
Source: Own processing.

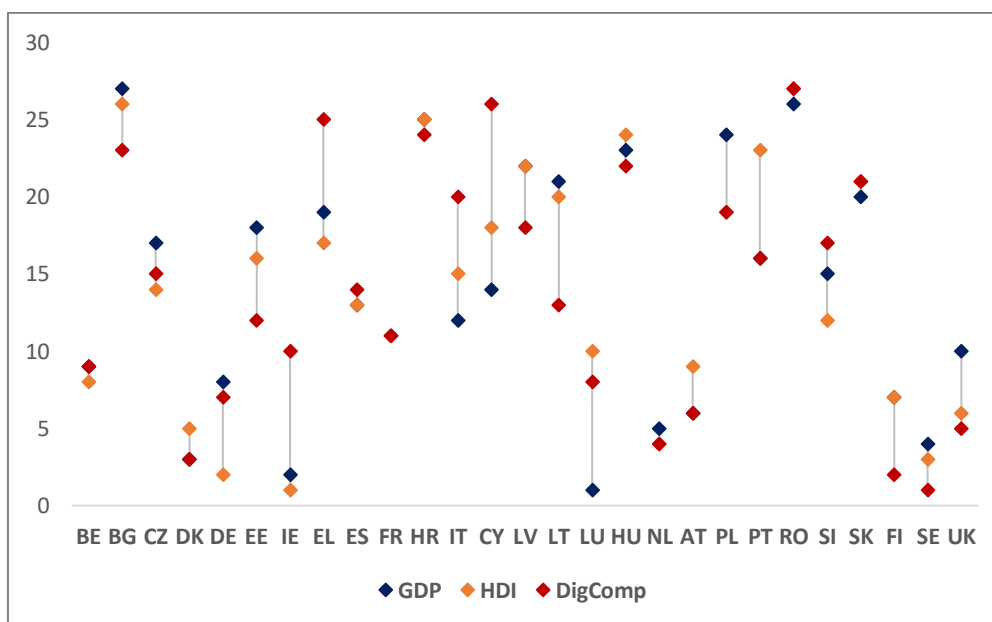

Fig. 7. Rank of EU Countries 2017
Source: Own processing

Our assumption, that phenomenon of the digital competitiveness and the economic growth is strongly correlated, on the basis of Spearman's correlation coefficients has been confirmed, although in the monitored period of 2014-2017 there the interconnectedness of both phenomena gains different levels of intensity.

Values closer to 0 in table 3 show a weaker dependence of variables, values closer to 1 or -1, they mean more tight dependence. The extreme value 1 corresponds to the full match of two orders, the extreme value -1 exactly in the opposite order.

Table 3. Correlation analysis

Spearman Correlation Coefficients` p-value	2014	2015	2016	2017
DigComp/HDP	0,78449 <.0001	0,82357 <.0001	0,80220 <.0001	0,82051 <.0001
HDI/HDP	0,91514 <.0001	0,91636 <.0001	0,91148 <.0001	0,91453 <.0001
HDI/DigComp	0,82295 <.0001	0,85653 <.0001	0,84921 <.0001	0,85409 <.0001

Source: Own processing

In general, we can say that in all years, as well as in the investigated relationships, Spearman coefficient achieves the high values. Their interval is from 0,78449 to 0,91453. We state, that the strongest correlation occurs between the human development and the gross domestic product (average coefficient of 0,914378). A slightly weaker dependence, though very strong, was manifested between the human development and the digital competitiveness (the average value of coefficient 0,845695). The least intensive interconnection can be found between the digital competitiveness and the gross domestic product (average value of coefficient 0,807693).

Conclusion. In our research, we aimed to identify the development and structure of the digital competitiveness in V4 countries for the 2014-2018 period. We also analysed the differences between the individual dimensions expressed by sub-indexes of the global digital competitiveness index in the Slovak Republic. In the V4 countries, we state, that the Slovak Republic is lagging behind other countries in creating a competitive environment for digitization. Within the V4 countries, it was situated at the last 50th place.

In many economies of the European Union, the question remains what is causing the economic growth in the country. Whether they are the technological changes, globalization or the human capital. Our hypotheses about the relationship between the human capital, the digital competitiveness and the economic growth have been confirmed. All these phenomena have a strong interdependence that can be used in formation of a system of the economic policy. But above all, we have confirmed the most intense relationship between the human resources and the digital competitiveness and between the human resources and the economic growth.

Acknowledgment

Writing this paper was supported by the project VEGA 1/0770/17, Availability of Housing in Slovakia.

References:

1. ANNONI, P., DIJKSTRA, L. GARGANO, N. (2017). The EU Regional Competitiveness Index 2016. Working Papers WP 02/2017.
2. BECKER, G. S. (1964, 1993). 3rd ed. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. Chicago: University of Chicago Press.
3. BOLEK, V. (2015). Proces vzdelávania študentov v oblasti IKT pre manažérsku prax. Journal of Technology and Information Education. 7 (2), 55-64.
4. COLEMAN, J. S. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital". American Journal of Sociology, 94, 95-120.
5. CRAWFORD, R. (1991). In the Era of Human Capital. New York: Harpercollins.
6. Competitiveness Yearbook. 2005 s. 608. [online].[Cited 4. 6. 2018]. Available online: http://km.camt.cmu.ac.th/phdkm/2004_3_cw/Anukul/4%20Literature%20and%20Critical%20Reviews/4.1%20Critical%20Reviews/01-Competitiveness%20of%20Nations%20%20The%20Fundamentals.pdf.

7. European Regional Competitiveness Index. [online]. [Cited 4. 1. 2018]. Available online: http://ec.europa.eu/regional_policy/en/information/maps/regional_competitiveness/.
8. Európska komisia. Európa 2020. Sumár Stratégie Európa 2020. [online]. [Cited 4. 6. 2018]. Available online: http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/index_sk.htm.
9. Google Slovensko. (2014). Prieskum medzi Slovákmi: Bez internetu ani na krok? [online]. [Cited 4. 3. 2019]. Available online: <http://googlepresssk.blogspot.sk/2014/05/prieskum-medzi-slovakmi-bez-internetu.html>.
10. KOKLES, M., ROMANOVÁ, A., ZELINA, M. HAMRANOVÁ, A. (2017). Výskum digitálnej gramotnosti populácie v Slovenskej republike. Journal of Technology and Information Education. 9 (1), 175-188.
11. IMD World Digital Competitiveness Yearbook 2017 Results. [online]. [Cited 4. 3. 2019]. Available online: <https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-rankings/world-digital-competitiveness-rankings-2017/>.
12. LISÝ, J. (2005). Makroekonómia 1. Výkonnosť ekonomicky a ekonomický rast. Bratislava: Iura Edition.
13. OECD. Statistics Portal. Competitiveness (In International Trade). [online]. [Cited 4. 3. 2019]. Available online: <http://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=399>.

3.2. Modern strategies personnel management in the epoch of the digital economy

The digital revolution has a significant effect of the labor market. In the report *The Future of Jobs*³⁸¹ it is noted that the development of new technologies in the next five years will lead to a reduction of more than 7 million jobs, which will be compensated for only two million vacancies in new areas of the economy.

The problem is that the fourth industrial revolution creates a vector not to create new jobs, but to reduce them to fundamentally change the structure of employment. The new industrial revolution will enable devices to interact without human intervention. With the growth of labor productivity, inefficient employment will inevitably decline, and this means that it is necessary to significantly increase the flexibility of the labor market, to offer people new employment opportunities. In the era of the digital revolution, rapid changes in the economy of Ukraine put forward new requirements for the professional qualifications of personnel (key competencies) and require new modern strategies for managing personnel of enterprises. The presence of only the necessary competencies no longer satisfies the requirements of modern enterprises. Employees are required to respond quickly, adaptability, creativity, loyalty and mobility, willingness to be responsible for delegated authority and additional work loads, constant striving for professional growth, self-improvement of both personal and business qualities. Modern strategies of personnel management in terms of the selection, recruitment, development and evaluation of personnel will allow the company to respond adequately to changes in the digital economy and consequently increase its competitiveness and business performance.

The strategy of personnel management is an integral part of the overall business strategies. Strategic management enterprises consider the environment of the enterprise as a combination of three environments: macro environment, as well as the immediate environment and internal environment of the organization. The study of the social components of the macro environment aims to realize the impact on the business of such social phenomena and processes: people's attitude to work and quality of life, community customs and beliefs, collective human values, demographic structure of society, population growth, level education, mobility of people etc.³⁸²

An important aspect of improving the personnel management system of enterprises is that the process of improvement itself is advisable to carry out in the context of its subjects, processes and objects.³⁸³ Ability of staff simultaneously act as an object and subject of management is the main specific feature of personnel management.

Personnel management refers to the process of planning, selecting, training, assessment and continuing education of workers aimed at their rational use and increase in labor productivity. The subject of personnel management is the study of relationships between the workers in the production process with the aim of the most effective use of their potential in terms of functioning specific enterprises.

The main goal of the personnel management is a combination of effective training of the personnel, growth of their skill and labour motivation to develop the skills of workers for the sake of solving the tasks of the enterprise and its division.

In the broadest point, under the strategy of personnel management understands the system of long-term goals of the personnel management, determined by the ideology and general objectives of the enterprise, as well as selection of the most effective ways to achieve them.

³⁸¹ The Future of Jobs. Employment, Skills and Workforce. Strategy for the Fourth Industrial Revolution. Global Challenge Insight Report. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs.pdf.

³⁸² Opanasuk, U. A. and Rud, A. V. (2012): An improvement of the system of estimation of personnel is on an enterprise. *Visnyk Sumskoho derzhavnoho universytetu*, 2012, Vol. 1, pp. 134-140.

³⁸³ Denysenko, M. P. and Tereshchuk, L. V. (2017): Management personnel in the enterprise. *Investytsii: praktyka ta dosvid*, 2017, Vol. 6, pp. 53-57.

The personnel management strategy can be considered as the general action plan of the enterprise in the field of personnel policy, determines its forms and directions, sources and methods of personnel formation, ensuring the achievement of the strategic goals of the enterprise.

The efficiency of use of each individual worker depends on his ability to perform the required functions (professionally-qualification quality) and adaptations (motivations) with which these functions are performed. One ability to perform professional responsibilities are insufficient to achieve the objectives of enterprise, since any qualified employee and his performance depends on the desire to work or on his motivation to work. In modern conditions the concept of competence has become widespread, it represents employee's demonstration ability to perform certain production functions.

Competence combines the ability and motivation of an employee and described his production behavior.³⁸⁴ As an example of managerial competencies – solving managerial problems (collecting and analyzing information, identifying problems, developing alternative solutions and choosing a course of action), influencing others (transferring necessary information, overcoming barriers and opposition, ability to determine actions of people).

To insure the competitiveness of enterprises in today's difficult economic conditions, it becomes imperative to provide enterprises with qualified, motivated, human potential, which is able to solve the strategic objectives of the enterprise. The attempts of Ukraine to significantly expand international relations to attract the country to the world market, to the international division of labor constantly stumble on the problem of the competitiveness of Ukraine products is a result of the low competitiveness of domestic enterprises. Therefore improving the competitiveness of enterprises in modern conditions is one of the key problems, the solutions of which contributes to the development and intensification of the economy³⁸⁵.

For a modern stage of development, globalization is characteristic. Eliminating national boundaries, it greatly complicates relations between the main actors of the labor market, because as a result of the synthesis of national laws and traditions, the synergetic effect of the world labor market is achieved. Subjects are required to comply with world standards, taking into account the specifics of national (regional) markets. The migration of skilled labor reached a world scale. In the conditions of increasing competition for professionals, the question of reproduction of the human resources of the country become relevant.³⁸⁶ To solve such problems in the system of recruitment and recruitment of staff using new methods.

The scope of personnel management is transformed step by step through the introduction of information technology and digitalization. The recruitment function is at the forefront of these changes. That is why the topic of recruitment in the era of digital captures the digital revolution – the undeniable trend of all recent years. This is not just system automation, but a new thinking, an approach to all processes of interaction with employees. Innovative tools make it possible to bring the process of recruiting to a new level and to provide better hiring and efficiency of the management system.

In the era of the 4th digital revolution and the development of the digital economy, the following tasks are updated to the strategy of personnel management:

³⁸⁴ Kratt, O. A. and Budiakova, O. Yu. (2008): Personnel management: professionally qualified aspect. Naukovi pratsi Donetskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu. Seria: ekonomichna, 2008, no. 33-1 (128), pp. 201-206.

³⁸⁵ Shatska, Z. Ya. and Dobrodniak, T. S. (2016): Problems of strategic management implementation at domestic enterprises. International scientific journal, 2016, Vol. 11 (21), no. 2, pp. 12-15.

³⁸⁶ Kratt, O. A. and Budiakova, O. Yu. (2007): Conditions of human resources reproduction in terms of globalization. Prometei: rehion. zb. nauk. prats z ekonomiky, 2007, Vol. 3 (24), pp. 25-29.

- definition of the current and future needs of personnel that performs the required amount of work of a certain quality at the right moment of time in a certain place (enterprise), taking into account the processes that are dictated by the digital revolution.

- human resources management: labour market research and selection, selection, recruitment, adaptation of personnel, search of talents capable of implementing creative innovations, professional orientation and professional selection, flow control, personnel release taking into account modern strategies personnel management (head hunter, outsourcing, outstaffing, leasing etc.).³⁸⁷

- personnel development, personnel reserve formation, personnel promotion through the implementation of personal career development programs, search for growth points of employees, development of individual career plans and appropriate criteria for its development.

- attracting staff and stimulating high productivity: ensuring a high level of labour productivity through the organization of the system of tangible and intangible incentives; development of competition in labour, system of encouragement of merit and stimulation of group activity; participation of employees in the distribution of profits, social benefits; development of social infrastructure; regulation of working time. The motivation of the staff is influenced by many factors: remuneration, assessment, professional development and prospects of professional growth, internal corporate culture, etc. At the current stage, it is expedient to develop and introduce new material methods of motivation, this is due to the need to increase labour productivity due to the material interest of the employee in his results – to combine the material interests of him and the enterprise.

- organization of effective work of employees: placement of personnel in accordance with production tasks, taking into account the professional qualifications (competences) of employees, talents, their preferences and skills; improvement of working conditions; organization of workplaces; ensuring rhythmicity of work.

- personnel training: organization of all types of vocational training, retraining and advanced training of personnel in accordance with individual needs and requirements of the modern labour market.

- organization of the participation of employees in management, interaction with representatives of the labour collective (councils of labour collectives, trade unions, etc.).

- study of social processes in the team, organization of assessment of personnel as an information basis for decision-making on personnel issues.

In the era of the digital economy, enterprises in their activities are forced to solve tasks related to modern staff management – hiring staff, compensation calculation and tax reporting. At the same time such activity is profile only for the personnel agencies. That is why the practice of outsourcing personnel management has gained much popularity. Processes associated with the recruitment and search of employees (as well as leasing of personnel and outstaffing) are more often transferred, and rarer are the processes of personnel administration and salary calculation. Examples of companies that provide recruitment and recruitment services are various recruitment agencies.

Staff leasing is an integral part of modern, innovative personnel management and involves the recruitment of temporary staff. This is a peculiar short or medium-term lease of personnel of another firm. Leasing is conditioned by the short-term need of the enterprise in certain personnel. Temporary hiring of personnel has the specifics generated by agencies for this type of work, or recruitment (English recruitment – recruitment, recruiting, recruiting (recruiting) recruits) agencies. The purpose of the recruitment is the provision of paid recruitment services for the

³⁸⁷ Denysenko, M. P. and Budiakova, O. Yu. (2018): Modern strategies of personal enterprises management. Priazovsky Economic Bulletin, 2018, no. 5 (10), pp. 175-181.

employer company. It is necessary to find, select, convince, lure and present to the customer for the final decision on the temporary hiring of candidates for vacant positions. Thus, in case of the need for leasing (lease) of personnel, the customer resorts to the services of a kind of "rolling companies", which lease their labour power to other enterprises for a certain remuneration. In the countries of market economy, the idea of leasing personnel has become widespread and active. The reason for such activity is the relevant legislative framework, which has not yet been developed in our country.

Modern domestic business actively uses outstaffing. Outstaffing – this is the withdrawal of staff for the state of the enterprise, the transfer of part of their employees to the personnel (leasing) agency. People still remain in their workplaces, but all employer functions (payroll, social guarantees, etc.) are assumed by the provider of the services. In a broader sense, outstaffing should be understood as an enterprise agreement with the agency, by which it sends the employee to the customer for a specified time at a fixed fee to perform their specific functions.

In the era of the digital economy, many factors are influenced by the motivation of staff: remuneration, assessment, professional development and prospects of professional growth, internal corporate culture, etc. At the present stage in foreign countries began to develop and introduce new material methods of motivation, this is due to the need to increase labour productivity due to the material interest of the employee in his results – to combine the material interests of him and the enterprise. Among them are: individualization of wages, employee participation in profits, group incentives, employees' right to purchase shares on preferential terms, and others. These methods are also unconventional for our country. Their appearance is connected with the globalization of the Ukrainian economy. Also, non-traditional methods of stimulation in the post-Soviet space can also include "binding to key performance indicators" Key Performance Indicators (KPIs).

KPI is a system of indicators for assessing the work of employees of the enterprise. The purpose of this system is to ensure that the actions of the employees of different units are coordinated, each based on the strategic indicators of the entire enterprise.³⁸⁸ In the analysis of non-traditional methods of motivation, one should not forget about non-material methods, which today also have a significant impact on employees. This is due to their desire to satisfy their secondary needs (involvement, recognition, self-affirmation). That is why these methods have a social – psychological orientation. But, unfortunately, often the main stimulant factor for employees is not even high wages, but bonuses and surcharges. Material motivation in the form of bonuses and allowances is not perfect enough, since there are often cases when the bonus reward is paid on the basis of the successful activity of the enterprise as a whole, corrected according to the labor participation of each unit and without taking into account the results of the work of the employee, who is motivated. This method is ineffective because it does not take into account the individual contribution of each employee to the achievement of the goals, and employees do not link the amount of the bonus received to specific actions that can increase its size. Non-traditional methods of non-material motivation of workers, which are used in foreign countries and begin to spread to domestic enterprises, are: flexible working hours; the opportunity to work at home; the existence of corporate career planning; availability of training programs; providing workers with additional days of rest; gifts for company employees for different holidays; using paternalism policy. In order for the motivation process to be manageable, it is necessary to create certain conditions, namely: it is necessary to have complete and reliable information about the object of management; to constantly have an idea of the state and dynamics of the motivational orientation of the staff; carefully monitor the socio-economic implications of managerial decisions and be able to predict them.

³⁸⁸ Pervushina, M. (2009): Change in incentive schemes. *Upravlenie personalom*, 2009, Vol. 7 (190), pp. 24-26.

Taking into account foreign experience, given that the methods of material motivation in foreign countries are mostly of an international nature, the most important components of it are singled out:

1. Absence of template thinking, complete autonomy and space for experiment, approximation of the right of choice within the limits permitted by law. The only limitation is the economic expediency, which is evaluated not only from the point of view of the present, but also from the point of view of the future.

2. Objective interest in the favourable prospect of the owner of the company, manager, hired employee. Everyone is afraid of losing their source of income, so nobody tries to "eat" everything earned, on the contrary, they seek to invest more in new technologies, in advanced training, in science, which is one of the reasons for the effective functioning of the mechanism of social partnership. In addition, in modern economic conditions, the theory of motivation, entitled R-theory of motivation, is proposed in this paper, because it attempts to investigate the impact of risk as a socio-economic factor on employee performance and how to effectively manage it for the intended results. The external environment of the Ukrainian economy is characterized by a high level of economic risk, which may affect the formation of socio-psychological characteristics of Ukrainian society. This is another reason for the feasibility and special relevance of the R-theory of motivation for enterprises operating in Ukraine and other transition countries. Analyzing the activities of the personnel of different enterprises, we conclude that the existence of economic risk can be a stimulus, or, conversely, antisimotomic for the employee. The motivation of work must be adjusted so that the company receives maximum returns from each employee through the provision of sufficient rewards and incentives. At the same time, for a high-risk post, the employee must be risk-averse, which will enable him to fully use it.³⁸⁹

In the era of the digital economy, human resources management (providing the necessary competency and motivation) is not only the choice and preservation of the required enterprise personnel, using modern methods of recruitment, training and development, as well as in evaluating the activities of each employee in terms of the goals of the enterprise, which makes it possible to adjust his behaviour, reward staff for his efforts.

The following methods for assessing staff are currently up-to-date:

The method is "360 degrees." As part of employee development programs, the so-called 360-degree evaluation is conducted. This type of assessment is also used to improve internal communication, the development of corporate culture. This is a view of the employee from different sides. Information is obtained through a conversation with the employee himself, his immediate supervisor, colleagues, subordinates, and in some cases, and the clients of the appraiser. Based on the evaluation results, an extended feedback is provided, which is based on objective data and is of an evolving nature. The information received by the employees allows not only to evaluate their strengths and to identify the development zones, but also improve the internal communication in the unit. The evaluation data by the "360 degrees" method becomes the basis for the development of an employee's individual development program.

"Assessment Center" is one of the methods of integrated assessment of personnel, based on the use of complementary techniques, aimed at assessing the actual qualities of employees, their psychological and professional characteristics, compliance with the requirements of positions, as well as the identification of potential capabilities of specialists. "Assessment Center" successfully solves the following tasks: assessment of professional knowledge and skills of staff; operational management of personnel; staff training; development of assessment skills. Components of the Assessment Centers: an interview with an expert, during which the collection of data on the

³⁸⁹ Simchenko, N. and Haluzynska, K. (2012): Modern methods of motivating staff of engineering companies. *Ekonomichnyi analiz*, 2012, Vol. 10, no. 4, pp. 352-355.

employee's knowledge and experience; tests (psychological, professional, general); brief presentation of the participant to the experts and other participants; business game; biographical questionnaire; description of professional achievements; individual case-study analysis; expert observation Advantages of the "Assessment Center": the assessment centre carries elements of the strategy of the enterprise; "Assessment Center" allows to obtain as much as possible an objective assessment in comparison with other methods; "Assessment Center" allows the most rational investment in personnel development; provides understanding and clarity in staff assessment by all employees of the company; the "Assessment Center" procedure itself is already a step towards the development of personnel. The disadvantages include: the "Assessment Center" procedure is generally more expensive than testing or interviewing employees; for the "Assessment Center" often takes more time than testing; for the "Assessment Center" requires the preparation of observers from the staff of the company, which requires them about 3 days.

The method of business games. The assessment of staff is carried out within the framework of specially designed simulation and development business games. The assessment involves both business game participants and observers. Attestation business games are usually carried out on the result, which allows to assess the readiness of staff to solve current and future tasks, as well as the individual contribution of each participant in the game. This method of evaluation can be used to determine the effectiveness of team work of the personnel of the enterprise.

Method of management for purposes (MOU). This method is simple and consists in setting specific measurable goals for each employee and periodically discussing progress in achieving these goals. It is possible to take part in the program of the Ministry of Education and Science subordinates, setting them separate goals and periodically providing feedback. However, MOU almost always means a comprehensive program of evaluation and goal setting, which consists of six major steps: the definition of the goals of the organization, the development of a plan for the next year; determination of the department's goals by its superior; discussing the department's goals with its boss and all employees, identifying employees of their own individual; Determine the expected results; the head of the department and the employees set the short-term objectives of the duties; checking by the head of the department of actual performance of duties by each employee, measuring the results; provision of feedback: the head of the department periodically holds meetings with employees, during which the duties are discussed and assesses the progress in achieving the expected results.

Performance Management is the concept of managing an organization based on the multitude of theories and management practices that preceded it. RM is, rather, a kind of "mix", the integration of various methods of management organization, have proven themselves to be effective. The main principles of the RM system include the following:

1. The management system is aimed at achieving interrelated, interrelated quantitative and qualitative goals.
2. Goals are designed from top to bottom. The purpose of the divisions and the personal goals of individual employees should lie with the entire enterprise.
3. Particular attention is paid to the relationship of business goals and the development of key competencies of the employee.
4. The achievement of goals by employees is assessed using Key Performance Indicators (KPIs). KPIs are the basis of the system of motivation, that is, achievement or failure to achieve personal goals directly affects the material or non-material remuneration. KPIs are used not only for measuring results, reporting, differentiating achievements, but also for analyzing opportunities for improvement, improvement and development of the enterprise management system.

Method of standard estimation. Being guided. The supervisor fills in a special form of standard assessments, assessing certain aspects of the worker's work during the attestation period on a standard scale. However, the method of standard assessments suffers from a number of

serious shortcomings. First, the certification is carried out by one person – the head, which provides a high degree of subjectivity and one-sidedness of evaluation. Although it should only take into account the professional qualities of employees, the assessment may reflect personal relationships with subordinates. Secondly, the standard scale does not take into account the peculiarities of the professional activity of each individual employee, which may affect the quality of the assessment.

Method of critical situations. To use this method, evaluation experts prepare a list of descriptions of "correct" and "wrong" behaviour of employees in typical situations – "critical situations". There is a log of records for each evaluated worker; each one introduces examples of behaviour for each heading. Later, this magazine is used to assess the employee's business qualities. Typically, this method is used in assessments made by the head, and not by colleagues and subordinates.

Method of rating behaviours. It is based on the use of "decisive situations", from which the necessary personal and personal qualities of the employee are derived, which become criteria of evaluation. The evaluator reads in the rating form a description of any evaluation criterion and places a mark on the scale in accordance with the qualification of the evaluated. Costly and laborious method, but accessible and understandable to workers. Method of the given distribution. It is known that when assessing the effectiveness of employees, managers often face difficulties due to errors in evaluation. The assignment is used to exclude evaluation errors such as the central trend error and the fault of leniency. The assigned distribution is a form of comparative assessment in which the leader submits to a certain category according to certain (predetermined) rules. It follows from the fact that the manifestation of the estimated performance is subject to the law of normal distribution.³⁹⁰

For Ukraine, it is very important to study and apply the experience of developed countries.³⁹¹ At the presence stage of development of the world economy, and important at topical issue is the development investment activity.³⁹² Over the past decades we have the opportunity to observe a real information revolution, a radical transformation of society, when not only the technical characteristics of goods and services change but also models of interaction and relationships between people, as well as new values and patterns of their behavior.³⁹³

Paying special attention to digitalization it is important to note that the rapid development of innovation and human capital, the main resource of the digital economy, is necessary. Key factors in the development of human capital in a digitalized economy are education (the expected duration of education, the proportion of people with higher education, the level of national spending on education, the literacy rate of the adult population, the number of mortgages pertaining to the world TOP-100) and the continuous learning process. The current needs of staff development are the continuous training of employees, the promotion of staff mobility, interaction with educational institutions that provides practice.

Of particular important of particular importance is the quality of training. It should be noted the important role of the quality of training graduates of higher educational institutions for business

³⁹⁰ Didur, K. M. (2011): Modern methods of personnel assessment. *Efektivna ekonomika*, 2011, [online], no. 11. Available online: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=776>.

³⁹¹ Budiakova, O. Yu. and Zaritskaya N. (2018): External experience of forecasting economic needs for higher education development. *Bulletin Kyiv National University of Technologies and Design*, 2018, pp. 86-98. Available online: <https://er.knuds.edu.ua/bitstream/>.

³⁹² Modern problems economic development of Ukraine: monograph / ed. O. V. Olshanskaya, A. O. Melnik, T. E. Voronkova, 2018, 184 p.

³⁹³ Lyashenko, V. I, Vishnevsky, O. S (2018): Digital modernization of the Ukrainian economy as an opportunity for breakthrough development: monograph. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Industrial Economics, 2018, 252 p.

development. It is the category of employees that it designed to determine the development paths develop strategy and tactics for the enterprise's behaviour in a competitive environment. And that level of training graduates of higher educational institutions pay special attention.³⁹⁴ Education training are crucial for the economic and social progress, and the coordination of the vocational qualifications [competencies] of the graduates with the needs of the labour market plays a key role in this process. This is becoming an increasingly important in a globalized and knowledge-based digital economy, where skilled labour is needed to compete in terms of productivity, competence, innovation, creativity and a high level of human capital index.

For the conditions of the digital economy, modern personnel management strategies are becoming one of the main ones not so much of the logic of the planned strategic development but more and more often as the only really possible strategic factor. In other words, significant strategic changes at various levels of management including at the level of individual enterprise, can be accomplished only with the help of human capital.

The need for changes in the general human resource management paradigm allows to conclude that the decision of the major problems: the selection, recruitment, development and evaluation of personnel in modern conditions is impossible within the framework of traditional ideas. The concept of modern strategic management personnel of enterprises provides modern methods of management of collective enterprises, which are based on human capital as the basis for enterprise development.

Today, there is an imbalance between the needs and competencies on the market labor, which may lead to a situation where there will be both unemployment and a lack of qualified personnel. Already, there is a lack of people with so-called skills of the XXI century and the new way of thinking, where the Professional skills are added to Digital Skills and Soft Skills. Therefore, the most importance should be given the modernization of education and training issues necessary competent professionals.³⁹⁵ It is those countries that will be able to create such conditions will become future leaders. New knowledge, the ability to continuously learning how and dynamism, manageability, adaptability, mobility, innovation, are the system elements of a new kind of competition – hyper, which appeared as a result of the development of the digital economy. These aspects they are the global benefits of the world's countries – the leaders.

References:

1. The Future of Jobs. Employment, Skills and Workforce. Strategy for the Fourth Industrial Revolution. Global Challenge Insight Report. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs.pdf.
2. Opanasuk, U. A. and Rud, A. V. (2012): An improvement of the system of estimation of personnel is on an enterprise. *Visnyk Sums'koho derzhavnoho universytetu*, 2012, Vol. 1, pp. 134-140.
3. Denysenko, M. P. and Tereshchuk, L. V. (2017): Management personnel in the enterprise. *Investysii: praktyka ta dosvid*, 2017, Vol. 6, pp. 53-57.
4. Kratt, O. A. and Budiakova, O. Yu. (2008): Personnel management: professionally qualified aspect. *Naukovi pratsi Donetskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu. Seria: ekonomichna*, 2008, no. 33-1 (128), pp. 201-206.
5. Shatska, Z. Ya. and Dobrodniak, T. S. (2016): Problems of strategic management implimentation at domestic enterprises. *International scientific journal*, 2016, Vol. 11 (21), no. 2, pp. 12-15.
6. Kratt, O. A. and Budiakova, O. Yu. (2007): Conditions of human resources reproduction in terms of globalization. *Prometei: rehion. zb. nauk. prats z ekonomiky*, 2007, Vol. 3 (24), pp. 25-29.

³⁹⁴Denysenko, M. P. (2013): Innovative development of the society on the basis of intellectual capital. *Scientific notes [National University of Ostroh Academy]. Economy*, 2013, no. 23, pp. 15-19. Available online: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoa_2013_23_6.

³⁹⁵ Denysenko, M. P. and Budiakova, O. Yu. (2018): Personnel policy as the basis for the formation of the enterprise personnel management strategy. *Scientists note of the University "KROK" (economics)*, 2018, no. 4 (52).

7. Denysenko, M. P. and Budiakova, O. Yu. (2018): Modern strategies of personal enterprises management. Priazovsky Economic Bulletin, 2018, no. 5 (10), pp. 175-181.
8. Pervushina, M. (2009): Change in incentive schemes. Upravlenie personalom, 2009, Vol. 7 (190), pp. 24-26.
9. Simchenko, N. and Haluzynska, K. (2012): Modern methods of motivating staff of engineering companies. Ekonomichnyi analiz, 2012, Vol. 10, no. 4, pp. 352-355.
10. Didur, K. M. (2011): Modern methods of personnel assessment. Efektyvna ekonomika, 2011, [online], no. 11. Available online: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=776>.
11. Budiakova, O. Yu. and Zaritskaya N. (2018): External experience of forecasting economic needs for higher education development. Bulletin Kyiv National University of Technologies and Design, 2018, pp. 86-98. Available online: https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/10185/1/EOEMIR2018_P086-098.pdf.
12. Modern problems economic development of Ukraine: monograph / ed. O. V. Olshanskaya, A. O. Melnik, T. E. Voronkova, 2018, 184 p.
13. Lyashenko, V. I, Vishnevsky, O. S (2018): Digital modernization of the Ukrainian economy as an opportunity for breakthrough development: monograph. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Industrial Economics, 2018, 252 p.
14. Denysenko, M. P. (2013): Innovative development of the society on the basis of intellectual capital. Scientific notes [National University of Ostroh Academy]. Economy, 2013, no. 23, pp. 15-19. Available online: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoa_2013_23_6.
15. Denysenko, M. P. and Budiakova, O. Yu. (2018): Personnel policy as the basis for the formation of the enterprise personnel management strategy. Scientists note of the University "KROK" (economics), 2018, no. 4 (52).

3.3. Formation of digital management concept as a main factor of intellectual capital realization

The relevance of digital management research in conditions of information civilization is one of social developmental directions. Under the conditions of the 21st century, the formation of modern civilization has accelerated towards globalization, as a result of which occurred a revolution in the means of communication, which gave rise to the social and economic problems of digital society. The digital management development is promoted by the “knowledge society”, the computer revolution, the essence of which is in the cultivation of digital economics, creative individuality, the formation of which is based on information, knowledge, and intelligence. The essence of the concept of digital management is determined by the development of information and communication technologies that determine the rating of a country and its promotion to the level of competitive. The main directions of development of digital management are based on the foundations – economic, educational, cultural, which contribute to the improvement of the information technology of the society and the formation of a creative and innovative personality. Digital management is designed to deepen the value of scientifically categorical forms of digital discourse, which contributes to the formation of the concept of digital management, which is based on the main intellectual and creative resource of society.³⁹⁶

The problem situation is the development of the concept of digital management, which is not yet sufficiently developed in modern management and economic literature, so it is very important to explore all the new approaches to its development. The problem situation is the conceptualization of digital management, its essence, content and main directions of development, which are introduced into the practice of the modern educational process of higher education.³⁹⁷

The objectives of the study are the conceptualization of digital management as a science, based on information and communication technologies and informative mechanisms helped to identify the information and innovative potential of our country. The concept is based on the development of informative standards and intellectual human capital implementation, which is based on information, communication and digitalization of society. Therefore, the transition to digital civilization is in the context of globalization - economic, political, cultural and educational – the nature of “digital projects”, which are based on the information-innovative development of society.³⁹⁸

Research methods and methodology. The methodological basis for the formation and the concept development of information and innovation management is information, studied by M. Castells (2000), as well as auto poetic methodology of Maturana and Varela. The methodological basis for the concepts of digital society is the process of re-industrialization, which is based on the development of industrial society into post-industrial and information-digital. Reindustrialization is seen as a new stage in the development of digital society, in which science and technology are not hostile to one another, but form an eco-intelligent digital economy, based on intellectual resources and electronic digital management culture³⁹⁹.

The results of the research are the formation of the concept of digital management as one of the most modern directions of development of the society of the 21st century. Digital development of all spheres of life activity is required, requiring the development of an

³⁹⁶ Voronkova, V. (2017). The formation of the smart community as a factor of sustainable development and its influence on the formation of a new educational paradigm. Gileâ. Kiev. Issue 117 (2). P. 189-193.

³⁹⁷ Voronkova, V., Romanenko, T., Andrûkajtene, R. (2017). Genesis from the information society to the "smart-society" in the context of the historical evolution of the modern world: theoretical-conceptual context. Gileâ. Kiev. Issue 116 (1). Pp. 128-133.

³⁹⁸ Brignollsson, E., Makafi, E., (2016) Second era of machines: work, progress and prosperity in times of extraordinary technologies. Kyiv: FUND, 236.

³⁹⁹ Donell, M., Meadows, D., Randers, J. (2018). Borders of growth. 30 years later. Kiev: Pavlum, p. 454.

information-innovative society and an information-innovative personality. The concept of digital management as a science must comply with the digital way of production and the management system, which is based on information and communication technologies and strengthens its information-digital culture. The digital potential of society is designed to resist the destructive tendencies of society, which necessarily necessitates the formation of a creative and creative personality that turns digitalization into creative and innovative processes. The concept of digital management has the character of “digital projects”: 1) information and communication management; 2) digital resource management; 3) management of digital information processing⁴⁰⁰.

The concept of digital management is a set of rules, technical methods and systems that define the information and communication structure of an organization, defining the purposeful use of digitalization as the main resource on the way to a digital society of innovations. The concept of “digital management” includes in the creation of such an information structure, where all the “parts” of digitalization provide the necessary level of coincidence of all information components on a new innovative digital basis. Digital management is seen as the basis of an innovative society based on innovation and digitalization⁴⁰¹.

The concept of digital society is based on the principle of technological determinism, the development of science and technology, new creative technologies – nanotechnology, biotechnology, social and humanitarian technologies. As a result of super modern technologies, innovative development of science and technology, advanced research projects, based on the digital development of technological and technical spheres of production, the introduction of intellectual resources introduction of as the main component of society, are necessary. In accordance with this, the social structures and relations of society also change, which require appropriate development, which would correspond to the technical-innovative structure of society⁴⁰².

Digital economy, digital management and digital culture are built on the basis of a technetronic, over industrial, information society in which the majority of the population is concentrated in the field of digital services and consumption. Digital society comes to replace industrial and labor and is overcoming industrialization, in which industry is founded, since the information society corresponds to the service sector and the corresponding digitization of society.

Digital society is no longer a “raw material warehouse” in which industrial products accumulate and goods are overproduced and consumer-oriented, large databases that are used in digital processing of materials and transforming it into customer service quality through the use of information. In the conditions of the information-digital society, the qualification, education, competence, intellectuality and creativity of the individual becomes the place of productivity.

The value of human activity and its focus on digitalization are determined by the amount of effort, ability, information that is spent on it. In his works, E. Toffler critically assesses the future civilization and the search for the contours of the “new civilization”, in particular noting that industrial civilization “does not go that way” because it led to a conflict between the natural and social, cultural forces of human existence, between the forms of industrial society and postindustrial. The analysis of the future society E. Toffler carried out on the basis of “information reductionism”, the transition from industrialism to a new post-industrial stage should be realized

⁴⁰⁰ Melnyk, V. V. (2018). Information management as a factor of innovative society development. *Humanities Bulletin of Zaporizhzhie State Engineering Academy*, 74, 39-47. <https://doi.org/10.30839/2072-7941.2018.149651>.

⁴⁰¹ Ibid.

⁴⁰² Nikitenko, V. O. (2018). Education as a factor of creative personality establishment and development in information society. *Humanities Bulletin of Zaporizhzhie State Engineering Academy*, 74, 150-158. doi: <https://doi.org/10.30839/2072-7941.2018.149674>.

with the domination of information technologies on the basis of a computer revolution. It will be accompanied by an update of the mode of production, way of life and culture and this update will solve complex issues of computerization.⁴⁰³

In the culture of digital society, the problem of overcoming standards is becoming ever more important, since it is a question of stimulating people's intellectual creative activity, and developing intercultural contacts and dialogue forms of sociality. D. Bell, who did not use the concept of "digital society", nevertheless stood at its origins, since it defines the most important determining factors:

- 1) not capital, but theoretical knowledge becomes the organizing principle of this type of society;
- 2) the social system is the neural node in society;
- 3) the cybernetic revolution determines the technological criteria for the production of goods and services.

It is not by chance that D. Bell formulated specific dimensions and components of this type of society, based on the realization of the main factor of the country's intellectual potential:

- 1) employment: the transition from the production of goods to the production of services;
- 2) in the field of management: the leading role of professional specialists and technicians, managers;
- 3) the axial principle: the decisive role of knowledge as a source of innovation and policy definition in society;
- 4) future orientation – control over technology and technological assessment of activities;
- 5) the decision-making process – the creation of a new "intellectual technology" associated with electronic digital technologies.⁴⁰⁴

It should be noted that the functioning of these components changes the ratio of the economy and the social sphere, subordinating the economy to the social sphere. The leading force of social policy determines the decisive role of the social structure of meritocracy (D. Bell), the techno structure (J. Gelbrait), who organize all types of activities and management of society. At the helm of power – "the power of the best" – a hierarchy of scientists, managers, engineers, civil servants, due to talent, knowledge, qualifications⁴⁰⁵.

In his work *The Third Wave*, Toffler outlined the stages in the development of human civilization, the transition from industrial to post-industrial, through which humanity passes in its development:

- 1) Pre-industrial – agricultural civilization (1650-1750), which is based on a simple division of labor, the caste structure of society, the authoritarian power of a decentralized economy.

- 2) Industrial (1750-1950) – industrialism has destroyed agricultural civilization, replacing the way of life of millions of people; the market developed; this civilization has given man a lot of material benefits, but a high price was paid for it – separation from production, dictation of collectivism, loss of individualization, separation of the producer from the consumer; Toffler negatively assesses industrial civilization and sees a way out in its fundamental transformations, transformations, and modernization.

- 3) Postindustrial (1950-1980) – computer information, which is characterized by:

- a) Information (flexible) technologies that lead to the qualitative transformation of the infrastructure of society and the way people live;

⁴⁰³ Nikitenko, V. O. (2013). Geocultural alues in today's world development: a socio-philosophical dimension. *Humanities Bulletin of Zaporizhzh State Engineering Academy*, 54, 266-280.

⁴⁰⁴ Punchenko, O., Voronkova, V., Andriukaitiene, R. (2018). Sociodynamics of the globalizing world in its civilization dimension. *Humanities Bulletin of Zaporizhzh State Engineering Academy*, ed. 74, Pp. 48-60. <https://doi.org/10.30839/2072-7941.2018.149652>.

⁴⁰⁵ Rogers, E., (2009) *Diffusion of innovations*. Kyiv: Publishing House: Kiev-Mohylian Academy, p. 591.

b) A lonersociety in which classes lose their meaning and various transitional forms are created; transnational institutions that solve global issues – moving away from national-state closeness to common markets with the free movement of goods, people, ideas, finances, and cultures⁴⁰⁶.

Toffler outlined the development of the next stage of development, which includes innovations of the radical planetary transformation of society:

a) stimulate the introduction of microprocessors and the emergence of new types of production activities (robotics, computerization);

b) the birth of new forms of organization of human relations, which meet the specified technology (nanotechnology, biotechnology, convergent technologies, which are called high or breakthrough);

c) A change in the way of life in the direction of assessing the quality of life.

4) All this together led to the birth of a digital civilization, which represents a new transformation of the social world (1980 to the present time), which can be called eco-rational, based on which information and computer systems revolutionize technological processes (microelectronics, bio and light technologies robotics, nanotechnologies), which open the way to a clean industry, diversification, decentralized, resource-saving production⁴⁰⁷.

At the same time, McLuhan also believed that the electronic revolution will radically change life on the planet. At the initial stage, electronic technologies (space communications, portable video recording) performed the role of social therapy. They created a new type of social communication. At the higher stages of its development, the electronic revolution led to fundamental social changes, characterized by three major innovations:

1) satellite communications;

2) the creation of fiber-optic cable networks, digital electronic devices;

3) the use of microprocessors integrated circuits for the rapid application of information transfer, which gives everyone access to the database anywhere in the world. Similar intellectual and technological systems led to a fundamentally new stage of civilization and culture and the emergence of global hyper-intelligence (data and knowledge industry)⁴⁰⁸

Computerization, followed by digitalization, created the technological basis for information of society, in which informatics and computers, together with second literacy, contributed to the enhancement of human intellectual and creative abilities, and in general, the intellectual capital of society. Information technology and digitalization of social life contributed to the formation of a new concept of digitalization of society, in which information and its digitalization is power. Information and digitalization have replaced the social revolution⁴⁰⁹.

We do not fight with machines; we turn into a part of “technological singularity”. Scientists believe that over time people will create more intelligence and history will reach a kind of singularity, that is, unprecedented intellectual development, that is, the connection of space and time and the world can go beyond of our understanding⁴¹⁰.

Conclusions and practical recommendations. The concept of digital management should be introduced in all areas of social development, including higher education, which requires the formation of an intellectual creative personality as a subject of the information-innovative society of digital civilization⁴¹¹. Digital civilization will contribute to further digitalization of society, its implementation in all spheres of human life, as there will be a total digitization of everything that

⁴⁰⁶ Rose, D. (2014) Objects: Design Human Desire and the Internet of Things New York: Scribner, p. 320.

⁴⁰⁷ Christopher, S. (2018) Total automation. How computer algorithms change life. Kiev: Our format, p. 280.

⁴⁰⁸ Starzhinsky, V., (2016) Towards an Innovation Society. Minsk: RIVSh, 446.

⁴⁰⁹ Florida, R., (2018) Homo creative. How does the new class conquer the world. Kiev: Our format, p. 432.

⁴¹⁰ Ford, M., (2016) Engineering and the threat of the future. Kiev: Our format, 400.

⁴¹¹ Shevchenko, A., (2018) Digitalera. Justaboutdigitaltechnology. Kiev: SummitBook, p. 457.

can be imagined in this area: innovation, artificial intelligence, computer wealth, the development of various convergent (breakthrough) technologies. There will be a reduction in jobs, as computers will be included in each organization and life, and the “battle of the man with the machines” will take place. Computerization will totally affect our life, economy and politics, social, cultural and other spheres of development. Therefore, it is necessary to form successful innovative strategies and make every effort for the further development of digital society, which is based on the development of intellectual human capital. According to the latest data, there are already more than 2 milliards of smartphones in the world and we cannot imagine our life without them. The current generation will work hand in hand with robots, will not be surprised at the results of big data analysis using artificial intelligence and will find the answer to the question – artificial intelligence is good or evil for humanity. Digital generation or generation Z – this generation, born after 1995 and never knowing the time without the Internet, they are accompanied by these devices from childhood, they cannot be surprised by crypto currency or new technologies like block chain, they will become global citizens rather than hired employees. The future development of society is digital development, which requires the formation of digital consciousness, digital culture and digital worldview. The digital identity will become the object and subject of digital society.

References:

1. Voronkova, V. (2017). *The formation of the smart community as a factor of sustainable development and its influence on the formation of a new educational paradigm*. Gileâ.Kiev. Issue 117 (2). P. 189-193.
2. Voronkova, V., Romanenko, T., Andriukaitiene, R. (2017). *Genesis from the information society to the "smart-society" in the context of the historical evolution of the modern world: theoretical-conceptual context*. Gileâ. Kiev. Issue 116 (1). Pp. 128-133.
3. Brignollsson, E., Makafi, E., (2016) Second era of machines: work, progress and prosperity in times of extraordinary technologies. Kyiv: FUND, 236.
4. Voronkova, V., Kyvljuk, O., Andriukaitiene, R. (2018). Anthropological measurements of smart society: theoretical and conceptual experience. *Humanities Bulletin of Zaporizhzh State Engineering Academy*, 73, 25-40. doi: <https://doi.org/10.30839/2072-7941.2018.143880>.
5. Donell, M., Meadows, D., Randers, J. (2018). *Borders of growth. 30 years later*. Kiev: Pavlum, p. 454.
6. James, P., Womack, D., Jones, T., Russ, D., (2017) *the machine that changed the world.* History of line production – dark weapons "Toyota" in automotive wars. Library Lin Institute. Kiev: Pavlum, Lean Snicit Ukraine, P. 388.
7. Melnyk, V. V. (2018). Information management as a factor of innovative society development. *Humanities Bulletin of Zaporizhzh State Engineering Academy*, 74, 39-47. <https://doi.org/10.30839/2072-7941.2018.149651>.
8. Nikitenko, V. O. (2018). Education as a factor of creative personality establishment and development in information society. *Humanities Bulletin of Zaporizhzh State Engineering Academy*, 74, 150-158. doi: <https://doi.org/10.30839/2072-7941.2018.149674>.
9. Nikitenko, V. O. (2013). Geocultural alues in today's world development: a socio-philosophical dimension. *Humanities Bulletin of Zaporizhzh State Engineering Academy*, 54, 266-280.
10. Puchenko, O., Voronkova, V., Andriukaitiene, R. (2018). Socio dynamics of the globalizing world in its civilization dimension. *Humanities Bulletin of Zaporizhzh State Engineering Academy*, ed. 74, Pp. 48-60. <https://doi.org/10.30839/2072-7941.2018.149652>.
11. Rogers, E., (2009) *Diffusion of innovations*. Kyiv: Publishing House: Kiev-Mohylian Academy, p. 591.
12. Rose, D. (2014) *Objects: Design Human Desire and the Internet of Things* New York: Scribner, p. 320.
13. Christopher, S. (2018) *Total automation. How computer algorithms change life*. Kiev: Our format, p. 280.
14. Starzhinsky, V., (2016) *Towards an Innovation Society*. Minsk: RIVSh, 446.
15. Florida, R., (2018) *Homo creative. How does the new class conquer the world*. Kiev: Our format, p. 432.
16. Ford, M., (2016) *Engineering and the threat of the future*. Kiev: Our format, 400.
17. Shevchenko, A., (2018) *Digitalera. Justaboutdigitaltechnology*. Kiev: SummitBook, p. 457.

3.4. Digital technologies and their impacts on the development of the economy of the country

The subject of economic theory, according to Western economists, is the study and use of limited economic resources to satisfaction of human needs. According to the theory of neoclassical synthesis, the founder of which is A. Marshall, the subject of the study is the national wealth, the ways and incentives of human behavior under conditions of limited resources. The ideas of J. M. Keynes, later called Keynesianism, became the basis of the theory of macroeconomic regulation of the national economy and the study of dependencies between economic proportions. He used institutionalism as his study of the economic system, as well as applied economic and noneconomic factors, the definition of collective action and collective choice. Consequently, the emergence of a digital economy relied on the already existing scientific views of a number of schools and trends in economic theory, above all, marginality, Keynesianism, institutionalism.

During the formation of the digital economy, the digital economy constantly felt and was influenced by the environment of such sciences and technologies as economics and mathematical modeling, social psychology, information and communication technologies (ICT), and also promoted the emergence of new advanced technologies for the purpose of obtaining, transmitting, processing and storing data. So, the objective process of economic development contributed to the expansion of the limits of knowledge due to the influence of other sciences and the expansion of research objects, while the economy involved in the process of their knowledge, interests and influence of new trends in economic theory, including the digital economy⁴¹².

The current stage of economic development is characterized by a number of specific features, which are primarily due to the rapid progress and pace of development of social production, the introduction of information telecommunication technologies. In addition, the process of globalization of the global economy, the launch of the import substitution mechanism impose requirements for the process of updating and developing the digital economy.

The notion of "digital economy" is a relatively new trend in economic theory.

The digital economy is a system of institutional categories (concepts) in the economy, based on advanced scientific advances and advanced technologies, primarily in digital information and communication technologies, whose operation is aimed at increasing the efficiency of social production, supporting sustainable economic growth in order to increase prosperity. and the quality of life of the citizens of the country. The result of the digital economy is a specific product (or service) in obtaining citizens of this service in the socio-economic activity: scientific and educational, health care and medical care organizations, ensuring effective business conduct and its control, legal services, in the field of advertising , i.e. the creation of an e-government (or statedocument circulation). Thus, the International Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) and scientist Thomas Mezanburg distinguish three main components of the digital economy⁴¹³:

- supporting infrastructure (hardware and software, telecommunications, networks, etc.);
- e-business or e-business business (conducting business and any other business processes through computer networks);
- e-commerce (distribution of goods over the Internet).

Consequently, the digital economy is an innovative dynamic economy based on active introduction of innovations and information and communication technologies in all types of

⁴¹² Gasanov G., Gasanov T. (2017) Digital economy as a new direction of economic theory. Regional problems of economic transformation. Regular problems of the transformation of economics. 2017. No. 6. pp. 4-10.

⁴¹³ The Concept of a "Digital Economy" [Electronic resource]. – Access mode: <http://odec.org.uk/the-concept-of-a-digital-economy/> – Title from the screen.

economic activity and sphere of life of the society, which allows to increase the efficiency and competitiveness of individual companies, economy and standard of living of the population. The digital economy is the foundation of the Fourth Industrial Revolution and the Third Wave of Globalization.

A characteristic feature of the digital economy is its connection with the demand-side economy (on-demand economy), which involves not selling goods and services, but accessing them at the exact moment when it is needed. Receiving orders is online, and their execution is offline. Advantages of the economy on demand are: high speed of obtaining the necessary service or product; Reducing their value to the end user by reducing the number of intermediaries; simplifying the release of suppliers of goods and services to users.

The need for the use of digital technologies to enhance competitiveness, entrepreneurship and innovation was highlighted in the "Action Plan "Entrepreneurship 2020"⁴¹⁴. The European Commission encourages the use of opportunities for the digital revolution, encouraging innovative business transformation and supporting digital businesses in Europe⁴¹⁵. More effective use of digital technologies has been recognized by the EU as the main driver for strengthening competitiveness and economic development as well as job creation and, as a consequence, is one of the first issues on the agenda in a number of initiatives, in particular: The flagship initiatives of the EU 2020 – Industrial politics for the globalization era, Digital Agenda for Europe, The Innovation Union⁴¹⁶; "Entrepreneurship 2020" Action Plan – The Entrepreneurship 2020 Action Plan (2013); Small Business Act of Europe – The Small Business Act for Europe (2008)⁴¹⁷; Commission Communication "Adapting e-Business Policy in a Changing Environment: Go Digital Initiatives Lessons and Future Challenges – Adapting e-business policies in a changing environment: the lessons of the Go Digital Initiative and the challenges ahead" (2003)⁴¹⁸.

The Entrepreneurship 2020 Action Plan provides a framework for policy and vision for key priority sectors by 2020. The program has five categories, each of which describes the key factors affecting digital entrepreneurship. Note that developed countries pay considerable attention to the development of the digital economy. The European Commission allocates five measurements of the digital entrepreneurship program:

- a) digital knowledge and ICT market;
- b) digital business environment; c) access to finance for business;
- c) digital skills and e-leadership;
- d) creation of a supportive entrepreneurial culture (Fig. 1).

The European Commission is also working on other issues related to the competitiveness of the digital economy in Europe:

1) stimulation of switching to electronic invoice circulation and payment information between enterprises, which will accelerate the money circulation between them, reduce printing and postal costs, provide reduction of storage costs of documentation;

⁴¹⁴ The Entrepreneurship 2020 Action Plan [Electronic resource]. – Access mode:

http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/entrepreneurship-2020/index_en.htm – Title from the screen.

⁴¹⁵ Measuring the Digital Economy OECD Report [Electronic resource]. – Access mode:

http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/science-and-technology/measuring-the-digital-economy/summary/english_1443d3d7-en#page1 – Title from the screen.

⁴¹⁶ New Digital Economy [Electronic resource]. – Access mode:

<https://www.ida.gov.sg/~media/Files/Infocomm%20Landscape/Technology/TechnologyRoadmap/NewDigitalEconomy.pdf> – Title from the screen.

⁴¹⁷ OECD Digital Economy Papers [Electronic resource]. – Access mode: http://www.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/oecd-digital-economy-papers_20716826 – Title from the screen.

⁴¹⁸ Digital economy [Electronic resource]. – Access mode: http://ec.europa.eu/growth/sectors/digital-economy/index_en.htm – Title from the screen.

2) standardization of information and communication technologies (ICTs) in order to unify their specifications and properties and maximize opportunities for cooperation between business entities;

3) the development of "electronic skills" for the effective use of digital technologies in industry and other sectors of the economy.

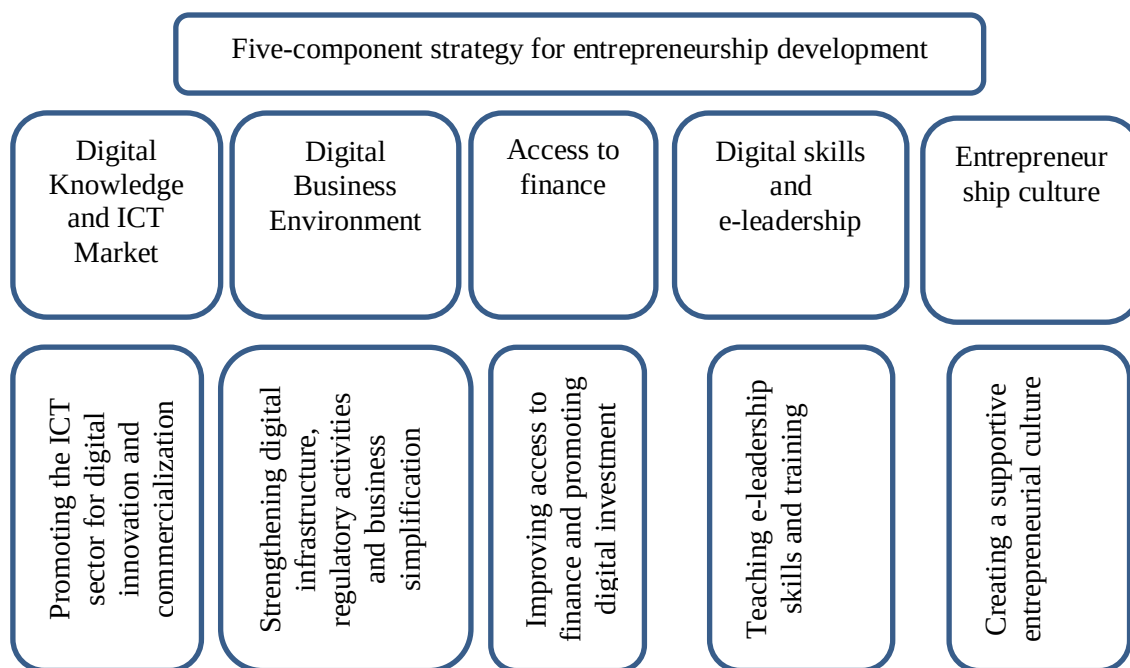

Fig. 1. Composition of the Program "Entrepreneurship 2020" Action Plan

An important component of the formation of the information society and the digital economy in Ukraine is the use of opportunities for modern ICTs for the creation of information and new knowledge, goods and services, and effective exchange of them. Information and telecommunication technologies in the conditions of intensive development of market relations – one of the most important elements of effective management. The level of ICT development in the country can be estimated by the general indicators of the use of computer technology and telecommunications.

According to a sample survey of the State Statistics Service of Ukraine⁴¹⁹, 91.1% of enterprises in all regions of the country use computers in their activities. The highest level of computerization has enterprises in the field of money mediation, loans, insurance – 99.6% of the total number of enterprises. The high value of this indicator was in the field of film production and activities in the field of broadcasting and television – 96.5%; the lowest level of computerization – in the sphere of hotel and restaurant business – 82.1%. Of the total number of computerized enterprises, 62.7% used an internal computer network, and an extended internal computer network – almost every sixth enterprise. Each fourth company had a functional home page in the intranet and used wireless access.

The problem of ensuring the effectiveness of digital technologies and enhancing their positive impact on economic growth and socio-economic development of the countries is urgent. In this regard, the majority of scientists and practitioners consider the priority task on the global scale to increase the availability of the Internet, including and the price tag. Today in the world for every user of high-speed broadband connection there are five people who do not have such a connection. On a global scale, almost 4 billion people do not have access to the Internet at all.

⁴¹⁹ State Statistics Service of Ukraine [Electronic resource] – Access mode: www.ukrstat.gov.ua.

About 2 billion people do not use mobile phones, and almost half a billion people live in areas not equipped with mobile communications⁴²⁰. As for Ukraine, according to the American website Speedtest.net, which uses the Internet bandwidth analysis, Ukraine has a well-developed fast broadband Internet, but its mobile Internet is slow. In all neighboring countries, mobile Internet is better than in Ukraine.

Three of the world's fastest Internet leaders include Singapore, South Korea and Hong Kong. Ukraine ranks 39th out of 133 countries at the speed of broadband Internet (Fixed Broadband). Along with us in the ranking – Ireland (37), Poland (38), Russia (40), Estonia (41). In the rating of mobile Internet Ukraine is only 109 in the 122nd place. Ukraine was ahead of the following neighboring countries: Moldova on 43, Poland – 49, Belarus – 69 and Russia – 72. In this regard, the priority task is to provide for everyone, both in Ukraine and the world of access to the Internet. Note that this is one of the targets of the Sustainable Development Goals (SDGs), known as "The Transformation of our World: An Agenda for Sustainable Development for the Period up to 2030" (English Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development, approved by the United Nations Summit on Sustainable Development on September 25, 2015, the Sustainable Development Goals (SDGs) include 17 global goals and 169 relevant objectives. In particular, SDGs includes Goal 9 "Creating a solid infrastructure, promoting comprehensive and sustainable industrialization and innovation," which can be achieved by combining market competition with public-private partnerships and effectively regulating the functioning of the Internet and telecommunications.

In order to assess the level of technological development in the countries of the European Union and the degree of the introduction of innovative technologies in society and, in particular, in the economy, the DESI Index (The Digital Economy and Society Index) is used. The index is calculated from 0 to 1. Human capital, digital technology integration, digital public services, quality of communication and Internet use are estimated. In 2017, the EU countries received the highest marks for the following components of the DESI index: communication (0.63), human capital (0.55) and digital social services (0.55). However, the need to improve integration of digital technologies into business activities (0.37), Internet usage (0.48). According to the DESI index, in 2017, Denmark, Finland, Sweden, the Netherlands, Luxembourg, Belgium, Great Britain, Ireland, Estonia, Austria (Figure 2) are the leaders in the development of digital technologies among the countries of the European Union.

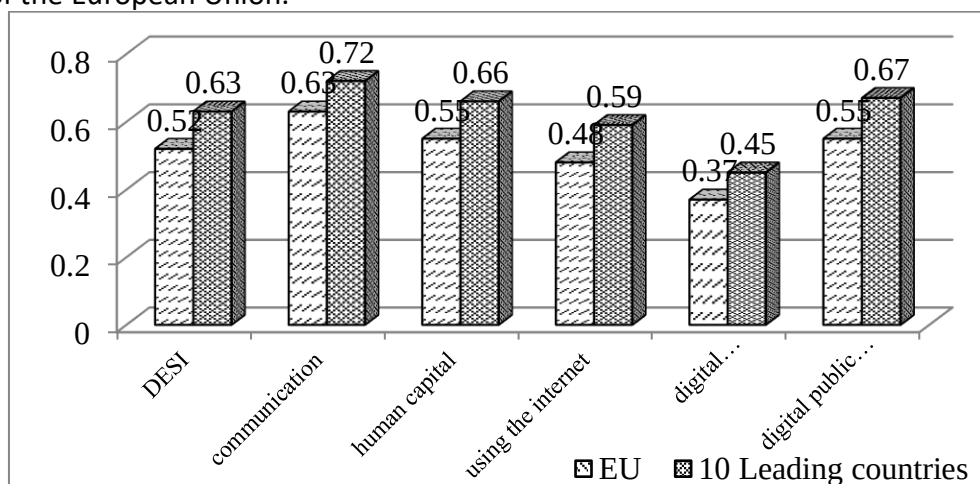

Fig. 2. The DESI index for the EU and the 10 countries-leaders in the development of the digital economy⁴²¹

⁴²⁰ Report on World Development "Digital Dividends". World Bank Group-2016 // <http://documents.worldbank.org/>.

⁴²¹ Digital Economy and Society Index 2017 [Electronic resource] - Access mode: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/>

Note that for the top 10 EU leaders in the development of the digital economy, the overall index of DESI and its components are considerably higher than the average for the European Union. In addition, the top 10-leaders of the countries included mostly small EU countries. To this cluster did not enter such countries as Germany, France, Italy, Spain, etc. This once again demonstrates the peculiarity of the new wave of globalization and the Fourth Industrial Revolution: small and medium-sized enterprises and small countries can be successful and competitive if they actively implement digital technologies and develop the digital economy.

Due to the development of the digital economy, small and medium-sized businesses (SMEs) have become unattainable in the past to become global. This is what determines the peculiarity of the third wave of globalization, its inclusiveness. In particular, the founder of Alibaba, Jack Ma, formulated at the World Economic Forum in Davos (2017): the concept is "30-30-30": for the next 30 years, the world will be replaced by those today 30, and companies employing 30 employees⁴²².

It should be noted that all the first positions in the components of the DESI ranking are occupied by countries with the top 10 EU leaders. In particular, Denmark has the highest ranking among EU countries in terms of the use of the Internet and the integration of digital technologies; Finland - by the component of "Human Capital"; The Netherlands – "Communication"; Estonia – "Digital Public Services" (Table 1).

It is clear that Ukraine is not a member of the EU and the DESI index is not officially defined for it. For Ukraine, the Digital Evolution Index 2017 is also not determined. One of the reasons is the lack of relevant information, reporting.

In a digital economy, human capital and information technology play a crucial role in ensuring sustainable economic and business development. In this regard, the training of highly skilled professionals, taking into account the needs of the market and modern trends in the development of digital technologies, the effective implementation of which is accompanied by accelerating economic growth, increasing the number of jobs, improving the quality of services, becomes of particular importance.

Enterprises that use digital technology are becoming growth hubs that provide the Internet of Things economy – the concept of a computer network of physical objects ("things") equipped with embedded technologies for interacting with each other or with the external environment.

Table 1. 10 EU countries with the most advanced digital economies

Country	DESI rating		Communication		Human capital		Use of the Internet		Integration of digital technologies		Digital public services	
Denmark	1	0,71	4	0,76	5	0,69	1	0,72	1	0,62	4	0,74
Finland	2	0,68	12	0,64	1	0,76	5	0,62	3	0,56	2	0,82
Sweden	3	0,67	5	0,76	4	0,69	2	0,71	4	0,54	8	0,65
Netherlands	4	0,67	1	0,82	6	0,65	4	0,62	6	0,48	3	0,77
Luxembourg	5	0,61	2	0,79	2	0,73	3	0,64	22	0,3	19	0,49
Belgium	6	0,61	3	0,78	11	0,57	11	0,52	5	0,52	13	0,57
UK	7	0,61	6	0,74	3	0,71	7	0,59	15	0,37	18	0,5
Ireland	8	0,59	11	0,65	12	0,56	16	0,48	2	0,56	7	0,67
Estonia	9	0,58	7	0,62	10	0,58	6	0,6	20	0,32	1	0,84
Austria	10	0,57	15	0,63	7	0,62	20	0,44	14	0,39	5	0,73
Average indexes per group		0,63		0,72		0,66		0,59		0,45		0,67
The European Union		0,52		0,63		0,55		0,48		0,37		0,55

⁴²² Pivovarov Y. Why Ukraine digital economy [Electronic resource]. – Access mode: <http://nv.ua/ukr>.

While in the beginning of the 20th century major oil and steel, metallurgical, mining and mining enterprises were the main drivers of the global economy, the largest companies are now the representatives of the digital economy (Table 2)⁴²³.

Table 2. The rating of the largest companies in the world in 2017

Name	Scope of activity	Market capitalization, billion US dollars
Apple	Production of electronics and information technologies	618
Alphabet (Google)	Internet services, applications, video hosting	532
Microsoft	Software development	483
Berkshire Hathaway	Insurance, finance, transportation, utilities, food and non-food products	402
Amazon	Selling and supplying various goods through the Internet	356
Exxon Mobil	Extraction and processing of oil	347
Facebook	Internet	332
Johnson & Johnson	Pharmaceutical industry	313
JPMorgan Chase	Banking	309
General Electric	Production of electrical engineering, energy, medical equipment, home appliances, transport engineering	280

The experience of the United States and China shows that the development of the digital economy in these countries contributes to increased competition, increased productivity and qualifications of labor, reduced prices, facilitated access to information and created a number of other benefits for consumers and companies. The use of digital technologies improves the business and investment climate by increasing the availability and efficiency of public services (registration of legal entities, accreditation, obtaining permits, declaring and paying taxes, customs support), development of ecosystem business services (logistics services, mobile banking), increasing transparency of conditions of conduct business (electronic platforms for tendering and purchasing, feedback portals).

The transition to a digital economy forces companies to adapt to other methods of work that will allow them to profit. Namely, the transition to a corporate network will allow companies to find solutions within the company and this will be more important than the corporate hierarchy.

Information – the new "black gold" of the 21st century, with the development of the Internet of things its volume continues to grow – but also the value is rising⁴²⁴. Companies need new tools for working with information, and professionals – new skills. Consequently, the transition to a digital economy is causing a problem – lack of skilled personnel capable of understanding the new technologies and information streams that will be produced by powerful computers – machines.

The digital economy is based on the production of electronic goods and services by high-tech business structures and the implementation of these products through e-commerce. Digital economy – activity in which the key factors of production are the data presented in digital form, and their processing and use in large volumes, allows to increase efficiency, quality and productivity in different types of production, technologies, equipment, during storage, sale, delivery and consumption of goods and services⁴²⁵.

⁴²³ Top 10 most expensive companies in the world in 2017 [Top 10 samykh doringikh kompaniy mira v 2017 godu]. Top 10 most expensive companies in the world in 2017. URL: <http://moneymakerfactory.ru/spravochnik/samyedoringie-kompanii-mira> (accessed 08/01/2018).

⁴²⁴ G. Rudenko Digital Technologies: New Business Opportunities // Effective Anti-crisis Management No. 1 (82) 2014. – 6 p.

⁴²⁵ Elkom – General questions of electronic commerce [Electronic resource] Access mode: <http://elcomrevue.ru/tsifrovaya-ekonomika/>.

The subject of the digital economy is economic relations and laws. Relations are formed in the process of production, exchange, distribution and consumption of scientific and technical information through digital information technology, and the development of these processes is subject to economic laws. The urgency of the study is due to technological changes that bring new characteristics both to the global economic system and to the economy of individual markets and enterprises. Digital technology has led to a revolution in business. The new digital economy is based on fundamentally different rules than the traditional economy. Business entities are forced to work in an ever-changing environment. Survival and development in such conditions implies constant adaptation of business to a dynamically changing environment at the strategic and tactical level. The digital economy has a great impact on production, trade, transport and financial services, education, healthcare, media, etc. Technology expands the capabilities of people and organizations in different directions, provide the opportunity to create and disseminate ideas, design and implementation of innovations in commercial activities. The development of information digital economy is inextricably linked with the development of the information market. Information market can be characterized as a system of economic, legal and organizational relations on the sale and purchase of intellectual property products on a commercial basis.

With the growth of informatization and the digitization of society, the information industry is beginning to dominate the economy, production is becoming more innovative and knowledge-intensive. Every year the number of employees in the field of information and communication technologies is increasing. The main factor that stimulates the informatization of society in recent decades is increasing the availability of hardware and software, the development of network technologies. Significant influence on the dynamic development of the information market provided an intensive growth of business in the development of software products⁴²⁶.

The development of the digital economy has led to the emergence of a new type of competition – hypercompetition. Systemic elements of hypercompetition are multilevel and multidimensional, new knowledge (competence), manageability, dynamism, adaptability, mobility, innovation, efficiency, etc., which determine the globalization advantages of world leading countries and technologically advanced transnational companies. The information market uses special methods of competition of IT structures that perform a narrow-minded function in the development of innovative technologies for the production, storage, processing and transmission of information to optimize the business processes of organizations.

At the microeconomic level, information and communication technologies (ICTs) allow enterprises to optimize business processes. At the macroeconomic level, the impact of ICT explains the need to select new directions for the development of economies in countries and regions that take into account trends in the global economy, including use.

The digital economy allows you to overcome a number of constraints inherent in the traditional economy. Digital products can be copied and used unlimited range of people, and they do not lose their consumer properties, and in the sharing and exchange of these properties are often improved. In this case, material products can't be used at one time by several people and are prone to wear in the process of exploitation. Online stores allow you to avoid restrictions on the areas typical of the usual trading platforms, and therefore the breadth of the range.

With the growing influence of information on the management of the company, an additional study of the methods of its use is needed. At present, it is becoming more and more difficult to solve the organizational and managerial problems of companies, the setting of business

⁴²⁶ Perelyak A. I. Digital economy: new opportunities of business. Scientific community of students of the XXI century. Technical sciences. Sat. Art. by mat. LII intern.stud scientific practice. conf. No. 4 (51). URL: [https://sibac.info/archive/technic/4\(51\).pdf](https://sibac.info/archive/technic/4(51).pdf).

processes. The digital economy has made a number of significant changes in the activities of companies. The emergence of information production factor, which became a significant resource. Increased production costs, because information as a commodity and a factor has a price. Reducing transaction costs through the use of ICTs. Growth of the significance of the human factor in the implementation of ICT-based production. Reducing the significance of the uncertainty factor through the active use of information resources.

In the traditional economy, the producer has played a major role in the relationship between producer and buyer, since he was responsible for generating the idea of a product. The buyer chose from the list of goods already made and offered by the manufacturer. In a digital economy, a modern buyer has the opportunity to become involved in the process of creating a new consumer value, to generate ideas for new products and services.

The move toward more close interaction with the consumer can be characterized as a logical step of manufacturing enterprises for changes in the business environment. Manufacturing companies increasingly began to cooperate with the consumer (creating a product design, production of a product on an individual order, the development of a functional new product, etc.). The concept of "open innovation", developed by G. Chesborough, is also associated with changes caused by the digital economy. Open innovation can be observed in the process of actively engaging consumers in the process of innovation, when companies use not only internal ideas (ideas of employees), but external (ideas of consumers). In the age of digital economy, knowledge is strategically important. They play a key role in the sustainable economic development of enterprises of various industries. In this regard, it is advisable to formulate new approaches to the development of business development strategies based on modern tools and methods for integrating corporate knowledge into the company's management system. Knowledge management as one of the most important areas of activity in the management system should be concentrated on the formation of intellectual property, the development of organizational, consumer and human capital enterprises. Intensive use of intellectual assets provides opportunities for the formation of internal and external competencies that together form the system of key competencies of the company⁴²⁷.

The development of the digital economy has a significant impact on the internal and external business environment. There are radical changes in the field of information and communication technologies, which are reflected in different areas of companies. The Internet enables even new and tiny companies to sell their products around the world. Companies can appear and grow fast, with relatively small capital investments. Information technology helps to reduce costs, and significantly increase the efficiency and productivity of labor in almost all sectors of the economy.

The situation of the company in the market in the digital economy is becoming increasingly complex, rising risks and the level of uncertainty in making strategic decisions. This situation is due to the unstable situation due to dynamic changes at the technological level, the growth of competition, and the state's influence on the economy.

Technological changes inherent in the digital economy create new market rules for doing business, both for producers and buyers. In a digital economic environment, companies need to continuously look for new competitive strategies and increase the effectiveness of competition.

In order to survive and evolve under the new conditions, companies should increase their competence in the field of digital information technology.

Of the total number of computerized enterprises, 62.7% used an internal computer network, and an extended internal computer network - almost every sixth enterprise. Each fourth company had a functional home page in the intranet and used wireless access. In 2017, the share of enterprises with access to the global Internet network was 95.1% of the total number of

⁴²⁷ Chesboro G. Open Innovations. Creation of profitable technologies. M.: Generation, 2007. 336 p.

enterprises that used computers. Internet enabled banking and financial services (87.7% of enterprises); forms (81.6%); information (80.5%); return filled forms (66.6%); to carry out administrative procedures (declaration, registration, request for obtaining a permit (40.5%)). More than a third of enterprises (39.8%) with Internet access had a home page or website. Two thirds of enterprises that have catalogs of products or pricelists on the website were part of the processing industry and trade. Each fourth company, using websites, posted vacancy announcements or provided online filing vacant positions; provided suggestions on the manufacture of products in accordance with the requirements of the client or the ability for customers to independently develop product design; made payments online. Each sixth enterprise provided personalized content within the website for regular customers; placed an order or booked online ("Add to cart" function). Computerized enterprises actively engaged in automated data exchange (sent or received data for / from government agencies and transport documentation, provided payment orders to financial institutions, received (sent) electronic invoices, sent (received) product information, sent orders to suppliers, received orders from customers). Internet access was 93.9% of small businesses, 98.0% medium-sized and 99.4% large. All enterprises (small, medium and large) are widely served by the Internet to receive banking and financial services and information in general, as well as for the receipt and return of completed forms¹⁵.

Thus, today's digital economy is an effective basis for the development of public administration, economy, business, social sphere and society as a whole. The formation of the digital economy is also a matter of national security and independence of Ukraine, competition of domestic companies, the country's position on the world stage for the long-term perspective. In order to successfully develop the digital economy in Ukraine, effective public policies are needed to overcome the digital divide and stimulate the development of the digital economy. The key strategy for Ukraine's "digitalisation" should be to work with the internal market, and the key initiatives are the formation of motivations and needs in digital technologies for consumers (business, state, citizens). It is necessary to approve at the state level the project "Digital Gadgets of Ukraine 2020", which stipulates the active role of the state in implementation of the implementation of the strategy for the development of the digital economy, the digitalisation of all spheres of activity, the active implementation of the Industry 4.0, the formation of the necessary professional skills. A country cannot succeed in developing a digital economy in the absence of the necessary regulatory framework, a digital-based economic development strategy. But equally important is the formation of professional skills, basic ICT literacy, preparation for a professional career, and the promotion of lifelong learning.

References:

1. Gasanov G., Gasanov T (2017) Digital economy as a new direction of economic theory. Regional problems of economic transformation. Regular problems of the transformation of economics. 2017. No. 6. pp. 4-10.
2. The Concept of a "Digital Economy" [Electronic resource]. – Access mode: <http://odec.org.uk/the-concept-of-a-digital-economy/> – Title from the screen.
3. The Entrepreneurship 2020 Action Plan [Electronic resource]. – Access mode: http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/entrepreneurship-2020/index_en.htm – Title from the screen.
4. Measuring the Digital Economy OECD Report [Electronic resource]. – Access mode: http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/science-and-technology/measuring-the-digital-economy/summary/english_1443d3d7-en#page1 – Title from the screen.
5. New Digital Economy [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.ida.gov.sg/~media/Files/Infocomm%20Landscape/Technology/TechnologyRoadmap/NewDigitalEconomy.pdf> – Title from the screen.
6. OECD Digital Economy Papers [Electronic resource]. – Access mode: http://www.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/oecd-digital-economy/papers_20716826 – Title from the screen.

7. Digital economy [Electronic resource]. – Access mode: http://ec.europa.eu/growth/sectors/digital-economy/index_en.htm – Title from the screen.
8. State Statistics Service of Ukraine [Electronic resource] – Access mode: www.ukrstat.gov.ua.
9. Report on World Development "Digital Dividends". World Bank Group- 2016 // <http://documents.worldbank.org/>.
10. Digital Economy and Society Index 2017 [Electronic resource] – Access mode: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/>.
11. Pivovarov Y. Why Ukraine digital economy [Electronic resource]. – Access mode: <http://nv.ua/ukr/>.
12. Top 10 most expensive companies in the world in 2017 [Top 10 samykh dorogikh kompaniy mira v 2017 godu]. Top 10 most expensive companies in the world in 2017. URL: <http://moneymakerfactory.ru/spravochnik/samyedorigie-kompanii-mira> (accessed 08/01/2018).
13. G. Rudenko Digital Technologies: New Business Opportunities // Effective Anti-crisis Management No. 1 (82) 2014. – 6 p.
14. Elkom – General questions of electronic commerce [Electronic resource] Access mode: <http://elcomrevue.ru/tsifrovaya-ekonomika/>.
15. Perelyak A. I. Digital economy: new opportunities of business. Scientific community of students of the XXI century. Technical sciences. Sat. Art. by mat. III intern.stud scientific practice. conf. No. 4 (51). URL: [https://sibac.info/archive/technic/4\(51\).pdf](https://sibac.info/archive/technic/4(51).pdf).
16. Chezboro G. Open Innovations. Creation of profitable technologies. M.: Generation, 2007. 336 p.

3.5. Problems of tax systems development under conditions of the digital economy

The Cabinet of Ministers of Ukraine approved the Concept for the digital economy development by the 2020, which will bring our state closer to the best examples of the applying of modern technologies in the various fields of the state life - from industry to education and health care. The Concept addresses the priority tasks of the development of digital infrastructure, digitalization of educational processes for the creation of interesting multimedia content for training, the formation of digital professions, skills, digitalization of business and stimulation of digital transformations in education, medicine, ecology, "cashless" economy, infrastructure, transport, public safety. The issue of the digital infrastructure development really needs the state stimulating intervention, because now 33-35% of Ukrainian rural population does not have access to broadband Internet at all; such social objects as schools, by 53%, and medical institutions – approximately 99% are not connected to the Internet at all. But digitalization of business is a process, that takes place under the laws of the market and the stimulation is not so much relevant here than the state regulation and control, in particular in the field of taxation. Research on a wide range of issues related to the peculiarities of a new type of economic relations is relevant and stays in demand because these changes can be crucial for the future tax systems.

One of the fundamental elements in the formation of a modern information economy is digital platforms that enable their members (producers and consumers) and third parties to interact with each other in the process of creating and spreading, distributing or sharing values as well as by means of reducing the barriers and simplification of the interaction complexity. Through platforms consumers obtain the access to values and in their turn, manufacturers and the third parties obtain the access to the market or community. They also have access to tools and services which improve the quality of the interaction. Consumers appreciate access to the high-quality products that consider their specific needs and interests, and manufacturers appreciate access to the consumers who need their product or service and are willing to pay for them completely. Thus, Kickstarter helps gifted entrepreneurs to raise money for new projects, eBay, in partnership with PayPal, allows anyone to create an on-line store that works with clients from all over the world; YouTube allows musicians to show their fans videos of their performances, eliminating the necessity of having to produce a physical product (CD or DVD) and looking for intermediaries who would sell it; Students at Skillshare appreciate courses available on the site; Airbnb is valuable to hosts, because it grants them with access to the international travelers market; company recruiters consider LinkedIn as a valuable network because it allows them to contact the potential applicants; Sellers consider Alibaba to be a valuable site because it helps them to sell their products to customers from around the world (Lyashenko, Vyshnevs'kyy, 2018). Digital platforms in the context of the key principles of the digital economy are based on IT infrastructure, on the other hand, it is a basis not only for e-commerce and e-business, but also for the entire spectrum of communications in the triangle of business consumers – the state (Lyashenko, Vyshnevs'kyy, 2018, p.38).

The use of digital platforms for doing business has fostered to the expansion of the so-called "sharing economy", in which the subjects get access to something in the peer-to-peer (P2P⁴²⁸) market. The main characteristics of the P2P economy is that the interaction takes place among a large number of indivisible, isolated and independent economic units (atomic interaction). The ease of access and flexibility inherent in this type of economy has contributed to the fact that the

⁴²⁸ The term borrowed from the field of computer technology, characterizes the organizational structure of computer networks. Peer-to-peer (or P2P) computer networks are based on the principle of equality of participants and are characterized by the fact that their elements can communicate directly with each other, in contrast to the traditional architecture, when only a specific category of participants, called servers, can provide certain services to others.

number of people who carry out transactions through digital platforms has significantly increased over the past few years (Aslam, Shah, 2017). On the one hand, a new type of interaction causes distortion of competition and the provision to individuals and enterprises in the P2P economy additional advantages over their competitors within the sector if they use traditional types of links. On the other hand, the creation of favorable pressure on restrictive practices increases efficiency.

At the same time, the small scale and informality of the interaction contributes to the fact that activity through platforms is practically unregulated by the state and is poorly visible for tax authorities. Such economic relations are taxed less than other businesses through the use of preferential rates or regimes, or simply because of the fact that entities do not show their profits. Government tax revenues respectively are in the risk zone, especially if they shift activities that are more significant in terms of tax revenues. Therefore, the main task is to formalize this new way of doing business, aligning it with the requirements and capabilities of regulatory and tax authorities.

Small business taxation. The informality, which is inherent in small atomical interactions through platforms in the digital economy, is a serious challenge for the tax systems strengthening, since it increases the risk of non-compliance with tax laws. Thus, the last studies have shown that, as of March 2018, on only six digital (P2P) platforms worked at least six million workers from Ukraine (Aleksynska, Bastrakova and Kharchenko, 2018). It is about 3% of the employed Ukrainian population. According to a survey conducted by the Research Center of the International Human Resources Portal hh.ua, 18% of Ukrainian office workers have already tried digital work and would like to fully switch to it; one of the two sees it as an additional source of income (HH.ua, 2016). At the same time, three quarters of employees of digital platforms are not registered as self-employed and do not pay taxes. In the on-line sphere, this indicator is higher than in other areas of the economy. Most of the employees who carry out tasks on digital platforms are qualified by digital platforms as "freelancers" or "independent contractors", which means that they go beyond the scope of labor law. Almost half (45%) of them are convinced that they do not have to officially register their activities in state bodies (tax and other) in order to work on Internet platforms. Only 14% are sure that they need to register, another 8% believe that the most likely to register is (Aleksynska, Bastrakova and Kharchenko, 2018).

The small scale and informality of interaction in principle mean that most actors carry out their activities as self-employed individuals. It is difficult to control a large number of small transactions; the earnings of most of them are small and invisible to the tax authorities, since many "informal" enterprises can be so small that they have no legal responsibility for paying taxes. However, the size and importance of such entities for the economy is growing rapidly. For example, only one platform for the digital work of Upwork.com in the period from 2012 to 2017 registered almost 180 thousand Ukrainians, who for the same period earned 262 million dollars. (Aleksynska, Bastrakova and Kharchenko, 2018). In Europe, among small and medium-sized enterprises, approximately 31 million people work as self-employed, representing 14% of the total employment of the EU-28 in 2016. And 71.5% of these self-employed did not employ any staff. They have worked on their own business independently and haven't received a standard salary (European Commission, 2017).

Non-compliance among small businesses is generally high. Error rates of over 40 percent are found in small businesses, even in advanced countries. And in the United States, for example, the reporting rate⁴²⁹ for small corporations was only 46,5 percent in 2006 compared to 87,5 percent for large corporations. Studies for developing countries also report high rates of noncompliance by small businesses (IMF, 2015, p. 52). Bearing that in mind, it should also be considered, that in the case of P2P platform operations, there will be some difficulties in verifying the costs those are associated with the use of personal assets for commercial purposes – there are indeed great

⁴²⁹ Taxes paid voluntarily relative to the sum of under-reported taxes and voluntary payment.

opportunities for manipulation, although random errors are not excluded. In addition, it should be also considered, that when receiving low incomes and profits, small businesses face a higher burden of tax compliance than larger entities (IMF, 2015). The small amounts of taxable income involved, which may nonetheless be large in aggregate, raise the question of whether it is both efficient for taxpayers to be seeking to comply with and for governments to be enforcing complex legislation. Therefore, many European countries have already reacted actively to these challenges by introducing special conditions for taxation of micro-entrepreneurs, self-employed workers and freelancers. The aim of such measures is encouraging the formalization of small businesses and facilitating the compliance of taxpayers with tax obligations.

One way to simplify tax rules and reduce the burden of compliance is to introduce a minimum tax and set a minimum amount of income, which requires the reporting of personal income tax. By analogy with the establishment of the minimum turnover volume, which creates the obligation to pay VAT, determining the boundary value of revenue will depend on the cost of administration compared with the income from taxation of P2P business. The United Kingdom estimates that its new tax-free allowance will impact 700,000 participants in the P2P economy and would allow them to save about £20 million per year in administrative expenses for individuals who either no longer need to file returns or calculate expenses. With better data from the sector, governments can better calibrate the threshold to balance their administrative costs with revenue objectives (HM Revenue and Customs, 2018).

Experts also believe that the introduction of this tax allowance can be an incentive for those who earned more than £1000 per year and did not declare these revenues. They expect that they finally do it. Such a goal has not been declared at the introduction of the privilege, but it can be useful as a side effect. By the way, this step was approved by companies operating in terms of the sharing economy, including Airbnb. The statement said: "We applaud the government for placing hosts and progressive business models across the country; their initiative on this important issue is an example for the whole world." The British industry group for companies operating in this sector (Sharing Economy UK⁴³⁰) also welcomed the fact that Britain was the first country to introduce this simplification.

Another option that already exists in many countries is the introduction of a presumptive scheme for SMEs within the overall tax system. This regime reduces the burden of compliance for low tax payers and the corresponding administrative costs of auditing and verifying such payers. In the simplest case, a flat tax rate is applied to the gross income of platform vendors. Indeed, in 2016, the Italian government proposed that the platforms charge a 10% tax on all transactions carried out through platforms.

As the volatility of revenues may be higher for enterprises operating through digital platforms and taking into account the unevenness of activity, another way may be the application of a flat rate to an average income for a fixed number of years. The method of averaging can provide tax benefits in the event of fluctuations in income from one year to another. In the United States, for example, by filling out a special form "J" tax return, you can declare the average income from fishing or farming. It gives the opportunity to pay less tax if for one year the income from agriculture or fisheries was high and the others (one or two) were insignificant. Such an approach is used in some countries to tax incomes from farming or forestry, and it can be successfully applied to small businesses and self-employed people working through on-line platforms in the context of the digital economy.

The presumptive system may also be interesting in the context of this issue, due to the simplification of cost reporting. In a world where digital platforms automatically disseminate income information to sellers, freelancers, one option could be the introduction of voluntary fixed

⁴³⁰ <http://www.sharingeconomyuk.com/>.

contributions from gross revenues. This approach is already used in the UK – as shown above, there is a tax deduction on the income from trading and leasing property through the P2P platform.

Application of modern technologies for the improvement of tax administration. Since the responsibility of reporting concerning the income lies on the self-employed, the monitoring of the rapidly growing number of small-scale P2P platform participants, in terms of their constant movement between activities within and outside platforms, their maintenance is becoming more and more expensive for tax authorities. Many governments have realized the need to clarify these issues and to adjust tax systems properly. Australia, Canada, the United States are the countries that have explored these issues and found the opportunity to clarify and specify the tax requirements for P2P platform users. Some platforms have taken responsibility to inform payees that they are responsible for paying taxes. Particularly, platforms place information and methodical pieces of advice on their websites. Airbnb went further by charging 28% of income from the US users who do not provide their taxpayer information.

However, the critical role of digital platforms in facilitating and mediating transactions carried out through these platforms is a significant opportunity for tax administrations to identify the quantity of revenues received by sellers through the platforms. Many countries are trying to find the opportunities to work with platforms to access this information. Others simply expand the powers of the tax authorities, giving them the right to demand such information on the platforms, obliging them to automatically report on sellers who have received income exceeding the prescribed amount that is exempted from taxation. For example, the United Kingdom has recently enacted legislation extending the powers of the tax authority to acquire data from digital platforms.

In the United States, all individuals or organizations that pay independent contractors at least \$600 during the year must file a Form 1099-MISC to report these payments to the tax authorities. For collaborative finance platforms, any net interest earnings above \$10 are reported on Form 1099-OID. The contractor will also receive a copy of these forms, providing a definitive record of income earned throughout the year. P2P platforms should, in principle, be fulfilling these reporting requirements, given that they classify their sellers as independent contractors. In doing so, they would also provide the tax authorities with data on turnover which can be cross-checked with the tax filings of those same individuals. However, the willingness of platforms and participants to provide such an access to information is formed on the basis of both institutional and sociopolitical factors. Platforms may be reluctant in provision of such information. These measures are applied in order to protect the privacy of their users, or, for example, only do so in exchange for any action. As long as the credibility of the government is low, or the rule of law is weak, providing government information may even restrict access to the market through platforms.

The role of platforms in the electronic payment transaction for P2P transactions also confirms their important role as a tax agent. This directly relates to indirect taxes on the total value of the transaction. A small number of platforms, indeed, have agreed to charge and re-charge taxes from their users. For example, in the rental sector, Airbnb plays such a role for hotels and tourists in four countries.

One more challenge, faced by tax administrations, is their institutional reformatting taking into account the commercialization of economies: the introduction of e-services, the elimination of ineffective units and their replacement with automation, which will reduce the time and financial resources for processing large amount of data.

Taxation of the digital corporations income is also a serious challenge for tax systems. Indeed, companies working in the field of digital technologies can provide their presence in the economy of another country without paying taxes. According to Art. 5 and 7 of the Model Tax

Convention of the OECD, the company is liable to income tax in a country in which it is a non-resident only if it has a permanent agency in that country. Accordingly, a non-resident company working in the digital economy can easily not be a taxpayer in the country in which it has clients. The current tax rules do not take into account the latest ways of making profit in digital space, and therefore cannot provide fair taxation, in particular, there are no concepts as to the role played by ordinary users in creating profits for companies (for example, the user is involved in creating a digital product when it shares its preferences on the social networking forum; these data will later be used and monetized to provide targeted advertising). The sources of profit for digital companies are also revenues from advertising, selling or leasing digital content, selling services, subscribing to services, selling licenses, users' databases, software products, information, and more. However, profits from such activities are not taxed in the user's country, depriving the state of fairly expected revenues so domestic companies find themselves in unequal competitive conditions with non-residents who provide services from abroad. The European Community has already responded to these challenges by initiating the development and adoption of new corporate tax rules that will determine the conditions under which a digital company will have a "digital presence" in the country and will accordingly be considered a taxpayer (European Commission, 2018).

Thus, a number of issues related to business taxation under the conditions of the development of the digital economy make it necessary to revise already existing compromises in the field of tax policy and administration from another point of view. The development of the digital economy enhances the challenges for tax systems for both the state and the taxpayers themselves. For the state and in terms of administration, this is primarily the risk associated with the mobilization of taxes from micro-businesses, self-employed persons and freelancers, since the introduction of control over a large number of small payers and their tax avoidance schemes is very expensive. In the field of taxation of digital corporations, such challenges are shaped in the area of resolving the issue of the company's digital presence in the country's economy in order to ensure the presence for taxing. For small taxpayers who operate through digital platforms, there is a risk of high tax burden and the risk of being prosecuted, so the tax policy has a decisive influence on the choice of organizational structure of business and the decision to register and operate in the official sector of the economy.

At the same time, the use of digital platform technology can simultaneously be the answer to some of these challenges. As on-line intermediaries, they record data on a huge number of transactions that take place in the virtual markets they control. Governments can cooperate with them in order to access these data, which will undoubtedly facilitate information constraints and enforce adherence, and will allow for a better quantification of activities that were previously not documented or documented only partially.

The digital economy, which has fallen outside the scope of the national tax field, generates rather large amounts of revenue, which is still invaluable. Therefore, when defining a tax policy, the government will first need to assess the size and dynamics of the digital activity of large corporations and atomic interactions within P2P activities in their country and determine the potential impact on tax revenues from the introduction of new, special tax rules, or changes to existing tax systems in connection with the rapid development of the digital economy and the sharing economy.

References:

1. The Concept of the Development of the Digital Economy and Society of Ukraine for 2018-2020. Approved by the Cabinet of Ministry of Ukraine on January 17, 2018 № 67-p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80>.

2. Aleksynska M., Bastrakova A. and Kharchenko N., 2018 "Work on Digital Labour Platforms in Ukraine: Issues and policy Perspectives" Report. International Labour Organization. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/ed_protect/protrav/travail/documents/publication/wcms_635370.pdf.
3. Aslam A, Shah A. 2017. "Taxation and the Peer-to-Peer Economy". IMF Working Paper/ Aug/2017 URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2017/08/08/Taxation-and-the-Peer-to-Peer-Economy-45157>.
4. European Comission. 2017. "Annual Report on European SMEs 2016/2017 Focus on self-employment 2016/2017". SME Performance Review. URL: https://ec.europa.eu/growth/smes/business-friendly-environment/performance-review_el#annual-report [Jan. 2019].
5. European Comission. 2018. "Fair Taxation of the Digital Economy" Taxation and Customs Union. URL: https://ec.europa.eu/taxation_customs/business/company-tax/fair-taxation-digital-economy_en [Jan. 2019].
6. HH.ua (Head Hunter). 2016. "Out of the office: Why freelance attracts Ukrainians?" Research Center of the International Human Resources Portal. URL: <https://kiev.hh.ua/article/19510> [Jan. 2019].
7. HM Revenue and Customs (HMRC). 2018. Income Tax: New Tax Allowance For Property And Trading Income. Policy paper. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/income-tax-new-tax-allowance-for-property-and-trading-income/income-tax-new-tax-allowance-for-property-and-trading-income> [Jan. 2019].
8. International Monetary Fund (IMF). 2015. "Current Challenges in Revenue Mobilization: Improving Tax Compliance." International Monetary Fund, Washington, DC. URL: <https://www.imf.org/external/np/pp/eng/2015/020215a.pdf> [Jan. 2019].
9. Lyashenko, V. I. and Vyshnevs'kyy, O. S. (2018), Tsyfrova modernizatsiya ekonomiky Ukrayiny yak mozhlyvist' proryvnoho rozvytku: monohrafiya [Digital modernization of the Ukrainian economy as a possibility of breakthrough development: monograph], Kyiv: NAS of Ukraine, Institute of Industrial Economics. [in Ukrainian].

3.6. The development of "breakthrough" technologies of industrial management as a global trend of digital society

3.6. Розвиток «проривних» технологій промислового менеджменту як глобальна тенденція цифрового суспільства

Розвиток «проривних» технологій промислового менеджменту як глобальна тенденція цифрового суспільства представляє собою нову, не розроблену інноваційну дисципліну, в основі якої філософські засади цифрових технологій (інформаційно-комп'ютерних), що розвиваються на межі наук – філософії, інформатики, програмного забезпечення, високих (конвергентних) технологій, що означає вплив інноваційних та інформаційних технологій на розвиток Інтернет-економіка у контексті формування нової цифрової культури. Інтернет-економіка як глобальна тенденція розвитку інформаційного суспільства та глобалізації приведе до таких змін, що сприятимуть безкінечним трансформаціям в усіх куточках Земної кулі. Сам цифрові технології змінять усі управлінські процеси, з'являться криптовалюти, блокчейн, фінтех, мегатренди Діджитал ери, які з неймовірною швидкістю змінять абрис нашої планети. На зміну старим управлінським процесам прийдуть автоматизація, роботизація, нові можливості бізнес-процесів, нове процвітання держав. Адаптуватися до швидкості змін повинні всі – керівники підприємств, компаній і організацій, державні діячі, прості люди. Швидкість змін приводить до того, що виробництво починає залежати не від матеріальних активів, а від цифрових технологій, що являють собою нематеріальні активи, в основі яких інтелектуальна компонента, організаційний та людський капітал. У той же час «головний економічний показник ВВП вже не повністю відображає розвиток інновацій».⁴³¹

Розвиток «проривних» технологій промислового менеджменту як глобальна тенденція цифрового суспільства буде сприяти розвитку різких, масштабних й безповоротних змін, які вчені називають «підривною», що приведуть до квантових обчислювань. «Підривною» називають технологію, яка витісняє усталені методи виробництва і кардинально міняє ринок, або проривний продукт, який створює нову індустрію. Підрив у багатьох сферах вже відбувся. Так, завдяки квантовим комп'ютерам ми зможемо розв'язувати задачі, до яких поки що не можемо навіть приступитися – цілий клас задач, на які у найшвидших комп'ютерів підуть мільярди років. Як відмічає Аль-Халілі Джим у роботі «Що далі? Все, що знає наука про наше майбутнє», «Треба сподіватися що квантові комп'ютери відкриють нам абсолютно нові можливості і несподіваним чином змінять наше життя».⁴³² Обчислювальна потужність звичайних комп'ютерів постійно зростає кожні тридцять років і подвоюється десь кожні півтора року. Цю закономірність називають законом Мура. Прогресу досягають за рахунок мінітюаризації транзисторів, з яких складається процес комп'ютера. Картина здається обнадійливою, але окремі задачі настільки складні, що навіть найкращі комп'ютери рахуватимуть правильну відповідь довго. Які це задачі? Наприклад, прогнозування погоди, рахунок найвигідніших біржових інвестицій, розрахунок найшвидшого маршруту для кур'єра з кількома доставками квантовий комп'ютер може зразу дати відповідь. Є багато прикладів того, що квантовий комп'ютер демонструє перевагу над класичним комп'ютером, виконує багато розрахунків одночасно і більшість фундаментальних перешкод на шляху до квантового комп'ютера успішно подолано. Ця технологія відкриває перед людством нові можливості і доводить, що світ докорінно зміниться в епоху глобалізації. «Глобалізація

⁴³¹ Brinolfsson, E., Makafi, E. (2016). Druha epokha mashyn: robota, prohres ta protsvitannia v chasy nadzvychaynykh tekhnolohiy. Kyiv: FUND. P. 5.

⁴³² Al-Khalili, Jim (2018). "What's next? All that he knows the science of our future" / J. Al-halili, ed.; Lane. from English. M. Klimčuka. Kyiv: Ki local fund-raising, 2018. P. 142.

означає залучення великої частини людства в єдину відкриту систему суспільно-політичних, економічних і культурних зв'язків на основі новітніх засобів інформатики і телекомунікацій. Глобалізація являє собою новий етап інтеграційних процесів у світі, її процеси стосуються всіх сфер життя суспільства – від економіки і політики до культури і мистецтва». ⁴³³

Розвиток «проривних» технологій промислового менеджменту як глобальна тенденція цифрового суспільства пов'язаний з тим, що ми живемо в епоху «великих даних». Наші телефони, різні розумні пристрої, сенсори, інтернет-речей – усе це збирає і передає дані. На основі великих даних удосконалюють маркетинг товарів і послуг, передбачають землетруси у поєднанні з машинним навчанням (алгоритми, які на основі даних учаться і роблять передбачення) мають значення для всіх сфер промислового сектору, допомагають оптимізувати процеси і раціональніше використовувати електроенергію. Останній фрагмент цієї «цифрової мозаїки» – поява нових безпечних способів проводити децентралізовані пірингові транзакції. Технологія блокчейну, яка лежить в основі віртуальних валют типу біткойна, – це свого роду розподілена бухгалтерська книга, у якій зафіксовано всі транзакції учасників. Блокчейн та аналогічні технології дають змогу двом і більше сторонам проводити безпечні фінансові транзакції без посередництва банків. У сфері енергетики це дозволить продавати електроенергією, вироблену сонячними панелями, напряму сусідові без жодних посередників. «Так звані міленіали, тобто люди, народжені між кінцем 1970-х і 1990-ми, – технологічно компетентне, ліберально налаштоване, інтеризоване покоління. Його ще називають поколінням Y. Дослідження показують, що міленіали не мислять своє життя без мобільних технологій і набагато більше, ніж попередні генерації цікавляться розподіленими енерготехнологіями на зразок сонячних панелей, а, отже, вони радо зустрінуть підривні енерготехнології». ⁴³⁴

Штучний інтелект вже функціонує в багатьох сферах. Він стоїть за кожним інтернет-пошуком і кожним комп'ютерним застосунком. У майбутньому він буде скрізь: судові зали, офіси, будинки для літніх людей, шлюбні агентства. Інтернет речей поєднає носимі комп'ютери (вони моніторитимуть місцезнаходження людини, рівень фізичної активності, кров'яний тиск) з пристроями вдома, в офісі, на вулицях і в ресторанах. Протягом десятиліття –двох такі пристрої визначатимуть наше життя, від них залежатимуть заможні індустріальні суспільства, усе це стане реальністю завдяки машинному навчанню на основі великих даних: з величезних масивів інформації комп'ютери робитимуть висновки про тренди і патерни в поведінці людей. Цю технологію називають «глибоким навчанням» (deep learning), є відомою в теорії вже понад чверть століть, але реалізуватися на практиці їй не вдалося, бо комп'ютери ще недостатньо є потужними. Однак останнім часом обчислювальна потужність комп'ютерів і обсяги пам'яті зросли настільки, що сучасні машини, здатні робити мільйон мільярдів операцій за секунду, можуть обробляти гігантські, на мільярди одиниць бази даних. ⁴³⁵ Важливо виявити при цьому інтертекстуальність як системотвірну текстово-дискурсивну категорію. ⁴³⁶

В той же час слід відмітити, що в умовах інформаційного суспільства та глобалізації зростають геокультурні цінності, в яких розвивається цифрова економіка, – про які пише

⁴³³ Melnyk, V. V. (2005). Polikulturnist in the context of globalization: the social-philosophical analysis. Humanitarian Bulletin of Zaporizhzhya State Engineering Academy. Issue. 22. P. 217-229.

⁴³⁴ Al-Khalili, Jim (2018). "What's next? All that he knows the science of our future" / J. Al-halili, ed.; Lane. from English. M. Klimčuka. Kyiv: Ki local fund-raising Media, P. 172.

⁴³⁵ Al-Khalili, Jim (2018). "What's next? All that he knows the science of our future" / J. Al-halili, ed.; Lane. from English. M. Klimčuka. Kyiv: Ki local fund-raising, P. 130.

⁴³⁶ Perelomova, O. S. (2008). Ĭntertekstualnist as sistemotvirna Word-discourse category. Humanitarian Bulletin of Zaporizhzhya State Engineering Academy. Issue. 34. P. 87-95.

В. О. Нікітенко⁴³⁷. Системи штучного інтелекту складаються з багаторівневих нейронних мереж, а «вивід» на одному рівні є «вводом» для іншого. Кожен рівень містить тисячі одиниць, які комунікують одна з одною, допоки не «стабілізуються» у стані, який і представлятиме знайдений у даних чіткий параметр. Іноді виходять цілком несподівані патерни, в той час як оператори-люди можуть про них і не здогадуватися.

Для розвитку цифрової економіки, яка є інноваційно-креативною, держава повинна бути основним джерелом фінансування розвитку науково-технічної та інноваційної діяльності. Важливим чинником для підвищення інноваційного рівня цифрової економіки України є освоєння та застосування прогресивних технологій та наукомісткої продукції. В процесі дослідження було виявлено, що порівняно з країнами Європи в Україні частка підприємств, які використовують в своїй діяльності інформацію від державних науково-дослідних інститутів і університетів вища.

Але відсоток інноваційних підприємств цифрової економіки, що користуються власними або приватними джерелами інформації (консультанти та консультаційні об'єднання) вище, ніж відсоток тих, що використовують інформацію державного сектору, це свідчить про те, що зв'язок між державним та підприємницьким сектором досить обмежений. Окрім фінансових перешкод підприємства, які здійснюють інноваційну діяльність (недостатність коштів в середині організації та посиленої конкуренції на ринках) мають проблеми в знаходженні партнерів для співпраці. Відповідно, можна зробити висновки, що необхідно розвивати законодавчу базу для більш тісного співробітництва державного та підприємницького секторів розвитку цифрової економіки, оскільки тільки при ефективному, стимулюючому розвитку підприємств Україна буде економічно стабільною та розвиненою⁴³⁸, – відмічають А. Череп та С. Васильєва.

Дійсно, що без допомоги держави цифрова економіка не може бути інноваційною і розвиненою. Цифрова економіка сьогодні проникає в усі сфери життєдіяльності суспільства: від демографії, біосфери та кліматичних змін до майбутнього медицини, геноміки та генної інженерії, синтетичної біології та трасгуманізму; від хмарних технологій та Інтернету речей до штучного інтелекту, квантового комп'ютера до розумних матеріалів, енергетики, транспорту, робототехніки; від міжзоряних воєн і колонізації Сонячної системи до телепортації та подорожі в часі, що в цілому сприяє розвитку Інтернет-економіки як складової цифрової економіки⁴³⁹. Поте для досягнення високих стандартів Інтернет-економіки повинен бути розвинений трансфер технологій⁴⁴⁰. Деякі автори нас застерігають, що якщо не вжити заходів тепер, то сили природи або діяльність людини можуть кардинально змінити нашу планету. Глобальні проблеми, крім наукового й інженерного вимірів, мають також фінансовий, геополітичний і культурний виміри, але цілком очевидно, що в наступні десятиліття нам як ніколи знадобляться нові технології і знання про природу, суспільство і

⁴³⁷ Nikitenko, V. O. (2013). Geokulturni values in today's world development: a socio-philosophical dimension // Humanitarian Bulletin of Zaporizhzhya State Engineering Academy. Issue. 54. P. 266-280; Nikitenko, Vitalina (2016). Cultural and social competence creation in the process of English language study: information society aspect // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii': [zb. nauk. pr.]. Zaporizhzhja: Vyd-vo ZDIA. 2016. Issue 54. P. 266-280; Nikitenko Vitalina (2016). Cultural and social competence creation in the process of English language study: information society aspect // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii': [zb. nauk. pr.]. Zaporizhzhja: Vyd-vo ZDIA. 2016. P. 251-257.

⁴³⁸ Cherep, A. V., Vasilyeva, S. (2010). Development of innovation activity in Ukraine in modern conditions // Effective economy: National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Economics, environmental management and sustainable development. Issue. 2.

⁴³⁹ Voronkova, V. H. (2016). The methodological principles of information economics in the challenging field of globalized society. Economic Bulletin / ed. O. V. Kovalenko. Zaporozhye: RVV ZDIA, 2016. № 7. P. 7-8.

⁴⁴⁰ Androsova, O. F., Cherep, A. V. (2007). The transfer of technologies as the tool of wheat innovation activity: monograph. Zaporizhzhya. P. 16-27.

людину. Тому немає сумнівів, що слід звернути увагу на розвиток нових технологій, як штучний інтелект, роботи, генна інженерія, нанотехнології, завдяки яким світ буде незрівнянно іншим, наше життя докорінно зміниться і люди краще розумітимуть один одного, природу і самого себе, а для цього слід осмислити місце і роль інформації у сучасному суспільстві.⁴⁴¹ Для цього слід розвивати високотехнологічне, високо інноваційне високоінтелектуальне суспільство, в основі якого буде розвиватися smart-людина, smart-держава, smart-технології, smart-місто.⁴⁴²

Розвиток «проривних» технологій промислового менеджменту як глобальна тенденція цифрового суспільства представляє єдиним адресний простір і складається з багатьох взаємопов'язаних комп'ютерних мереж, у рамках яких здійснюється обмін цифровою інформацією. Процеси глобалізації базуються на широкому упровадженні нових інформаційних технологій, що реалізуються через Інтернет. У 1969 р. у рамках Міністерства оборони США було створено бюро передових досліджень (Advanced Research Projects Agency – ARPA), перед яким була поставлена задача розробити комунікаційну мережу, яка залишалася б мобільною в умовах бойових дій. Головна мета, яка була поставлена при створенні даної мережі, – збереження повідомлень навіть у випадку руйнування частини мережі. Так виникла перша комп'ютерна мережа – ARPAnet.

В умовах глобалізації національна держава перестає виступати у якості єдиного суб'єкта, що монополює інтереси великих спільнот і представляє їх на міжнародній арені. Транснаціональні корпорації з їх політехнічним населенням, міжнародні профспілкові товариства, неурядові організації, неформальні групи по різноманітним інтересам, що виникають на основі Всесвітньої павутини – Інтернет, – відіграють все зростаючу роль у світовій політиці. Формування цифрового мегасуспільства, формування взаємопов'язаного цифрового світу ставить людство перед гострою проблемою управління глобальним цифровим розвитком. Сучасна цифрова цивілізація покликана вирішити найважливішу задачу – забезпечити управління у нових масштабах – у ширину – на всьому просторі планети, у глибину – на всіх рівнях організації – від локальної до всесвітньої. Створюючи нову, наднаціональну цифрову реальність Інтернету, глобалізація змінює соціальний імідж різних суспільств. Вона не тільки виділяє ядро активних учасників цифрового процесу, але й сильно впливає на останніх. Глобалізація надає процесу розвитку соціальної структури сучасних суспільств наднаціональний вимір, породжує суспільство другого порядку, яке, зберігаючи традиційні форми національних держав, створює наднаціональні, глобальні системи цифрових зав'язків і відносин, нових цифрових потреб і ролей, нових механізмів цифрової соціалізації, нових цифрових можливостей самореалізації особистості

Таким чином, зробимо висновки. Розвиток «проривних» технологій промислового менеджменту як глобальна тенденція цифрового суспільства формується у межах єдиного світового інформаційного простору, що об'єднує все людство в інформаційну спільноту людей, що породжує новий феномен – цифрового суспільства.⁴⁴³ Це означає, що в майбутньому всі суспільства приречені в тій чи іншій мірі вдаватися до послуг цифрового суспільства у контексті інтернет-економіки, яка є глобальною тенденцією розвитку сучасного світу. Головними детермінантами інтернет-економіки в умовах інформаційного суспільства

⁴⁴¹ Požuŕev, V. I. (2010). Understanding the place and role of information in modern society Humanitarian Bulletin of Zaporizhzhya State Engineering Academy. Issue 42. P. 4-13.

⁴⁴² Voronkova, Valentina, Kyvliuk, Olga. Philosophical reflection smart-society as a new model of the information society and its impact on the education of the XXI century. Future Human Image. – 2017 Future Human Image, Том 7, 2017. <http://www.fhijournal.org/?cat=7>.
<http://www.bazaluk.com/journals>.

⁴⁴³ Cherep, A. V., Urusova, Z. P., Urusov, A. A. (2014). Factors of innovation enterprises of Ukraine // Bulletin of the Kharkov National Agrarian University. V. V. Dokuchaev.: Economic science. № 3. P. 34-89.

та глобалізації є: 1) кількість користувачів Інтернету; 2) середній рівень доходів на душу населення; 3) збільшення кількості користувачів Інтернету. Проникнення сучасних телекомунікаційних мереж у широкі верстви населення розвиненого світу, так і в країнах, що розвиваються, стимулює унікальні процеси промислового менеджменту в контексті спільного виробництва товарів і послуг, а також підвищує рівень економічної та соціальної свободи мільйонів людей. Нова інтернет-економіка, яку очолює сьогодні інтернет-бізнес, є економікою, яку рухають інформаційні технології і яка організована навколо комп'ютерних мереж. Це є джерела зростання продуктивності праці, і відповідно створення багатства у вік цифрового суспільства. Інтернет-компанії цифрового суспільства - це нова форма ведення цифрового бізнесу, за допомогою Інтернету, через Інтернет і в Інтернеті. Інтернет-економіка поступово трансформує стару економіку в цифрову, яка охоплює цілу планету. Нова форма ведення цифрового бізнесу через Інтернет потребує ще більшої персональної відповідальності бізнес-партнерів, через які можна заробити багато грошей.⁴⁴⁴ Ця форма цифрового бізнесу базується на новій цифровій культурі, так як це культура інновацій, ризику, очікувань, втілення надії в майбутньому. У розвитку Інтернет на початку XXI ст. спостерігаються наступні тенденції: 1) широке розгортання розподілених систем; 2) інтеграція із мобільними (сотовими) і супутниковими системами зв'язку, що привела до виникнення ІТ-телефонії; 3) інтеграція глобальної мережі і засобів масової інформації – розвиток інтерактивного телебачення, електронних видань; упровадження прогностичних комплексів на основі методів нечіткої логіки, нейронних мереж, генетичних алгоритмів (четверте покоління систем штучного інтелекту), що сприяють розвитку цифрового суспільства. Відповідно, Інтернет, як глобальна тенденція розвитку інформаціоналізму і мережевого суспільства, представляє собою глобальну комп'ютерну мережу, яка об'єднує велику кількість локальних мереж, мільйони комп'ютерів на планеті з метою обміну даними і доступу до спільних цифрових ресурсів.

Практичні рекомендації:

1. Створити умови для формування цифрового суспільства, що розвивається за доби глобалізації та інформаційного суспільства.
2. Сприяти розвитку «проривних» технологій промислового менеджменту як глобальної тенденції цифрового суспільства, що формується у межах єдиного світового інформаційного простору, що об'єднує все людство в інформаційну спільноту людей.
3. Звернути увагу на розвиток нових технологій (конвергентних, високих, соціогуманітарних), зокрема штучного інтелекту, робототехніки, генної інженерії, нанотехнологій, завдяки яким світ буде незрівнянно іншим, а наше життя докорінно зміниться і люди краще розумітимуть один одного, природу і самого себе, а для цього слід осмислити місце і роль цифрової інформації у сучасному суспільстві.

References:

1. Brinolfsson, E., Makafi, E. (2016). Druha epokha mashyn: robota, prohres ta protsvitannia v chasy nadzvychainykh tekhnolohiy. Kyiv: FUND, 236.
2. Al-Khalili, Jim (2018). What's next? All that he knows the science of our future" / J. Al-halili, ed.; Lane. from English. M. Klimčuka. Kyiv: Ki local fund-raising, 2018. 248 p.
3. Melnyk, V. V. (2005). Polikulturnist in the context of globalization: the social-philosophical analysis. Humanitarian Bulletin of Zaporizhzhya State Engineering Academy. Issue. 22. P. 217-229.
4. Al-Khalili, Jim (2018). What's next? All that he knows the science of our future" / J. Al-halili, ed.; Lane. from English. M. Klimčuka. Kyiv: Ki local fund-raising Media, P. 172.

⁴⁴⁴ Cherep, A. V., Lizunenko, M. M. (2014). Methods for evaluating the effectiveness of the management of innovative activity of enterprises of mechanical engineering//collection of scientific papers of Tavria State agrotehnologičnogo University (collection of scientific papers of Tavria State agrotehnologičnogo University. Economic science. № 3 (27).

5. Al-Khalili, Jim (2018). What's next? All that he knows the science of our future" / J. Al-halili, ed.; Lane. from English. M. Klimčuka. Kyiv: Ki local fund-raising, P. 130.
6. Perelomova, O. S. (2008). Ĭntertekstualnist as sistemotvirna Word-discourse category. Humanitarian Bulletin of Zaporizhzhya State Engineering Academy. Issue 34. P. 87-95.
7. Nikitenko, V. O. (2013). Geokulturni values in today's world development: a socio-philosophical dimension // Humanitarian Bulletin of Zaporizhzhya State Engineering Academy. Issue. 54. P. 266-280;
- Nikitenko, Vitalina (2016). Cultural and social competence creation in the process of English language study: information society aspect // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi'akademii': [zb. nauk. pr.]. Zaporizhzhja: Vyd-vo ZDIA. 2016. P. 251-257.
8. Cherep, A. V., Vasilyeva, S. (2010). Development of innovation activity in Ukraine in modern conditions // Effective economy: National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Economics, environmental management and sustainable development. Issue. 2.
9. Voronkova, V. H. (2016). The methodological principles of information economics in the challenging field of globalized society. Economic Bulletin / ed. O. V. Kovalenko. Zaporozhye: RVV ZDIA, 2016. № 7. P. 7-8.
10. Androsova, O. F., Cherep, A. V. (2007). The transfer of technologies as the tool of wheat innovation activity: monograph. Zaporizhzhya. P. 16-27.
11. Požuêv, V. I. (2010). Understanding the place and role of information in modern society Humanitarian Bulletin of Zaporizhzhya State Engineering Academy. Issue 42. P. 4-13.
12. Voronkova, Valentina, Kyvliuk, Olga. Philosophical reflection smart-society as a new model of the information society and its impact on the education of the XXI century. Future Human Image. – 2017. Future Human Image, Tom 7, 2017. <http://www.fhijournal.org/?cat=7>.
13. <http://www.bazaluk.com/journals>.
14. Cherep, A. V., Urusova, Z. P., Urusov, A. A. (2014). Factors of innovation enterprises of Ukraine // Bulletin of the Kharkov National Agrarian University. V. V. Dokuchaev : Economic science. № 3. P. 34-89.
15. Cherep, A. V., Lizunenko, M. M. (2014). Methods for evaluating the effectiveness of the management of innovative activity of enterprises of mechanical engineering // collection of scientific papers of Tavria State agrotehnologičnogo University (collection of scientific papers of Tavria State agrotehnologičnogo University. Economic science. № 3 (27).

3.7. Managing processes of natural growth based on models of economic dynamics

3.7. Управління процесами природного зростання на основі моделей економічної динаміки

З урахуванням викликів сьогодення щодо забезпечення раціонального використання природних ресурсів актуалізується проблема вторинного використання відходів усіх галузей національної економіки. Наразі в світі накопичено достатньо великий досвід з використання відходів плодоовочевого виробництва, як вторинної сировини в інтегрованих підприємствах, їх об'єднаннях та інших галузях. Найчастіше відходи плодоовочевого виробництва використовуються у сільському господарстві як корми у тваринництві, що сприяє збільшенню виробництва високоякісної продукції.

За таких умов, виникає необхідність обґрунтування доцільності управління процесами природного зростання (вторинного використання відходів плодоовочевого виробництва у збільшенні виробництва продукції тваринництва) на основі нелінійної математичної моделі економічної динаміки.

Зокрема, у ФГ «Агроінновація» Чернівецької області було проведено дослід щодо консервування яблучних вичавок, в закритих траншеях, з допомогою природного сорбенту – бентоніту та отриманні екологічно безпечних кормів, які використовувалися для годівлі свиней. Для дослідів було відібрано 60 голів молодняку свиней 3 місячного віку з яких за методом пар-аналогів сформовано три піддослідні групи по 20 голів у кожній. Відтак, перша група була контрольною, а друга та третя дослідними. Тварини контрольної групи отримували традиційні раціони годівлі, розроблені технологами ФГ «Агроінновація», які, відповідали загальним схемам годівлі з плановими середньодобовими приростами маси тіла молодняку свиней 700-800 г. Поголів'ю свиней другої дослідної групи заміняли за поживністю, 10% концентрованих кормів на консервовані яблучні вичавки, а третій групі, відповідно, – 20%. За хімічним складом три види раціонів, відповідали загальноприйнятим нормам, яких необхідно дотримуватися у годівлі свиней.

Пошук оптимального управління конкретними техніко-економічними процесами вимагає аргументованого вибору найбільш доцільних методів. Обґрунтовуючи методи управління процесами природного зростання за лінійними моделями, основою яких є принцип суперпозиції, необхідно враховувати припущення щодо деяких невизначеностей, а саме: більшість реальних процесів, явищ і відповідних їм математичних моделей є нелінійними та не підпорядковані принципу суперпозиції. Саме тому принцип суперпозиції обґрунтовує доцільність лінеаризації досліджуваних процесів та надає лінійним моделям популярності їх використання.

Відтак, у даному дослідженні, математична модель економічної динаміки дає можливість описувати процеси формування певних перетворень об'єкту досліджень; проводити аналіз різних умов, з урахуванням об'єктивних факторів впливу та прогнозувати досягнення поставленої мети.

У зв'язку з цим не можна не відзначити одну важливу обставину – у лінійних моделях відгук об'єкта моделювання на зміну умов буде пропорційним величині цієї зміни, а в нелінійній, за певних умов можуть виникати параметричні коливання. За таких умов, актуальним є один з методів наближеного подання динамічності систем, при якому дослідження нелінійної системи замінюється аналізом лінійної, в деякому розумінні еквівалентної початкової. Методи лінеаризації мають обмежений характер, тобто еквівалентність початкової нелінійної системи і її лінійного наближення зберігається лише при певному «режимі» роботи системи, а якщо система переходить з одного режиму роботи

на інший, то слід змінити і її лінеаризовану модель. Застосовуючи лінеаризацію, можливим є з'ясування значної кількості якісних і особливо кількісних властивостей нелінійної системи.

Методи управління процесами природного зростання за лінійними моделями, основою яких є принцип суперпозиції можуть бути широко використовуваними у науковій і практичній площині. Підтвердженням цьому є праці вітчизняних науковців, а саме: моделювання економічної динаміки⁴⁴⁵⁴⁴⁶, і дослідження нелінійної логістичної функції для моделювання економічної стагнації⁴⁴⁷ та ін.

Отримувані з застосуванням цих методів рішення дозволяють проводити дослідження у таких системах, в яких за певних умов можуть відбуватися виникнення параметричних коливань. Крім того, процеси, які відбуваються у системах можуть описуватися нелінійними диференціальними рівняннями. Проте головною умовою використання принципу суперпозиції, який передбачає лінеаризацію, є можливість з'ясування якісних і особливо кількісних властивостей нелінійної системи. Це свідчить про те, що тематика досліджень, присвячених управлінню процесами природного зростання на основі лінійних моделей за принципом суперпозиції є актуальною.

В різноманітних системах – фізичних, біологічних, соціальних та економічних зустрічається велика кількість процесів природного зростання, в яких деякі величини за однакові проміжки часу Δt змінюють своє значення в одне і теж число разів. Якщо припустити, що проміжок часу Δt наближається до нуля ($\Delta t \rightarrow 0$) і значення деякої досліджуваної величини $x(t)$ змінюється миттєво, то маємо процес, для якого швидкість зміни величини $x(t)$ в момент часу t пропорційна значенню цієї величини в той самий момент часу. Такі процеси можна описувати простими лінійними моделями, для яких справедливий принцип суперпозиції, що дозволяє оцінювати властивості загальної ситуації за властивостями частинної – різниця між двома розв'язками характеризується тільки кількісно.

Тобто, в лінійних моделях відгук об'єкта моделювання на зміну умов буде пропорційним величині цієї зміни. Саме принцип суперпозиції надає лінійним моделям популярності їх використанню, а також обґрунтовує доцільність лінеаризації досліджуваних процесів.

Однак, більшість реальних процесів, явищ і відповідних їм математичних моделей нелінійні, тобто не підпорядковані принципу суперпозиції. При використанні моделей природного зростання необхідно враховувати механізми насичення і відповідно корегувати лінійні моделі, в основі яких лежить рівняння Я. Бернуллі $dx(t)/dt = kx(t)$.

Припущення Дж. К'ютелета, що коефіцієнт k рівняння повинен бути не сталою, а функцією, яка також залежить від $x(t)$, перетворює рівняння Бернуллі на нелінійне $dx(t)/dt = k[x(t)]x(t)$, що дозволяє описувати механізм насичення в різних прикладних задачах, в тому числі і нашої.

Така ідея була покладена в основу багатьох моделей логістичного типу: модель динаміки популяції за рівнянням Ферхюльста, випуск продукції в умовах конкуренції та насиченості ринку, моделі «соціальної дифузії», модель зростання виробництва з урахуванням інвестицій тощо.

Очевидно, подібні підходи дозволяють знаходити прийнятні рішення тільки в тому випадку, якщо кінцевий стан процесу природного зростання відомо з заданим ступенем точності, а його математичний опис доводить, що зустрічається велика кількість процесів

⁴⁴⁵ Akhtiamov A. M. (2009) Mathematic models of economic processes :monograph. UFA: RMTs BashGU, 2009, 140 p.

⁴⁴⁶ Brodskiy Yu. B., Molodetska K. V. (2016) Modelling of economic dynamics: textbook. Zhytomyr: Publishing house "Zhytomyr National Agroecological University", 2016, 136 p.

⁴⁴⁷ Zvarych I. (2017) Circular economy and global waste management Journal of European Economy. 2017, Vol. 16, No 1, P. 41-57. Available at :http://nbuv.gov.ua/UJRN/jee_2017_16_1_5.

природного зростання, в яких деякі величини за однакові проміжки часу Δt змінюють своє значення в одне і теж число разів.

Вибір кінцевих результатів процесів природного зростання однозначно залежить від розв'язуваної задачі і стосовно управління технологічними процесами повинен враховувати вимоги, що пред'являються в конкретних умовах. Визначальним є наявність якісної математичної моделі об'єкта управління, тому проблемам математичного моделювання для конкретних економічних задач приділяється особлива увага. Опис ряду таких прикладних досліджень може бути знайдено в працях присвячених: моделюванню для пошуку оптимального управління процесами природного зростання;^{448,449} моделюванню та ідентифікації контрольованих об'єктів з використанням аналізу інтервальних множин та дослідженням збіжності рішення екстремальної задачі при обмеженнях.⁴⁵⁰ Всі вони об'єднані загальним уявленням про те, що моделювання та управління реальними об'єктами пов'язані з подоланням об'єктивних труднощів, викликаних нечітким описом і необхідністю обліку, суттєвою, часто багаторівневою, невизначеності. Деякі узагальнення таких завдань можуть бути знайдені в роботі.⁴⁵¹

Відтак, модель дає можливість описувати процеси формування певних перетворень об'єкту досліджень, тобто використання отриманих консервованих вижимом для годівлі свиней на вирощуванні; проводити аналіз різних умов їх використання в добових раціонах годівлі свиней, з урахуванням об'єктивних факторів впливу на середньодобові прирости, собівартість та прибутковість отриманої продукції та здійснювати прогнозування таких економічних показників.

В основу математичної моделі економічної динаміки, що враховує унікальну інноваційну технологію, покладено нелінійне диференціальне рівняння першого порядку у вигляді:

$$\frac{dR(t)}{dt} = k(t) R(t) \left(1 - \frac{R(t)}{R_{\max}} \right),$$

де $R(t)$ – функція, що описує процес змінювання обраного показника ефективності, зокрема, рентабельності виробництва свинини; $\frac{dR(t)}{dt}$ – темпи змінювання показника; t – час; $R_{\max}$ – бажаний максимальний рівень показника; $k(t)$ – функція, що враховує процеси регулювання динаміки, і для кожної групи змінюється за певним законом.

Для першої контрольної групи функція регулювання лінійна:

$$k(t) = k_0 + k_1 t,$$

де k_0, k_1 – параметри моделі, які розраховуються за допомогою кореляційно-регресійного аналізу на основі отриманих експериментальних даних.

Для дослідних груп використана показникова функція з обмеженням, яка часто застосовується для адекватного опису процесів в біологічних системах

⁴⁴⁸ Brodskyi Yu. B., Molodetska K. V. (2016) Modelling of economic dynamics: textbook. Zhytomyr: Publishing house "Zhytomyr National Agroecological University", 2016, 136 p.

⁴⁴⁹ Zvarych I. (2017) Circular economy and global waste management Journal of European Economy. 2017, Vol. 16, No 1, P. 41-57. Available at :http://nbuv.gov.ua/UJRN/jee_2017_16_1_5.

⁴⁵⁰ Akhtiamov A. M. (2009) Mathematic models of economic processes :monograph. UFA: RMTs BashGU, 2009, 140 p.

⁴⁵¹ Sarhan, Taha Z. Journal of Agricultural Science and Technology. B; El Monte, 2 - 1B, (Jan. 2012).

$$k(t) = (k_2 - k_0)(1 - e^{-at}) + k_0,$$

де a – коефіцієнт ефективності використання інноваційної технології, розраховується за експериментальними даними.

Оцінка числових параметрів моделі представляє собою задачу аналізу складної системи, яку можна подати як пошук поверхні відгуку системи (задача апроксимації). Її можна звести до пошуку числових значень параметрів, що характеризують стан системи. Відповідні математичні моделі містять різні функціональні залежності, наприклад, функції регресії виду $\bar{y} = f(\bar{x}, \bar{a})$, які виражають співвідношення “вхід–вихід” будь-якої системи, де

$$\bar{x} = (x_0, x_1, \dots, x_{n-1})^T \text{ – вектор впливу;}$$

$\bar{a} = (a_0, a_1, \dots, a_{m-1})$ – вектор параметрів моделі, що належить визначенню за експериментальними даними;

$$\bar{y} = (y_0, y_1, \dots, y_{n-1})^T \text{ – вектор відгуку.}$$

Найбільш розповсюджений клас функцій апроксимації становлять узагальнені багаточлени $P(x)$ в базисі, складеному з функцій $\varphi_0(x), \varphi_1(x), \dots, \varphi_{m-1}(x)$

$$P(x) = \sum_{k=0}^{m-1} a_k \varphi_k(x),$$

де a_k – числові коефіцієнти, параметри моделі.

Важлива перевага багаточленів такого виду – їх лінійність відносно невідомих коефіцієнтів a_k , що дозволяє будувати досить ефективні алгоритми апроксимації.

Для визначення параметрів моделі використаємо метод найменших квадратів, який буде виступати критерієм оптимальної узгодженості векторів $P(x_i)$ та y_i :

$$S = \sum_{i=0}^{n-1} (P(x_i) - y_i)^2 = \sum_{i=0}^{n-1} \left[\sum_{k=0}^{m-1} a_k \varphi_k(x) - y_i \right]^2 \Rightarrow \min,$$

де S – сума квадратів відхилень, $a_k = \arg \min S(a_k)$, $a_k \in R^m$.

У вигляді базису виберемо степеневу функцію, тоді отримаємо багаточлен апроксимації $P(x) = \sum_{K=0}^{m-1} a_K x^K$, ($m = 0, 1, 2, \dots$).

Результати моделювання для різних параметрів моделі наведені на Рис. 1.

Як свідчить аналіз отриманих результатів, уведення вичавок, за поживністю взамін 10%; та 20% концентратів, до раціонів свиней II-III дослідних груп, сприяло різниці у приростах живої маси у порівнянні з контрольною. Абсолютний приріст живої маси тіла свиней у розрахунку на одну голову в II дослідній групі зріс, порівняно з контролем, на 1,2 кг, а у III – був нижчим на 0,3 кг. Тобто, найвища інтенсивність росту була у свиней II дослідної групи із заміною в раціоні 10% концентрованих кормів на консервовані яблучні вичавки. Відтак, середньодобовий приріст маси тіла однієї тварини контрольної групи за дослідний період в середньому становив 794 г, тоді як дослідних груп відповідно 811 та 792 г. Свиням контрольної і дослідних груп в середньому за дослід було згодовано 2,48 ц. корм. од на одну голову. У розрахунку на 1 ц приросту свинини, контрольною групою витрачали 3,19 ц корм. од. Тоді як їх ровесники з II дослідної групи на 0,07 ц корм. од менше, а III – на 0,01 ц корм. од більше.

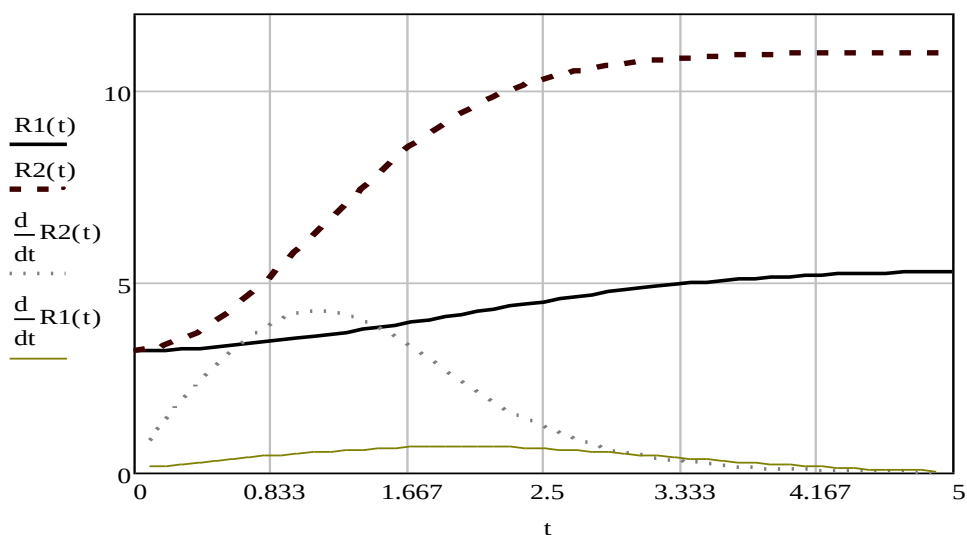

Рис. 1. Результати моделювання економічної динаміки для контрольної групи $R1(t)$ і дослідної групи $R2(t)$

$R1(t)$ – рентабельність контрольної групи; $R2(t)$ – рентабельність дослідної групи.

Джерело: власні дослідження.

Наведені дані свідчать, що заміна концентрованих кормів на консервовані яблучні вижимки на 10%, у II піддослідній групі на 20% та у III групі мали приріст живої маси тварин за меншого витрачання кормових ресурсів.

Для встановлення економічної доцільності заміни частини концентрованих кормів на консервовані яблучні вичавки розраховували економічну ефективність запропонованого інноваційного виду корму, отриманого за авторською технологією.

На Рис. 2 та 3 наведені результати прогнозування прибутку та рентабельності щодо застосування консервованих яблучних вичавок у раціонах годівлі свиней відповідно на 10 і 5 років.

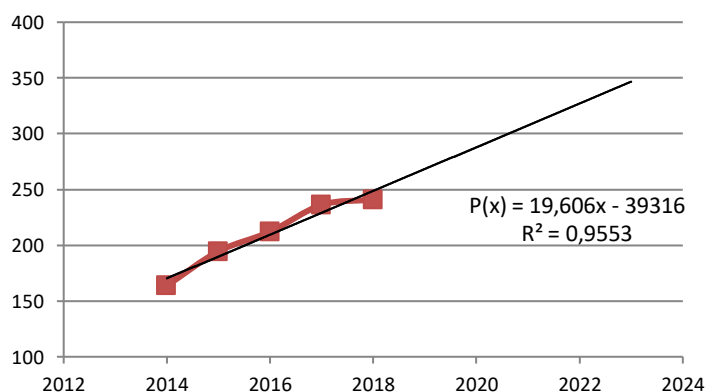

Рис. 2. Прогноз прибутку на 1 ц приросту за лінійною екстраполяцією до 2022 року, грн.

Джерело: власні дослідження.

Відтак, за рахунок заміни частини концентратів на консервовані яблучні вичавки собівартість раціону зменшилася, в порівнянні з контрольною групою, у тварин II дослідної групи – на 2,01 тис. грн, а у III групі – на 3,97 тис. грн. Як результат, собівартість 1 ц приросту свиней на вирощуванні знизилася, у порівнянні з контрольною групою, у II групі на 4,3% та у III групі – на 5,5%. Сума прибутку у тварин II-ої і III-ої дослідних груп відповідно становила 7,00 і 7,58 тис. грн.

Результати прогнозування прибутку на 1 ц приросту свинини терміном на 5 років вказують, на «шалену» ефективність використання інноваційного виду корму.

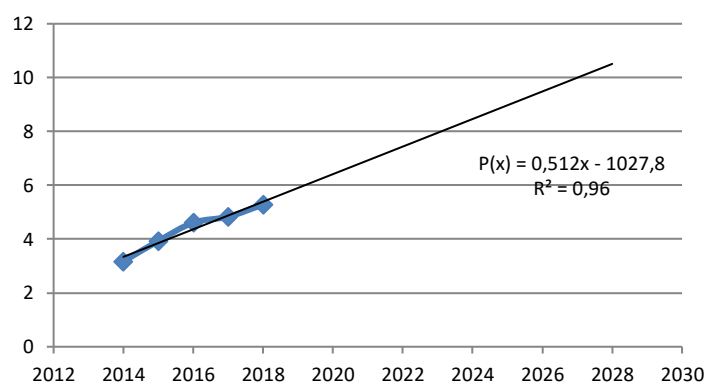

Рис. 3. Прогноз рівня рентабельності одержаної свинини за лінійною екстраполяцією до 2028 року, %
Джерело: власні дослідження.

Рівень рентабельності – завдяки введенню яблучних вичавок зріс із 5,28% (у контрольній групі свиней) до 10,28 у II дослідній групі та 11,33% у III дослідній групі.

Впровадження унікальної інноваційної технології в систему циркулярної економіки у забезпеченні ефективності використання відходів плодоовочевої галузі, а саме, консервування яблучних вичавок, в закритих траншеях, з допомогою природного сорбенту – бентоніту, показало, що їх застосування дозволяє без шкоди середньодобовим приростам не тільки зменшити собівартість раціону, а й суттєво збільшити рівень рентабельності вирощування свиней.

Порівняння результатів моделювання, з урахуванням розрахованих робочих параметрів, з реальними експериментальними даними доводять адекватність запропонованої нелінійної моделі економічної динаміки.

Результати екстраполяції розвитку економічних показників процесу, що досліджується, показали безумовну ефективність впровадження нової технології.

Література:

1. Akhtiamov A. M. (2009) Mathematic models of economic processes : monograph. UFA: RMTs BashGU, 2009, 140 p.
2. Brodskiy Yu. B., Molodetska K. V. (2016) Modelling of economic dynamics: textbook. Zhytomyr: Publishing house "Zhytomyr National Agroecological University", 2016, 136 p.
3. Bugaychuk V. V., Grabchuk I. F. (2018) Bioeconomy and its role in the development of modern society / V. V. Bugaychuk // Ekonomika APK, 2018, No 5. – P. 110-116. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/E_apk_2018_5_14.
4. Danylyshyn V. M., Veklych O. O. (2008) Decoupling effect as a factor of interrelation between economic growth and pressure on environment. Visnyk of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2008, No. 5, P. 12-18.
5. Kucherenko S. M. (2001) Organization and efficiency of processing fruit-and-vegetable products in the system of consumer cooperation [Text]: Ph.D. thesis in Economics: 08.06.01; Institute for Agricultural Economy of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, K., 2001, 201 p.: fig., tables. Bibliography.: p. 188-197.
6. Skliankin Yu. V., Stychinskii S. L. (1988) Non-waste processing of agricultural raw materials: environmental and economic aspect. K.: Urozhai, 1988, 168 p.
7. Potapenko V. G. (2012) Strategic priorities of safe development of Ukraine based on the principles of "green economy": monograph, V. G. Potapenko; [under the scientific editorship of Doctor of Science, Economics, prof. Ye. V. Khlobystov]. K.: NISD, 2012, 360 p.

8. Zvarych I. (2017) Circular economy and global waste management / Journal of European Economy. 2017, Vol. 16, No 1, P. 41-57. Available at :http://nbuv.gov.ua/UJRN/jee_2017_16_1_5.
9. Tymonin Yu. A., Brodskii Yu. B. (2010) Investigation of non-linear logistic function for modeling of economic stagnation. Visnyk ZhNAEU. Zhytomyr, 2010, No 1 (26), Vol. 2, P. 31-38.
10. Shevchenko V. P., Demydas G. I., Ivanovska R. T. (2004) Using waste of industrial production for making high-quality environmentally safe fodders. Kormy i Kormovyropnytstvo. 2004, Iss. 54, P. 36-40.
11. Barber S. A. (1966) International Atomic Energy Agency, Technical Report Series No. 65:39.
12. Colman R. L., Lazenby A. (1975) Effect of moisture on growth and nitrogen response of *Lolium perenne*. Plant Soil 42:1.
13. D. LONERGAN and R. C. LINDSAY (1979) Evaluation of Sauerkraut-Like Products From Direct-Acidification of Cabbage. Journal of Food Protection: January 1979, Vol. 42, No. 1, pp. 38-42.
14. Endrizzi J. A. 2.8-A structure of yeast serine carboxypeptidase / J. A. Endrizzi, K. Breddam, S. J. Remington // Biochemistry. – 1994. – 33 (37). – P. 11106-11120. [PubMed].
15. Farre G., Bai C., Twyman R. M., Capell C., Christou P., Zhu C. Nutritious crops producing multiple carotenoids – a metabolic balancing act. Trends PlantSci. 2011; 16:532-540.
doi: 10.1016/j.tplants.2011.08.001. [PubMed] [Cross Ref].
16. Farre G., Twyman R. M., Zhu C., Capell T., Christou P. Nutritionally enhanced crops and food security: scientific achievements versus political expediency. Curr Opin Biotechnol. 2011; 22:245-251.
doi: 10.1016/j.copbio.2010.11.002. [PubMed] [Cross Ref].
17. Huber D. M. Agro-chemical and crop nutrient interactions: current update. Proc Fluid Fert Forum Scottsdale. 2010; 27:1-13.
18. Kageyama N. Bankruptcy Dynamics in Japan: A System Estimation Approach [Електронний ресурс] / N. Kageyama, N. Harada // Proceedings of the 51st Annual Meeting of the ISSS. – 2007. – Режим доступу: <http://journals.iss.org/index.php/proceedings51st/article/viewFile/538/245>.
19. Sarhan, Taha Z. Journal of Agricultural Science and Technology. B; El Monte, 2 - 1B, (Jan. 2012).
20. <https://www.mckinsey.com/business-functions/sustainability-and-resource-productivity/our-insights/growth-within-a-circular-economy-vision-for-a-competitive-europe>.

3.8. Cargo maritime transport of Ukraine: the modern status and prospects of development

3.8. Вантажні морські перевезення України: сучасний стан та перспективи розвитку

Для задоволення потреб національної економіки у транспортному забезпеченні використовують морський транспортний комплекс. Він являє собою багато функціональну структуру, що сприяє розвитку міжнародної торгівлі та забезпечує реалізацію обов'язків України як морської держави. Морський транспорт в Україні використовується як для внутрішніх так і для зовнішніх перевезень. Український морський транспорт відіграє важливу роль у формуванні зовнішніх зв'язків з іншими державами і він є більш ефективним у порівнянні з іншими видами транспорту. Схиляючись на данні дослідження міжнародної організації International Maritime Organization на морські та річкові вантажні перевезення припадає близько 90% світових вантажопотоків. Наданий момент в Україні ж морські вантажні перевезення значно поступаються залізничному і наземному видам транспорту за об'ємами вантажообігу (Табл. 1).

Таблиця 1. Обсяг перевезених вантажів за видами транспорту за січень-грудень 2018 року
Джерело: за даними⁴⁵²

		Січень	Січень- люти	Січень- березень	Січень- квітень	Січень- травень	Січень- червень	Січень- липень	Січень- серпень	Січень- вересень	Січень- жовтень	Січень- листопад	Січень- грудень
Транспорт	Млн. т	49,1	97,4	150,0	200,4	252,2	303,5	356,3	409,9	463,0	516,1	571,0	624,6
	У % до 2017р.	94,1	97,6	97,3	97,4	97,7	98,3	99,0	99,0	99,0	98,8	98,5	98,1
залізничний	Млн..т	26,7	52,2	79,1	105,9	133,3	158,7	185,4	212,9	240,1	268,4	295,7	322,3
	У % до 2017 р.	94,1	97,0	95,6	95,9	95,7	95,5	95,6	95,5	95,7	95,6	95,4	94,9
автомобільний	Млн. т	12,4	25,5	39,6	102,4	104,0	105,9	106,8	107,6	107,7	107,4	106,9	106,1
	У % до 2017 р.	110,8	112,5	103,1	1,0	1,5	2,1	2,9	3,6	4,2	4,7	5,3	5,6
водний	Млн..т	0,3	0,5	0,7	1,0	1,5	2,1	2,9	3,6	4,2	4,7	5,3	5,6
	У % до 2017 р.	171,1	141,2	92,6	81,5	89,5	93,3	96,3	98,1	98,1	99,6	97,9	94,9
рубопровідний	Млн..т	9,7	19,2	30,6	39,0	46,9	55,3	64,4	72,4	80,8	88,8	98,5	109,4
	У %до 2017р.	78,1	83,7	94,7	95,6	95,1	96,0	97,9	96,5	95,6	95,2	94,8	95,3
авіаційний	Млн..т	0,01	0,01	0,02	0,03	0,03	0,04	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
	У%до 2017р.	125,1	112,6	114,8	116,9	116,9	122,8	124,7	121,8	122,2	120,5	102,1	119,6

Морські порти є складовою транспортної та виробничої інфраструктури з огляду на географічне розташування і напрямом міжнародних транспортних кордонів. Конкурентоспроможність Українського транспортного комплексу на світовому ринку залежить від рівня їх технологічного та технічного оснащення, ефективності функціонування портів, а також відповідності системи управління інфраструктури сучасним міжнародним вимогам.

Основними серед морських портів України, на сьогодні, є порти: Южний, Одеса, Миколаїв та Чорноморськ. На ці порти перепадає близько 80% від загальної потужності морських портів України. Головними перевагами цих портів є наявність глибоководних підходів, які дають можливість обслуговувати великотоннажні морські судна, в тому числі, із залученням для надання послуг суб'єктами господарювання недержавної форми власності. Решта морських портів України, на сьогодні, можуть приймати судна із меншою осадкою, а

⁴⁵² https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2018/tr/opv/opv_2018_u.htm.

обслуговування вантажопотоків забезпечується стивідорними компаніями державної форми власності.

Розглянувши підсумками 2018 року видно, що з морських портів України було переправлено майже на 2,6 млн. тонн вантажів більше, ніж у 2017 році – понад 135 млн. тонн (у 2017-му – майже 133 млн. т)., про це свідчать фактичні дані Адміністрації морських портів України⁴⁵³.

Перше місце за обсягами перевалки зайняли аграрні вантажі. У 2018 році морські порти України перевалили майже 52 млн. тонн зернових, кукурудзи, гороху та іншої сільськогосподарської продукції. Це на 3,5%, або на 1,7 млн. тонн більше обсягів 2017 року. На другому місці – руда – понад 28 млн. тонн, що на 2,2% або майже на 600 тис. тонн більше показників 2017 року. На третьому – металопродукція – понад 18 млн. тонн. Збільшення у порівнянні з попереднім роком складає 8,5% або 1,26 млн. тонн. На четвертій позиції – контейнерні вантажі, перевалка яких склала понад 846 тис. TEU, що на 18% більше, ніж у 2017-му", – йдеться у повідомленні.

АМПУ зазначає, що за підсумками року лідерами за обсягом перевалки вантажів стали порти: Южний – 42,7 млн. т, Миколаїв – 29,2 млн. тонн, Одеса – 21,7 млн. тонн, Чорноморськ – 21,5 млн. тонн, Маріуполь – 5,9 млн. тонн.⁴⁵⁴

Загалом в минулому році експортні вантажі склали майже 100 млн. тонн, що на 0,5% перевищує обсяги експорту у 2017 році. Експорт збільшився по таких групах вантажів: нафтопродукти, олія, аграрна продукція, хімічні та мінеральні добрива, вугілля, контейнери, чорні метали, великотоннажні автомобілі.

Відбулося збільшення імпорту товарів через морські порти України на 3,3 млн. тонн — до 23,7 млн. тонн (+16,5%). Понад 56% імпорту складають поставки руди (7,6 млн. тонн) та вугілля (5,7 млн. тонн). Суттєво – у 4,3 рази – збільшився імпорт коксу (485 тис. тонн), хімічних та мінеральних добрив – майже у 3 рази до 361 тис. тонн. Транзитні перевезення становили 10,2 млн. тонн, що на 13,4% менше, ніж роком раніше.⁴⁵⁵

За останні роки кон'юнктура ринку призвела до зміни структури вантажообігу морських портів України: позиції лідера з переробки замість продукції гірничо-металургійного комплексу зайняла продукція агропромислового комплексу. У підсумку за 2018 рік морські порти України обробили 11654 судна.

Після анексії АР Крим увійшов в дію наказ Міністерства інфраструктури України від 16. 06. 2014 № 255 «Про закриття морських портів». Було прийнято рішення закрити морські порти розташовані на території півострова. Цими портами були: Керч, Севастополь, Феодосія, Ялта та Євпаторія. Проте 80% вантажопотоку після такого рішення переорієнтовано на морські порти континентальної території України. Одночасно втрачено контроль за судноплавством на Керч-Єнікальському судноплавному каналі. Наявні обмеження 5 с перетину каналу, суднами під прапором України, в т.ч. спеціалізованого флоту, створює загрозу зниження конкурентоздатності портів Азовського басейну проте він має низку переваг.

Перевагами портової галузі України у Чорноморсько-Азовському басейні є:

⁴⁵³ Гришова І. Ю. Сучасне формування системи управління персоналом як конкурентоздатність національної економіки. Економічний форум. – 2016. – № 1. – С. 340-347.

⁴⁵⁴ Гришова І. Ю., Лебедева В. В. Розвиток ринку транспортно-логістичних послуг в контексті менеджменту підприємств. Вісник Сумського національного аграрного університету серія «Економіка та менеджмент». – № 12 (66). – 2015 – С. 11-15.

⁴⁵⁵ Державна підтримка розвитку морегосподарського комплексу України (організаційні та правові аспекти): монографія / [О. М. Кібік, О. П. Подцерковний, Ю. З. Драпайло, В. О. Котлубай та ін.]; за ред. О. М. Кібік, О. П. Подцерковного. – Херсон: ФОП Грін Д. С., 2014. – 442 с.

- високий потенціал морських портів із обробки вантажів чорних металів, вугілля, залізорудного концентрату та зернових вантажів, що наразі є основними статтями зовнішньої торгівлі України;

- географічне розташовування морських портів на перетині транспортних коридорів морських портів є досить вигідним;

- морських порти розташовані близько до виробництва продукції і центрів споживання та формування масових вантажів;

- можлива перспектива розвитку морських портів враховуючи наявну територію;

- наявність в морських портах транспортних вузлів в морських портах, що забезпечують технічну можливість перевантаження з / на всі види транспорту – трубопровідний, залізничний, автомобільний, річковий;

- існування глибоководних підходів та достатніх потужностей з обробки та зберігання вантажів широкої номенклатури в режимах експорту, імпорту, транзиту і каботажу;

- наявність нормативно-правової бази щодо можливості залучення приватних інвестицій для розвитку портової галузі в Україні та здійснення державного інвестування в проекти щодо забезпечення сприятливих умов розвитку суб'єктів господарювання на території морських портів.

Тому враховуючи вищезазначені переваги портова галузь має обґрунтовану перспективу в подальшому розвитку. Отже, морський транспорт в Україні на даний момент не є найпопулярнішим у використанні, але водночас він є досить перспективним. Оскільки Україна як європейська держава вона прагне відповідати більш авторитетним державам Європейського Союзу у всіх сферах і вантажні морські перевезення не виключення.

Проаналізувавши дані за останні роки бачимо, що прослідковується збільшення експортних та імпортних перевезень у морських портах України. Відбулися зміни вантажообігу на користь продукції агропромислового комплексу.

Однак аналіз вантажних морських перевезень України показує, що сучасний стан морських перевезень потребує поліпшення для більшого задоволення потреб економіки України. Дана ситуація може бути зумовлена наявністю великої кількості невирішених економічних, фінансових, організаційних, адміністративних і інституційних проблем, які потребують негайного вирішення і також втратою значної частини потужних портів у зв'язку з анексією Криму. Морський транспорт України має великий потенціал враховуючи усі переваги і можливості та набирає стрімкі темпи в розвитку при умові грамотного і коректного керування.

Висновки: Розвиток портової галузі як високотехнологічного, ефективно працюючого, комерційного сектору ТДК України, максимально адаптованого до роботи в умовах жорсткої конкуренції на світовому ринку портових послуг та орієнтованого на потреби економіки країни, основою роботи якого мають бути європейські правила та принципи ведення бізнесу. Створення умов для провадження ефективної портової діяльності є важливим чинником для забезпечення розвитку зовнішньої торгівлі України, її утвердження як транзитної держави.

Література:

1. Державна підтримка розвитку морегосподарського комплексу України (організаційні та правові аспекти): монографія / [О. М. Кібік, О. П. Подцерковний, Ю. З. Драпайло, В. О. Котлубай та ін.]; за ред. О. М. Кібік, О. П. Подцерковного. – Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2014. – 442 с.
2. https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2018/tr/opv/opv_2018_u.htm.
3. Борщ В. І. Стан та проблеми розвитку підприємств суднобудівельної галузі промисловості України // Економіка: реалії часу. – 2014. – № 3 (13). – С. 29.
4. Матеріали Круглого столу «Морська індустрія – двигун економічного розвитку України», 27 травня 2015 р., м. Миколаїв.

5. Рогов В. Г. Шляхи вдосконалення податкового механізму стимулювання розвитку суднобудівних підприємств // Економіка та управління підприємствами. – 2014. – № 1. – С. 49-54.
6. Гришова І. Ю., Лебедева В. В. Розвиток ринку транспортно-логістичних послуг в контексті менеджменту підприємств. Вісник Сумського національного аграрного університету серія «Економіка та менеджмент». – № 12 (66). – 2015 – С. 11-15.
7. Гришова І. Ю. Сучасне формування системи управління персоналом як конкурентоздатність національної економіки. Економічний форум. – 2016. – № 1. – С. 340-347.
8. Ковтун Т. А., Габ А. Г. Пути совершенствования образовательных стандартов в морской отрасли Украины. Актуальные вопросы и перспективы развития транспортного и строительного комплексов: материалы IV Междунар. науч.-практ. конф.: в 2 ч. Ч. 2 / М-во трансп. и коммуникаций Респ. Беларусь, Бел. ж. д., Белорус. гос. ун-т трансп.; под общ. ред. Ю. И. Кулаженко. – Гомель: БелГУТ, 2018. – С. 228-230.

3.9. Ethics of use Artificial Intelligence in marketing communications

3.9. Етичність використання AI в маркетингових комунікація

Введення. Штучний інтелект (Artificial Intelligence, AI, ШІ) став технологічним трендом ще кілька років тому, але вже сьогодні – це потужний інструмент впливу на всі можливі сфери діяльності, в тому числі і на сферу комунікацій, яка закладає фундамент ключових принципів і пріоритетів розвитку для всіх напрямків бізнесу та економіки.⁴⁵⁶

Саме комунікаційні канали є провідниками значних масивів інформації про товари, послуги, виробника, посередника, споживача і так само, у зворотньому боці від покупця – до виробника також рухаються потоки: гроші – як оплата покупки товару, інформація про споживача, його переваги вибору товару, послуги (реакції покупця і споживача на пропозицію виробника). Тому, представники усіх ланок процесу товароруку мають поєднувати інтереси підприємства і суспільства в межах підтримки соціально-етичних ініціатив у процесі обслуговування, вивченні поведінки та задоволенні потреб споживачів, як кінцевої ланки, в межах виконання маркетингових програм розвитку підприємств з огляду на технології, які активно розвиваються і впроваджуються у всі сфери життя.

AI вже зараз використовують для прогнозів: попиту, обсягу продажів, наповнення складу, завантаження устаткування і інших ресурсів, подальшого розвитку підприємства; автоматизації: роботи операторів в онлайн-чатах, телефонних операторів; класифікації: аналіз складу покупців, клієнтів, замовників і сегментація їх за різними параметрами; кластеризації: класифікація за параметрами, які з самого початку не були відомі; розробки: чат-ботів, ефективнішої біржової торгівлі, підвищення кібербезпеки, якісної роботи пошукових систем, а також у сфері послуг, для класифікації зображень або сприйняття людської мови і для поліпшення роботи з інформаційними потоками даних, і ця тенденція буде розростатися з кожним роком.

Сьогодні AI-алгоритми використовуються в маркетингу – вони допомагають визначити на яких майданчиках ефективніше розміщувати рекламні банери і дозволяють визначити оптимальні підходи до маркетингових процесів.

Аналітична компанія SDL провела опитування серед покупців в США, Великобританії та Австралії і визначили, що 62% покупців в світі стурбовані тим, як маркетологи збирають і використовують їх особисті дані. У всіх трьох країнах покупці висловили безліч побоювань з приводу використання їх даних. 76% опитаних по всьому світу відзначили, що роздрібні підприємства торгівлі відстежують кожен їх рух за допомогою смартфонів і підключення до Wi-Fi. Найбільше від цього страждають покупці в США: постійне віртуальне "стеження" за собою відчувають 82% респондентів.⁴⁵⁷

Роботизація посилить розрив між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються, між людьми з різним достатком. Такі прогнози були озвучені на Давоському форумі Клаусом Швабом.⁴⁵⁸

Тому постає проблема, чи повинна індустрія штучного інтелекту самостійно встановлювати рамки етики штучного інтелекту, представляючи це питання на обговорення

⁴⁵⁶ Інтеграція штучного інтелекту в усі ніші бізнесу переростає з тенденції у пріоритетну задачу. Режим доступу: <https://www.everest.ua/ai-platform/analytics/intehratsiya-shtuchnoho-intelektu-v-usi-nishi-biznesu-pererostaye-z-tendentsiyi-u-priorytetnu-zadachu/>.

⁴⁵⁷ Media marketing review [онлайн]. [Розміщена 08. 10. 2018.] Доступна в Інтернеті: <https://mmr.ua/tags/social%20media>.

⁴⁵⁸ Галаджий Е. Давос – 2016: роботы составят конкуренцию людям к 2025 году. [онлайн]. [Розміщена 2016.] Доступна в Інтернеті: <https://kp.ua/politics/526990-davos-2016-roboty-sostaviat-konkurentsyyi-luidiamk-2025-hodu>.

між керівництвом і командами виконавців, адже такі питання є актуальними на сьогодні у всьому світі.

Щоб впоратися з ризиками, що створюються AI, важливо визначити правильний набір фундаментальних етичних принципів для інформування про розробку, регулювання та використання AI і використовувати його для отримання користі, а також поваги до окремих людей і співтовариств.

Отже, актуальність порушеної проблеми, а також нагальна потреба у подоланні зазначених суперечностей, дозволили окреслити основні завдання щодо формування етичних принципів у використанні AI в маркетингових комунікаціях, які можуть різнитися в залежності від культурного контексту і області аналізу.

Концептуальні основи, зміст, цінності і принципи, які повинні лежати в основі етичного використання AI в умовах сьогодення. Поняття «штучний інтелект» (Artificial Intelligence, AI) ввів професор Дартмутського коледжу Джон МакКарті в 1956 році – це розділ комп'ютерної лінгвістики та інформатики, що формалізує завдання, які виконує людина. Процес навчання машини абстрактним поняттям, використовувати мову і самостійно вдосконалюватись методом спроб і помилок.⁴⁵⁹

Проблема створення AI, що володіє властивостями мозку, полягає в тому, що для багатьох завдань чіткі правила рішення відсутні, іншими словами людський розум у цей час не має повне й вичерпне самопізнання, людина часто приймає несподівані творчі рішення, не усвідомлюючи алгоритми мозку при такій діяльності. Опис суті цих процесів одержати не вдалося, а це дозволило думати, що людський мозок принципово непізнаваний.

У той же час існує думка, що досягнення результатів, порівнянних з діяльністю людського розуму, лише справа часу. І слід зазначити, що для цього є деякі підстави. Уже створені величезні бази знань і потужні експертні системи, що містять тисячі правил і здатні вирішувати завдання краще, ніж будь-яка людина-математик, програми грають на рівні чемпіона миру з шахів. Поняття «машинне мислення», «нейронні системи» це здатність до формального логічного мислення або виконання складних математичних операцій, та процес створення нових понять, що виходить за рамки формальних математичних і логічних операцій, що складається в зіп'явставленні декількох областей знань і знаходженні істотних аналогій між ними.⁴⁶⁰

На даний час ми стикаємось зі AI кожного дня. Це голосовий пошук – Siri і Alexa, які доступні на iOS, Android і Windows, відеоігри, навчання автомайстерності, онлайн підтримка клієнтів на сайтах.

На новинних порталах роботи створюють фінансові звіти, спортивні репортажі і замітки, де можна обійтись без художніх епітетів, а просто зібраною сухою інформацією. Вони просто шукають інформацію, компонують її і подають у логічному викладі. Їхня інформація виходить сухою і без всякого суб'єктивізму. Вчені кажуть, що таким чином залишаться найкращі журналісти, які зможуть писати аналітичні матеріали, а звичайні тексти як замітки створюватимуть роботи, оскільки це економія коштів для видавництва чи компанії.

AI Google обіграв найкращу програму гри в шахи Stockfish 8, не програвши жодної партії зі 100. Розробники AlphaGo Zero запевняють, що просто завантажили в програму алгоритми

⁴⁵⁹ John McCarthy, material wikipedia [онлайн]. [Розміщена 08. 10. 2017.] Доступна в Інтернеті:

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B6%D0%BE%D0%BD_%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96.

⁴⁶⁰ Кібернетика та свідомість, тенденції та проблеми моделювання штучного інтелекту с. 1 [онлайн]. [Розміщена 08. 11. 2017.] Доступна в Інтернеті:

http://kibernetik.at.ua/publ/kibernetika_ta_svidomist_tendencijiji_ta_problemi_modeljuvannja_shtuchnogo_intelektu/1-1-0-2.

правил гри в шахи, а Alsam вдосконалив себе за 24 години, граючи в шахи сам із собою і здобув надлюдську майстерність.

Науковці прогнозують, що зараз машини зі штучним інтелектом допомагатимуть людині на роботі, а пізніше (десь до 2053 року) й повністю замінять її.⁴⁶¹

Сфери застосування штучного інтелекту (AI) досить широкі й охоплюють як звичні технології, так і нові напрямки, які поки що далекі від масового впровадження. Стрімке розростання спектру інноваційних рішень навіть за нинішнього стану речей рано чи пізно призведе до всебічної адаптації технологій у класичних галузях світової економіки. І, в результаті, вони настільки трансформують їх, що в якості реальної перспективи світ отримає алгоритмізацію практично всього бізнес-функціоналу – від логістики до управління конкретною компанією.

Станом на минулий рік обсяг глобальних світових інвестицій в інтелектуальні розробки перевищив 500 млн. дол. За прогнозами міжнародної дослідницької компанії Markets and Markets, до 2020 року ринок AI виросте до 5 млрд. дол. – переважно, за рахунок застосування технологій машинного навчання і розпізнавання природної мови в рекламі, роздрібній торгівлі, фінансах і сфері охорони здоров'я.

У міжнародному консалтинговому агентстві Gartner вважають, що вже через 2 роки майже 40% всіх взаємодій із віртуальними помічниками будуть спиратися на дані, що обробляються нейронними мережами. Крім того, передбачається, що у найближчі 10 років технології AI вплинуть практично на кожен бізнес, де основними двигунами ринку слугуватимуть сектори споживчих продуктів, консалтингових послуг, маркетингу та реклами, а також військово-оборонного комплексу.

Світовий звіт Tractica пророкує зростання доходів на ринку інтелектуальних розробок до 38,8 млрд. дол. до 2025 року. На думку аналітиків, динаміка розвитку AI буде ґрунтуватися на шести базових технологіях:

1. Машинне навчання;
2. Глибоке навчання;
3. Комп'ютерний зір;
4. Обробка природної мови;
5. Машинна аргументація;
6. Тактичний (універсальний) AI.⁴⁶²

Дослідження авторів щодо стурбованості українських споживачів про конфіденційність інформації свідчать, що: 12% респондентів, які діляться власними особистими даними, зате очікують вигоди, доступу до унікальних пропозицій у відповідь; 26% – не бачать цінності в своїх персональних даних і не висловлюють помітної заклопотаності з цього приводу; 41% – знають, що соціальні мережі можуть використовувати їх особисті дані для інформування про спеціальні пропозиції; 34% – мають захищені приватні настройки і знають як змінити налаштування конфіденційності на своєму веб-браузері.

Метою роботи є визначення правильного набору фундаментальних етичних принципів для інформування про розробку, регулювання та використанні AI. Ця проблема

⁴⁶¹ Інтеграція штучного інтелекту в усі ніші бізнесу переростає з тенденції у пріоритетну задачу. [онлайн]. [Розміщена 12. 10. 2018.] Доступна в Інтернеті: <https://www.everest.ua/ai-platform/analytics/intehratsiya-shtuchnoho-intelektu-v-usi-nishi-biznesu-pererostaye-z-tendentsiyi-u-priorytetnu-zadachu/>.

⁴⁶² Кібернетика та свідомість, тенденції та проблеми моделювання штучного інтелекту с. 1 [онлайн]. [Розміщена 08. 11. 2017.] Доступна в Інтернеті: http://kibernetik.at.ua/publ/kibernetika_ta_svidomist_tendencijji_ta_problemi_modeljuvannja_shtuchnogo_intelektu/1-1-0-2.

вирішується Глобальною ініціативою з етики автономних та інтелектуальних систем (Global Initiative on Ethics of Autonomous and Intelligent Systems – IEEE).⁴⁶³

Недавній порівняльний аналіз основних міжнародних ініціатив, сфокусованих на етиці AI, підкреслює істотне збіг принципів, схвалених цими ініціативами, і деяких ключових принципів біоетики, а саме, благодіяння, несправедливості, автономії і справедливості. Є підстави для оптимізму щодо подальшої конвергенції, оскільки інші принципи можуть бути вилучені із Загальної декларації прав людини. Ця конвергенція сприятиме узгодженості і, отже, сумісності різних етичних основ для AI і надасть всеосяжні етичні рекомендації для проектування.⁴⁶⁴

Важливо розглянути питання про AI і цінності, які повинні лежати в основі для розробки нових методів комунікації для формування підходів до регулювання і управління компаній, що використовують AI. Цей підхід лежить в основі майбутніх рекомендацій з етичного дизайну і регулювання AI, які будуть випущені проектом AI4People.

Створений в Європейському парламенті в лютому 2018 року, проект AI4People був створений для того, щоб допомогти AI орієнтуватися на благо суспільства і всіх в ньому. Ця ініціатива об'єднує зусилля наукового комітету міжнародних експертів і форуму зацікавлених сторін в консультації з Групою експертів високого рівня з питань штучного інтелекту (AI) Європейської комісії для вироблення ряду конкретних і дієвих рекомендацій з етичних і соціальних питань.

Етика AI повинна сформулювати методології передбачення, щоб вказати етичні ризики і можливості і запобігти небажаним наслідкам, і вказати на покрокову оцінку впливу практик або технологій, які застосовуються в даній організації, на такі аспекти, як конфіденційність, прозорість або відповідальність.

Ось чому так важливі такі ініціативи, як вищезгадані проекти AI4People і IEEE, стратегія Європейського Союзу (ЄС) щодо AI, Декларація про співробітництво в галузі штучного інтелекту ЄС і Партнерство в області штучного інтелекту в інтересах людей і суспільства AI4People. Скоординовані зусилля суспільства, політики, бізнесу та наукових кіл допоможуть виявити і реалізувати кращі стратегії, щоб зробити AI силою добра і розкрити її потенціал, що сприяє процвітанню людини при повазі людської гідності.

Етичний кодекс з маркетингу в Інтернеті, розроблений Американською асоціацією маркетингу, визначає право споживача на приватне життя. Зокрема, в ньому йдеться: "Інформація, зібрана про клієнта, повинна бути конфіденційною і використовуватися тільки для конкретних цілей".

Зміни та нововведення консолідованого Кодексу МТП практики реклами та маркетингових комунікацій-2011 відносяться до сфери цифрових маркетингових комунікацій (Digital Marketing Communications) і інтернет-поведінкової реклами (Online Behavioural Advertising), підвищує ступінь захисту дітей від реклами в Інтернеті, задає параметри для всіх видів і типів реклами, спрямованої на дітей, пропонує додаткові заходи захисту особистого життя споживачів і персональної інформації.

На сьогоднішній день, створений Європейський інтерактивний цифровий альянс реклами (EDAA-European Interactive Digital Advertising Alliance), який відповідає за введення ліцензування інтерактивних значків для підприємств, що працюють по всій Європі і веб-сайтів, і беруть участь в розміщенні інтернет-поведінкової реклами. Група експертів Inethics –

⁴⁶³ IEEE с целью продвижения общественных дебатов о ценностях и принципах, которые должны лежать в основе этического использования AI. IEEE Standards Association, Ethically Aligned Design, Version 2.

⁴⁶⁴ J. Cowsls, L. Floridi, Prolegomena to a White Paper on an Ethical Framework for a Good AI Society, Social Science Research Network, Rochester, NY, SSRN Scholarly Paper ID 3198732, 19 June 2018.

<http://www.inethics.com>, які досліджують проблеми етики в Інтернеті, займаються розробкою етичного кодексу в мережі Інтернет.

В Україні прийнято Концепцію розвитку цифрової економіки і суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації. Захист бездротових систем (Wi-Fi) в Україні знаходиться на дуже низькому рівні. У доповіді Департаменту кіберполітики Національної поліції України представлено, що близько 75% бездротових систем можуть бути успішно атаковані.

В Україні діють: Закон України "Про електронну комерцію", "Про рекламу", Закон України "Про захист персональних даних" та ратифіковані "Конвенція про захист фізичних осіб при автоматизованій обробці персональних даних", Додатковий протокол до Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних стосовно органів нагляду та транскордонних потоків даних і Директива 95/46 / ЄС Європейського Парламенту та Ради "про захист фізичних осіб при обробці персональних даних і про вільне переміщення таких даних" від 24 жовтня 1995 року. Ці документи гармонізовані з більшістю нормативних актів, що діють в світі.

На сьогодні існує велика кількість проблем в сфері етики роботи в Інтернеті. Так, у вересні 2016 року Facebook визнала, що завищувала середній час переглядів рекламних відео від 60% до 80% протягом двох років через помилку у вимірах. За даними справи, яку подали група невеликих агентств і маркетингових консультантів в суд Каліфорнії в жовтні 2016 року, Facebook не надала повної інформації. Позивачі заявили, що мережа завищувала середній час переглядів від 150% до 900%. Десяток розробників в Facebook проголошує етику від імені всього людства, по суті, минаючи етап домовленості між людьми. Тепер конкретні резюме будуть показуватися конкретним людям не тому, що сам власник бізнесу так вирішив, а тому що так вирішив етичний AI.⁴⁶⁵

Використання AI веде до виникнення певних сумнівних етичних міркувань. Рекламодавці незабаром можуть дізнатися про нас краще, ніж ми знаємо себе самі. Наші демографічні дані дають змогу зацікавленим сторонам розшифрувати наші особисті мотиви при виборі товарів, послуг, що є небезпечним у використанні інформації для переконання і використання прийомів управління поведінкою саме за допомогою AI.

Крім того, застосування машинного інтелекту в рекламі може порушувати недоторканність особистого життя, оскільки дані можуть бути упередженими, а алгоритми здатні вести до неправильних рішень.

Тому Україні потрібен кодекс етики, який регламентував би використання AI в маркетингу і забезпечив би прозорість і довіру до професії в сфері реклами, комунікацій.

На конференції для розробників F8 інженери Facebook озвучили, що вони працюють над AI Ethics. Вони навчають спеціальну окрему нейромережу, яка вчиться визначати метрики когнітивних спотворень інших нейромереж і нейтралізовувати їх (Fairness Flow + FB Learner Flow). Але і тут є проблеми. Ця система має свої власні когнітивні спотворення. І, нейтралізуючи одні спотворення, вона по суті створює інші, вже непередбачувані для людини.

Починається ера автонастройки сайтів і реклам під кожного клієнта, а не під групи, аудиторії. І це означає, що мілленіали – останнє покоління: яке буде розглядатися в маркетингу як покоління, аудиторія.

⁴⁶⁵ Інтеграція штучного інтелекту в усі ніші бізнесу переростає з тенденції у пріоритетну задачу. Режим доступу: <https://www.everest.ua/ai-platform/analytics/intehratsiya-shtuchnoho-intelektu-v-usi-nishi-biznesu-pererostaye-z-tendentsiyi-u-priorytetnu-zadachu/>.

Отже, ці дані сигналізують про початок кінця тактики маркетингу на основі демографії. З 2018 року уся інтернет-торгівля почне проводити кастомізацію не під групи людей, а безпосередньо під якості індивідуумів.

Споживачі повинні бути інформовані про способи, які використовуються на ринку для їх залучення, і мати можливість участі в цих кампаніях. Щоб зробити усвідомлений вибір, споживачеві потрібно чітке пояснення «вартості» в будь-який момент кампанії. І йому повинно бути дозволено відмовитися, якщо він відчує своє небажання в цьому брати участь.

Засновник видавничого дому O'ReillyMedia, який вперше запропонував термін Web 2.0 Тім О'Рейлі, разом з розробником загальнодоступною енциклопедії Wikipedia Джиммі Вейлз сформували кодекс поведінки для блогерів – Blogger's Code of Conduct – перелік правил, за якими блогерам рекомендовано вести дискусії і сперечатися.

Ландшафт продуктового рітейлу формують не тільки IT-інновації, а й соціальні чинники. На одній з верхніх позицій – «усвідомлене споживання», mindfulness. Суть цього підходу полягає в тому, що покупці, особливо мілленіали, прагнуть отримати максимум відомостей про товар (про інгредієнти, нюансах виробництва, політиці компанії-виробника), щоб зрозуміти, чи відповідає той їх етичним уподобанням і поглядам. Згідно з даними агентства Innova Market Insights, сім з десяти споживачів у Великобританії і США хочуть знати точний склад продукту.

Це змінює модель поведінки споживачів і способи задоволення попиту з боку рітейла. Якщо покупець розділяє морально етичну позицію виробника і задоволений ступенем прозорості його інформаційної політики, ймовірно, він стане лояльнішим до компанії. Стоячи перед полицею в супермаркеті, він зробить вибір не стільки виходячи з чистої обізнаності про бренди – brand awareness – і цін, скільки спираючись на своє уявлення про «хороших» і «дбайливих» марках.⁴⁶⁶

У Європі та США стрімко зростає число «етичних акцій» в продуктовому ритейлі. Наприклад, мережа CVS проводить кампанію із закликом купувати снеки заради допомоги нужденним і відраховує частину виручки від кожної покупки на благодійність.

Результати аналізу діяльності українських рекламно-комунікаційних агентств дозволили виявити випадки маніпуляцій з трафіком, способами аналізу трафіку. Таким чином, довіряти чи ні даними лічильників, встановлених на рекламному майданчику, можна, якщо замовник довіряє власникам цієї рекламної платформи.

Висновки. Результати авторських досліджень дозволили виявити, що три змінні мають важливе значення для оцінки етичного характеру інтернет-маркетингових комунікаційних інструментів – це:

- рівень втручання інструментів інтернет-маркетингових комунікацій в особисте життя споживача;
 - рівень особистої недоторканності (незалежності) приватного життя споживача;
 - характер / природне походження / шкідливість товару.
- Основними критеріями конфіденційності споживача є:
- право споживача надавати інформацію про себе і використовувати його дані;
 - частота контакту зі споживачем;
 - повідомлення споживача про збір даних і їх розголошення;
 - безпека і контроль доступу до даних споживача;
 - тимчасові рамки використання даних споживача;

⁴⁶⁶ Інтеграція штучного інтелекту в усі ніші бізнесу переростає з тенденції у пріоритетну задачу. Режим доступу: <https://www.everest.ua/ai-platform/analytics/intehratsiya-shtuchnoho-intelektu-v-usi-nishi-biznesu-pererostaye-z-tendentsiyi-u-priorytetnu-zadachu/>.

- рівень втручання в приватне життя користувача шляхом використання інтернет-маркетингових комунікаційних заходів, які можуть служити орієнтирами для підприємств торгівлі, які прагнуть реалізувати інтернет-маркетингові стратегії.

Ступінь інтерактивності етичних норм допоможе підприємствам адаптувати інтернет-маркетингові комунікації при використанні AI до вимог споживачів.

Удосконалення управління інтернет-маркетинговими комунікаціями на підприємствах на основі етичності передбачає:

- Дотримання стандартів законної і чесною реклами, які проголошені в Законі України "Про рекламу" та в інших документах.⁴⁶⁷

- Розміщення соціальної інтернет-реклами на умовах партнерства з іншими суб'єктами діяльності, наприклад, конкурентами, рекламно-комунікаційними агентствами, або на особливих умовах.

- Створення креативних рішень в інтернет-маркетингових комунікаційних зверненнях, на основі поєднання інтересів суспільства і рекламодавця.

- Залучення до розробки саморегулюючих та нормативних актів з етичних стандартів (кодексів), які описують загальну систему цінностей, етичні правила в Інтернеті.

- Дотримання правил морально-соціальної поведінки у взаєминах із споживачами за їх персональних даних в процесі рекламної діяльності в соціальних мережах.

Удосконалення управління інтернет-маркетинговими комунікаціями на підприємствах на основі етичності передбачає:

- Створення комітетів з етики або введення посади адвоката з етики на підприємствах, для оцінки практики з позиції етичних вимог.

- Підтримка соціальних ініціатив, які виникають у суспільства шляхом надання нематеріальної допомоги, проведення благодійних акцій, спрямованих на вирішення суспільних проблем.

- Сприяння розвитку етичної поведінки керівників і працівників за здійснення соціальні ревізії, які проводяться для аналізу і оцінки звітів і програм соціальної відповідальності компанії.

Зараз алгоритми AI активно розробляються переважно в розвинених, технологічно підкованих країнах. Таким чином, вони можуть недостатньо відображати інтереси та пріоритети країн, що розвиваються, – таких як Україна, в тому числі. А це вже загроза. Забезпечення належного навчання та адаптації алгоритмів AI в різних контекстах є частиною вирішення питання глобальної безпеки. Крім того, ще більших успіхів у спробі убезпечити себе ми змогли б досягти, почавши більш активно брати участь у розробці нових технологічних систем ще на їх початковому рівні.

Підводячи підсумки, найважливіше сьогодні акумулювати увагу держави та суспільства на наступних базових принципах:

- Критично важливо, щоб люди всіх спеціальностей і вікових категорій були підковані знаннями про сучасні технології.

- Критично важливо, щоб люди приймали їх як інструмент вдосконалення своєї життєдіяльності і не боялися при цьому втратити власну значимість.

- Критично важливо, щоб над створенням і впровадженням інтелектуальних технологій працювали виключно професіонали.

- Штучний інтелект повинен застосовуватися лише за призначенням і бути максимально «прозорим».

⁴⁶⁷ Закон України «Про рекламу» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст. 380) [онлайн]. [Розміщена 05. 09. 2017.] Доступна в Інтернеті: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/paran8#n8>.

- Штучний інтелект може підвищити ефективність людської праці, але не повинен зазіхати при цьому на гідність людей.

- Будь-яка розробка у сфері інтелектуальних технологій повинна працювати виключно на благо людству.

- Тільки людина несе відповідальність за будь-яку дію, згенеровану штучним інтелектом.⁴⁶⁸

Література:

1. Інтеграція штучного інтелекту в усі ніші бізнесу переростає з тенденції у пріоритетну задачу. Режим доступу: <https://www.everest.ua/ai-platform/analytics/intehratsiya-shtuchnoho-intelektu-v-usi-nishi-biznesu-pererostaye-z-tendentsiyi-u-priorytetnu-zadachu/>.
2. Media marketing review [онлайн]. [Розміщена 08. 10. 2018.] Доступна в Інтернеті: <https://mmr.ua/tags/social%20media>.
3. Галаджий Е. Давос – 2016: роботы составят конкуренцию людям к 2025 году. [онлайн]. [Розміщена 2016.] Доступна в Інтернеті: <https://kp.ua/politics/526990-davos-2016-roboty-sostaviat-konkurentsyyi-luidiamk-2025-hodu>.
4. John McCarthy, material wikipedia [онлайн]. [Розміщена 08. 10. 2017.] Доступна в Інтернеті: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B6%D0%BE%D0%BD_%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96.
5. Кібернетика та свідомість, тенденції та проблеми моделювання штучного інтелекту с. 1 [онлайн]. [Розміщена 08. 11. 2017.] Доступна в Інтернеті: http://kibernetik.at.ua/publ/kibernetika_ta_svidomist_tendencijji_ta_problemi_modeljuvannja_shtuchnog_o_intelektu/1-1-0-2].
6. Інтеграція штучного інтелекту в усі ніші бізнесу переростає з тенденції у пріоритетну задачу. [онлайн]. [Розміщена 12. 10. 2018.] Доступна в Інтернеті: <https://www.everest.ua/ai-platform/analytics/intehratsiya-shtuchnoho-intelektu-v-usi-nishi-biznesu-pererostaye-z-tendentsiyi-u-priorytetnu-zadachu/>.
7. IEEE с целью продвижения общественных дебатов о ценностях и принципах, которые должны лежать в основе этического использования AI. IEEE Standards Association, Ethically Aligned Design, Version 2.
8. J. Cows, L. Floridi, Prolegomena to a White Paper on an Ethical Framework for a Good AI Society, Social Science Research Network, Rochester, NY, SSRN Scholarly Paper ID 3198732, 19 June 2018.
9. Закон України «Про рекламу» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст. 380) [онлайн]. [Розміщена 05. 09. 2017.] Доступна в Інтернеті: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/paran8#n8>.
10. Юрій Чубатюк, президент групи компаній Everest, Штучний інтелект для України – ризик чи можливість с. 1 [онлайн]. [Розміщена 12. 11. 2018.] Доступна в Інтернеті: <https://www.everest.ua/ai-platform/dumka-avtora/shtuchnyy-intelekt-dlya-ukrayiny-ryzyk-chy-mozhlyvist/>.

⁴⁶⁸ Юрій Чубатюк, президент групи компаній Everest, Штучний інтелект для України – ризик чи можливість с. 1 [онлайн]. [Розміщена 12. 11. 2018.] Доступна в Інтернеті: <https://www.everest.ua/ai-platform/dumka-avtora/shtuchnyy-intelekt-dlya-ukrayiny-ryzyk-chy-mozhlyvist/>.

3.10. Cooperation with fintech-startups and digitization – a prospective directive for development of the banking sector of Ukraine

3.10. Співпраця з фінтех-стартапами та цифровізація – перспективний напрям розвитку банківського сектору України

Для збереження конкурентоспроможності будь-якого бізнесу йому необхідно постійно розвиватися. Напряму це стосується і сектору банківських послуг, споживачі яких постійно пред'являють все більш високі вимоги до банків щодо надійності та прозорості їх діяльності, а також простоти отримання послуг. Сучасний банк неможливо уявити без автоматизованих систем управління. Але до активного розвитку «фінтеху» банки розвивали IT-напрямок, переважно, для підвищення безпеки проведення операцій та мінімізації операційних витрат. А «фінтех» орієнтований, в першу чергу, на зручність клієнтів. Сьогодні фінтех-компанії активно розробляють програми для здійснення фінансових операцій за допомогою мобільних телефонів, створюють платіжні агрегатори та платформи для транзакцій з альтернативними валютами, а також для залучення фінансування без участі банків, та багато чого іншого. Значна частина українських банків та фінансові компанії співпрацюють з метою отримання певної вигоди і можливостей, що поступово відкриваються у міру розвитку нових сегментів щодо впровадження досвіду у галузі широкого застосування фінансових технологій.

Окремі дослідники вважають, що фінтех-стартапи створюють певну загрозу діяльності банків. Але більшість науковців і банкірів переконані, що конкурентний напрям вдосконалення банківського бізнесу в Україні в значній мірі залежить від співпраці й партнерства банків з фінтех-фірмами, які інтенсивно працюють над розвитком фінансових технологій. Саме тому одними з визначальних чинників розвитку сучасного банківництва є впровадження сучасних фінансових технологій та активна співпраця з фінтех-фірмами.

Загрозу конкурентоспроможності сучасних банків складають не безпосередньо фінансові технології, а фінтех-стартапи, які використовують поєднання технологій, сервісу та гнучкої бізнес-структури для зниження витрат, розширення клієнтської бази й зростання ринкової частки. Саме тому банкам, для збереження конкурентоспроможності та ринкової частки, варто вибудовувати партнерські взаємовідносини із фінтех-стартапами. Таке партнерство створить низку переваг як для традиційних банків, так і для стартапів. По-перше, банки забезпечать свободу для експериментів, оскільки фінтех-стартапи здійснюють свою діяльність у середовищі, вільному від інфраструктурних та культурних обмежень. По-друге, традиційні банки можуть допомогти фінтех-стартапам розширити свій бізнес, надаючи фінансову інфраструктуру, капітал та доступ до їх величезної клієнтської бази. По-третє, фінтех-стартапи можуть запропонувати банкам інноваційні технології для вдосконалення відносин з клієнтами, скорочення витрат та підвищення рівня кібербезпеки.

В Україні за останні декілька років спостерігається активізація діяльності у сфері розвитку фінансових послуг та наукових досліджень цієї тематики. Зокрема, протягом 2019-2020 р. Національний банк України планує остаточно втілити в життя концепцію політики щодо поступового зниження долі готівкового обігу на користь широкого використання безготівкових розрахунків, що передбачає до 2020 року скорочення обсягу готівки в обігу з теперішніх 18% до 12% (відносно ВВП), а рівень безготівкових платежів у локальній національній платіжній системі, який зараз становить 1,2%, повинен підвищитися як мінімум до 30%. Відповідні заходи також були передбачені Комплексною програмою розвитку

фінансового сектору України до 2020 року, яка була схвалена Національною радою реформ від 15 травня 2015 року, а також програмою співпраці з МВФ.⁴⁶⁹

Під фінансовими технологіями (фінтехом) зазвичай розуміють новий сектор економіки, у якому розробляються й упроваджуються інноваційні технології та програмне забезпечення для вдосконалення фінансової діяльності. У даний час до фінтеху відносять:

- необанки (стартапи, що надають певні банківські послуги виключно через мобільні додатки та веб-сайти);

- іншуртех (технології для модернізації та поліпшення бізнесу у сфері страхових послуг, від англ. insurance – страхування);

- держтех (технології у державних інститутах);

- регтех (програмне забезпечення та інші технології, що допомагають фінансовим компаніям у сфері регуляторного комплаєнса);

- онлайн і безконтактні платежі, кредитування P2P (англ. peer-to-peer – рівний до рівного) і P2B (англ. person-to-business – від людини до бізнесу);

- використання хмарних обчислень, великих даних і API (англ. Application programming interface – інтерфейс прикладного програмування) для надання фінансових послуг, використання технології блокчейн, краудфандингу.

Як правило, надання такого типу послуг реалізується фінтех-компаніями, які є інноваційними стартапами. Серед них виокремлюють так званих єдинорогів (англ. unicorns) – підприємства, ринкова вартість яких перевищує 1 млрд. дол. Однак і традиційні банки також упроваджують такі інноваційні послуги. Основу високих очікувань, пов'язаних із розвитком фінтеху, становлять чотириключові технології, які вважаються руйнівниками традиційних фінансових послуг:

- біометрія – використання унікальних фізичних характеристик, таких як відбитки пальців, райдужна оболонка ока або особливості голосу, для автентифікації транзакцій;

- блокчейн – побудова децентралізованої бази даних, стійкої до зловмисних і помилкових маніпуляцій та призначеної для впорядкованого зберігання інформації з прив'язкою до часу;

- когнітивні обчислення – застосування таких методів, як машинне навчання, інтелектуальна аналітика і розпізнавання мови, що імітують функціонування людського мозку;

- відкритий банкінг – надання користувачеві доступу до мережі даних фінансових установ із використанням інтерфейсів прикладного програмування, більш відомих як API.⁴⁷⁰

Аналіз стан розвитку інтернет-банкінгу України свідчить, що серед банків першої двадцятки вже всі вони мають сервіс онлайн-банкінгу (інтернет-банкінгу). У 2017 р. колишньою командою топ-менеджменту Приватбанку було створено банк без відділень (необанк) під брендом Монобанк.

Поява інноваційних фінансових технологій обумовили важливість їх використання з метою інтенсивного розвитку банківського сектору України. За результатами аналізу останніх публікацій виявлено взаємне зацікавлення банків та фінтех-стартапів у співпраці у сфері цифровізації, інформаційних технологій та фінансів. Для банків особливо важливими є нові можливості у сфері управління фінансовими ресурсами, використання нових фінансових послуг та трансформації базису функціонування банківської системи.

Співпраця банків з фінтех-стартапами з метою цифровізації у кінцевому підсумку завершується розробкою і реалізацією сучасного інноваційного продукту, види, форми, зміст, прибутковість якого можуть мати досить великий діапазон (спектр) мінливості. За останні

⁴⁶⁹ Комплексна програма розвитку фінансового сектору України до 2020 р.

⁴⁷⁰ Кльоба Л. Г. (2018) Фінтех – технології, які покращують та оптимізують фінансові послуги, с. 64.

декілька років значно зросла кількість банків, що співпрацюють з фінтех-стартапами. Велику роль тут відіграли і чинили вплив сучасні фінансові технології, які сприяли переходу банків на цифровізацію діяльності.

Співпраця із фінтех-стартапами передбачає певні особливості процедури розробки банківських інноваційних продуктів та послуг. Банк може поступити трояко: вдосконалити існуючий продукт; розробити цілком новий (невідомий для ринку) продукт; розробити новий для банку, але уже відомий для ринку продукт. Принципово новий продукт може одразу і не принести банку доходів, але сприятиме нарощуванню банківської технології та індустрії, підвищенню позитивного іміджу банку. Найважливіші етапи алгоритму розробки нових банківських інноваційних продуктів: розробка концепції банківського інноваційного продукту; формалізація та опис банківського інноваційного продукту; маркетингові дослідження інноваційності продукту; розробка, погодження та затвердження інноваційного продукту; впровадження інноваційного продукту.

Цифровізація, в тому числі за рахунок співпраці з фінтех-стартапами, охоплює усі сторони діяльності банку, включаючи як внутрішні інновації, які безпосередньо використовуються в межах банку (стосовно нових видів банківських продуктів, послуг, нових методів роботи), так і зовнішні, які спрямовані на удосконалення чи застосування нових методів реалізації банківських продуктів, розробку нових маркетингових технологій, нових форм сприяння банками інвестуванню цифровізації діяльності інших підприємницьких структур.

Цифровізація – важливий напрям розвитку всіх сфер економіки України, у тому числі і банківської діяльності. Цифровізація в банківництві – це комплекс сучасних економічних, організаційно-управлінських, інституційних нововведень в будь-якій сфері функціонування банку. В умовах зростаючої конкуренції цифровізація сприяє розширенню клієнтської бази, збільшенню частки ринку банківських послуг, скороченню витрат, підвищенню фінансової стійкості та безпеки банку. Цифровізація діяльності банку – це система заходів, спрямованих на поглиблення співпраці з фінтех-стартапами з метою досягнення довгострокових цілей розвитку пов'язаних з упровадженням інноваційних методів роботи, нових банківських продуктів і послуг для збільшення та розширення клієнтської бази і підвищення конкурентоспроможності банку.

Цифровізація діяльності банків пов'язана із трансформацією наукових досліджень і розробок, інших науково-технологічних досягнень у нові чи покращені банківські продукти та послуги, в оновлений чи вдосконалений банківський технологічний процес, що використовується у практичній діяльності, чи новий підхід до реалізації продуктів і послуг, їх адаптацію до актуальних вимог клієнтів. Ознаками привабливості цифрових банківських продуктів є висока надійність, дохідність та якість. Цифровізація діяльності банків спрямована на отримання прибутку від впровадження сучасних фінансових технологій. Результатом цифровізації банківської діяльності є нові продукти і послуги або продукти та послуги з новими якостями: інноваційні програми і проекти; нові інтелектуальні продукти; сучасне нове технологічне обладнання та процеси; нові підходи до формування ринку сучасних банківських продуктів та послуг. Для вітчизняних банків цифровізація діяльності на даному етапі потребує такого стилю роботи, в основі якого лежить пошук нових можливостей, вміння залучати і використовувати для вирішення поставлених завдань ресурси із різних джерел, добиваючись бажаного результату при мінімальних затратах. Цифровізація вимагає значних інвестицій, а оскільки більшість вітчизняних банків мають обмежені власні фінансові джерела, то значущість їх ефективного використання значно підвищується. Вважаємо, що узагальнюючим показником ефективності цифровізації є ефект, який може бути економічним, науково-технічним, соціальним та екологічним. Між тим усі

ефекти, в той чи інший спосіб, знаходять своє відображення у кінцевих результатах діяльності банку: прибутках чи збитках.

Цифровізація охоплює усі сторони діяльності банку, включаючи як внутрішні інновації, які безпосередньо використовуються в межах банку (стосовно нових видів банківських продуктів, послуг, нових методів роботи), так і зовнішні, які спрямовані на удосконалення чи застосування нових методів реалізації банківських продуктів, використання цифрового маркетингу, нових форм інвестування банками цифровізації діяльності інших підприємницьких структур.

Об'єктами цифровізації банківської діяльності є: інноваційні програми і проекти; нові знання та інтелектуальні продукти; сучасне нове технологічне обладнання та процеси; інноваційні продукти та послуги; інноваційні механізми формування ринку сучасних банківських продуктів та послуг.

Кабінет Міністрів України 17 січня 2018 року схвалив Концепцію розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердив план заходів з її реалізації. Це фактично дорожня карта цифрової трансформації економіки України яку Міністерство економічного розвитку і торгівлі розробило разом з провідними експертами ІТ-сфери.⁴⁷¹

Ця концепція передбачає здійснення заходів щодо впровадження відповідних стимулів для цифровізації економіки, суспільної та соціальної сфер, усвідомлення наявних викликів та інструментів розвитку цифрових інфраструктур, набуття громадянами цифрових компетенцій, а також визначає критичні сфери та проекти цифровізації, стимулювання внутрішнього ринку виробництва, використання та споживання цифрових технологій. Шлях до цифрової економіки пролягає через внутрішній ринок виробництва, використання та споживання інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій.

У класичному розумінні поняття “цифрова економіка” означає діяльність, в якій основними засобами (факторами) виробництва є цифрові (електронні, віртуальні) дані як числові, так і текстові. Цифрова економіка базується на інформаційно-комунікаційних та цифрових технологіях, стрімкий розвиток та поширення яких вже сьогодні впливають на традиційну (фізично-аналогову) економіку, трансформуючи її від такої, що споживає ресурси, до економіки, що створює ресурси. Саме дані є ключовим ресурсом цифрової економіки, вони генеруються та забезпечують електронно-комунікаційну взаємодію завдяки функціонуванню електронно-цифрових пристроїв, засобів та систем.

Цифрові технології в Україні повинні бути доступними як з точки зору організаційно-технічного доступу до відповідних цифрових інфраструктур, так і з фінансово-економічної точки зору, тобто через створення умов та стимулів, які будуть заохочувати бізнес до цифровізації. Результатом такої діяльності стане модернізація економіки, її оздоровлення та конкурентоспроможність.

Головною метою Концепції є реалізація прискореного сценарію цифрового розвитку, як найбільш релевантного для України з точки зору викликів, потреб та можливостей.

Прискорений сценарій цифрового розвитку передбачає:

- усунення законодавчих, інституційних, фіскальних та інших перешкод, які заважають розвитку цифрової економіки;

- впровадження стимулів та мотивацій для заохочення бізнесу та індустрій економіки в цілому до цифровізації;

- створення попиту та формування потреб серед громадян до цифровізації, насамперед через впровадження державою масштабних проектів цифрових трансформацій, зокрема на базі сучасних моделей державно-приватного партнерства;

⁴⁷¹ Кириленко С. А. (2016) Зміна парадигми продажу банківських послуг в умовах розвитку цифрових каналів дистрибуції, с. 143.

– створення та розвиток цифрових інфраструктур як основи використання переваг цифрового світу у повсякденному житті та платформи для досягнення ефективності економіки взагалі;

– розвиток та поглиблення цифрових компетенцій громадян для забезпечення їх готовності до використання цифрових можливостей, а також подолання супутніх ризиків;

– розвиток цифрового підприємництва, створення відповідних (у тому числі аналогових) інфраструктур для підтримки та розвитку інноваційної діяльності.⁴⁷²

Мета впровадження стимулів та мотивацій проста: заохотити бізнес та громадян споживати та використовувати інформаційно-комунікаційні та цифрові технології, тобто зробити так, щоб технології в Україні були доступні, цифрові інфраструктури викликали бажання та мотивацію до них підключатися та ними користуватися, а бажання модернізувати, оптимізувати, масштабувати, прискорити та розвинути власний бізнес та життєдіяльність змогли реалізуватися та стати основою цифрової економіки.

Створення попиту та формування потреб передбачає реалізацію цілеспрямованої та інноваційної політики створення в різних сферах життєдіяльності таких умов (технологічного середовища, цифрових інфраструктур тощо), які спонукали б громадян та бізнес замість звичних аналогових (традиційних) засобів та інструментів використовувати саме цифрові як більш ефективніші, швидші, дешевші та якісніші.

Основними завданнями держави на шляху до цифровізації країни є корегування вад ринкових механізмів, подолання інституційних та законодавчих бар'єрів, започаткування проектів цифрових трансформацій національного рівня та залучення відповідних інвестицій, стимулювання розвитку цифрових інфраструктур, формування потреб у використанні цифрових технологій громадянами та розвитку відповідних цифрових компетенцій, створення відповідних стимулів та мотивацій для підтримки цифрового підприємництва та цифрової економіки.

Цифрова економіка базується на інформаційно-комунікаційних та цифрових технологіях, стрімкий розвиток та поширення яких вже сьогодні впливають на традиційну (фізично-аналогову) економіку, трансформуючи її від такої, що споживає ресурси, до економіки, що створює ресурси. Саме дані є ключовим ресурсом цифрової економіки, вони генеруються та забезпечують електронно-комунікаційну взаємодію завдяки функціонуванню електронно-цифрових пристроїв, засобів та систем.

Цифровізація – насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними, що фактично уможливорює інтегральну взаємодію віртуального та фізичного, тобто створює кіберфізичний простір⁴⁷³

Основна мета цифровізації полягає у досягненні цифрової трансформації існуючих та створенні нових галузей економіки, а також трансформації сфер життєдіяльності у нові більш ефективні та сучасні. Такий приріст є можливим лише тоді, коли ідеї, дії, ініціативи та програми, які стосуються цифровізації, будуть інтегровані, зокрема, в національні, регіональні, галузеві стратегії і програми розвитку.

Цифровізація є визнаним механізмом економічного зростання завдяки здатності технологій позитивно впливати на ефективність, результативність, вартість та якість економічної, громадської та особистої діяльності.

⁴⁷² Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації.

⁴⁷³ Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації.

З розвитком інформаційних технологій, що супроводжується глобальним проникненням мобільного доступу до Інтернету та цифрових послуг, змінюється і процес надання послуг, в тому числі фінансових. Банківський сектор тривалий час вважали досить консервативним у контексті використання новітніх технологій. Однак сьогодні банківські установи та фінансові компанії не можуть дозволити собі залишатись осторонь технологічного прогресу, насамперед, через істотне підвищення конкуренції з боку фінансових компаній та стартапів, сфера діяльності яких безпосередньо стосується надання банківських та інших послуг.⁴⁷⁴

Завдяки автоматизованим програмним сервісам і відсутності затрат на забезпечення доступу клієнта до банківської установи цифрові фінансові установи отримують значні переваги перед традиційними банками, адже їх кредитні умови значно цікавіші, ніж у класичних банків. Крім того, такі фінансові установи активно використовують соціальні мережі для систематизації і контролю за споживчою та фінансовою поведінкою клієнта. Тому вони більш мобільні, більш чутливі до фінансових потреб клієнтів, але в той же час і більш впливові на нього. Банк на цифровому етапі розвитку перестає бути посередником, він стає агентом, який надає клієнту послугу доступу до рахунку й операцій по ньому. Комунікація з банківською установою обмежується поданням відповідних команд, які виконуються в системі цифрових технологій. Клієнт стає певним чином автономним, самостійним щодо банку.⁴⁷⁵

В епоху цифрової економіки основним ресурсом є невичерпна, точна, надійна, правдива та своєчасна інформація. Основним майданчиком для розвитку цифрової економіки є віртуальна мережа безмежного Інтернету. Цифрова економіка являє собою тип економіки, що характеризується активним впровадженням використанням цифрових технологій зберігання, обробкою й передачею інформації в усі сфери людської діяльності. Дана економіка продукує нові інноваційні тренди, серед яких: BioTech, NanoTech, BlockChain, RetailTech, FinTech, LegalTech, Digital-marketing, Grid-технології, GovTech, e-ID.⁴⁷⁶

Центральним поняттям цифрової економіки є Інтернет, тому першочерговим завданням переходу на цифрову економіку є забезпечення вільного доступу та швидкісної передачі даних в мережі Інтернет. За рік після впровадження мобільного зв'язку третього покоління (3G) стандарту UMTS кількість абонентів в Україні перевищила 15 млн. Компанія Vodafone Україна зараз обслуговує 7 млн. 3G-абонентів, трохи менше – у "Київстару" (6 млн. 3G-користувачів). Ще 2,7 млн. абонентів обслуговує третій гравець ринку – lifecell. Важливість мобільного інтернету для банківського сектору зумовлена зручністю для клієнта співпрацювати з банком в будь-якому місці та часі. Основною перевагою мобільних банківських додатків є те, що банк пристосовується до клієнта а не навпаки, даний аспект збільшує кількість клієнтів і фінансових операцій.⁴⁷⁷

Цифрові технології – одночасно величезний ринок та індустрія, а також платформа ефективності і конкурентоспроможності всіх інших ринків та індустрій. Високотехнологічне виробництво та модернізація промисловості за допомогою інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій, масштаб і темп цифрових трансформацій повинні стати пріоритетом економічного розвитку.

У цифровому світі за умови наявності цифрової альтернативи існування розвиток більшої частини аналогових систем (сфер) стає недоцільним. Принцип "цифровий за замовчуванням" означає переведення у цифровий формат тих аналогових систем, розвиток

⁴⁷⁴ Кириленко С. А. (2016) Зміна парадигми продажу банківських послуг в умовах розвитку цифрових каналів дистрибуції, с. 141.

⁴⁷⁵ Корнівська В. О. (2017) Цифровий банкінг: ризики фінансової дигіталізації, с. 255.

⁴⁷⁶ Мошенець О. В. (2011) Інноваційні продукти і технології на ринку банківських послуг, с. 7.

⁴⁷⁷ Лечаченко Т. А. (2017) Реалізація інформаційних технологій банкінгу в Україні, с. 191.

та підтримка яких є очевидно не вигідними та неефективними. Саме цифровий стан стає звичайним станом функціонування та розвитку багатьох систем, сфер, організацій, індустрій та економік.

Масштаб і темп цифрових трансформацій мають стати основними характеристиками економічного розвитку. При системному державному підході цифрові технології будуть значно стимулювати розвиток відкритого інформаційного суспільства як одного з істотних факторів розвитку демократії в країні, підвищення продуктивності, економічного зростання, а також підвищення якості життя громадян України.

Цифровізація – важливий напрям розвитку всіх сфер економіки України, у тому числі і банківської діяльності. Цифровізація в банківництві – це комплекс сучасних економічних, організаційно-управлінських, інституційних нововведень в будь-якій сфері функціонування банку. В умовах зростаючої конкуренції цифровізація сприяє розширенню клієнтської бази, збільшенню частки ринку банківських послуг, скороченню витрат, підвищенню фінансової стійкості та безпеки банку.

Цифровізація діяльності банку – це система заходів, спрямованих на поглиблення співпраці з фінтех-стартапами з метою досягнення довгострокових цілей розвитку пов'язаних з упровадженням інноваційних методів роботи, нових банківських продуктів і послуг для збільшення та розширення клієнтської бази і підвищення конкурентоспроможності банку. Для вітчизняних банків цифровізація діяльності на даному етапі потребує такого стилю роботи, в основі якого лежить пошук нових можливостей, вміння залучати і використовувати для вирішення поставлених завдань ресурси із різних джерел, добиваючись бажаного результату при мінімальних затратах.⁴⁷⁸

Овчаренко Ю. І. впевнений, що «на відміну від класичного банку, який допомагає клієнтові зберегти, примножити і зайняти гроші, банк майбутнього стане допомагати клієнту ще й ефективно і з користю ці гроші витратити, задовольняючи його потреби в товарах і послугах. Створюючи маркетплейси, банк буде надавати як власні послуги, так і пропозиції своїх партнерів, по суті, значно підвищуючи монетизацію своєї клієнтської бази».⁴⁷⁹

Сьогодні результатом впровадження цифровізації є поява нових інноваційних продуктів та послуг. Найбільш розповсюдженими є такі види вітчизняних інноваційних банківських продуктів:

1) мобільний банкінг – завдяки мобільному телефону можна здійснити більшість операцій із власними рахунками, він відкриває великий спектр послуг, зокрема, залишок по рахунку, платежі, перекази коштів, кредити однієї фізичної особи іншій тощо. Як вважають експерти, мобільний телефон замінить пластикову картку як засіб платежу вже через кілька років. Саме за допомогою NFC-чипів, які вбудовані у телефон, буде відбуватися ідентифікація клієнта, тому зникне потреба в паспорті, тому що ідентифікація клієнта банком стане можливою лише за допомогою телефона. Сьогодні ця тенденція з'явилася на ринках США і Європи, де ідентифікація вже відбувається навіть за адресою електронної пошти клієнта;

2) Інтернет-банкінг – ключова новація майбутнього десятиліття, яка сьогодні пропонується клієнтам більшістю банків. Україна входить у топ-10 країн Європи за кількістю користувачів, але через низьке проникнення в регіони все ще має значний потенціал зростання Інтернет-аудиторії у майбутньому. Для банків це відкриває великі можливості, тому експерти роблять основну ставку саме на розвиток віддаленого банкінгу;

3) «зона 24» – за допомогою цього продукту клієнт може самостійно керувати своїми рахунками, одержувати консультацію фахівця call-центру, залишати заявку на одержання послуги, записатися на обслуговування в будь-яке відділення банку. Практично кожна «зона

⁴⁷⁸ Мошенець О. В. (2011) Інноваційні продукти і технології на ринку банківських послуг, с. 8.

⁴⁷⁹ Овчаренко Ю. І. Сім нот для цифрового банку майбутнього.

24» оснащена банкоматом, модулем поповнення готівкою CashIn, телефоном доступу до інформаційної служби. Цей напрямок банківської діяльності продовжує вдосконалюватися;

4) електронний залишок – упровадження даної послуги в касах банку дозволяє скоротити витрати на обіг монет, оскільки залишок менше однієї гривні зараховується на рахунок мобільного телефону клієнта або у вигляді електронного ваучера;

5) POS-термінали в торговельних мережах – на відміну від західних країн вони не призвели до глобальної революції в українському безготівковому просторі. Однак сьогоднішні 15 % безготівкових операцій з платіжними картками все-таки змушують банкірів вірити в посилення цього тренду в найближчі п'ять років. У майбутньому POS-термінали будуть установлювати самі торговці, оскільки в оплату будуть прийматися не пластикові картки, а інформація з NFC-чипів, вбудованих у телефон. Тим часом термінали самообслуговування, що з'явилися кілька років тому, набирають популярності як у банківських відділеннях, так і за їхніми межами.⁴⁸⁰

У перспективі необхідно розробити політику цифрового розвитку національної банківської системи в контексті цифрового розвитку світової спільноти, що спирається на наскрізні банківські процеси, стандарти банківського та комунікаційного обладнання, програмного забезпечення, послуг, тарифів, доступу до банківських даних і сервісів, безпеки банківської інформації.⁴⁸¹

В Україні за останні роки з'являється все більше фінансово-технологічних стартапів у галузі проведення платежів, використовуються фінансові операції за допомогою технологій краудфандінга і краудлендінга, інтернет портали для підприємців, які пропонують зручні сервіси ведення електронного бізнесу та управління фінансами. Все це тільки початок на шляху, який українські банки та фінансові компанії повинні пройти для отримання певної вигоди і можливостей, що поступово відкриваються у міру розвитку нових сегментів щодо впровадження досвіду у галузі широкого застосування міжнародних електронних фінансових технологій.⁴⁸²

Погоджуємось з думкою Тарасюка С., який вважає: «щоб вижити, традиційним фінансовим установам треба буде постійно оцифровувати власні послуги, широко використовувати мобільні додатки, а також хмарні технології. Нині головна мета цих установ – бути доступними для широкого використання електронних грошових операцій цілодобово з будь-якого куточка світу. Щоб вести успішний електронний фінансовий бізнес, банки повинні працювати там, де може бути велика кількість їх потенційних клієнтів, а саме – в соціальних мережах.⁴⁸³

Комплексний підхід до цифровізації діяльності банку повинен включати:

- SWOT – аналіз можливостей банку (визначення сильних і слабких сторін, а також можливостей і загроз);
- вдосконалення планування цифровізації діяльності та організаційної структури банку;
- вивчення наявних і потенційних напрямів діяльності для здійснення цифровізації;
- активну співпрацю з фінтех-стартапами з метою розробки нових та вдосконалення наявних продуктів та послуг банку;

⁴⁸⁰ Мошенець О. В. (2011) Інноваційні продукти і технології на ринку банківських послуг, с. 8.

⁴⁸¹ Степаненко О. П. (2017) Перспективні напрями цифрової трансформації в контексті розбудови цифрової економіки, с. 123-124.

⁴⁸² Тарасюк М. В., Кошечев О. О. (2017) Інновації в глобальній цифровій фінансовій сфері: оцінка трансформацій, с. 103-104.

⁴⁸³ Тарасюк М. В., Кошечев О. О. (2017) Інновації в глобальній цифровій фінансовій сфері: оцінка трансформацій, с. 99.

– пропонування, розроблених у співпраці з фінтех-стартапами, нових продуктів і послуг таким чином, щоб привернути увагу до інноваційної діяльності банку якомога більшої кількості клієнтів;

– активізацію роботи із залучення нових та збереження наявних клієнтів – споживачів сучасних інноваційних продуктів та послуг;

– постійний контроль за підвищенням якості обслуговування клієнтів.⁴⁸⁴

Основна мета цифровізації банківської діяльності – збільшення прибутку, за рахунок взаємовигідної співпраці з фінтех-стартапами, може бути досягнута тільки при ефективній координації правлінням роботи всіх головних служб банку: операційно-технологічної (визначення та забезпечення потреби у нових продуктах та послугах, оптимізація мережі філій та відділень, впровадження нового обладнання та сучасних технологій); маркетингової – вибір ринків та продуктів і послуг; кадрової – визначення та своєчасне забезпечення потреби у висококваліфікованому персоналі; фінансової – визначення та забезпечення потреби у фінансових ресурсах для здійснення цифровізації.

Цифровізація діяльності банків пов'язана із трансформацією наукових досліджень і розробок, інших науково-технологічних досягнень у нові чи покращені банківські продукти та послуги, в оновлений чи вдосконалений банківський технологічний процес, що використовується у практичній діяльності, чи новий підхід до реалізації продуктів і послуг, їх адаптацію до актуальних вимог клієнтів. Ознаками привабливості цифрових банківських продуктів є висока надійність, дохідність та якість.

Дедалі більше банківських установ розвинутих країн спрямовують свої зусилля на розвиток мобільних додатків і дистанційне обслуговування клієнтів. Скорочення кількості банківських відділень вже стало цілком реальною тенденцією не тільки серед великих, а й регіональних банків країн Західної Європи та світу. Із поширенням інформаційних технологій змінюється порядок взаємодії із кінцевим користувачем банківських послуг. Сьогодні не потрібно звертатись у відділення банку для здійснення базових операцій. Натомість все більше банків пропонує клієнтам низку додаткових послуг, використання яких посилює лояльність клієнтів і забезпечує конкурентні переваги банківським установам.⁴⁸⁵

З точки зору технологій є сім основних складових, які необхідні для вирішення цього завдання, свого роду сім нот цифрового банку майбутнього: 1) Інтернет; 2) мобільні пристрої; 3) Інтернет речей; 4) великі дані (аналітика, обсяги, швидкість, різноманітність даних); 5) хмарні обчислення; 6) машинне навчання, когнітивні технології, роботизація; 7) розподілені реєстри зберігання даних (блокчейн). Тут уже кожен банк, як композитор, може скласти свою «музику» і пропонувати свої бізнес-рішення в рамках створення цінностей для клієнта. Можливість застосування всіх цих технологій в комплексі створило справжню хвилю цифровий трансформації, або діджиталізації, яка накрила банківський бізнес. Банкіри вже пропонують, наприклад, малому і середньому бізнесу аутсорсинг процесів на базі міжвідомчих систем електронного документообігу. Через API з хмари бізнесу доступні CRM, бухгалтерія тощо. Так банки вибудовують навколо себе екосистеми і маркетплейси, заробляючи на комісіях і підвищуючи лояльність до себе. В результаті розуміння потреб призводить до створення цифрового способу організації: що їй потрібно, які клієнти її цікавлять, які фінансові кошти їй потрібні. Банк, який це створив, вже може на цьому заробляти».⁴⁸⁶

⁴⁸⁴ Кльоба Л. Г. (2018) Цифровізація – інноваційний напрям розвитку банків.

⁴⁸⁵ Кириленко С. А. (2016) Зміна парадигми продажу банківських послуг в умовах розвитку цифрових каналів дистрибуції, с. 141.

⁴⁸⁶ Тарасюк М. В., Кошечев О. О. (2017) Інновації в глобальній цифровій фінансовій сфері: оцінка трансформацій, с. 100.

«Цифровий банкінг є важливим локалізатором клієнтської бази, недооціненим джерелом доходу (в першу чергу комісійного) та способом досягнення конкурентної переваги на ринку банківських послуг. І керівництво вітчизняних банківських установ повинно розуміти, що саме якість цифрових банківських послуг та зручність використання банківських сервісів поступово витіснить у свідомості клієнтів такий важливий на сьогодні критерій як ціна. Цифровий банкінг – це нова перспективна концепція в сфері електронного банкінгу, мета якої збагатити стандартний онлайн- і мобільний банкінг, інтегрувати цифрові технології з використанням різних платіжних каналів, соціальних медіа, інноваційних платіжних рішень».⁴⁸⁷

Подібну думку висловлює Корнівська В. О. – «цифровий банкінг, долаючи просторово-часові перешкоди економічної діяльності, в режимі онлайн забезпечує доступ до фінансових послуг і реалізацію зростаючих фінансових потреб клієнта без фактичного фізичного доступу до банківської установи шляхом віддаленої ідентифікації».⁴⁸⁸

У спрощеному вигляді еволюція цифрового банкінгу в частині проникнення в систему фінансової активності клієнтів виглядає приблизно так. Спочатку функціонували цифрові канали управління банківськими рахунками: інтернет-банкінг, мобільний банкінг. Розвиток цифрових технологій дозволив перейти на наступний етап – цифровий продукт: наприклад, коли банк для оформлення кредиту не потребує додаткової інформації на паперовому носії, а отримує її онлайн із систематизованого сховища фінансової інформації. Вищою точкою розвитку стає «цифровий мозок», «big data» – система взаємодії клієнта та банку в режимі онлайн, коли вся фінансова інформація про доходи, витрати, вподобання, нереалізовані фінансові бажання клієнта систематизуються відповідним програмним забезпеченням, яке не тільки створює моделі фінансової взаємодії клієнт-банк, а настановує клієнта на певні фінансові рішення, керує його фінансовою поведінкою з метою забезпечення реалізації всіх його фінансових потреб.⁴⁸⁹

Банківські інновації це впровадження, за результати цифровізації, нових або суттєво вдосконалених банківських продуктів і послуг, які відповідають існуючим або потенційним фінансовим потребам клієнтів, власним інтересам банку та вимогам банківського законодавства, надають зацікавленим сторонам додаткові вигоди. Цифровізація діяльності банку – це процес внесення якісних змін в усі сфери його діяльності – продукти, послуги, процеси, бізнес-моделі та стратегії, а також практичної реалізації нових ідей, знань та досвіду.

Сьогодні в Україні найбільш інноваційними банками є «ПриватБанк», «Райффайзен банк Аваль», «Альфа-Банк», «ОТП Банк» та ін. Вони вже більше десятиріччя виділяються поміж інших банків наданням інноваційних продуктів, в тому числі таких як SMS-банкінг та Інтернет-банкінг. Лідируючу позицію наразі займає ПАТ «Приватбанк», який уперше в історії українського банківського ринку став фіналістом одного із самих престижних світових банківських рейтингів Retail Banker International Awards, причому однією із номінацій була «Краща інновація в платежах». «Приватбанк» – найбільший український банк, який входить до топ-10 провідних банків Центральної та Східної Європи. Він також є одним з найбільш інноваційних банків світу. До останніх інновацій згаданого банку, які отримали визнання по всьому світі, належать наступні продукти: платіжний міні-термінал, вхід в Інтернет-банкінг через QR-код, онлайн-інкасація, оцифровані платіжні картки, а також десятки різноманітних мобільних додатків.

⁴⁸⁷ Мошенець О. В. (2011) Інноваційні продукти і технології на ринку банківських послуг, с. 7.

⁴⁸⁸ Корнівська В. О. (2016) Цифровий банкінг: ризики фінансової дигіталізації, с. 256.

⁴⁸⁹ Корнівська В. О. (2016) Цифровий банкінг: ризики фінансової дигіталізації, с. 256.

Ми погоджуємось з твердженням Степаненко О., яка вважає що «для досягнення поставлених цілей необхідно виконати такі завдання: розвиток єдиного цифрового простору банківського сектора; інтеграція єдиного цифрового простору банківського сектора з інформаційними системами бізнес-організацій, органів державного управління; використання банками централізованої архітектури автоматизованих банківських систем; створення умов для використання банками аутсорсингу в сфері інформаційних технологій; широке впровадження клієнторієнтованих технологій і рішень, таких як контакт-центри та системи підтримки взаємовідносин з клієнтами; впровадження сучасних технологій управління банківськими ризиками; використання методів інтелектуального аналізу даних для оброблення великих масивів інформації та підтримки прийняття управлінських рішень; забезпечення розширення лінійки банківських продуктів з банківського обслуговування; впровадження ефективних методів і прогресивних технологій міжбанківської взаємодії в єдиному цифровому просторі банківського сектора».⁴⁹⁰

Проведений нами аналіз показав, що кожен банк, залежно від стратегічних цілей і стадій життєвого циклу, обирає відповідну політику цифровізації діяльності. Наприклад, на стадії становлення банку прийнятною є традиційна або імітаційна політика цифровізації, яка базується на використанні досвіду прогресивних банків, підвищенні якості обслуговування клієнтів. На стадії зрілості – наступальна політика, яка передбачає активну співпрацю із фінтех-стартапами та потребує значних фінансових витрат, високої кваліфікації банківського персоналу, чіткої організації інноваційних процесів. На стадії спадання ділової активності – оборонна інноваційна політика, метою якої є не відставати від конкурентів і за сприятливих умов перейти до наступальної політики.

Цифровізація вимагає значних інвестицій, а оскільки більшість вітчизняних банків мають обмежені власні фінансові джерела, то значущість їх ефективного використання значно підвищується. Вважаємо, що узагальнюючим показником ефективності цифровізації є ефект, який може бути економічним, науково-технічним, соціальним та екологічним. Між тим усі ефекти, в той чи інший спосіб, знаходять своє відображення у кінцевих результатах діяльності банку: прибутках чи збитках. Цифровізація діяльності банку – це система заходів, спрямованих на поглиблення співпраці з фінтех-стартапами з метою досягнення довгострокових цілей розвитку пов'язаних з упровадженням інноваційних методів роботи, нових банківських продуктів і послуг для збільшення та розширення клієнтської бази і підвищення конкурентоспроможності банку. Цифровізація банківської діяльності – діяльність, спрямована на комерціалізацію накопичених сучасних знань, технологій і обладнання. Результатом цифровізації банківської діяльності є нові продукти і послуги або продукти та послуги з новими якостями.⁴⁹¹

Цифровізація банківської діяльності пов'язана із трансформацією наукових досліджень і розробок, інших науково-технологічних досягнень у нові чи покращенні банківські продукти та послуги, в оновлений чи вдосконалений банківський технологічний процес, що використовується у практичній діяльності, чи новий підхід до реалізації продуктів і послуг, їх адаптацію до актуальних вимог клієнтів.

Сьогодні в Україні найбільш активно впроваджують цифровізацію «Приватбанк», «Райффайзен Банк Аваль», «ОТП Банк» та інші банки. Вони виділяються поміж інших банків наданням інноваційних продуктів, в тому числі таких як SMS-банкінг та Інтернет-банкінг.

Об'єктами цифровізації банківської діяльності є: інноваційні програми і проекти; нові інтелектуальні продукти; сучасне нове технологічне обладнання та процеси; інноваційні

⁴⁹⁰ Степаненко О. П. (2017) Перспективні напрями цифрової трансформації в контексті розбудови цифрової економіки, с. 126.

⁴⁹¹ Кльоба Л. Г. (2018) Цифровізація – інноваційний напрям розвитку банків.

продукти та послуги; інноваційні механізми формування ринку сучасних банківських продуктів та послуг.

Перспективи подальших досліджень даної теми полягають, на нашу думку, у розробці теоретичних та практичних рекомендацій направлених на цифровізацію всіх напрямів діяльності банків з метою впровадження сучасних інноваційних продуктів та послуг та підвищення конкурентоспроможності.

Література:

1. Комплексна програма розвитку фінансового сектору України до 2020 р. // Сайт Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=43352266>.
2. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації. // Офіційний сайт Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-shvalennya-konceptsiyi-rozvitku-cifrovoi-ekonomiki-ta-suspilstva-ukrayini-na-2018-2020-roki>.
3. Кириленко С. А. Зміна парадигми продажу банківських послуг в умовах розвитку цифрових каналів дистрибуції [Текст] / С. А. Кириленко // Світ фінансів. – 2016. – Вип. 4. – С. 140-147.
4. Кльоба Л. Г. Цифровізація – інноваційний напрям розвитку банків. Ефективна економіка. 2018. № 12. – URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6741>.
5. Кльоба Л. Г. Фінтех – технології, які покращують та оптимізують фінансові послуги / Л. Г. Кльоба // Проблеми та перспективи розвитку економіки і підприємництва та комп'ютерних технологій в Україні: збірник тез доповідей XIV Науково-практичної конференції, 17-20 квітня 2018 року. — Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2018. — С. 63-65.
6. Корнівська В. О. Цифровий банкінг: ризики фінансової дигіталізації / В. О. Корнівська // Проблеми економіки. – 2017. – № 3. – С. 254-261.
7. Краус Н. М. Цифрова економіка: тренди та перспективи авангардного характеру розвитку [Електронний ресурс] / Н. М. Краус, О. П. Голобородько, К. М. Краус // Ефективна економіка. – 2018. – № 1. – Режим доступу: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/1_2018/8.pdf.
8. Лечаченко Т. А. Реалізація інформаційних технологій банкінгу в Україні / Т. А. Лечаченко // Збірник тез доповідей Міжнародної науково-технічної конференції „Актуальні задачі сучасних технологій“, 16-17 листопада 2017 року. – Т.: ТНТУ, 2017. – Том 3. – С. 191-192.
9. Овчаренко Ю. І. Сім нот для цифрового банку майбутнього / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bosfera.ru/bo/yuriy-ovcharenko-eram-sem-not-dlya-cifrovogo-banka-budushchego>.
10. Мошенець О. В. Інноваційні продукти і технології на ринку банківських послуг / О. В. Мошенець // Фінансовий ринок України. – 2011. – № 12. – С. 7-8.
11. Степаненко О. П. Перспективні напрями цифрової трансформації в контексті розбудови цифрової економіки / Степаненко О. П. // Моделювання та інформаційні системи в економіці: зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана»; редкол.: В. К. Галіцин (голов. ред.) [та ін.]. – Київ: КНЕУ, 2017. – № 93. – С. 120-131.
12. Тарасюк М. В., Кошечев О. О. Інновації в глобальній цифровій фінансовій сфері: оцінка трансформацій / М. В. Тарасюк, О. О. Кошечев // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2017. – Вип. 131. – С. 94-110.
13. Якимів А. М. Цифровий банкінг: необхідність територіальної організації [Електронний ресурс] / А. М. Якимів // Економічний форум. – 2015. – № 1. – С. 244-250.

3.11. Innovative development of Ukraine in the conditions of digital economy

3.11. Інноваційний розвиток України в умовах цифровизації економіки

В даний час економіка України, яка вибрала інноваційну стратегію функціонування і розвитку вітчизняного промислового комплексу, відповідає викликам XXI століття з подолання стереотипу наздоганяючого економічного розвитку, формування інформаційного суспільства в державі, що спирається на інформаційно-комунікаційні технології, зміни технологічних укладів в економіці, зміни структури і механізмів функціонування вітчизняних підприємств.

У зв'язку з даними викликами у вітчизняній промисловості зростає потреба в розвитку інноваційних процесів, які зв'язані зі стратегічними орієнтирами і можливостями, включаючи всебічне охоплення застосовуються у виробництві ресурсів, реінжинірингу бізнес-процесів і видів економічної діяльності. Але відсутність взаємодії між елементами інноваційної системи промислових підприємств, слабкий розвиток інноваційної інфраструктури, недостатність фінансування інноваційної діяльності є основною причиною, яка стримує інноваційний розвиток української промисловості.

Як зазначається науковцями^{492;493}, проблеми досягнення стабільного економічного зростання на підприємствах, які випускають продукцію з високою доданою вартістю, стають ключовими. Важливе місце у їх вирішенні відводиться інвестиціям, які сприяють збільшенню інтенсивності розвитку та є ключовими у визначенні напряму розвитку підприємств, оскільки динамічне зростання інвестицій, які згодом трансформуються у інновації, в нові конкурентоздатні виробництва визначають можливість технологічної модернізації, забезпечення якості продукції, і на цій основі підвищуються кількісні і якісні виробничо-фінансової діяльності підприємств, які випускають продукцію з високою доданою вартістю.

Умовою ефективного функціонування та економічного розвитку машинобудівної галузі є технічне переозброєння виробництва, впровадження інновацій, освоєння та випуск нових видів продукції та технологій. За період 2013-2014 рр. частка підприємств, що займалися інноваціями, суттєво зменшилася (з 16,8% у 2013 р. до 16,1% у 2014 р.), у 2016 р. відбулось зростання показника до 18%, а сума витрат підприємств на інновації за цей період загалом мала тенденцію до збільшення, але у 2017 р. не зважаючи на збільшення суми витрат підприємств на інновації частка підприємств, які займаються інноваціями скоротилась (Рис. 1)⁴⁹⁴.

Слід відмітити, що питома вага витрат, які спрямовуються на виконання наукових досліджень і розробок (НДР), у ВВП зменшується, у тому числі зменшується за рахунок коштів державного бюджету (Рис. 2). У 2017р. загальний обсяг витрат, які спрямовуються на виконання НДР, що впроваджуються за рахунок власних коштів підприємств становив 13379,3 млн. грн. (у 2016 р. – 11530,7 млн. грн), у тому числі 53,5% становлять витрати на оплату праці (у 2016 р. – 49,9%). Питома вага витрат, які спрямовуються на виконання НДР, що фінансуються за рахунок коштів державного бюджету становила 35,4% (у 2016р. – 32,1%). Для порівняння, питома вага витрат на виконання НДР у ВВП у 2015 р. у країн ЄС склала 2,03%, в Україні – 0,55% (у 2016 р. спостерігається зменшення частки до 0,48%) (Табл. 1).

⁴⁹² Arefieva O., Piletska S., Arefiev S. (2018): The innovative activity of enterprises as a prerequisite for sustainable economic development / *Baltic Journal of Economic Studies*, Vol. 4, № 1, p. 1-8.

⁴⁹³ Bryl I. V., Korytko T. Yu. (2018): *Motyvyatsiya ta stymulyuvannya innovatsiyno-investytsiynoho aktyvnosti pidpryyemstva*. Business Inform, № 5, 234-240.

⁴⁹⁴ Naukova ta innovatsiyina diyalnist (2013-2017). [online]. [Cited 16. 02. 2019.] Available online: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Рис. 1. Показники інноваційної активності підприємств України у 2013-2017 рр.

Ефективність інноваційної діяльності підприємства багато в чому визначається його фінансовими можливостями. Динаміка витрат на інноваційну діяльність за джерелами фінансування (Табл. 1) визначає, що в їх структурі переважали власні джерела, які в 2017 р. в порівнянні з 2013 р. зросли на 10,48%.

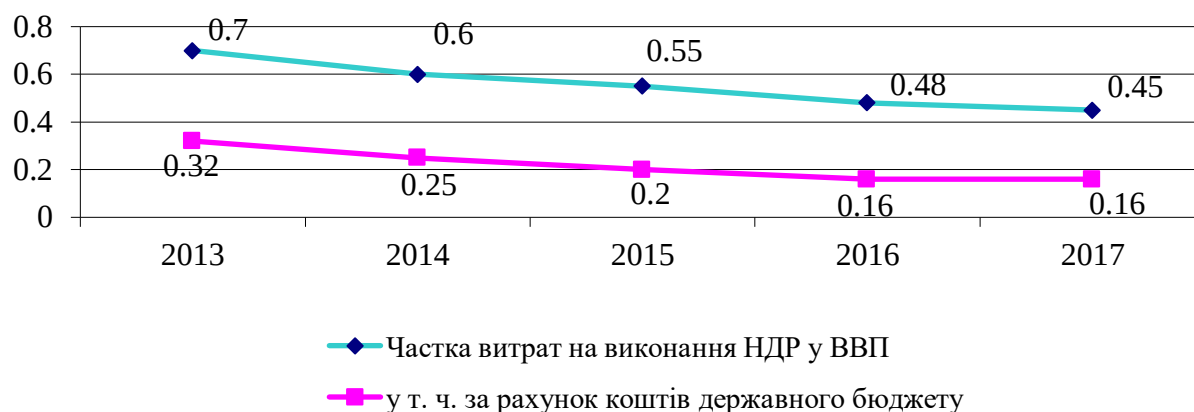

Рис. 2 Частка витрат на виконання НДР у ВВП, %⁴⁹⁵

Витрати з державного бюджету мали мінливу тенденцію, спостерігалось істотне зростання цього показника у 2014 та 2016 роках. Обсяг коштів, які надходили від іноземних інвесторів, впродовж досліджуваного періоду зменшувався, і в порівнянні з 2013 р., у 2016 р. становив всього 1,18%.

Таблиця 1. Джерела фінансування інноваційної діяльності, млн.грн.

Показники	2013	2014	2015	2016	2017
Всього, в т.ч. за рахунок	9562,6	7695,9	13813,6	23229,5	9117,5
власних коштів	6973,4	6540,3	13427,0	13427,0	7704,1
державного бюджету	24,7	344,1	55,1	179,0	227,2
іноземних інвесторів	1253,2	138,7	58,6	23,4	107,7
інших джерел	1311,3	672,8	45,0	991,1	114,9

⁴⁹⁵ Naukova ta innovatsiyina diyalnist (2013-2017). [online]. [Cited 16. 02. 2019.] Available online: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Успішність та результативність наукової діяльності в значній мірі визначається інтелектуальним потенціалом, який формують наукові кадри (Табл. 2). Аналіз представлених даних показує, що з 2013 по 2017 рр. мала місце негативна тенденція зміни показника загальної кількості науковців. На кінець 2017 р. його значення зменшилось більше, ніж на 40%. Це пояснюється невисоким рівнем оплати праці науковців, втратою престижності цієї професії, переходом працівників наукових і навчальних інституцій у бізнесові структури, виїзд їх для працевлаштування за кордон. Слід відзначити, що така тенденція має місце і для всіх категорій наукових працівників.

Таблиця 2. Кількість працівників, які займались науковою діяльністю України, осіб⁴⁹⁶

Показники	2013	2014	2015	2016	2017
Кількість показників, всього	155386	136123	122504	97912	94274
Які мають науковий ступень доктора наук	11155	9983	9571	7091	6942
Які мають науковий ступень доктора філософії (кандидат наук)	41196	37082	32849	20208	19219
дослідники	115806	101440	90249	63694	59392
техніки	14209	12299	11178	10000	9144
Допоміжний персонал	25371	22384	21077	24218	25738

В умовах глобальної конкуренції сучасна світова спільнота орієнтована на впровадження в життя інновацій і розвиток інноваційного сектора економіки, що забезпечує приріст ВВП в ряді розвинених країн.

Інноваційний розвиток необхідний для забезпечення лідируючих позицій економіки країни, як для підвищення конкурентоспроможності на міжнародних і міжрегіональних ринках, так і для модернізації всієї національної економіки. Інноваційна складова економіки країни повинна стати пріоритетним напрямом розвитку країни.

Про негативні тенденції інноваційного розвитку вітчизняної економіки свідчать дані світового інноваційного рейтингу Global Innovation Index (Табл. 3).

Таблиця 3. Позиція України в контексті значення Глобального індексу інновацій за 2011-2017 рр.⁴⁹⁷

Субіндекс	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1. Інститути	51,0	40,0	51,4	52,9	52,2	48,7	47,9
2. Людський капітал та дослідження	44,3	42,2	37,9	36,6	40,4	40,8	39,6
3. Інфраструктура	21,5	27,1	26,0	27,1	26,3	32,3	39,3
4. Розвиток внутрішнього ринку	39,6	38,7	44,0	45,1	43,9	42,1	43,2
5. Рівень розвитку бізнесу	41,5	42,3	30,2	29,1	32,4	30,6	35,3
6. Розвиток технологій та економічних знань	29,9	39,2	30,2	38,2	36,4	34,1	32,8
7. Результати креативної діяльності	31,0	29,2	35,3	30,6	31,3	31,0	35,6
Глобальний індекс інновацій / рейтинг	35,0 60	36,1 63	35,8 71	36,3 63	36,5 64	35,7 56	35,7 50

За 2011-2017 рр. спостерігається зростання значення Глобального індексу інновацій та покращення позиції України з 60 до 50 місця., однак слід визначити, що зміни в інноваційному розвитку відбуваються дуже повільно.

⁴⁹⁶ Naukova ta innovatsiyina diyalnist (2013-2017). [online]. [Cited 16. 02. 2019.] Available online: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

⁴⁹⁷ The official site of The Global Innovation Index (2011-2017), [online]. [Cited 16. 02. 2019.] Available online: <http://www.globalinnovationindex.org>.

Глобальний індекс конкурентоспроможності (ІГК) інтегрований із трьох індексів: індексу основних вимог, індексу підсилювачів ефективності та індексу умов інноваційності.

Крім Глобального інноваційного індексу у доповіді визначається рейтинг країн за Індексом інноваційної ефективності, який розраховується на основі тих же показників та підіндексів, що й ГІІ, шляхом рейтингування відношення Інноваційного вихідного індексу до Інноваційного вхідного індексу. Індекс інноваційної ефективності характеризує створення сприятливих умов для інноваційної результативності (Табл. 4).

Таблиця 4. Динаміка рейтингу деяких країн за Індексом інноваційної ефективності⁴⁹⁸

Країни	Рейтинг за Індексом інноваційної ефективності			
	2014	2015	2016	2017
Україна	14	15	12	11
РФ	49	60	69	75
Казахстан	118	124	108	116
Китай	2	6	7	3
США	57	33	25	21
Німеччина	19	13	9	7
Польща	76	93	66	48
Індія	31	31	63	53
Японія	88	78	65	49

За цим показником у 2017 р. Україна на 11 місці, що на одну позицію вище, ніж у 2016 р. Це свідчить про зростання ефективності інноваційної діяльності в країні.

У 2017 р. порівняно з 2011 р. позиція України за основними складовими Індексу глобальної конкурентоспроможності покращилась (Табл. 5).

Таблиця 5. Позиція України за основними складовими Індексу глобальної конкурентоспроможності за 2011-2017 рр.⁴⁹⁹

Показники	2011-2012	2012-2013	2013-2014	2014-2015	2015-2016	2016-2017	2017-2018
Індекс глобальної конкуренції	↑82	↑73	↓84	↑76	↓79	↓85	↑81
1. Основні вимоги	↑98	↑79	↓91	↑87	↓101	↓102	↑96
1.1. Інституції	131	132	137	130	130	129	118
1.2. Інфраструктура	71	65	68	68	69	75	78
1.3. Макроекономічне середовище	112	90	107	105	134	128	121
1.4. Охорона здоров'я та початкова освіта	74	62	62	43	45	54	53
2. Посилювачі продуктивності	↓74	↑65	↓71	↑67	↑65	↓74	↑70
2.2. Вища освіта і професійна підготовка	51	47	43	40	34	33	35
2.2 Ефективність ринку товарів	129	117	124	112	106	108	101
2.3. Ефективність ринку праці	61	62	84	80	56	73	86
2.4. Розвиток фінансового ринку	116	114	117	107	121	130	120
2.5. Технологічна готовність	82	81	94	85	86	85	81
2.6. Розмір ринку	38	38	38	38	45	47	47
3. Інновації та фактори вдосконалення	↓93	↑79	↓95	↓99	↑72	↓73	↓77
11. Відповідність бізнесу сучасним вимогам	103	91	97	81	91	98	90
12. Інновації	74	7171	93	81	54	52	61

⁴⁹⁸ The Global Innovation Index (2017): [online]. [Cited 16. 02. 2019.] Available online: <https://www.globalinnovationindex.org/gii-2017-report>.

⁴⁹⁹ The Global Competitiveness Report (2016-2017). [online]. [Cited 16. 02. 2019.] Available online: http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.

У 2017 р. порівняно з 2011 р. позиція України за основними складовими Індексу глобальної конкурентоспроможності покращилась⁵⁰⁰.

На відміну від Глобального індексу інновацій формування загального інноваційного індексу Європейського інноваційного табло проводиться на основі кількісної оцінки, для якої використовують данні Євростату та інших міжнародних баз даних.

В залежності від рівня індексу Європейського інноваційного табло кожна країна відноситься до певної категорії:

1) Innovation leaders – інноваційні лідери, SII яких перевищує середній показник для ЄС більш ніж на 20%. Відповідно з докладом Innovation Union Scoreboard 2016 до цієї групи належать такі країни, як Швейцарія (164,6%), Швеція (143,6%), Данія (136,7%), Фінляндія (130,9%), Німеччина (125,4%), Великобританію (125,3%), Нідерланди (129,5%).

2) Strong innovators – інноваційні послідовники, SII яких знаходиться у межах $90\% < SII < 120\%$ від середнього значення ЄС. До цієї групи відносять Ірландію (115,7%), Бельгію (120,9%), Люксембург (120,9%), Австрію (121,5%), Ізраїль (111,0%), Францію (109,2%), Норвегію (115,8%), Словенію (97,8%).

3) Moderate innovators – помірні інноватори, SII яких знаходиться у межах від 50% до 90% середнього значення ЄС. До цієї групи відносять Кіпр (74,8%), Естонію (79,8%), Мальту (76,5%), Чеську Республіку (84,4%), Італію (75,1%), Португалію (83%), Грецію (68,2%), Іспанію (78,3%), Словаччину (70,0%), Сербію (64,2%), Польщу (54,8%), Литву (79,4%), Латвію (58,1%), Хорватію (54,7%), Туреччину (59,7%).

4) Modest innovators – «скромні інноватори», SII яких не перевищує 50% середнього показника для ЄС. Ця група включає наступні країни Болгарію (47,5%), Македонію (44,2%), Румунію (33,8%), Україну (28,9%).

Україна відноситься до країн Modest innovators – «скромні інноватори», оскільки ефективність інновацій знизилася про що свідчить динаміка індексу SII (Рис. 3).

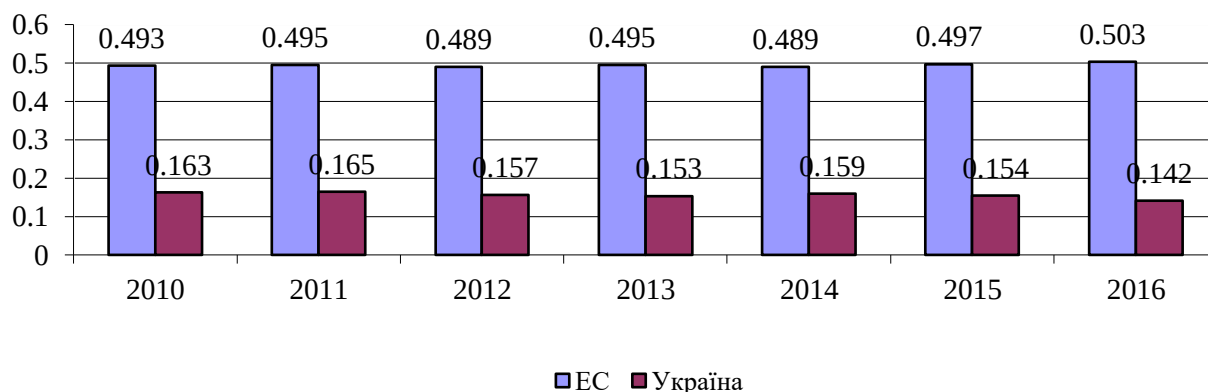

Рис. 3. Динаміка SII України та ЄС (28) у 2010-2016 рр.⁵⁰¹

Значення Загального інноваційного індексу Європейського інноваційного табло в середньому по країнах ЄС складає у 2016 р. – 102,0% (Рис. 3). Значення SII України значно нижче середнього рівня (28,9%). У 2016 р. порівняно з 2010 р. спостерігається зменшення показника SII на 4,2 в.п.

Значення складових SII України значно нижче середнього показника ЄС (28) майже по всіх критеріях. Єдиним показником який знаходиться вище середнього значення є процент

⁵⁰⁰ Korytko T. Yu. (2018): Stan innovatsiynoho rozvydku. Innovatsiynyyi menedzhment yak nauka upravlinnya innovatsiyamy ta finansuvannya innovatsiynikh pidpriemstv v Ukraini, 65-70.

⁵⁰¹ Innovation Union Scoreboard (2011-2017) [online]. [Cited 16. 02. 2019.] Available online: http://ec.europa.eu/rowth/industry/innovation/facts-figures/scoreboards_en.

населення у віці 30-34, які мають вищу освіту. Продовж 2010-2016 рр. тільки для складової індексу Європейського інноваційного табло значення покращилось по складовій «Привабливість дослідницьких систем» з 0,035 до 0,06⁵⁰².

На основі проведеного дослідження, можна зробити висновок, що економіка України за основними показниками, що характеризують інноваційну активність відстає від розвинених країн. Не використовуються належним чином наявні передумови впровадження високотехнологічних засад конкурентоспроможності української економіки. Оскільки, інноваційно-технологічні зміни в економіці країни мають забезпечити безперервний її економічний розвиток.

У Рейтингу найбільш інноваційних економік за версією Bloomberg⁵⁰³ країни порівнюються за обсягами коштів, спрямованих на розроблення в процентному відношенні до ВВП, процентним співвідношенням доданої вартості виробництва до ВВП, продуктивності (стосовно ВВП до 1 години робочого часу), часткою високотехнологічних компаній до числа всіх публічних компаній держави, фактору відвідуваності в вищих навчальних закладах, стосовно науковців на 1 млн. жителів, активності реєстрації патентів на 1 млн. чол. В сфері інновацій світовим лідером визнана Південна Корея, інноваційний індекс Bloomberg якої становить 89,28 бала (у 2017 р. – 84,70 балів). У трійку кращих увійшов також Сінгапур (83,05), який за рік піднявся відразу на три позиції в рейтингу. У топ-10 також увійшли Німеччина, Швейцарія, Японія, Фінляндія, Данія, Франція та Ізраїль. Вперше за шість років досліджень з топ-10 найбільш інноваційних економік планети випали США (11-е місце; 80,42 бала).

Продовж 2017 р. позиція Україна погіршилася та отримала 46 місце та потрапила в трійку аутсайдерів за прибутковістю промисловості, при цьому випереджає Кіпр, Південну Африку, Іран і Марокко. Дана динаміка спостерігається третій рік поспіль (у 2015 році – 33-е місце).

За показником ефективність вищої освіти, який розраховано за часткою працівників з дипломами вузів і кількості випускників з інженерною і технічною вищою освітою Україна зберігала свої позиції і залишилася на 21-й місці, а за показником «Патентна активність» – 27-е місце з 50.

Україна за Індексом ведення бізнесу 2017 покращила свої показники на 3 пункти і посіла 80-е місце рейтингу, розташувавшись між Сан-Марино та Боснією і Герцеговиною. В той же час слід відмітити, що дана динаміка викликана за рахунок методологічних змін, зокрема введенню гендерного компоненту та розширенню показників у сфері оподаткування, а за рахунок реформ, які відбуваються в країні значення індексу змінилося на один пункт. За результатами країн-сусідів можна відмітити, що Росії в рейтингу займає 40 місце (піднялася на 11 позицій), Білорусь – 37 місце (піднялася на 7 позицій), Молдова – 44 місце (піднялася на 8 позицій), Польща – 24 місце (піднялася на 1 позицію).

Україна можна віднести до країн, які спростили нормативно-правові аспекти та зміцнили правові інститути за такими показниками: спрощення процедури реєстрація підприємств, захист прав інвесторів та оподаткування (Табл. 6).

Більш важливим чинником в сучасних умовах виступають інформаційно-комп'ютерні технології, оскільки поширення їх в соціально-економічній діяльності є настільки значимим, що фундаментальні установки інформаційної та електронної економіки з теоретичної точки зору доповнені концепцією економіки цифровий.

⁵⁰² Innovation Union Scoreboard (2011-2017) [online]. [Cited 16. 02. 2019.] Available online: http://ec.europa.eu/rowth/industry/innovation/facts-figures/scoreboards_en.

⁵⁰³ Bloomberg: These Are the World's Most Innovative Economies (2017). [online]. [Cited 16. 02. 2019.] Available online: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2016-01-19/these-are-the-world-s-mostinnovative-economies>.

Таблиця 6. Рейтинг України за складовими Індексу ведення бізнесу за 2013-2017 рр.

Показники	2013	2014	2015	2016	2017
Реєстрація підприємств	50	47	76	30	20
Отримання дозволів на будівництво	183	41	70	140	140
Підключення до систем енергопостачання	166	172	185	137	130
Реєстрація власності	149	97	59	61	63
Доступ до кредитів	23	13	17	19	20
Захист прав інвесторів	117	128	109	88	70
Оподаткування	165	164	108	107	84
Міжнародна торгівля	145	148	154	109	115
Забезпечення виконання контрактів	42	45	43	98	81
Ліквідація підприємств	157	162	142	141	150

Використання цифрової економіки в традиційній дозволяє подолати ряд обмежень, які їй властиві, оскільки цифрові продукти можуть копіюватися і використовуватися необмеженим колом осіб, при цьому вони не втрачають споживчих властивостей, а при спільному використанні і обміні ці властивості часто поліпшуються. В той же час матеріальні продукти не можуть використовуватися одночасно кількома людьми, також їм притаманним є знос в процесі їх експлуатації. За асортиментом, площею та витратами інтернет-магазини мають певні переваги перед звичайними торговельним майданчикам.

Провідна роль інформаційних цифрових технологій в ефективному розвитку господарських національних систем сприяла присвоєння сучасного типу економічного господарства таких назв, як цифрова економіка, API економіка, електронна економіка

Представлена українським урядом стратегія цифрової економіки⁵⁰⁴ передбачає перехід від ресурсозберігаючої економіки до високотехнологічного виробництва з ефективними процесами та збільшенням темпів зростання ВВП за рахунок впровадження ІКТ. Вона зосереджується на двох аспектах: по-перше, розвиток цифрової інфраструктури, що є широкосмуговим Інтернетом, а по-друге, оцифрування освіти та стимулювання цифрових перетворень в галузі освіти, медицини, екології, безготівкової економіки, інфраструктури, транспорту, громадської безпеки тощо.

Індекс розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ)⁵⁰⁵ включає в себе 11 показників. Індекс розрахований за методикою Міжнародного союзу телекомунікацій. Досліджувані країни показують значний розкид в рівні розвитку ІКТ, а також спостерігаються різноспрямовані тенденції до його зміни.

Європа має найвищий середній показник IDI 2017 року серед регіонів світу (7,50 пункту). З 40 країн регіону 28 країн знаходяться в верхньому квартилі. Найбільш значні поліпшення значень відзначені по Кіпру і Туреччині. За результатами рейтингу, складеного в 2017 році, Ісландія займає 1 місце в рейтингу серед 176 країн світу і має індекс 8,98, в той час як Україна знаходиться лише на 79 місці, з індексом 5,62.

На даний момент 40327 підприємств України використовували комп'ютери у своїй діяльності, з них 10090 – підприємства переробної промисловості (Табл. 7).

⁵⁰⁴ Pro skhvalennya Kontseptsii rozvydru tsyfrovoy ekonomiky ta suspilstva Ukrainy na 2018-2020 roky ta zatverdzhennya planu zakhodiv shchodo ii realizatsii (2018): № 67-p [online]. [Cited 16. 02. 2019.] Available online: <https://www.kmu.gov.ua>.

⁵⁰⁵ Measuring the Information Society Report (2017), Vol. 1 [online]. [Cited 16. 02. 2019.] Available online: <https://www.itu.int/ru/mediacentre/Pages/2017-PR60.aspx>.

Таблиця 7. Використання комп'ютерів та комп'ютерних мереж на підприємствах у 2017 році, одиниць⁵⁰⁶

Галузі	Кількість підприємств, які використовують комп'ютери	у тому числі підприємства, які		
		використовували локальну комп'ютерну мережу (LAN)	мали мережу Інтернет	мали мережу Екстрнет
Усього	40327	24888	26984	3862
Переробна промисловість	10090	6274	6720	928
Постачання електроенергії, газу, пару та конденсованого повітря	647	438	444	93
Водопостачання; каналізація. Поводження з відходами	1065	591	700	44
Будівництво	4121	2184	2626	210
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів	10011	6650	6897	1127
Транспорт, складське господарство, пошта та кур'єрська діяльність	287	1932	2183	232
Тимчасове розміщення і організація харчування	1207	658	829	105
Інформація та комунікації	1804	1384	1320	390
Операції з нерухомим майном	2615	1434	1653	166
Професійна, наукова та технічна діяльність	2522	1824	1730	323
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	2898	1469	1839	234
Надання інших видів послуг	60	50	43	10

Також підприємства активно використовують соціальні медіа: соціальні мережі, ведуть блоги, мають веб-сайти з мультимедійним вмістом, обмінюються за допомогою соціальних медіа знаннями. Так, із 10090 підприємств переробної промисловості, які продовж 2017 р. використовували соціальні медіа, тільки 1289 мають веб-сайти з мультимедійним вмістом.⁵⁰⁷

Індекс мережної готовності (Networked Readiness Index) – комплексний показник, що характеризує рівень розвитку ІКТ в країнах світу. Розраховується Всесвітнім економічним форумом і міжнародною школою бізнесу INSEAD з 2002 р. в рамках спеціальної щорічної серії доповідей про розвиток інформаційного суспільства в країнах світу.⁵⁰⁸

Індекс мережної готовності складається з чотирьох субіндексів:

- наявність умов для розвитку ІКТ;
- готовність суспільства до використання ІКТ;
- фактичне використання ІКТ державою;
- бізнесом і населенням;
- вплив ІКТ на економіку та суспільство.

У свою чергу, зазначені субіндекси, розподілені на 10 складових і 53 змінних. Позиції України в рейтингу за 2013-2017 рр. подано на Рис. 4.

Найвищу рейтингову позицію за індексом мережної готовності Україна мала у 2015 році (71 місце). В останні роки Україна знаходиться у восьмому десятку та поступається країнам Східної Європи.

Незважаючи на певні позитивні трансформації в сфері цифровізації, існує ряд актуальних і значущих невирішених галузевих проблем:

- високі витрати на ранній стадії експлуатації інформаційних систем;

⁵⁰⁶ Ukraina u tsifrakh (2018): Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. 241 p.

⁵⁰⁷ Ukraina u tsifrakh (2018): Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. 241 p.

⁵⁰⁸ Measuring the Information Society Report (2017), Vol. 1 [online]. [Cited 16. 02. 2019.] Available online: <https://www.itu.int/ru/mediacentre/Pages/2017-PR60.aspx>.

- високі транзакційні і трансформаційні витрати, які пов’язані з переходом до використання цифрових технологій усіма економічними агентами;
- диспропорції між попитом галузі на висококваліфіцированих фахівців і підготовкою відповідними освітніми закладами, що формують професійні компетенції;
- відсутність уніфікованих стандартів, технологічних регламентів і відповідних нормативно-правових норм, що регулюють відносини в сфері цифрових технологій;
- недостатній рівень захисту цифрових технологій від протиправних посягань.

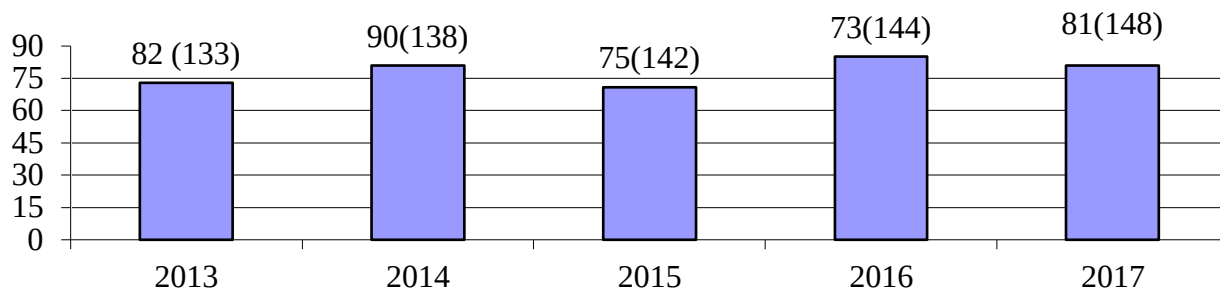

Рис. 4. Індекс мережної готовності: зміна позиції України у рейтингу (кількість оцінюваних країн)⁵⁰⁹

Забезпечення інноваційного розвитку промисловості вимагає активізації державної інноваційної політики та зміни її напрямів. Слід зазначити, що у розвинутих країнах світу та тих, що швидко розвиваються, істотно змінюється у формуванні та реалізації інноваційної політики роль держави, яка з розподільника ресурсів перетворюється на глобального координатора та фасилітатора взаємодії між різними підприємствами, організаціями та фінансовими установами. Основою інноваційної політики стає забезпечення процесів, які активізують доконкурентний розвиток технологій та компетенцій, розбудова публічно-приватного партнерства як стратегічного співробітництва на контрактній основі між декількома підприємствами, створених на державній основі, що передбачає довгострокові інвестиційні вкладення при виконанні високоризикових проектів у науково-технологічній сфері, які ініційовані державою.

Таким чином, можна зробити висновок, що цифрова економіка в Україні, незважаючи на ряд існуючих проблем, розвивається. Організації найрізноманітніших галузей економіки починають активно впроваджувати цифрові рішення з урахуванням специфіки своєї діяльності. Інновації виступають в якості локомотива економічного розвитку, тому робляться спроби пошуку і створення найбільш прийнятних форм організаційних об'єднань інноваційно-активних підприємств, альянсів, всередині яких можуть бути створені міцні коопераційні зв'язки, що дозволить забезпечити корисний ефект і відповідні конкурентні переваги.

⁵⁰⁹ The Global Competitiveness Report (2016-2017). [online]. [Cited 16. 02. 2019.] Available online: http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf.

References:

1. Arefieva O., Piletska S., Arefiev S. (2018): The innovative activity of enterprises as a prerequisite for sustainable economic development / *Baltic Journal of Economic Studies*, Vol. 4, № 1, p. 1-8.
2. Bryl I. V., Korytko T. Yu. (2018): Motyvatsiya ta stymulyuvannya innovatsiyno-investytsiynoho aktyvnosti pidpryyemstva. *Business Inform*, № 5, 234-240.
3. Naukova ta innovatsiyina diyalnist (2013-2017). [online]. [Cited 16. 02. 2019.] Available online: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
4. Korytko T. Yu. (2018): Stan innovatsiynoho rozvydku. Innovatsiynyyi menedzhment yak nauka upravlinnya innovatsiyamy ta finansuvannya innovatsiynykh pidpryyemstv v Ukraini, 65-70.
5. The official site of The Global Innovation Index (2011-2017), [online]. [Cited 16. 02. 2019.] Available online: <http://www.globalinnovationindex.org>.
6. The Global Innovation Index (2017): [online]. [Cited 16. 02. 2019.] Available online: <https://www.globalinnovationindex.org/gii-2017-report>.
7. The Global Competitiveness Report (2016-2017). [online]. [Cited 16. 02. 2019.] Available online: http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf.
8. Innovation Union Scoreboard (2011-2017) [online]. [Cited 16. 02. 2019.] Available online: http://ec.europa.eu/growth/industry/innovation/facts-figures/scoreboards_en.
9. Bloomberg: These Are the World's Most Innovative Economies (2017). [online]. [Cited 16. 02. 2019.] Available online: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2016-01-19/these-are-the-world-s-mostinnovative-economies>.
10. Pro skhvalennya Kontseptsii rozvydru tsyfrovoy ekonomiky ta suspilstva Ukrainy na 2018-2020 roky ta zatverdzhennya planu zakhodiv shchodo ii realizatsii (2018): № 67-p [online]. [Cited 16. 02. 2019.] Available online: <https://www.kmu.gov.ua>.
11. Measuring the Information Society Report (2017), Vol. 1 [online]. [Cited 16. 02. 2019.] Available online: <https://www.itu.int/ru/mediacentre/Pages/2017-PR60.aspx>.
12. Ukraina u tsifrakh (2018): Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. 241 p.
13. Indeks setevoyj gotovnosti. [online]. [Cited 16. 02. 2019.]: Available online: <http://gtmarket.ru/ratings/networkedreadiness-index/networked-readiness-index-info>.

3.12. Transformation of customer relationship management in the digital economy

3.12. Трансформация системы управления взаимоотношениями с потребителями в условиях цифровой экономики

Одним из современных вызовов организации логистической деятельности является стремительное развитие цифровых технологий как эффективного инструмента продвижения продукции. Поэтому предприятия в настоящее время уделяют большое внимание технологической составляющей цифровизации бизнеса на основе перехода на «облачное» программное обеспечение, модернизации ИТ-инфраструктуры, формирования цифровых каналов и информатизации бизнес-процессов.

Ключевой вектор цифровой трансформации должен быть направлен на повышение требований к уровню логистического обслуживания, появление новых критериев к качеству сервиса, то есть на формирование клиентоориентированного подхода к управлению взаимоотношениями с потребителями. Это соответствует концепции рыночно-ориентированного менеджмента.

Однако, как показывают маркетинговые исследования, низкий уровень удовлетворенности клиентов сервисного обслуживания обычно связан с такими причинами, как постоянное перебрасывание клиента от одного специалиста к другому, слабый менеджмент руководства сервисного центра, отсутствие мотивации у торгового персонала на послепродажную поддержку и несвоевременная доставка товаров.

По результатам опроса Агентства электронного консалтинга Econsultancy, наиболее важными характеристиками для успешности в цифровой экономике названы клиентоориентированность (58% респондентов); основанное на анализе данных управление (40%); инновационность (28%); готовность к сотрудничеству (28%); гибкость (25%). То есть более половины респондентов считают клиентоориентированность действенным инструментом ведения бизнеса с использованием цифровых технологий.

В то же время при формировании клиентоориентированного подхода к обслуживанию потребителей компании сталкиваются с рядом проблем, среди которых: препятствие функциональной разобщенности обмену данными (52%); несоответствие корпоративной культуры требованиям клиентов (39%); отсутствие технологических платформ, позволяющих управлять данными (35%); неспособность ИТ-подразделений поддерживать коммуникации с клиентами (28%); недостаточная компетентность в анализе данных (28%); фокусирование организаций на продажах, а не на потребителе (28%)⁵¹⁰.

Таким образом, проблемы трансформации системы управления взаимоотношениями с потребителями на основе формирования клиентоориентированного подхода в условиях цифровизации остаются актуальными и требуют дальнейших исследований.

С целью обеспечения лучшего клиентского опыта необходимо применять единый подход к взаимодействию с потребителями. Для этого целесообразно объединить в единую информационную среду все цифровые каналы коммуникаций и процессы работы с клиентами.

Согласно исследованиям компании Booz Allen Hamilton и Института Аспена, в 88% заявлений о ценностях упоминается именно об интересах клиентов⁵¹¹. По оценкам исследовательской группы Technical Assistance Research Program, средняя отдача от

⁵¹⁰ Building a Digital Culture. Best practice guide, 2017. URL: <https://www.econsultancy.com/reports/building-a-digital-culture/>.

⁵¹¹ Йон Д. Ли. Пять запретных слов. URL: <https://hbr-russia.ru/management/korporativnyy-opyt/P25591>.

инвестиций в качественный сервис для промышленных предприятий составляет 100%, банковских учреждений – до 170%, предприятий в сфере розничной торговли – до 200%⁵¹².

Результаты исследований зарубежных ученых показывают, что 5% роста количества лояльных компании потребителей сопровождается увеличением прибыли от 25 до 85% в зависимости от вида экономической деятельности⁵¹³. По расчетам Дж. Коулмана, реализация стратегий, методов и систем для роста лояльности клиентов способствует повышению прибыльности компании на 25-100%⁵¹⁴. При этом при правильном внедрении программ лояльности на 15% увеличиваются объемы продаж, на 20% – маркетинговый эффект, на 23% – уровень лояльности к бренду⁵¹⁵.

Американские исследователи установили, что 1% роста индекса удовлетворенности покупателей приводит к 3% увеличению капитализации компании. Средний кумулятивный эффект прироста рентабельности (на 11,5% за пять лет) составляет от 1% ежегодного прироста индекса удовлетворенности потребителей⁵¹⁶.

По экспертным оценкам, затраты на приобретение нового потребителя в 5-10 раз больше, а на возврат потерянного потребителя в 50-100 раз больше затрат на удержание удовлетворенного потребителя. Доказано, что согласно принципу Парето, 80% прибыли компания получает от 20% постоянных клиентов, а стоимость привлечения нового клиента в 5 раз выше стоимости удержания имеющегося. Увеличение товарооборота от имеющихся клиентов на 10% приводит к росту акционерной стоимости компании на 15,5%⁵¹⁷.

Быстрое развитие цифровых технологий позволяет предприятиям анализировать запросы клиентов, реагировать на них в режиме реального времени и совершенствовать способы маркетинговой коммуникации потребителей с компаниями. Одним из важнейших критериев значимости является скорость в решении проблем клиентов. Например, в сервисный центр Samsung по цифровым каналам сегодня поступает около 25% всех запросов. И ежегодно их число растет на 30%. В будущем онлайн-каналы станут основным способом общения с клиентами, а онлайн-чаты заменят call-центры. При этом следует отметить, что уровень логистического обслуживания потребителей в чате достаточно высокий и работа сервиса в таком формате эффективная (так, один сотрудник может одновременно общаться с 4 клиентами)⁵¹⁸.

На основе анализа и обобщения специальной литературы и результатов исследований выявлены основные тенденции трансформации системы управления взаимоотношениями с потребителями в эпоху цифровой революции:

- необходимость предвосхищения запросов потребителей;
- персонализация продуктов, опыта и общения с помощью цифровых технологий;
- переход на гибкие методы управления;
- формирование качественно новой маркетинговой структуры предприятий (появление специалистов по потребительским предпочтениям и обработке данных);

⁵¹² Шоул Дж. Первокласный сервис как конкурентное преимущество. 5-е изд., перераб. и дополн. Пер. с англ. И. Евстигнеевой. Москва: Альпина Паблишер, 2013. С. 16.

⁵¹³ Райхельд Ф., Тил Т. Эффект лояльности. Движущие силы экономического роста, прибыли и непреходящей ценности. Пер. с англ. Москва: Вильямс, 2005. 384 с.

⁵¹⁴ Коулман Дж. Никогда не теряйте клиента. Превратите любого покупателя в пожизненного клиента за 100 дней. Пер. с англ. М. Чамахидзе-Дорониной. Москва: Библос, 2018. 340 с.

⁵¹⁵ Жильцова О. Н. Клиентоориентированность бизнеса. Ведомости. 2015. № 48. С. 12

⁵¹⁶ Fomell C., Rust R., Dekimpe M. The Effect of Customer Satisfaction on Consumer Spending Growth. Journal of Marketing Research. 2010. Vol. 47. No 1. P. 28

⁵¹⁷ Schulze C., Skiera B., Wiesel T. Linking Customer and Financial Metrics to Shareholder Value: The Leverage Effect in Customer-Based Valuation. Journal of Marketing. 2012. Vol. 76. No 2. P. 17-32.

⁵¹⁸ Нигматуллин Р. На службе цифр и улыбок: как меняются сервисные центры в XXI веке. URL: <https://hbr-russia.ru/innovatsii/trendy/P22311/>.

увеличение количества потребителей, желающих общаться посредством цифровых каналов;

рост объема трафика в цифровых каналах и сокращение количества телефонного общения с клиентами. Для этого необходимо перестраивать существующую бизнес-модель и обеспечивать мультиканальность в коммуникациях;

внедрение чат-ботов как одного из самых эффективных способов обеспечения моментальной клиентской поддержки. С их помощью клиенты не только экономят время на посещение сервисного центра, но и получают ответы на вопросы в удобной форме в виде текстового сообщения. В результате использования чат-ботов в сервисе Samsung упростилось дистанционное управление операционными показателями, сократилось количество жалоб клиентов, скорость работы сервиса выросло на 11%;

развитие эмпатии, то есть умения сотрудников предприятия посмотреть на себя «глазами» клиентов, поставить себя на их место, понимать их. Установлено, что классическая маркетинговая концепция 4P уже не действует без эмпатии. Поэтому целесообразно применять комплексный клиентоориентированный подход к организации логистического сервиса, сущность которого заключается в изменении внутренней культуры общения в компании, поддержании доброжелательной атмосферы общения и цифрового взаимодействия с потребителями с помощью онлайн-каналов. Все это будет способствовать повышению уровня удовлетворенности потребителей сервисом приблизительно на 3%;

внедрение CRM-системы, на основе которой реализуется клиентоориентированный подход к логистическому сервису и обслуживанию потребителей. Сущность данной информационной системы состоит в рациональном управлении взаимоотношениями с клиентами, то есть в привлечении новых клиентов, преобразовании нейтральных покупателей в лояльных клиентов и формирование бизнес-партнеров из числа постоянных клиентов.

В результате анализа и обобщения специальной литературы установлено, что ученые и специалисты, как правило, под CRM-системой понимают:

информационную технологию, которая предоставляет функциональные возможности для автоматизации полного цикла взаимоотношений с клиентами и обеспечивает необходимые средства для управления сферами маркетинга, продаж, сервиса;

стратегию, которая предусматривает создание в компании таких механизмов взаимодействия с клиентами, при которых их потребности являются наивысшим приоритетом для предприятия; ключевая цель внедрения CRM-стратегии состоит в создании единой экосистемы по привлечению новых и развитию существующих клиентов;

технологию – специализированные программные средства, которые автоматизируют бизнес-процессы, процедуры и операции, реализующие CRM-стратегию компании.

CRM-система обеспечивает автоматизацию работы по продажам: предоставление всей информации о клиентах, планирование рабочего времени и проведение переговоров, контроль операций и проектов. CRM является инструментом контроля и оценки эффективности работы специалистов по продажам. Стандартная отчетность компании, как правило, позволяет оценить только конечный результат в виде финансовых поступлений.

В отличие от учетных бухгалтерских систем, CRM фиксирует все этапы работы с клиентом, начиная от первого звонка или первой встречи. Затем эту работу можно проанализировать и внести коррективы, а также оценить, насколько эффективными были расходы на работу по организации логистической деятельности.

К задачам CRM-системы на предприятии можно отнести:

управление информацией о клиентах;

планирование и контроль продаж;

управление продажами;

автоматизацию маркетинга в CRM-программах;
управление продуктовым портфелем;
автоматизацию документооборота;
управление бизнес-процессами;
оптимизацию коммуникаций на предприятии;
упрощение процедуры принятия решений о товарной, клиентской и маркетинговой политике;

оптимизацию работы сотрудников за счет создания единой информационной базы.

CRM-система позволяет организовать единую базу данных и предоставить актуальные сведения о предпочтениях клиентов, их финансовых возможностях. При этом специалист имеет возможность быстро подобрать оптимальное предложение для каждого потребителя.

Использование CRM-технологии в деятельности предприятия позволит удерживать существующих клиентов минимальными усилиями, увеличить удельный вес рынка за счет привлечения новых клиентов, сократить уровень затрат.

Адаптированное к потребностям предприятия CRM-решение обеспечивает:

оптимизацию внутренних процессов обслуживания клиентов;
предоставление потребителям более оперативной и прозрачной информации о ходе выполнения его заказа;
единую информационную базу данных имеющихся потребителей;
интеграцию CRM-системы с другими информационными системами;
повышение эффективности привлечения новых заказов;
рост уровня обоснованности принятия управленческих решений по организации логистической деятельности;
улучшение эффективности работы сотрудников.

Основными преимуществами реализации CRM-системы в деятельности предприятия являются:

увеличение объемов реализации продукции. Средний показатель - 10% прироста реализации за год, что связано с эффективностью системы управления логистической деятельностью;

процент заключенных контрактов на заказ. Средний показатель - 5% в год. Это связано с тем, что с помощью системы можно отбирать нежелательные операции на ранних этапах продаж;

повышение уровня прибыльности. Средний показатель – 1-3% на один контракт. Увеличение прибыли связано с лучшим пониманием потребностей клиента, более высоким уровнем удовлетворенности потребителей;

повышение уровня удовлетворенности потребителей. Средний показатель – 3% в год. Потребители считают, что предприятие ориентировано на решение их специфических проблем, и довольны значительным вниманием;

сокращение административных расходов на маркетинг и сбыт. Средний показатель снижения – 10% в год. Сокращение расходов происходит путем автоматизации текущих процессов логистической деятельности. CRM-система позволяет достаточно точно определять целевые сегменты клиентов и понять их потребности;

сокращение дебиторской задолженности. Оборот капитала предприятия в большей степени снижается из-за несвоевременного погашения задолженности потребителями, и часто в этом виноваты работники, забывая вовремя выставить счет или напомнить о сроке платежа, который наступил. Внедрение CRM-системы, которая включает подсистему учета взаиморасчетов с клиентами, позволяет значительно уменьшить количество таких случаев.

Реализация информационной системы CRM позволит повысить качество логистического сервиса за счет получения синергетического эффекта, составляющими которого являются:

экономический эффект в результате увеличения средней доходности от организации логистической деятельности на 15-20%; повышение показателя удержания потребителей на 5%; сокращение времени на выполнение текущих операций на 25-30%; повышение точности прогнозирования объемов отгрузки продукции до 99%; уменьшение расходов на сбыт, маркетинг и поддержку клиентов на 10-15%;

социальный эффект вследствие оптимизации работы сотрудников предприятия; повышения скорости обработки заказов потребителей и уровня информационной безопасности; уменьшения затрат времени на организацию обмена информацией между предприятием и экономическими контрагентами;

экологический эффект из-за уменьшения негативного влияния на окружающую среду в результате улучшения условий транспортировки и складирования продукции; применение концепции управления промышленными отходами и экологически чистых технологий в промышленном производстве.

Исходя из вышеизложенного, можно сделать вывод. Трансформация логистической деятельности предприятия тесно взаимосвязана с развитием цифровой экономики. Полная ориентация на потребителя достигается за счет организации аккумулирования, структурирования и обмена информацией, а высокий уровень конкурентоспособности в цифровой экономике невозможен без клиентоориентированного подхода к логистическому сервису. Управление взаимоотношениями с потребителями становится приоритетным направлением в условиях цифровизации бизнеса. В современной цифровой среде возрастает роль и значение улучшения качества логистического обслуживания с использованием клиентоориентированного подхода. Данный подход означает выстраивание всех бизнес-процессов вокруг потребностей клиентов и рассматривается как инструмент по созданию ценностей для потребителей и использованию цифровых технологий для изменения клиентского опыта.

Литература:

1. Йон Д. Ли. Пять запретных слов. URL: <https://hbr-russia.ru/management/korporativnyy-opyt/P25591>.
2. Шоул Дж. Первокласный сервис как конкурентное преимущество. 5-е изд., перераб. и дополн. Пер. с англ. И. Евстигнеевой. Москва: Альпина Паблишер, 2013. 664 с.
3. Райхельд Ф., Тил Т. Эффект лояльности. Движущие силы экономического роста, прибыли и непреходящей ценности. Пер. с англ. Москва: Вильямс, 2005. 384 с.
4. Коулман Дж. Никогда не теряйте клиента. Превратите любого покупателя в пожизненного клиента за 100 дней. Пер. с англ. М. Чамахидзе-Дорониной. Москва: Библос, 2018. 340 с.
5. Жильцова О. Н. Клиентоориентированность бизнеса. Ведомости. 2015. № 48. С. 12-13.
6. Аренков И. А., Крылова Ю. В., Ценжарик М. К. Клиентоориентированный подход к управлению бизнес-процессами в цифровой экономике. *Научно-технические ведомости СПбГПУ. Экономические науки*. 2017. Т. 10. № 6. С. 18-30. DOI: 10.18721/JE.10602.
7. Fomell C., Rust R., Dekimpe M. The Effect of Customer Satisfaction on Consumer Spending Growth. *Journal of Marketing Research*. 2010. Vol. 47. No 1. P. 28-35.
8. Schulze C., Skiera B., Wiesel T. Linking Customer and Financial Metrics to Shareholder Value: The Leverage Effect in Customer-Based Valuation. *Journal of Marketing*. 2012. Vol. 76. No 2. P. 17-32.
9. Building a Digital Culture. Best practice guide, 2017. URL: <https://www.econsultancy.com/reports/building-a-digital-culture/>.
10. Нигматуллин Р. На службе цифр и улыбок: как меняются сервисные центры в XXI веке. URL: <https://hbr-russia.ru/innovatsii/trendy/P22311/>.

11. Payne A. Handbook of CRM. Achieving Excellence in Customer Management. Oxford: Butterworth-Heinemann is an imprint of Elsevier Linacre House, 2005. 460 p.
12. Souitaris V., Balabanis G. Tailoring online retail strategies to increase customer satisfaction and loyalty. *Long Range Planning*. 2007. Vol. 40. No. 2. P. 244-261.
13. Логістичний менеджмент / В. С. Пономаренко, К. М. Таньков, Т. І. Лепейко; за ред. В. С. Пономаренка. Харків: ВД «ІНЖЕК», 2010. 440 с.
14. Економіка логістики / Є.В. Крикавський, О. А. Похильченко, Н. В. Чорнописька та ін.; за заг. ред. Є. В. Крикавського, О. А. Похильченко. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2014. 640 с.
15. Kotler P., Keller K. L. Marketing Management. 14th edition. Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall, 2014. 720 p.
16. Партнерські відносини на ринку B2B та B2C: монографія / Є. Крикавський, З. Люльчак, Я. Циран, І. Петецький. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2015. 232 с.
17. Ляшенко В. І., Вишневський О. С. Цифрова модернізація економіки України як можливість проривного розвитку: монографія. Київ: Ін-т економіки пром-сті НАН України. 2018. 252 с.
18. Kwilinski A. Trends of development of the informational economy of Ukraine in the context of ensuring the communicative component of industrial enterprises. *Economics and Management*. 2018. Vol. 1. No 77. P. 64-70.
19. Zaloznova Yu. S., Trushkina N. V. Information technologies as a tool for management of the logistic activity of enterprise [Информационные технологии как инструмент управления логистической деятельностью предприятия]. *Innovation technologies in Economy and Society: monograph* / Scientific edit.: T. Nestorenko, M. Wierzbik-Stronska, R. Jendrus; Katowice School of Technology. Katowice: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Technicznej Katowice, 2018. P. 165-178.
20. Tryfonova O. V., Trushkina N. V. Customer focus as a modern paradigm of logistics activity of the enterprise [Клиентоориентированность как современная парадигма логистической деятельности предприятия]. *Current directions of scientific research: collection of scientific articles*. Verlag SWG Imex GmbH, Nuremberg, Germany, 2018. P. 175-178.
21. Трифонова Е. В. Трушкина Н. В. Клиентоориентированность как инструмент логистической деятельности предприятий в условиях цифровизации бизнеса. *International Scientific Conference Digital and Innovative Economy: Processes, Strategies, Technologies: Conference Proceedings*, January 25th, 2019. Kielce, Poland, The Jan Kochanowski University. Riga: Baltija Publishing, 2019. P. 148-150.

3.13. Theoretical and methodological aspects of management of the economic security of tourist enterprises in the conditions of globalization

3.13. Теоретико-методичні основи управління економічною безпекою туристичних підприємств в умовах глобалізації

У сьогоднішніх умовах туристичні підприємства України працюють не лише у нестабільному і часто непередбаченому мінливому зовнішньому середовищі, а й перебувають у взаємозалежності з іншими господарюючими суб'єктами. Усе це створює туристичним підприємствам додаткові умови для реалізації власних інтересів, і одночасно, обмежує їх ділову активність при взаємовідносинах з підприємствами-конкурентами та державою, що створює серйозні небезпеки для їх функціонування.

Проблема управління економічною безпекою підприємств досліджується у наукових працях таких вчених-економістів як: В. Вітлінський, О. Вівчар, В. Геець, Я. Жаліло, В. Забродський, Г. Клейнер, В. Пономаренко, Л. Шемаєва та інші.

Дослідження сфери туризму в аспекті економічної безпеки є важливим питанням розвитку туризму у зв'язку з тим, що дана сфера має як позитивний, так і негативний вплив на людей, економіку і навколишнє середовище. Безпека розвитку туризму як комплексна соціо-еколого-економічна система здатна виступити як загроза, так і можливість зростання економіки приймаючих дестинацій. Тому удосконалення методологічних аспектів оцінювання економічної безпеки туристичного оператора набуває актуальності при активізації глобальних процесів в Україні.

Безпека в галузі туризму – сукупність факторів, що характеризують соціальний, економічний, правовий та інший стан забезпечення прав і законних інтересів громадян, юридичних осіб та держави в галузі туризму.⁵¹⁹

Економічна безпека туристичного підприємства, на наш погляд, складається з трьох складових: безпека споживачів туристичної послуги (туристів); безпека виробників туристичних продуктів та надання туристичних послуг (туристичного оператора); безпека дестинацій (від туристів, які можуть завдати шкоди).⁵²⁰

Дефініція «безпека» багатогранне, тому, на наш погляд, необхідно виділяти конкретний об'єкт безпеки. Але при оцінюванні економічної безпеки як можливості впливу (нівелювання внутрішніх ризиків) на систему показників розглядається два об'єкта: мікрорівень (туристичний оператор – юридичні особи, створені згідно із законодавством України, для яких виключною діяльністю є організація та забезпечення створення туристичного продукту, реалізація та надання туристичних послуг, а також посередницька діяльність із надання характерних та супутніх послуг і які в установленому порядку отримали ліцензію на туроператорську діяльність) та нанорівень (турист – особа, яка здійснює подорож по Україні або до іншої країни з не забороненою законом країни перебування метою на термін від 24 годин до одного року без здійснення будь-якої оплачуваної діяльності та із зобов'язанням залишити країну або місце перебування в зазначений термін).

Головна мета управління економічною безпекою підприємства полягає в тому, щоб гарантувати його стабільне максимально ефективне функціонування і високий потенціал розвитку в майбутньому.

⁵¹⁹ Про туризм: Закон України від 15. 09. 1995 // Відомості Верховної Ради України. – № 13. – С. 180.

⁵²⁰ Щербан О. Я. Особливості формування моделі управління економічною безпекою суб'єктів туристичної діяльності / О. Я. Щербан // Вісник Хмельницького національного університету. Сер. «Економічні науки». – 2016. – С. 281-285.

Вихід на глобальні ринки національних туристичних операторів зумовлює розглядати економічну безпеку як постійну функцію, що забезпечує можливість своєчасної реакції на загрози, що з'явилися на ринку, здатність до розробки заходів, що враховують ці загрози.

Слід зазначити, що практично неможливо забезпечити управління економічною безпекою підприємств одразу з бажаним рівнем результативності.

Економічна безпека підприємств створюється з мінімальним набором необхідних компонент, а потім, проходячи усі стадії життєвого циклу, набуває нових кількісних та якісних властивостей.

Вважаємо, що економічну безпеку доцільно розглядати як можливість забезпечення стійкого стану та стабільної результативної діяльності підприємства в різноманітних умовах під різноманітним впливом зовнішнього середовища, на фоні масштабу і характеру можливих внутрішніх змін.⁵²¹

Система економічної безпеки підприємств побудована на засадах теорії систем та їх різновидів та наукових підходів до визначення складових цієї системи та підходів до формування системи на теоретичному рівні і у реальній практиці представлена на Рис. 1.

Відповідно до розробленої системи економічної безпеки підприємств з урахуванням специфіки його діяльності змінюються параметри даної системи.

В нашому дослідженні розглянуто туристичні підприємства. Тому при управлінні економічною безпекою туристичного підприємства змінюються механізми забезпечення економічної безпеки з урахуванням особливості діяльності підприємства.

Управління економічною безпекою підприємств повинно бути побудоване з дотриманням певних вимог. *По-перше*, це вимога забезпечення управлінської незалежності та економічної незалежності. Ця вимога зумовлює не лише наявність власних ресурсів, свободу вибору цілей, прийняття рішень, форм контролю тощо. Також така незалежність зумовлює певну взаємозалежність суб'єктів економічної безпеки на рівні підприємств. *По-друге*, це вимога створення стабільних умов для стійкої та передбачуваної роботи підприємств зі стримуванням факторів дестабілізації.

Ця вимога зумовлює статус економічної безпеки підприємства як забезпечуючого компонента управління підприємством в цілому. *Третя* вимога стосується здатності системи економічної безпеки підприємства до саморозвитку й прогресу в мінливих умовах.

На наш погляд, економічну безпеку підприємства необхідно розглядати не тільки з позиції системного підходу, його прояву – атрибутивного підходу, але й з позиції ресурсного.

Зменшення рівня економічної безпеки суб'єкта господарювання відбувається за рахунок недостатнього рівня якісного та кількісного складу ресурсів (інформаційних, матеріальних, трудових, фінансових), і як наслідок, кількісний та якісний склад його продукції (послуг, робіт).

Звертаємо увагу на те, що у дослідженні розглядаємо об'єкти економічної безпеки туристичного підприємства – ресурси: персонал, інформація, фінанси та маркетинг, тому множина ресурсів підприємства χ складається з елементів чотирьох підмножин:

$$\chi = L \cup I \cup F \cup M \quad (1)$$

де L – множина трудових ресурсів; I – множина інформаційних ресурсів; F – множина фінансових ресурсів; M – множина маркетингових ресурсів.

⁵²¹ Щербан О.Я. Підходи до аналізу економічної безпеки туристичних підприємств /Л.Г. Квасній, О.Я. Щербан // Вісник Одеського національного університету. Економіка. Том 20 Випуск 5. – Одеса 2015. – С.162 – 166.

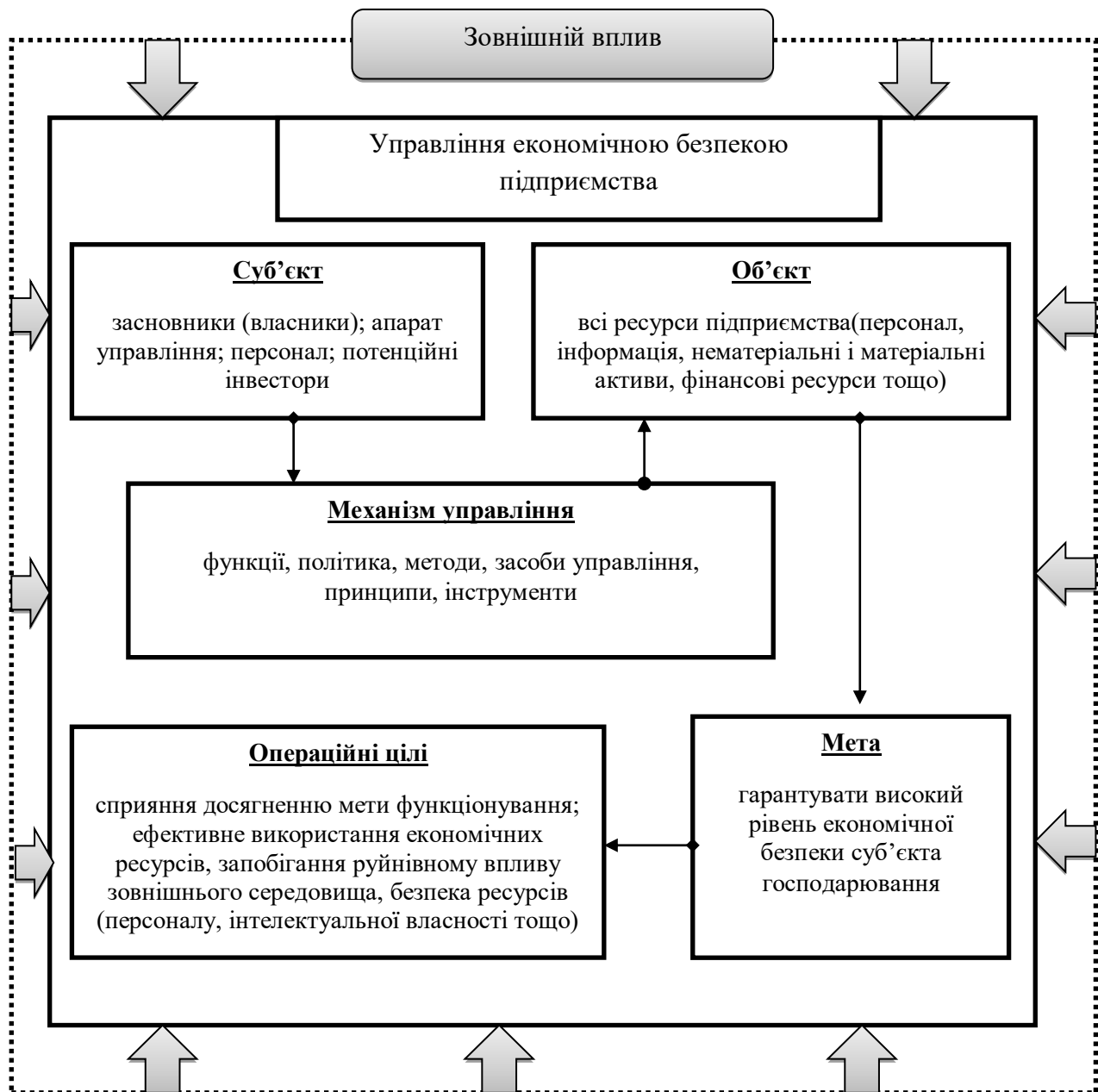

Рис. 1. Модель управління економічною безпекою підприємства, побудована на засадах теорії систем та їх різновидів і наукових підходів до визначення складових економічної безпеки та підходів до її формування на теоретичному рівні й у реальній практиці

Підприємство здійснює випуск множини Y кінцевих продуктів (послуг, робіт). Кожен з відповідних ресурсів мають показники (I^l), які характеризують стан системи економічної безпеки – розраховується інтегральний показник економічної безпеки ($I^{CEП}$).

При цьому існують зовнішні загрози економічної безпеки D , як потенційні (D^p), і реальні (D^r). Зовнішнє середовище потрібно розглядати як систему економічної безпеки суб'єкта господарювання з метою виявлення їхнього взаємовпливу. Після запровадження управління економічною безпекою підприємства у нього виникають множини управлінських рішень (S): необхідних (S^n) та рекомендованих (S^{rec}), щодо забезпечення достатнього рівня економічної безпеки підприємства.

Тоді економічну безпеку підприємства (ЕБП) у формальному вигляді можна описати таким чином:

$$\tilde{NAAI} = \{ \dot{O}, z_t^l, I_t^{\tilde{NAAI}}, D_t^p, D_t^r, S_t^n, S_t^{rec} \} \quad (2)$$

де T – множина моментів часу t ; I_t^l – множина локальних показників економічної безпеки відповідних ресурсів в момент часу t ; I_t^{CEBP} – інтегральний показник економічної безпеки в момент часу t ; D_t^p, D_t^r – множини відповідних реальних і потенційних загроз економічній безпеці підприємства в момент часу t ; S_t^n, S_t^{rec} – множини відповідно необхідних та рекомендованих управлінських рішень щодо забезпечення достатнього рівня економічної безпеки підприємства в момент часу t .

Враховуючи інформацію, яка надходить на входи системи економічної безпеки підприємства, а також реакцію цієї системи на отриману інформацію, функціонування безпеки підприємства можливо описати наступним чином (Рис. 2).

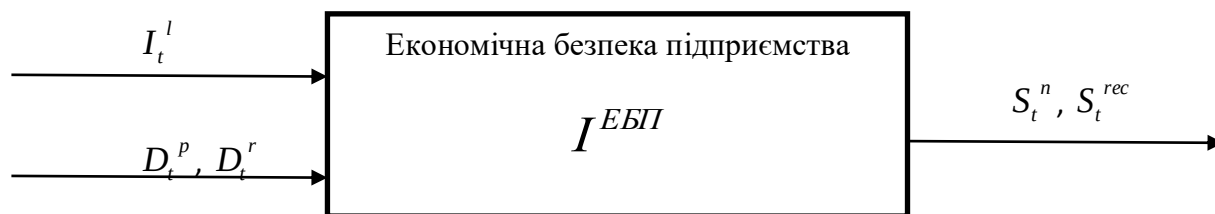

Рис. 2. Принципова модель системи економічної безпеки підприємства

Після дослідження передумови формування, змісту та складових економічної безпеки підприємства взагалі, її системи, необхідно розкрити особливості економічної безпеки саме туристичних підприємств з урахуванням специфіки діяльності даної сфери послуг на засадах глобальних зрушень у сучасній економічній системі України.

Економічна безпека туристичних підприємств відіграє важливу роль не лише у теперішній, але й у майбутній його діяльності, при чому впливає і на економічну безпеку цілої країни, оскільки кожне підприємство виступає ключовим структуроутворюючим елементом економіки держави.

Оскільки ринок туристичних послуг динамічно розвивається і видозмінюється, то це не лише сприяє появі нових можливостей для підприємницької активності в даному секторі економіки, але й постійно створює нові проблеми інституційного базису з надання туристичних послуг для найбільш широких верств суспільства.

Управління економічною безпекою туристичних підприємств зумовлює необхідність туристичним підприємствам захищати свій потенціал, матеріальні і нематеріальні ресурси, тобто формувати власний методичний інструментарій управління економічною безпекою, що полягає в розробці заходів, спрямованих на запобігання збитку від різноманітних негативних впливів на їх діяльність.

Економічна безпека туристичних підприємств – це функція від економічного стану підприємства, ступеня вирішення кадрового питання та ситуації, що складається у зовнішньому середовищі; функція від економічних, соціальних, екологічних, політичних та інших складових. Економічна безпека туристичних підприємств є складною динамічною економічною категорією, що перебуває в постійному видозмінненні і на яку має вплив велика кількість соціально-економічних, історичних, політичних, культурних, технологічних та інших

соціогуманітарних чинників, що вимагає застосування в процесі оцінки її рівня широкого діапазону інколи різноманітних показників.

Доцільно відзначити, що досягнення цілей та завдань управління економічною безпекою туристичних підприємств забезпечується шляхом виконання низки дій, спрямованих на встановлення, забезпечення та підтримання необхідного рівня його економічної безпеки; вивчення внутрішнього й зовнішнього середовища та визначення найбільш вагомих факторів і критеріїв, що впливають на рівень економічної безпеки; оцінка потенційного або досягнутого рівня економічної безпеки оператора; оцінка достатності визначеного рівня економічної безпеки для виходу на конкретний ринок, або закріплення позицій на вже зайнятому ринку; розробка, при необхідності, шляхів та заходів зміцнення економічної безпеки та реалізація цих заходів; аналіз зміни факторів та критеріїв економічної безпеки та застосування заходів щодо використання власних позицій, а також попередження негативного впливу такої зміни на економічну безпеку підприємницьких структур.⁵²²

Отже, на сучасному етапі розвитку економіки ефективність діяльності компанії багато в чому залежить від ступеня її залучення до вирішення глобальних завдань, що стоять перед світовим співтовариством. До числа таких задач, в першу чергу, слід віднести поліпшення економічних і соціальних відносин у суспільстві. Так, соціально активна поведінка безпосередньо впливає на репутацію бізнесу. Це підтверджується лінійною залежністю між індексом корпоративної соціальної відповідальності та репутацією ведучих компаній світу, яку визначено у дослідженні «Global Reputation Pulse Study» (2010 р.).⁵²³

Економічна безпека туристичних підприємств виступає складною і багатогранною категорією. Тому вирішення проблем, пов'язаних із її забезпеченням, вимагає від досліджуваних підприємств постійного виконання основних завдань, удосконалення принципів і методів управління.

На мікроекономічному рівні основними принципами є наступні: своєчасне запобігання можливим ризикам; виявлення та попередження внутрішніх і зовнішніх небезпек; конкурентоспроможність; компетентність працівників щодо забезпечення економічної безпеки; своєчасність виявлення різних деструктивних чинників; раціональне використання матеріальних та фінансових ресурсів; безперервність захисту інтересів туристичного підприємства; узгодженість дій усіх структурних ланок туристичного підприємства; плановість; результативність ведення туристичної діяльності.

Наголосимо, що завдання стратегічного управління полягає у забезпеченні такої взаємодії туристичних підприємств із зовнішнім середовищем, яка дасть йому можливість підтримувати потенціал на рівні, необхідному для досягнення його цілей, і виживати у довгостроковій перспективі. Щоб визначити стратегію поведінки туристичних підприємств і реалізувати її, керівництво повинно мати поглиблене уявлення про зовнішнє середовище, тенденції його розвитку і місце, яке підприємство в ньому займає. При цьому зовнішнє середовище вивчається, у першу чергу для того, щоб виявити небезпеки і потенційні можливості, які туристичні підприємства повинні врахувати при визначенні і досягненні своїх цілей.

Саме зовнішнє середовище стає ключовим соціогуманітарним чинником, що має визначати стратегію ділової поведінки підприємства, з урахуванням напрямків адаптації до цих змін, які відбуваються дуже швидко та впливають на стан соціально-економічних систем

⁵²² Вівчар О. І. Теоретичні аспекти безпекознавства в умовах підприємств (фундаментальні загрози в сучасному соціогуманітарному просторі) [Електронний ресурс] / Оксана Вівчар // Соціально-економічні проблеми і держава. – Тернопіль, 2017 – Вип. (1) 16 – С. 24-31. – Режим доступу – <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2017/17voissp.pdf>.

⁵²³ Global Reputation Pulse Study [Електронний ресурс]. – Reputation Institute's. – 2010. – Р.14. – Режим доступу: <http://www.cordis.europa.eu>.

різновекторно і невизначено. Саме нестійкість середовища призводить до дестабілізації економічного стану підприємства і є сигналом переходу від безпечного стану до небезпечного.

Як зовнішні, так і внутрішні ризики можуть безпосередньо впливати на обсяги і якість надання послуг, а також на зміну їх структури. На відміну від змінних витрат, що змінюються пропорційно обсягу наданих послуг, зростання постійних витрат підсилює ризик нестійкості туристичних підприємств.

Вважаємо, що подорожі та туризм є важливою економічною діяльністю в більшості країн світу. На сучасному етапі туризм набуває масового характеру і стає однією з провідних, високо прибуткових та найбільш динамічних галузей світового господарства.

На основі проведених досліджень встановлено, що організація Об'єднаних Націй призначила 2017 рік Міжнародним роком сталого розвитку туризму. За даними Світової ради подорожей та туризму у 2017 році прямий, непрямий та опосередкований вклад туризму у світову економіку склав близько 10,4% світового ВВП. Туристична сфера зросла на 4,6%, що перевищує ріст світового ВВП (який складає 3%).⁵²⁴

Подорожі та туризм створюють робочі місця, стимулюють експорт та сприяють процвітанню в усьому світі. Цей сектор забезпечує 292 мільйонів робочих місць, що зараз становить 1 із 10 робочих місць у загальносвітовій робочій силі. Крім цього, кожна десята вакансія в світі пов'язана з туризмом, а всього в туризмі задіяно близько 313 мільйонів людей. За даними WTTC, туристична галузь створила близько 7 мільйонів нових робочих місць — 20% від усіх створених вакансій у світі.

До 2027 року очікується, що наш сектор буде підтримувати понад 380 мільйонів робочих місць, так як туризм продовжує збільшувати свій економічний внесок.⁵²⁵

За даними Державної служби статистики у 2017 році *Україну відвідало* 14,3 млн. іноземців. Приватні поїздки до України впродовж минулого року здійснили 13,7 млн. громадян із різних країн, на навчання приїхали 4,5 тисяч осіб, а з метою працевлаштування — 2,6 тисяч осіб.⁵²⁶

Роль подорожей та туризму стає все більш значущим, двигуном соціально-економічного розвитку і засобом для обміну культурами, створення добробуту та налагодження взаєморозуміння.

Резюмуючи вище описане відзначимо, що у зв'язку з розвитком туризму, його сприятливим природно-ресурсним і історико-культурним потенціалом, а також підвищеним інтересом науковців до пошуку шляхів ефективної роботи туристичних підприємств актуальними є питання з'ясування рівня їх функціонування та розробки шляхів зміцнення економічної безпеки туристичних підприємств в умовах глобалізації.

Основними завданнями забезпечення економічної безпеки туристичних підприємств є: аналіз та оцінка ситуації на ринку туристичних послуг; виявлення фактів протиправної негативної діяльності співробітників туристичних підприємств і їх усунення; постійне вивчення стану справ у партнерів бізнесу та конкурентів; захист інтересів туристичних підприємств та прав його співробітників; володіння необхідною інформацією для розроблення оптимальних управлінських рішень з питань стратегії і тактики економічної діяльності.

⁵²⁴ Travel and Tourism Global Economic Impact and Issues 2017 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic-impact-research/2017-documents/global-economic-impact-and-issues-2017>.

⁵²⁵ Travel and Tourism Economic impact 2017 World [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic-impact-research/regions-2017/world2017>.

⁵²⁶ Державна служба статистики [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Література:

1. Про туризм: Закон України від 15. 09. 1995 // Відомості Верховної Ради України. – № 13. – С. 180.
2. Щербан О. Я. Особливості формування моделі управління економічною безпекою суб'єктів туристичної діяльності / О. Я. Щербан // Вісник Хмельницького національного університету. Сер. «Економічні науки». – 2016. – С. 281-285.
3. Щербан О. Я. Підходи до аналізу економічної безпеки туристичних підприємств / Л. Г. Квасній, О. Я. Щербан // Вісник Одеського національного університету. Економіка. Том 20 Випуск 5. – Одеса 2015. – С. 162-166.
4. Вівчар О. І. Теоретичні аспекти безпекознавства в умовах підприємств (фундаментальні загрози в сучасному соціогуманітарному просторі) [Електронний ресурс] / Оксана Вівчар // Соціально-економічні проблеми і держава. – Тернопіль, 2017 – Вип. (1) 16 – С. 24-31. – Режим доступу – <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2017/17voissp.pdf>.
5. Global Reputation Pulse Study [Електронний ресурс]. – Reputation Institute's. – 2010. – Р. 14. – Режим доступу: <http://www.cordis.europa.eu>.
6. Travel and Tourism Global Economic Impact and Issues 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic-impact-research/2017-documents/global-economic-impact-and-issues-2017>.
7. Travel and Tourism Economic impact 2017 World [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic-impact-research/regions-2017/world201>.
8. Державна служба статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Annotation

Part 1. The formation of the digital society: social and humanitarian aspects

1.1. Nataliia Hembarska, Khrystyna Danylkiv, Iryna Farynovych. Modern methods of receivables management: ways to reduce the risk of bad debts.

The article deals with the essence of the concept of "accounts receivable", the issue of management of accounts receivable, accounting for doubtful and bad accounts receivable. The main aspects of reducing the risk of non-repayment of debts are investigated. The modern financial instruments of management of accounts receivable are defined and characterized and methods of influence on debtors are outlined.

1.2. Larisa Zhuravlova. Differentiated and individualized approach in the child's learning in society informatics (at the example of primary school pupils with letter violation).

In the article the author emphasizes that current trends of schooling demand the quality of students' knowledge, the foundations of which are laid at the beginning of their study in school. It is noted that the level of the first-formers' speech development doesn't always meet the requirements, in the conditions of the information society. In this regard, the issue of organization of education throughout life is relevant. The authors also emphasize that primary education is a necessary basis for the development of the individual. It is also stressed that there is need for the improvement of the quality of primary education. Moreover, it is emphasized that organizational and informative components of the educational process need to be reconsidered in terms of their impact on the development of a personality. The attention is drawn to the need for differentiated and individualized teaching of primary schoolchildren with writing disorders.

1.3. Leonid Byvalkevych, Olha Lilik. Peculiarities of the creolized texts' usage in the professional training of the future engineer-teachers.

In the article the features of the creolized texts' usage in the professional training of the future engineers-teachers are considered. The authors characterize the concept of "creolized text", analyze the existing classifications of creolized texts. The article outlines the peculiarities and perspectives of the creolized texts' introduction into the educational process of institutions of higher education, the criteria for the selection and development of the creolized texts. The authors describe the course of experimental work, submit samples of tasks from disciplines of social-humanitarian and professional-practical cycles, and describe the specifics of the creolized texts' usage based on the scale of levels of creative preparedness of the future engineers-teachers. The authors prove the effectiveness of the developed methodic of the creolized texts' in the professional training of the future engineers-teachers.

1.4. Tatyana Voropay. Hybrid war in digital society.

Identity is a constant sign of social groups in peace and stability, but it is problematic in times of crisis (war, revolution, civil conflict, social crisis, etc.) when community is aware not only who he is, but also rethinking who it wants or should be. Especially when an enemy appears, or at least "the image of the enemy". Identity is the birth of a political subjectivity in a community that is geopolitically considered an object of international relations. In the literature, the cliché has already become a kind of statement about the fact that Ukraine is an object and not a subject of international

relations, a change card in foreign geopolitical games. That is, the self-consciousness of the nation is worthless and does not affect anything. To refute this statement is the main purpose of this article. The objective of the article is to integrate, unbiased, objective analysis of the formation of the Ukrainian political nation, conducted from different points of view. In this regard, the article consists three parts, devoted to three different aspects of the problem: a purely geopolitical review of the works of the most well-known and influential scholars on the problem of Ukrainian-Russian relations after the revolutionary events in Ukraine and their futurological predictions; identity problems associated with the war on the Donbass; the influence of modern mass media into the formation of the ideology of the hybrid war and the hybrid world. The theoretical basis of the article is based, first of all, on the geopolitical postulates of freedom from ethical assessments and, on the contrary, the importance of geographical dates. The search and articulation of these data is the main scientific novelty of the article. In many respects, we relied on the methodology of geopolitical analysis introduced by John Friedman and Samuel Huntington, and tried to combine their positions into a coherent and holistic picture. The main conclusions of the work can be summarized in approximately these theses. Culture, not just politics and geography, matters. Identity is not a constant; it is a variable and super-complicated construct, aimed more for the future than the past. The ideology of nationalism can be both useful in the process of becoming a nation and state creation, and erroneous when it contradicts the picture of the post-modern world of the XXI century and the principles of democracy.

1.5. Lidiya Guryanova, Tamara Klebanova, Jana Peliova, Nadija Dubrovina. Modelling the impact of the development of financial decentralization mechanisms on economic growth rates.

The paper deals with the problem of modelling the impact of the development of financial decentralization mechanisms on economic growth rates. A methodical approach to building a model of a production-institutional function is proposed, which makes it possible to determine the “threshold” value of the level of financial decentralization, the excess of which will lead to a slowdown in economic growth. The model is implemented on the data of the European Union countries. The countries with the “reference” development model are identified, as well as groups of countries that would get a higher effect from re-centralization or financial decentralization. The proposed approach is quite universal and can be used to assess the effectiveness of sectoral financial decentralization.

1.6. Nataliia Zlenko, Valentyna Snahoshchenko. The phenomenon of manipulative technologies in the socio-cultural space of the information society.

The article summarizes the existing views on the definition of the nature, content and role of manipulation and the technologies of mass manipulation; it is shown their systemic relations as a factor of external influence on human behavior. The main emphasis is on the analysis of the specific manifestations of mass manipulation techniques, which include Hi-Hume technologies, marketing, information and psychological technologies, computer modeling, monitoring, information analytics, advertising, PR-technologies, etc. There is the analysis of the main processes, which taking place in society on the background of the development and implementation of mass manipulative technologies. It is noted the attention on technologies of mass manipulation, despite their social counterparts, are the original phenomenon of the modern society, which is based on different methods of programming of the psyche,

propaganda suggestion, NLP, PR, the will to power and the desire for profit subjects of these technologies, as well as the specific conditions of development of society. It is proved that the knowledge of these technologies allows developing programs for preventing manipulation influence, which, incidentally, cannot be universal, that is particularly important when choosing the set of techniques and methods of self-defense.

1.7. Leonid Melnyk, Oleksandr Matsenko, Iryna Dehtyarova, Oleksandr Derykolenko. The formation of the digital society: social and humanitarian aspects.

The article analyzes the main factors of the digital economy and the information society. It shows the main tendencies of development of a society and a place of a digital economy in maintenance of competitive advantages of the country. It is grounded that during transition to the information economy all three groups of system-forming factors change: material-energy, information, synergetic. The authors underline the important role of human capital, as the main source of rent in the digital economy. Also, according to the authors, key drivers of the development of the digital economy are highlighted: the formation of institutions of new added value, modernist cognitive-creative human capital, sustainable human development, transformation and deductibility of the economy to the level of Industry 4.0 and Sociaty 5.0.

1.8. Mariana Palchynska. The phenomenon of virtual communication in the context of the formation an information society.

The article deals with communication as one of the backbone elements of an information society. The large-scale spread of computer networks significantly transformed components such as communication processes, space, time and conceptual content. The formation an information society as a condition of multi-vector communication or polylogue, is constantly in the field of interaction and transitive provides the ability to design your own social identity. Particular attention is paid to the interactive aspects Virtual communication and transformation of communication patterns due to the lack of hard imperatives of social networking that contributes to the high variability of the personal self. Within the virtual space, produced a global computer network, develops specific language, a system of signs, symbols, symbols which set as their assimilation communicants ensures the effectiveness of the communication process.

1.9. Inna Pashchenko. Information and communication competence as a part professional competence of future teachers of musical art.

The article is devoted to the actual problem of modern music education – the training of highly qualified specialists in the conditions of high-tech information society. The importance of the problem of competence-based approach, which is confirmed by the active process of reforming the education system, is revealed studying the basic categories of competence-based approach, analyzing the research of domestic and foreign scientists, the author substantiates the concept of “professional competence of future teachers of musical art”. The content and structure of information and communication competence as a component of professional competence of future teachers of musical art are theoretically disclosed.

1.10. Alma Temirbekova, Рауза Исмаилова. Digitalization in industries of the Republic of Kazakhstan.

Digitalization is a free trend and is a major factor in the growth of competitiveness of the national economy. In Kazakhstan, the state program "Digital Kazakhstan" operates, within the framework of which the digital economy of the country and both the

regulatory and legal acts of the digital economy are carried out. The state has the resources, platform, research laboratories and conditions for attracting investments into digital projects. The article contains a comprehensive analysis of the processes of the digital economy, and it is based on the latest new technologies used in industry, transport and logistics, the agro-industrial complex, electronic commerce and forecasting.

Part 2. Educational and psychological issues of the development of the digital society

2.1. Oleksandr Kryvonos, Tetiana Vakaliuk, Yaroslava Sikora. Competence oriented tasks in the course “Programming”.

The problem of Information Science teacher training based on the competence approach is considered in the given article. Namely, the significance of competence oriented tasks in the course “Programming” is determined. The competence oriented task creation scheme, which takes into account the method of projects, is designed. The application of the mentioned above method in the University course “Programming”, major 014.Secondary Education (Information Science) is described. While researching the following methods were applied: the analysis of the theory of Information Science teaching at Universities, the generalization and systematization of the obtained results, pedagogical observation and pedagogic experience generalization. The main didactic principles were highlighted. The research was based on the mentioned above principles. It was found, that while solving the competence oriented tasks, students create complete software product and realize their abilities. This fact is the incentive for the further study and self-improvement. All practical activity is oriented on a student when implementing the method of projects. It was figured out, that the independent selection of an optional course provides a student with an opportunity to achieve the new higher level of working with the information and communication technologies and consider them as tools of cognition and self-development and in its turn, this facilitates the increase of a personality social activity.

2.2. Natalia Afanasieva, Maxim Zhuravskij, Anastasiia Khmyrova. Features of advisory process, protected by technical specifications.

The article analyzes the problems of capacity and efficiency distant forms of counseling members of affected communities in Ukraine. Overall, distant forms of psychological support gained increasing popularity throughout the world due to certain advantages for the client: anonymity, spatial comfort unboundedness time, a wide selection of psychologists-consultants and others. However, there are some fundamental flaws of the distance consultation: chance to get to the amateur, the inability or limited eye contact, dependence on technical equipment, inability to use certain psychotechnologies counseling and more. In the article the forms, methods and tools of analysis and consultation process, which is mediated by technical means. It is proved that the whole of distant counseling can be effectively used in cases when there are objective and subjective conditions.

2.3. Valerii Bosniuk, Viktoriia Deineka, Inna Tabachnyk. Metacognitive control of personality as an indicator of intellectual development.

The article proves that it is impossible to explain the nature of the intellect at the level of analysis of its properties in general. To do this, we must proceed to an analysis of the

structural organization of this psychic formation. The peculiarities of organization of metacognitive experience are presented. An analysis of the accomplishments of foreign and domestic researchers in the study of metacognitive control was carried out

2.4. Tetyana Bugaenko, Mikhail Lyannoy, Olha Shapovalova, Yevdokiia Kharkova, Victor Bugaenko. Alternative technologies of teaching children with special educational needs.

In the light of the reform of the educational sector in Ukraine the issue of creating an effective educational environment for the development of students with special educational needs is being addressed. The analysis of the current legislative and regulatory framework of the country has confirmed the right of the children with special educational needs to receive high-quality education, including the legal right to study in mass secondary schools. The importance of adapting curricula and programs, assessment, teaching, educational environment conditions to the needs of the child is substantiated. The possibilities of using alternative technologies for teaching children with special educational needs in the conditions of educational institutions are revealed. The most significant methods (music therapy, isotherapy, game therapy) and their influence on the development and socialization of the child are characterized.

2.5. Halyna Genseruk. Digital competence of future specialists.

The article considers different approaches to determining the digital competency of future specialists. The analysis of recent scientific work about the proposed problem was carried out. The essence of the concept of «digital competence» was substantiated, its components were established. European standards for identifying digital competences are analysed. They are an important tool for increasing the level of digital competence of specialists in the field of education.

2.6. Maryna Luhova, Oksana Makhanko. Information educational technologies in teaching and learning process in general education schools in Ukraine.

The article considers the use of Information Technologies (IT) for education and development of a rising generation. It was explored the appearance of new IT in general education schools of Ukraine, since 1985. The actuality of question for developing personality and modern society was determined. It was approved expediency and importance of usage of Information Technologies for advance quality of contemporary education in Ukraine. Usage of computers in education led to the emergence of a new generation of information communication technologies, which gave the opportunity to develop a quality of education and effective interaction between teacher and student.

2.7. Irina Ostopolets. Features of application of computer programs at work with students of pedagogical university.

The article shows the role and importance of using computer programs in the training of specialists in a pedagogical university. The advantages and disadvantages of using computer programs in working with students are analyzed. It has been experimentally proven that test control of students' knowledge using a computer contributes to increasing the objectivity and reliability of results. This makes it possible not only to check students' knowledge, but also to correct them. It was found that the use of a computer program made it possible to increase the level of assimilation of didactic units of the academic discipline, and also significantly save the teacher's time for checking student work. An experimental study confirmed the higher willingness of students to perceive and memorize educational information in a computer-tested environment.

2.8. Lyudmila Pinchuk, Tetyana Bugaenko, Zhanna Chernyakova, Olha Shapovalova, Yevdokiia Kharkova. Information and communication technologies in the educational process of the primary stage of the New Ukrainian school.

The article deals with the content and peculiarities of the informatization of the educational process in institutions of secondary education. The importance of the implementation and dissemination of new information and communication technologies for the study of various school subjects and the formation of the bases of the informational culture of pupils in the conditions of the New Ukrainian school is revealed. The main tasks faced by a teacher in the conditions of the New Ukrainian school regarding the provision of teaching and learning process by information and communication technologies both at the lessons and outside the educational institution are described. It is proved that implementation into the work of educational institutions of information and communication technologies contributes to increasing the efficiency of the learning process, activating cognitive activity of the pupils, raising the level of professional skills of teachers, identifying the level of psychological and pedagogical competence of parents, creating a unified information environment.

2.9. Oleg Punchenko, Nataliia Punchenko. Paradigm of the “new Enlightenment” of the information society in its sense-commensurate of dimension.

The article considers education as a special sphere of spiritual life, which characterizes the inner world of a person; it includes it in the structure of social reality, thereby determining its human dimensionality. The correlation of the regular and the unique in education is revealed, the unique is explicated as a form of connection between the previous and the following educational paradigms. Highlighted new concepts to explain the essence of the education of the XXI century as a: “knowledge society”, “STEM-education for the SMART-society”, “educational society”. The educational paradigm of the “new Enlightenment” is represented – the noospheric-informational, its essence is explicated, the architectonics is revealed, in which the intellectualization, innovativeness, informational character and humanism are highlighted, its content is analyzed.

2.10. Serhii Radul, Iryna Radul. Innovative technologies of teaching foreign languages in the process of postgraduate educational training of specialists.

The article presents the most effective modern innovative technologies of teaching a foreign language in the process of postgraduate educational training of highly skilled competitive specialists. The actuality of application of the up-to-date innovative technologies in the system of postgraduate training is determined. The content of innovative educational technologies and features of use of each of them are revealed. The innovative methods of teaching a foreign language based on innovative approach are distinguished, and which are aimed at not only mastering language competences, but also the development and self-improvement of the individual, the revelation of its resources and creative potential.

2.11. Nataliia Svitlychna, Vitalii Kushnir, Yurii Prykhodko. Psychological features of adaptation of young men to study institution of higher education.

The article considers the psychological peculiarities of adaptation of the personality to learning in higher education. This problem is defined by the presence of socio-psychological contradictions between the need to take into account the individual type of reaction and the mechanism of adaptation of the student in the learning process and the failure determination of the content of all its features. The aim of our study was to analyze the peculiarities of adaptation of students at the National University of

civil defense of Ukraine. The study involved the students-psychologists and students-ecologists of 1 course in the amount of 40 people. When conducting the empirical study, we compared the results obtained before and after the session in the two groups studied separately. Findings indicate that, in both groups after the session, the level of adaptation increased, due to the fact that respondents have passed the hardest tests for the freshman is the first session and became more confident, and emotionally calm.

2.12. Nadija Sergienko, Lina Perehygina, Mariia Krytska. Psychological characteristics of psychologists' career motivation.

The article analyzes the scientific approaches to the study of the phenomenon of professional motivation. The features of the professional motivation of psychologists in various fields of activity are considered.

2.13. Olha Frolova. Theoretical and methodological foundations of the research procrastination as a socio-psychological phenomenon.

The article is devoted to defining the essence of procrastination as a psychological phenomenon, the main causes of its origin and consequences. As a result of the analysis of scientific sources, the essence and main features of procrastination are determined. The reasons and features of manifestation of procrastination are grounded. The possible negative consequences of procrastination are presented. The expediency of applying self-management techniques to overcome procrastination is proved.

2.14. Yevdokiia Kharkova, Olha Shapovalova, Tetyana Bugaenko, Lyudmila Pinchuk. Formation of information and communicate competence of future teachers of preschool education institutions.

Informatization and technologization of all processes of social life directly influence the sphere of education. Its modernization requires training of specialists with a high level of information and communication competence, in particular in preschool education. The future teacher of a preschool education institution must master modern information and communication technologies that will promote his / her professional and personal development, enrichment of professional experience for the effective realization of his / her own potential in teaching and upbringing of children. Information and communication competence in this regard is one of the key competences that should be in the arsenal of the future preschool teacher. However, along with intensification of scientific interest in the problems of informatization of education, training of specialists in the field of education, yet in the field of preschool education, the problem of information and communication competence of preschool teacher has not got proper theoretical substantiation. At the same time, the practice of work in preschool education institutions testifies to the lack of implementation of information and communication technologies in their activities, which, along with the lack of methodological support, creates obstacles for the educational potential of these institutions in the modern educational space.

2.15. Olha Shapovalova, Yevdokiia Kharkova, Tetyana Bugaenko, Lyudmila Pinchuk. Tendencies of updating the content and methods of professional-pedagogical training of teachers in terms of educational services quality management.

The article highlights the tendencies of updating the content and methods of professional-pedagogical training of teachers in terms of educational services quality management. The analysis of the requirements for British teachers, laid in professional standards as a mandatory part of the policy of "new professionalism" is made. It is

pointed out that professional standards developed by the Training and Development Agency for Schools cover three areas: professional attributes, professional knowledge and understanding and professional skills, formulated separately for teachers with different professional status, namely: award of Qualified Teacher Status – QTS (Q – standard); teachers on the main scale – Core (C); teachers on the upper pay scale – Post Threshold Teachers (P); Excellent Teachers (E) and Advanced Skills Teachers – ASTs (A).

2.16. Yuliia Shevchenko. Philosophical and pedagogical analysis of the formation and development of cultural values in the information society.

The article deals with the philosophical and pedagogical analysis of the formation and development of cultural values in the information society. The information society is based on the fixation of one of the most important characteristics of the society – cultural values. It is noted that cultural values are transformed into the problem of values. It is determined that the concept of "culture" is considered to be a way of organizing human life, a way of organizing knowledge, a way of expressing inner feelings and human emotions, etc. It is proved that the right choice of the spiritual priorities of the educational process determines the formation of the future teacher's spiritual and moral values.

2.17. Valentyna Yuskovych-Zhukovska. Formation of educational space in the conditions of information society.

In the conditions of formation of the world information society important role is given to the availability of high-quality education. Educational information space should provide such needs of modern society. This requires the integration of the newest information and communication technologies into the educational process of higher education institutions.

Part 3. Contemporary problems of the digital economy development

3.1. Maria Antalova, Viera Labudova. The importance of digital competitiveness and human capital for economic growth.

The digital competitiveness of the Slovak economy is setting up in programming and strategic documents as one of the priorities for achieving GDP growth, but its monitoring at national level brings many problems. Despite the great interest in this phenomenon also from politicians, there is no generally accepted definition as well as a uniform approach to quantification, which make the vagueness of its evaluation and prognosis. For this reason, we aimed our paper to assess development and state of the digital competitiveness in the Slovak Republic and compare it with the V4 countries as well as to clarify the connectivity of this phenomenon with the human capital and the gross domestic product. In analysing of evolution and structure of the digital competitiveness, we are coming from the global digital competitiveness index and based on the statistical processes, we verify the connectivity between mentioned three phenomena.

3.2. Mykola Denysenko, Olena Budiakova. Modern strategies personnel management in the epoch of the digital economy.

Digital economy is a new kind of economic relations in all sectors of the world market, which is currently developing rapidly and in the near future, with the growth of high technologies, it can become a common commodity – money exchange at global world's

level. Under the conditions of the fourth digital revolutions of platforms, the success of an enterprise personnel management strategy is determined by two main factors: the ability of enterprise to clearly define what behavior of employees is required to achieve its strategy and the ability to apply effective management levers to direct workers to the desired behavior. Both tasks are equally important and complex, especially in the transformation of the economy. The effectiveness (efficiency) of managing a large (if not decisive) enterprise depends on the quality of the personnel of the management system. Special attention should be paid to modern enterprise management strategies that are designed to ensure the competitiveness of enterprises in the context of globalization and the digital economy.

3.3. Victoria Melnyk. Formation of digital management concept as a main factor of intellectual capital realization.

Actuality of the study of the concept of digital is associated with the development of the "society of knowledge", the information society, globalization. The essence of the concept of digital management is defined the development of information and communication technologies, which determine the ranking of one or another country. Problem situation is-conceptualization of digital management, its stages, the entity, the content and the main directions of development and introduction to conclude what the educational process. Based on the concept of the development of information standards and implementation of the intelligent human capital based on information, communication, digitization society. The transition to a digital civilization carries the character of "digital projects and innovative development of the society and contributes to the strengthening of the information-digital culture.

3.4. Olena Polova, Oksana Ruda, Olena Martseniuk-Rozaronova. Digital technologies and their impacts on the development of the economy of the country.

The article is devoted to problems of adaptation of strategic management tools of a company to a rapidly changing external environment caused by the intensive development of the digital economy. In this article the main tendencies of changing the digital environment of business at the macro and micro level , the issue of increasing the efficiency of using the company's internal potential, the features of competitive struggle, based on the active use of information and communication technologies.

3.5. Iryna Tochylyna. Problems of tax systems development under conditions of the digital economy.

The development of the digital economy and rapid networks growth have lead to the changes in ways of doing business. These changes can be crucial for the future of the tax systems. This paper is concerned with issues related to the challenges both for tax authorities and for taxpayers. For tax authorities they are as follows: risks associated with the taxation of digital corporations – corporate tax rules do not capture business models that can make profit from digital services in a country without being present physically; risks associated with the mobilization of taxes from large numbers of small businesses – if they interact through the digital platforms and due to the fact that the information as for the paying of taxes by the small businesses can be distorted somehow aiming to avoid and evade the procedure of paying taxes. For small taxpayers there is a risk of higher tax burden – the tax policy has a decisive influence on the choice of organizational structure of business and the decision to register and operate in the official sector of economy.

3.6. Regina Andriukaitiene, Valentyna Voronkova, Alla Cherep. The development of "breakthrough" technologies of industrial management as a global trend of digital society.

In the article the development of "breakthrough" technologies of industrial management as the global trend of digital society. Innovative and information technology influence on the development of the Internet economy in the context of the formation of the new digital culture. On the change of the old managerial processes come automation, robotics, new opportunities of business processes, the new prosperity. The development of "breakthrough" technologies of industrial management will contribute to the development of large-scale changes. As an example of the development of the digital society is the emergence of "big data", which are of value to all areas of the industrial sector. They help to optimize processes and conserve electricity. On the change of the old managerial processes come automation, robotics, new opportunities of business processes, the new prosperity.

3.7. Vita Bugaychuk, Yuri Brodsky, Inna Grabchuk. Managing processes of natural growth based on models of economic dynamics.

The unique innovative technology in the system of the circular economy is offered in ensuring the efficiency of the use of waste from the fruit and vegetable industry, which has no analogues in Ukraine, for the preservation of apple cultivations, in closed trenches, with the help of natural sorbent – bentonite. Taking into account the regularities of the real nonlinear process, the research substantiates the feasibility of using a mathematical model of economic dynamics that takes into account unique innovative technology. It is proved that the model enables to describe the processes of formation of certain transformations of the object of research, to carry out an analysis of various conditions, taking into account objective factors of influence and allows to carry out the forecast of indicators of natural growth in the future.

3.8. Aleksey Gab, Mykola Koroshhenko. Cargo maritime transport of Ukraine: the modern status and prospects of development.

Maritime transport is an integral part of the international logistics system and traditionally plays a leading role in world trade; seaports are an important component of maritime transport and manufacturing infrastructure. The research analyzed and defined the role and place of sea transportations in the logistic system of Ukraine. The possibilities of sea ports of Ukraine are considered and determined. The article analyzes volumes of export and import of freight traffic in recent years. The directions of further researches of the maritime industry are formulated and substantiated.

3.9. Tetiana Dubovyk, Iryna Buchatska. Ethics of use Artificial Intelligence in marketing communications.

The article investigates innovations in marketing channels. The colocation of enterprises in channels based on the marketing of relations, has allowed to consider innovations in marketing channels regarding their development in the future: technological, structural, interaction. The aim is theoretical and practical aspects of the use of artificial intelligence in the process of formation and use of marketing communications of enterprises. Explore ethical principles for informing about the development, regulation and use of AIs for the benefit of individuals and communities.

3.10. Lev Kl'oba, Nazar Dobosh. Cooperation with fintech-startups and digitization – a prospective directive for development of the banking sector of Ukraine.

Digitalization of the activities of banks is aimed at obtaining profit from the introduction of modern financial technologies. The result of digitization of banking

activities is the new products and services or products and services with new qualities: innovative programs and projects; new intelligent products; modern new technological equipment and processes; new approaches to the formation of the market for modern banking products and services. For domestic banks, the digitization of activities at this stage requires such a style of work, which is based on the search for new opportunities, the ability to attract and use resources from different sources for the solution of the tasks, achieving the desired result at minimal cost. Digitization requires significant investments, and since most domestic banks have limited own financial resources, the importance of their effective use is greatly increased. We believe that a generic indicator of the effectiveness of digitalization is an effect that can be economic, scientific, technical, social and environmental. Meanwhile, all the effects, in one way or another, are reflected in the final results of the bank: profits or losses.

3.11. Samira Piletska, Tetyana Korytko. Innovative development of Ukraine in the conditions of digital economy.

An overview of the most common indices characterizing the level of ICT development in Ukraine: Global Competitiveness Index, Index of Network Readiness, Digital Opportunity Index, Global Opportunity Index, ICT Development Index, as well as indicators such as the number of Internet subscribers are presented. Modern information technologies are characterized by high computational power, deducing organization management, production, creation of innovations on a fundamentally different quality level. Based on these data, the level of ICT development in Ukraine is analyzed. The problems that accompany the use of ICT are identified. It is noted that international ratings should be used by the state to analyze the problematic aspects of the current policy, to eliminate them, to provide appropriate training for future specialists, and to monitor progress in this area.

3.12. Nataliia Trushkina. Transformation of customer relationship management in the digital economy.

The transformation of the logistics activities of enterprises is closely interrelated with the development of the digital economy. Customer relationship management is a priority direction in the conditions of business digitalization. In the modern digital environment the role and importance of improving the quality of logistics services using a client-oriented approach is increase. This approach means building all business processes around needs and is seen as a tool to create value consumers and use digital technology to change customer experience. Major trends in the digital transformation of customer relationship management are revealed.

3.13. Leonid Tsubov, Oresta Shcherban. Theoretical and methodological aspects of management of the economic security of tourist enterprises in the conditions of globalization.

This article examined the conceptual aspects of the economic security of tourist enterprises. The role of the economic security of tourist enterprises in managing their development in the present volatile conditions of globalization was defined. The publication considers the peculiarities of forming a model of management of economic security of tourism activity subjects. The model of management of economic safety of the enterprise is formed, based on the principles of the theory of systems and their varieties and scientific approaches to the definition of the components of economic security and approaches to its formation at the theoretical level in real practice. It is proved that the economic security of the tourist enterprise covers hierarchically interconnected levels: the nanoscale (security of consumers of tourist services); micro

level (security of a tourist enterprise); macro level (safety of destinations – from tourists that can cause harm), which makes it possible to increase the effectiveness of preventive management measures to prevent possible damage.

About the authors:

Part 1. The formation of the digital society: social and humanitarian aspects

- 1.1. Nataliia Hembarska** – PhD in Economics, Senior Lecturer
Khrystyna Danylkiv – PhD in Economics, Senior Lecturer
Iryna Farynovych – PhD in Economics, Senior Lecturer
National University «Lviv Polytechnic», Lviv, Ukraine
- 1.2. Larisa Zhuravlova** – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Melitopol, Ukraine
- 1.3. Leonid Byvalkevych** – PhD of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer
Olha Lilik – Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Taras Shevchenko National University "Chernihiv Collegium", Chernihiv, Ukraine
- 1.4. Tatyana Voropay** – Doctor in Philosophy, Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine
- 1.5. Lidiya Guryanova** – Doctor in Economics, Professor,
Tamara Klebanova – Doctor in Economics, Professor,
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Kharkiv, Ukraine
Jana Peliova – PhD, Professor,
Nadija Dubrovina – PhD in Economics, Associate Professor,
University of Economics in Bratislava, Bratislava, Slovak Republic
- 1.6. Nataliia Zlenko** – PhD of Philosophy Sciences, Associate Professor,
Valentyna Snahoshchenko – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Sumy Pedagogical University named after A. S. Makarenko, Sumy, Ukraine
- 1.7. Leonid Melnyk** – Doctor in Economics, Professor,
Oleksandr Matsenko – PhD in Economics, Associate Professor,
Iryna Dehtyarova – PhD in Economics, Associate Professor,
Oleksandr Derykolenko – Doctor in Economics, Associate Professor,
Sumy State University, Sumy, Ukraine
- 1.8. Mariana Palchynska** – Doctor in Philosophy, Associate Professor,
Odesa National Academy of Telecommunications named after O. S. Popov, Odesa,
Ukraine
- 1.9. Inna Pashchenko** – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Berdyansk State Pedagogical University, Berdyansk, Ukraine
- 1.10. Alma Temirbekova** – Doctor in Economics, Professor,
Rauza Ismailova – PhD of Technical Sciences, Associate Professor,
Almaty Management University, Higher School of Management, Almaty, Kazakhstan

Part 2. Information aspects of socio-economic development of regions

- 2.1. Oleksandr Kryvonos** – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Tetiana Vakaliuk – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Yaroslava Sikora – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, Ukraine
- 2.2. Natalia Afanasieva** – PhD of Psychological Sciences, Associate Professor,
Maxim Zhuravskij – PhD of Technical Sciences, Associate Professor,
Anastasiia Khmyrova – PhD in Public Administration,
National University of Civil Defence of Ukraine, Kharkiv, Ukraine
- 2.3. Valerii Bosniuk** – PhD of Psychological Sciences, Associate Professor,
Viktoriia Deineka – PhD of Technical Sciences, Associate Professor,
National University of Civil Defence of Ukraine, Kharkiv, Ukraine,
Inna Tabachnyk – PhD of Psychological Sciences, Senior Lecturer
Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy» of Kharkiv
Regional Council, Kharkiv, Ukraine
- 2.4. Tetyana Bugaenko** – PhD, Lecturer
Mikhail Lyannoy – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Olha Shapovalova – PhD of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer,
Yevdokiia Kharkova – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko, Sumy, Ukraine
Victor Bugaenko – Educator,
Khoruzhiv Center for Social and Psychological Rehabilitation of Children of the Region,
Khoruzhivka, Ukraine
- 2.5. Halyna Genseruk** – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine
- 2.6. Maryna Luhova** – Teacher,
Oksana Makhanko – Teacher,
Nadezhdivka School of Full General Education, Nadezhdivka, Ukraine
- 2.7. Irina Ostopolets** – PhD of Psychological Sciences, Associate Professor,
Donbas State Pedagogical University, Slovyansk, Ukraine
- 2.8. Lyudmila Pinchuk** – Teacher,
Voronizh Secondary School of I-III degrees named after P. O. Kulish, Voronizh, Ukraine,
Tetyana Bugaenko – PhD, Lecturer,
Zhanna Chernyakova – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Olha Shapovalova – PhD of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer,
Yevdokiia Kharkova – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko, Sumy, Ukraine
- 2.9. Oleg Punchenko** – Doctor in Philosophy, Professor,
Odesa National Academy of Telecommunication name after A. S. Popova, Odesa,
Ukraine,
Nataliia Punchenko – PhD of Technical Sciences, Associate Professor,
Odesa State Academy of Technical Regulation and Quality, Odesa, Ukraine

- 2.10. Serhii Radul** – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Flight Academy of the National Aviation University, Kropyvnytskyi, Ukraine
Iryna Radul – PhD of Psychological Sciences, Associate Professor, Volodymyr Vynnychenko Central-Ukrainian State Pedagogical University, Kropyvnytskyi, Ukraine
- 2.11. Nataliia Svitlychna** – PhD of Psychological Sciences, Associate Professor, National University of Civil Defense of Ukraine, Kharkiv, Ukraine,
Vitalii Kushnir – PhD of Medical Sciences, Senior Researcher, Institute of Public Administration in the Sphere of Civil Protection, Kyiv, Ukraine,
Yurii Prykhodko – PhD of Psychological Sciences, Associate Professor, National University of Civil Defense of Ukraine, Kharkiv, Ukraine
- 2.12. Nadija Sergienko** – PhD of Psychological Sciences, Associate Professor,
Lina Perelygina – Doctor of Biological Sciences, Professor,
Mariia Krytska – Master, National University of Civil Defense of Ukraine, Kharkiv, Ukraine
- 2.13. Olha Frolova** – PhD of Psychological Sciences, Associate Professor, Berdyansk State Pedagogical University, Berdyansk, Ukraine
- 2.14. Yevdokiia Kharkova** – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Olha Shapovalova – PhD of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer,
Tetyana Bugaenko – PhD, Lecturer, Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko, Sumy, Ukraine,
Lyudmila Pinchuk – Teacher, Voronizh secondary school of I-III degrees named after P.O. Kulish, Voronizh, Ukraine
- 2.15. Olha Shapovalova** – PhD of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer,
Yevdokiia Kharkova – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Tetyana Bugaenko – PhD, Lecturer, Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko, Sumy, Ukraine,
Lyudmila Pinchuk – Teacher, Voronizh secondary school of I-III degrees named after P.O. Kulish, Voronizh, Ukraine
- 2.16. Yuliia Shevchenko** – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Melitopol, Ukraine
- 2.17. Valentyna Yuskovych-Zhukovska** – PhD of Technical Sciences, Associate Professor, Academician Stepan Demianchuk International University of Economics and Humanities, Rivne, Ukraine

Part 3. The role of information in the development of the economy: industry aspect

- 3.1. Maria Antalova** – Prof. Ass., PhD., Lecturers
Viera Labudova – Prof. Ass. RNDr., PhD., Lecturers
 University of Economics in Bratislava, Bratislava, Slovakia
- 3.2. Mykola Denysenko** – Doctor in Economics, Professor,
Olena Budiakova – PhD in Economics, Senior Lecturer,
 Kyiv National University of Technologies and Design, Kyiv, Ukraine

- 3.3. Victoria Melnyk** – PhD in Philosophy, Associate Professor,
National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine
- 3.4. Olena Polova** – Doctor in Economics, Associate Professor
Oksana Ruda – PhD in Economics, Associate Professor,
Olena Martseniuk-Rozaronova – PhD in Economics, Associate Professor,
Vinnytsia National Agrarian University, Vinnytsia, Ukraine
- 3.5. Iryna Tochylina** – PhD in Economics, Senior Researcher,
The Academy of Financial Management, Kyiv, Ukraine
- 3.6. Regina Andriukaitiene** – PhD of Social Sciences, Associate Professor,
Marijampole College, Marijampole, Lithuania,
Valentyna Voronkova – Doctor in Philosophy, Professor,
Engineering Institute of Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine,
Alla Cherep – Doctor in Economics, Professor,
Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine
- 3.7. Vita Bugaychuk** – PhD in Economics, Associate Professor,
Yuri Brodsky – PhD of Technical Sciences, Associate Professor,
Inna Grabchuk – PhD in Economics, Associate Professor,
Zhytomyr National Agroecological University, Zhytomyr, Ukraine
- 3.8. Aleksey Gab** – Lecturers,
Mykola Koroshhenko – Head of the Department,
Naval Institute of National University «Odessa Maritime Academy», Odesa, Ukraine
- 3.9. Tetiana Dubovyk** – Doctor in Economics, Professor,
Iryna Buchatska – PhD in Economics, Associate Professor,
Kyiv National University of Trade and Economics, Kyiv, Ukraine
- 3.10. Lev Kl'oba** – PhD in Economics, Associate Professor,
Nazar Dobosh – PhD in Economics, Associate Professor,
Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine
- 3.11. Samira Piletska** – Doctor in Economics, Associate Professor,
National Aviation University, Kyiv, Ukraine,
Tetyana Korytko – PhD in Economics, Associate Professor
Institute of Industrial Economics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv,
Ukraine
- 3.12. Nataliia Trushkina** – PhD in Economics, Corresponding Member of Academy of
Economic Sciences of Ukraine, Senior Research Fellow,
Institute of Industrial Economics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv,
Ukraine
- 3.13. Leonid Tsubov** – PhD of Historical Sciences, Associate Professor,
Oresta Shcherban – PhD in Economics, Associate Professor,
Separated structural subdivision Educational and Scientific Institute of Enterprise and
Perspective Technologies Lviv National Polytechnic University, Lviv, Ukraine.

